

પ્રેરણાનાં પ્રયાણ

મારી સાહિત્ય-સેવાના આધાર-સ્તંભ સમાન,
લોકસાહિત્યની સરસ્વતી: ગરીબ ઘરની કુળલક્ષ્મી,
અગ્યાનક અદ્વય યથેચ્છી જીવંત કવિતા,
અ. સૌ. શાન્તાદેવી ઉર્ફે સોનલ કારણી

જન્મ સન ૧૯૦૪ : હાલ-સ્તંભન તા. ૮-૯-૬૪
સાઠ વરસનું સ્વપ્ન થયું આ, પલક જોકમાં પૂરું,
રોષ હવે શરણે હરિ તારે, જીવન-ચિત્ર અધૂરું.
—લેખક

સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાન મુનિમહારાજ શ્રી કલ્યાણચંદ્રજી
અધિષ્ઠાતા : શ્રી મહાવીર નૈન ચારિત્ર સ્નાત્રમ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

સા દ ર સ મ પં છુ

- * જેમના અંતરમાં અહરનિશ કચ્છ અને કચ્છી સાહિત્યના ઉત્કર્ષનું રટન છે,
- * જેમના સાન્નિધ્યમાં સાહિત્યનો એકઠો ઘૂંટીને પ્રેરણાના પીયૂષનાં પાન કર્યાં છે,
- * આજની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ જે યુવાનીના આત્મ-તેજને બાળવી રહ્યા છે,
- * એવા હોજદાતાર જેવા દિલાવર...મારા ગુરુવર અને મિત્રવર,
- * મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી બાપાના ચશનામી હસ્તમાં.....

હલેરાય કાશાણી..

કચ્છી વાણીની તાકાત

લેખક : સ્વ. રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભાઈ દુસેરાય કારાણીના કાવ્યોનો આ પરિચય વિશેષ આદરના હિમળય જગાવે છે. કમકે કોઈ પણ સાહિત્ય-પ્રદેશની એકમાં લેવાયા વિનાના એ ભાઈ સાહિત્યનો એકલપય કચ્છમાં બેઠા બેઠા ખેડે જાય છે.

પ્રાણવાન પ્રાંત-બોલી

એટલું જ બસ નથી. એણે તો કચ્છી બોલોને પણ પોતાનું ભૂમિ-વાહન બનાવ્યું છે. કોઈને કાંકરા જેવી કઠોર, તો કોઈને જડસુ જળ્યાતી, સાહિત્યભાષી અવગણના પામેલી, આ કચ્છી લોક-વાણીના સામર્થ્યને પકડનાર તેમજ પુત્રવત્ અનુરાગે તેના બોળામાં રમણ કરનાર ભાઈ કારાણીનું ગુજરાત સર્વિશેષ ઋણી રહેશે. એણે એક પ્રાણવાન પ્રાંત-બોલીને જીવતી કરી છે જનાવટી પ્રાણવાયુ ફૂકીને નહિ, પણ એના અસલ વતનપ્રેમની ચેતના સોંપીને જીવતી કરી છે.

જીવનની ભાષા

કચ્છી બોલીની અંદર ત્યાના લોક-સાહિત્યમાં એની ગીતકથા-ઓમાં, કથાઓમાં, કહેવતોમાં, દુયકાઓમાં, એની કટાક્ષવાણીનાં સુભાષિતોમાં સર્વમાં જે ચોટદાર, ગમિષ્ક, અસ્પાક્ષરી વાણીપાટવ છે તેની પાછળ ભૂમિકા છે-ત્યાના રણવાસી, ખડકવાસી, સાગરવાસી સાહસચર ભૂતકાલીન પ્રજાજીવનની.

ભાષ કારાણીએ પોતાની મધૂર-ચાંચ એ અસલી પ્રજાજીવનના હાદમાં બોળી છે, એટલે ધીંગા, વંકા, મરોડદાર ભાવો તેમજ ભાષાના અનાયાસ પ્રયોગો એને સહજ થયા છે.

જૂનવટના બહુકાર

જૂનવાણી બીરદાર કવિઓની સ્મૃતિ ભાષ કારાણીમાં અમને તાજ થાય છે. ગત કાલના કેષ આખરી લોક-શાયર સમા એ ભાષ કૃષ્ણના જુનિયા કિશ્નાની પાસેથી વેદનાની વાણી કઢાવે છે. ને એ આખી ઉરવેદનાને પોતે કચ્છી સંગર નામે ઓળખાતા ઢાળમાં ઉતારે છે. ને પછી કિશ્નાની વ્યથાની એક પછી એક ગાથા જૂના વીરત્વના બહુકાર જગાવે છે.

આવાં હાસ્યલુક બધાને લોકભાષામાં ઉતારનારે લોકજીવનના તેમજ લોકવાણીના રંગમાં રંગાવું પડે છે. એ રંગમાં કતો રખમેય થયા છે.

કર્તાની હથોટી કચ્છી વાણી તેમજ ગુજરાતી વાણી પર એક સમાન સરસતાથી જ બેસી ગઈ છે.

કચ્છી બોલી હજુ જીવતી છે, પૂર બહારમાં પ્રાચુર્યેતી રહી છે. જડેજ ભાષા બોલતી કેમોને આમાં જીવંત રસ જડશે*

* 'જન્મભૂમિ' તારીખ ૧૬-૩-૩૧ ના 'કલમ કિતાબ'માંથી

પ્રા ક્ષ થ ન

કવિજ્ઞાના લોકસાહિત્યના મીઠા મહેરામણમાંથી ઝીલેલાં થોડાંક રસબિન્દુઓ અહીં અક્ષરબદ્ધ કરી લેતાં અંતરમાં એક પ્રકારના વ્યાત્મસંતોષની અનુભૂતિ થાય છે.

પ્રકટ અને અપ્રકટ, નામી અને અનામી એવા અનેક કવિઓ અને સરસ્વતી-સેવકોનો એમા હાથો છે. અને એવા સાહિત્યકારોના હૃદયતલ્લમાંથી બહાર પડેલા વચનો લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ પકડે છે. લોકસાહિત્ય અનાયાસે જ રચાઈ જતું હોય છે. વાંસનો અંકુર ધરતીના પડને ફોડીને ફૂટી નીકળે છે તે જ રીતે આ લોકસાહિત્ય કશા પ્રયત્ન વિના સાહજિક રીતે પોતાની મેળે જ બળ કરીને અંતરની ધરતીમાંથી આપોઆપ ફૂટી નીકળે છે.

લોકકવિ એ એવા જ પ્રકારનો કવિ છે. એને નથી હોતી નામનાની કામના કે નથી હોતી લક્ષ્મીની લાલસા. આ લોકકવિની કવિતા કદા નષ્ટ થતી નથી, ક્યારેક જનતાની ઉદાંસીનતાથી તે હુપ્ત થતી દેખાય છે. પરંતુ લોકહૃદયના કોષ ને કોષ ખૂણામાં એના અવશેષ જળવાઈ રહે છે અને તે ફરી ફરીને સજ્જન બને છે. આ રીતે કાળના પ્રભાવે હુપ્ત થતા જતા અમર લોકસાહિત્યને શક્ય એટલા પ્રવાસથી અત્રે એકત્ર કરવામાં આવેલ છે.

આ લોકસાહિત્યમાં કવચી જળાનની ગિંદાદિલી અને એના જ્ઞેમનાં દર્શન થશે. એની સચોટતા અને વેધકતા પણ એમાં દષ્ટિ-ગોચર થશે. આ પ્રકારનું કાણુ મળે કેટલું એ અમૂલ્ય સાહિત્ય

કાળક્રમે ધસાઈ-ભુસાઈને નષ્ટ પણ ચાઇ ગયું હશે! પરંતુ ગત વસ્તુનો શોક કરવાનું છોડી દહને જે કંઈ બચી જવા પામ્યું છે તેને જ બચાવી લેવાય તોપણ બસ છે!

કચ્છ એટલે લોકસાહિત્યનો ખજાનો.. કચ્છનો ઇતિહાસ પણ કચ્છીઓના ઉત્તર ભસ્તકને વધુ ઉત્તર બનાવે એવો ઉજ્જવળ છે. એના આત્મ-સમર્પણનાં દૃષ્ટાંતો પણ અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયક છે. કચ્છની પત્તા ઝીકડી ફૂલકુમારના પ્રાણ બચાવવા પોતાના એકના એક પુત્રનું બલિદાન આપી શકે છે. 'લિયાં કછલ નામનો એક અગ્નિ મિયાણો કચ્છના રાજકુમારોનું રક્ષણ કરવા પોતાના જ જ લાલ લટિયરને ન્યોચાવર કરી શકે છે. અને વખત આવે ત્યારે એ જ કચ્છની જનતા રા' રાયધણને ભુજિયા કિલ્લામાં કેદ પણ કરી શકે છે. આ છે કચ્છી પ્રજાની બક્તિ અને શક્તિ!

કચ્છનું લોકસાહિત્ય અનેક વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. સોનાના કટકા જેવા એના કીમતી ફૂલાઓ, લોકવિનોદને વ્યક્ત કરતા કચ્છી કિરસા, કચ્છી લોકકથાઓ, લોકગીતો, કહેવતો, પિરોક્કીઓ, ગુજરતો, જૂના સલોકા, જાતજાતનાં જોડકણાં, બાલવિનોદ, બાલવાર્તાઓ, રમૂજ દૂતકાઓ વગેરે વિપુલ સાહિત્ય લંડારમાંથી અહીં થોડી થોડી વાનગી જ માત્ર રજૂ કરવામા આવી છે.

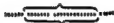
કચ્છ જેનીવોલન્ટ ફંડ કમિટીની કચ્છી સાહિત્ય પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અને સહાયથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન શક્ય બન્યું છે. સમસ્ત કચ્છી પ્રજા પર આ એક મોટો ઉપકાર છે.

આશા છે કે કચ્છની જનતા મારા આ એક વધુ પ્રયાસને હંમેશની માફક વધાવી લેશે.

અ.....નું.....ઠ.....મ

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૧ કચ્છી દૂધા-પ્રાસ્તાવિક	૧	૨૧ સા અને સા	૨૩૮
૨ કચ્છી કિસ્સા (૧)	૧૫	૨૨ મેણશીઓ રાવળ	૨૫૦
૩ મેકજી દાદાના દોહરા	૫૪	૨૩ રવોજી દામર	૨૭૪
૪ કવિ રાધવ	૫૯	૨૪ ભટારી	૨૮૭
૫ " માધવજી	૬૯	૨૫ જોડીવાઈની ઝોદણી	૨૯૦
૬ " સાલજી નાનજી : દોહરા ૭૦		૨૬ વીજળીની જળસમાધિ	૨૯૧
૭ " કેશવ	૭૮	૨૭ કચ્છી કિસ્સા (૨)	૩૦૮
૮ " પ્યારેરામ	૮૨	૨૮ લોકગીતો	૩૧૬
૯ " કારાણી	૮૪	૨૯ ધાન્ય-જોડકણાં	૩૩૮
૧૦ ઐતિહાસિક : સાખોકુલાણી ૧૦૧		૩૦ કચ્છી વનરપતિ	૩૪૪
૧૧ " કારામલ કપૂરી	૧૦૯	૩૧ ગામોનાં જોડકણાં	૩૪૯
૧૨ " ઝારે જો જુદ	૧૧૨	૩૨ નામોનાં જોડકણાં	૩૫૩
૧૩ " હિંદો હોથવ	૧૧૫	૩૩ વરસાદની લોકવાણી	૩૫૪
૧૪ સાહ લલીકના બહેત	૧૨૨	૩૪ કાલાંનાં જોડકણાં	૩૫૮
૧૫ કચ્છી કહેવતો	૧૫૦	૩૫ મહોરમ-ઝોસારણી	૩૫૯
૧૬ કચ્છી પિરોલી	૧૬૯	૩૬ અટપટા ઉચ્ચાર	૩૬૧
૧૭ બાલ પિરોલી	૧૮૨	૩૭ બાલ સાહિત્ય	૩૬૩
૧૮ ગુજરત	૧૮૬	૩૮ પરચુરણ સાહિત્ય	૩૭૪
૧૯ સંલોકા	૧૯૩	૩૯ કાફીઓ-બજનો	૩૮૪
૨૦ કારામલ કપૂરી	૨૦૭	૪૦ કચ્છી બાલવાર્તા	૪૨૯

કચ્છનું લોક-સાહિત્ય.

વંકા કુંવર વિકટ ભડ, વંકા વાડીય વચ્છ;
વંકા કુંવર તડેં થિયેં, જ પિયેં પાણી કચ્છ.

—વંકા અને બહાદુર બળવાન કુમાર તેમજ વાડીના ચતુર્તા
વોડા-ગોધવા. પણ રણુવ કા કુમાર તો જ થાય ને કચ્છનું પાણી પીએ.

ખેરોં ખેરોં ને બાવરોં, બ્યા ઝિઝા કંઠા ને કખ;
પણ હોથલ હલો કચ્છડે, જિત માક સવા લખ.

—કચ્છમાં ખેર, બોરડી અને બાવળ છે. કાંટા અને ઝાંખરાં
પણ ઘણાં છે પણ હે હોથલ! ત્યાના માણસ સવાવાખનાં અર્થોત્
લાખેલા છે. માટે હવે આવો કચ્છમાં. (ઝોડો જમ હોથલ પદ્મબીને
કચ્છમાં જવા સમજાવે છે.)

કચ્છડો ખેલે ખલકમેં, જ મહાસાગર મચ્છ;
જિત હિકડો કચ્છી વસે, હિતે ડિયાણી કચ્છ.

—મહાસાગરમાં નેમ મગરમચ્છ ખેલે છે તેમ કચ્છ આખી દુનિ-
યામાં ફરી વળે છે. જ્યાં એક કચ્છી વસે છે ત્યા સદા કાળ કચ્છ છે.

શિયાળે સોરઠ બલો, ઉનાળે ગુજરાત;
ચોમાસે વાગઠ ભલી, કચ્છડા બારે માસ.

બલ વોઠા કાઠી ભલા, પેની-ઠઠ પેરવેશ;
રાજ ભદવ-વંશરા, ડોલરિયો કચ્છ દેશ.

તળ ઊંઠાં જળ હીછરાં, કામન લ'બે કેશ;
નર પરાધર નીપજે, કોઠીલો કચ્છ દેશ.

બાબીઠા ! બર્પ્યાર, કડે વેને કચ્છડે ?
ઝિઝાઠીજ જુહાર, પાડા પુહી પિરિયન જો.

—ઓ બાબીઠા ! તું ફરી વાર કચ્છ ક્યારે ઊડી જવાનો છે !
ત્યાં મારા વહાલાઓના નિવાસની પૂછા કરીને તેમને ઘણા ઘણા
જુહાર કહેજે !

બ ઠીં ખારા બ ઠીં ખટ્ટા, બ ઠીં મિઠ્ઠા મિઠં;
સબ સરીખા ઠીંહદા, રાજ રામ ન ઠિઠ.

—બે દિવસ કડવા હોય, બે દિવસ ખાટા હોય અને બે દિવસ
મીઠા હોય બધા દિવસ એકસરખા તો રાજ રામે પણ દીધા નહિ.

કડે મન માફૂહી, કડે કેસર-સોં;
હેડા ન રે હિકઠી ધાણ, રાત ન-ડો ડોં.

ક્યારેક મન મઠોડી જેવું નાનું-નિર્જળ બની જાય છે અને
ક્યારેક કેસરીસિંહ સમાન બળવાન બની જાય છે. માનવીનું હૃદય
એક સરખું સમતોલ રહેવું નથી.

કડે કીં કડે કીં, કડે મુઘ ન વસેં મીં;

કડે કોરી કકરો, કડે ડોકડો, કુંગર-સોં.

ક્યારે કંઈ અને ક્યારે કંઈ! ક્યારેક મોસમ પર મેઠ પણ વરસતા નથી ક્યારેક એક કોરી (કચ્છનો એક જૂનો ચાંદીનો સિક્કો) કાંકરા જેવી તુચ્છ લાગે છે અને ક્યારેક એક ઢોકડો કુંગર જેવડો મોટો થઈ પડે છે.

ખણ ખિલો ખણ યુદ્ધલો, ખણ આધો ખણ લી;

દૈવ ન હિનાં ચંદ કે, સસે સરીખા હીં.

—ચંદ્ર એક ક્ષણે સવળો અને વળી કાંઈ બીજી ક્ષણે અવળો દેખાય છે. એક ક્ષણે અધો દેખાય છે, અને કાંઈ બીજી ક્ષણે માંવ રેખા જેવો ઝીણો નજરે પડે છે. કુદરતે ચંદ્રને પણ ખદા દિવસ એક સરખા દીધા નથી.

હિંદા હીં લગેઆ, અણ-હિંદેએ દ્રા;

કેડી પર કુંઆર સેં, કંધે મૂંજે રા.

—દોકલા દિવસ તો ઝાળંગી ગયા પણ અણદીકા દિવસોની બીક છે. કોણ જણે મારો માલીક ભવિષ્યમાં કેવા દિવસ દેખાડશે?

સાહેબ ! તોજી સાહેબી, અજબ જેડી સૂંહ;

પન બોહિયે પાતારમેં, પાણા તારિયે તં.

—ઓ માલીક ! તારી સાહેબી અને તારી યાન અજબ જેડી છે. હલકાં એતાં પાદડાને તું પાતાળમાં કુચારી દે છે, અને વજનદાર ખયરાને તારી દે છે.

ધરતી ધાંઈ કરે, હિં તારા અણ;

તેસીં દાતી કચ્છા, પાંડે ભરે ન પગ.

ન્યાં લગી ધરતીમાં ધાન્ય પાકે અને આકાશમાં તારા ગિગે છે ત્યાં લગી કચ્છની તસવાર પાછો પગ સરવાળી નથી.

જિની તિની ન થિયે, કીરત સંધા કમ;
રાણું રત તડેં નિકરે, જડેં ચીરુજે ચમ.

—જેના તેનાથી કીર્તિનાં કામ થતાં નથી. રક્ત ૩પી રાણો!
ત્યારે જ બહાર આવે જ્યારે ચામડું ચીરાવ.

અસલ ન આયો અકલ મેં, કે નકલ સેં નેહ;
નકલી ને'ડા નકલ જો, છટકી લીંધો છેહ.

—અસલ તત્વ તો અકલમાં બેસ્યું નહિ અને તે નકલથી જ
નેહ પાંખો. પરંતુ નકલનો નેહ તો નકલી જ નીવડે છે, એ તો
છટકીને છેહ જ આપે છે.

પારેવેં છ' રતિયું, સર છ' પાંસરિયું;
ઘારે કસૂંબે ધુંટયું, સાજન જ્યું અખિયું.

—પારેવાંની આખો જેની લાલ, તીર જેની પાંસરી અને જાજો
ધટ કસૂંબા વડે ધૂટેલ હોય, એવી મારા સાજનની આખો છે.

અસીં જાણોં ન-કાં છુઝોં, છુઝેંતી તું બાઈ;
હમ્બર-મધા દારિયેં, આસાપુરા બાઈ.

—હમ્બરના રણુયોદ્ધા શ્રી આસાપુરાજીની સ્તુતિ કરતાં કહે છે:
અમે તો કંઈ જ જાણતા નથી. બા, તું જ જાણી જાણે છે. રણુસંઘ્રામમાં
દુશ્મનોના ધડ અને માથાને જમીન પર દાળી દેનાર બાઈ આસાપુરા
તું જ છે.

જ જનમલું ત મરણું, જ ચોરી ત ચી;
ચોરી તાં દારઈ ઠરે, પછુ ઠરે ન વેરણ ચી.

—જો જન્મ છે તો મૃત્યુ છે લગ્નની ચોરી છે તો રમસાનની
ચિતા પણ છે. ચોરી તો ટાળવી હોય તો ટળી શકે છે. પરંતુ વેરણ
ચિતા તો ઠાઈ કાળે ટળતી નથી.

જોખન સરોજ જરા કૂતી, જમ આયહી છું;
કુમેણી જ છું ગલા, સે કુસલ રોંધા કોં ?

—યોવન સસલા જેવું ચંચળ છે. તેને ઝડપી લેવા વૃદ્ધાવસ્થા રૂપી કૂતરી તૈયાર છે અને જમ રાજ શિકારી છે. આવી સ્થિતિમાં એક શુભ ઇમારત જેવું આ શરીર કુશલ ક્યાંથી રહે ?

હિન સુચંગે હથડે, હાણુ કોં ન હર્ષયું;
કાં ગોરી-ગલ ખાંવહયું, કાં વાગું ટેકહયું.

—આ રૂપાળા બાહુ કંઈ પરાક્રમ તો કરી શક્યા નહિ. આ બાહુ કાં તો ગોરીને ગળે વીટળાયા અથવા તો ધોડાની લગામો જ માત્ર ટેકવી શક્યા.

વેંજણ વઢી વખરી, વેંજણ વઢી ગાલ;
સુખ થિયે સરીર કે, વણ રોકડે માલ.

—સ્નાન એ મોટી સમૃદ્ધિ છે. એ તો એક મોટી વાત છે. પૈસાના કશા ખર્ચ વિના શરીરને એ સુખ-શાન્તિ આપે છે.

સખરે છતાં સરા ન કરીઆં, આંલિં ગરીબે ગહ;
કુંગર પાણી ન ઠેરે, ઠેરે વિખી ખડ.

—શ્રીમંત લોકો મારા મનથી પ્રથંસાપાત્ર નથી. ગરીબો સાથે દુઝ એકાગર છું. મોટા પર્વત પર પાણી ઠરતું નથી, એ તો નીચેના ખાડાઓમાં જ જળને ઠરે છે.

પેટ તો કે પિડિયાં, તું છડ મૂંલે પલો;
લરે લરે થકાં, પળ ઠલો લો ઠલો.

—ઓ પેટ ! તું તારે મારે મયામવુ કરી રહ્યો છું. તું દને મારો છોડા છોડી દે ! તને જરી લરીને ચાકી જઈ છું. પણ તું તો દાસો ને દાસો જ રહે છે.

પેટ તોડે કપિયાં, પણ વિઠો ઐયે વિચ્ય;
ઘર ઘર જો આસિયારો, વિભાય ઠિને ગચ્ય.

—પેટ! તને તો ગપી નાખ્યું, પણ શું કરું કે તું શરીર વચ્ચો
વચ્ય જોડું છે. ઘરવરના આસિયાળા જનીને તે ધણુ બધું ગુમાવી
દીધું છે.

વઠા અચે' મીંચઠા, ઠિઠા અચે' ચોર;
પાખ્યા અચે' પરોણા, નીચાં અચે' ઢોર.

—વરચો મેદુનો ફરીને આવે કંઈક દેખી લે તો ચોર આવે.
સારી મહેમાનગતી પાખીને મહેમાન આવે અને નીરશુ મળ્યું હોય
તો ઢોર પણ આવે.

પોખા! ઉઘી પોખ, વતર વિમેતી વલાર મે;
થોધી સોઠા સોઠ, તડેં હારી છંદીને હથ્થડા.

—ઓ ખેડૂત! તું ઊંડ અને વાવણી કરવા મૂકી જા' કારણ
કે વરસાદની સિનાશ પાતાળમા ઊંડી ઊંડી ઊતરતી જાય છે. જમીન-
મુકાબ જશે તો તારે હાથ પજાડવા પડશે.

જિતા શરાફ લડેઆ, તિતા લડજ સોન;
કંધર લહુ મે કા-ન, પાઠ પિતર જે પિર ભેં.

—મોતાની કમોની કરનાર શરાફ જ્યાથી જતા રહે ત્યાથી ઓ
સુવણ્! તું પણ વિદાય થઈ જશે. કારણ કે પછી તારી કદર કરનાર
કાંઈ નહિ હોય અને તું પિતળને લાવે ખીટાઈ જઈશ.

વેઆ વિંધણુહાર, જે મોતી લાલ વિ મેઆ;
લો-કુટા હુઆર, કુરો સુમણે' મોન કે.

—લાલ મોતી વીધવા વાળા તો વિદાય થઈ ગયા લોડું કૂટ
નારા હુહાર સોનાને ક્યાથી આગમે ?

નાંય સુખ સુમણ મેં, નાંય જાગે મેં જસ;
નાંય ખેર ખિલણ મેં, નાંય રુઅણ મેં રસ.

—સુવામાં સુખ પણ નથી અને જાગવામાં જસ પણ નથી.
હસવામાં સલામતી નથી અને રડવામાં રસ નથી.

વલા ! વહુ' ન તોડજે, વહુ' વલે'તું વલિયું;
હીં જો દિયેં છાંયડા, રાત ફુલેં-સેં ફુલિયું.

ઓ વહાલા ! તું વેલીઓને તોડીશ નહિ. વેલીઓ તો વહાલાંથી
વહાલી છે. દિવસે છાંયડા આપે છે અને રાતે ફુલોથી પ્રકુસ્થિત બની
જાય છે.

જડું સુતિયું જે, પથર પેર ઢિગા કરે;
તડું તિની કે, સાથ મુતેઇ છડેઓ.

—નમારે પથારી પર પગ લાંબા કરીને જે ઢાંલી જાય છે ત્યારે
તેને સાથીઓનો સાથ છોડી જાય છે.

ન કો રૂ ન રઠ કીં, ન કો હંણું હાર;
જેઠા અચેં ઠીંયડા, તેઠા વિઠી ગાર.

—રડીશ નહિ, બરાડા પણ પાડીશ નહિ, આંસુ પણ સારીશ
નહિ. જેવા દિવસો આવી પડે તેવા સહન કરી લેજો.

ફૂગેં ફેર છડેઓ, તરક છડેઓ તા;
ગૂડા જિન ગતા, કતીયું કતન્યું કેતરો ?

—સજ્જન સ્નેહીઓ પામે વાત કરવામા બે આનુનો લાભ છે.
અધૂરા કામ તે પૂરા કરે છે અને પૂરા માટે ધન્યવાદ આપે છે.

બીં કાઠીએં ખરતણુ, હિકડી ઉમાઠી;
હિકડે હથ ન વજણી, બીં હથેં તાઠી.

—બે લાકડા હોવ તો તે જગતણુ તરીકે વાપરી શકાય પણ
એક તો ઊંમાઠીયુ જ ગણાય, એક હાથે તાળી વાગતી નથી, બે
હાથે જ વાગે છે.

પાણુ પાણુ છ પછ, કોડ લેખો લોક સેં;
જિકા ચરધી વછ, અચીધી ઓગારમેં.

—તુ તારી ફરજ સમાળ ને' લોકા શુ કરે છે તે જોઈશ
નહિ ને જીની વેન ચરશે તે જ વેન તેના વાગેળવામા આવશે.

પોંધિં વારા પૂરા સુરા, ઉઠેં વારા અધેં;
મધેં વારા મડસક, રિઠેં વારા વધેં.

—મકરા પાળનારા બહુ લાલ મેળવી શકે નહિ. પૂરાસુરા થતા
આવે ઊઠાને ઉછરનાર અધોં લાલ પ્રાપ્ત કરી શકે બેંબો રાખનાર
માડ માડ ગુજારે કરી શકે માકરને ઉછરનાર એ બધા કરતાં વધી જાય.

ચિતારે ચોંધિયાસ, ગાલડિયું સલ ગુજન જયુ;
મોં-મુકાબલ થઈયાસ, તવઈયસ મિડે વિસરી.

—મનમા હવુ કે અ તરની બધી વાતો સંભારીને એને કડીશ.
પર તુ બ્યારે રખર મુલાકાત થઈ ત્યારે તો બધી જ વાતો જૂની ગઈ.

સિજ ઉલથો સાછ થઈ, પખીએં ખોડયાં પખ;
કિની માણુક મેડઆં, કિની મેડઆં કખ.

—સુરજ આયમ્યો, સંજ પડી અને પખીએંએ પાખો દાગી
દાધી. કોઈકે માણુક-મેતી મેળ-યા અને કાઈએ માત્ર તરણાં જ મેળ-યા.

ગાલેં સંધી ગાઠી, કખેં સંધી ભાય;
ઉઠીં ખીર વિલોહિયાં, ત મખણ ન-કાં છાય.

—દલકા માણસો સાથેનો વાર્તાલાપ કંઈ લાલદાયક નહિ, તથ્યખલાંની તાપશીનો પણ કરો અર્થ નહિ. અને સાંદણીઓનું દૂધ જમાવી વસોવવાથી માખણ પણ ન નીકળે અને છાશ પણ ન થાય.

જ મિલે વિધાતા, ત રોડે વઢિયાં નક;
એકા લેખ ફીં લિખેં? આમેં ભરા અક્ષ.

—જો મને વિધાતા મળી જાય તો એકદમ તેનું નાક જ કાપી નાખું. કારણ એ કે તેણે આમ્રદક્ષની બાળુમાં આકડાને ઉગાડવાના અર્થાત કળેડાં કરવાના લેખ શા માટે લખ્યા?

વધયેં જ વધાણુ સાંખી, ધીંગાણુ જ ધક્ક;
ગાલહિયેં જ હેઠા સાંખી, ઉતર સાંખી અક્ક.

—ગાયો-ભેંસોનાં ધણુ જિંદી ગયાં હોય તેની સાક્ષી વધાણુ અર્થાત્ ગામનો ગોંદરો પૂરે. ધીંગાણુની સાક્ષી સરીર પર લાગેલા ધા પૂરે. વાતોની સાક્ષી હેયાં પૂરે. અને શિયાળામાં ઉતરનો પવન વાતો હોય તેની સાક્ષી આકડાનાં પાંદડાં પૂરે. ઉતરનો પવન વાય ત્યારે આકડાનાં પાંદડાં ખરવા લાગે છે.

નાંગ વેચ્યા નિકરી, જેં કે મધે મણી;
ખ-મુઘ સંધા ખચલા, રેચ્યા કર ખણી.

—જેના મસ્તક પર મળી હોય એવા નાગ તો ચાલ્યા ગયા. દરે તો જો મોઢાંવાળી ખ-મુઘની ખચ્યાં માયું હચકી રહ્યાં છે.

વ ઠાયો વડે અણુવઠાયો ફેંક;
ઇન જ ચમજા જોડા, ઇન જ ચમજા જોડ.

—ચવાવીએ તો ચાલી શકે અને ન ચવાવીએ તો ન ચાલે.
ભેડા પણ એ જ ચામડાના બને છે અને પાણી પીવાની ડાલ પણ
એ જ ચામડાની બને છે.

પકડ પિંડજી આંવડી, મ કરે સડ બેઆ;
રેઆ પરાઈ આસ તેં, ઊં નર ઈંજ રેઆ.

—તું પોતે જ તારો હાથ પકડજે ! મદદ માટે બીજા કોઇને
સાદ કરીશ નહિ. જે લોકો પારકી આસ પર રહ્યા તેઓ એમ જ
રહ્યા છે. અર્થાત્ તેમને નિરાશા જ સાંપડી છે.

કડં ખિલી ચઢજે ખડ, કડં પાસા ઘસીજે પડ;
કડં ખીર ભત્ત સેં ખાજે, કડં સુને કે વળાઈજે.

—કોઈ વાર આનંદથી પલંગ પર પોદરાનું હોય અને કોઈ
વાર જમીન પર પડ્યા ફેરવવાના હોય. કોઈ વાર દુધભાત ખાવાના
હોય અને કોઈ વાર ચોખ્ખાની રજ આરોગવાની હોય.

કાલી જો કહર, સે જ જેણાં બુઝન;
હઈ તેકે ખખર, કાં ઝજઝ જે જાન તેં.

—ખંજરના ધાની ભીષણતા એ જણુ જણુતા હોય છે. કાં
તો ધા ખારનારને ખખર હોય છે અને કાં તો તે ધા જાન પર
ઝીનનારને ખખર હોય છે.

ધરધ વડો ધરિયા ભર્યા, નાંચ તરણુ જો તાલ;
નિપટ નમેરી નાખુઓ, બેડી થઈ બેહાલ.

—દરદરથી ઝોટો મહાસાગર ભરેલો છે. તરી જવાનું પણ
ખની શકે તેમ નથી. નાખવો તદ્દન નિર્દય બની બેઠો છે, બેડલી
બેહાલ બની ગઈ છે.

હિંચડે જી ઉકલત ન વે, ચેઓ લગે ન ચિત્ત;
ઇંન માહ કે ચોણુ કુરો, ઇ તાં અંધા સિત.

—એક તો હિયાની ઊકલત ન હોય અને કહેલું મનમાં બેસતું ન હોય, એવા માણસને શું કહેવું ? એવા તો આંધળા-ભીંત ગણાય.

કેક રાણા રમી વેળા, કેક વેળા નિરાસ;
ધરતી બાલ કુંવારી, ન કેળ પૂરે આસ.

—કેટલાયે રાજરાણા આનંદ-વૈભવ માણી ગયા અને કેટલાય નિરાસ ગયા. ધરતી તો બાલકુમારી છે એ કાંઈની આસ પરિપૂર્ણ કરતી નથી.

હિતું કિતું ન થિયે, હિતું થિયે ઘણું;
સરે સંધો કણું, ભેલાયો તો ભલો થિયે.

—દીધેલું કદી નિષ્ફળ જતુ નથી. દીધેલું તો વધતું જ રહે છે. સરમા ઊગેલા છોડ જેમ જેમ ભેલાતા જાય તેમ તેમ તે બળવાન બને છે.

હિતું કિતું ન થિયે, કિતું થિયે કો ?
હથ જિની જો હોં, પતણુ તિન પાણુ તરે.

—દીધેલું કદી નિષ્ફળ જતુ નથી. અને નિષ્ફળ જાય પણ કેમ ? જેનો હાથ આમ દાન દેતો હોય છે તેની બેડલી પોતાની મેળે જ તરી જાય છે. (‘હોં’ના ઉચ્ચાર વખતે બોલનારના હાથના અલિનયની જરૂર રહે છે.)

પિરિયન તોડે પસણુ છ, અખિયે અંધર ઉમ;
મેઠા ભરેઆ માકુએ, સાજન ધારાં મુમ.

—ઓ વદાલા ! તને નિહાળવા માટે આંખો તૃપ્તાતુર છે. માણસોથી મેળા ભરેલા છે, પરંતુ એક સ્નેહી વિના તે યન્ય સમાન ભાગે છે.

જેંધે ખારે હિસંધે કારો, વિલગે વેરી છું;
તેડે જેંધે તોળ, હથકા વરેઆ કોં ?

—ખાતા કડવુ લાગે, જોતા કાળું લાગે અને જે દુશ્મનની
મારક કરવા લાગે એવા અશીલુને ખાતા તારા હાથ શી રીતે ચાલ્યા ?

ચુપ કર ચપ મ ચોર, પૂર અખિયું ઢક કન;
ત મૂરત અંધર મન, તેંછ મહોખત માણીએ.

—ચુપ રહે, હોદ પશુ હવાવીશ નહિ ! આખો બંધ કર અને
કાન પશુ ઢાકી દે ! તો જ હૃદયની અંદર રહેલી શ્રુતિની મહોખત
તને પ્રાપ્ત થઈ શકશે

ઢકે ઢકે ને ઢકીજ, નિયાંઈ ઢકજે છું;
ખાંદે નિઠરંધી ખાર. ત થાં પચંધા કોં ?

—કુંભાર જેમ નીલાકાને ખૂન ઢાંકી દે છે તેમ તું અંતરના
રહસ્યને ઢાકી રાખજે ! આદ્ય બહાર નીકળી જાય તો હામ પાકે શી રીતે !

ઊતું ને અધાગ, જેઓ કેા ન જુએ,
સાંયર સંધી સીર સે, સુખાણી કે મુજે;
ઈ માલમ કોં મુજે, પુજાય પાર પૂજે ચે.

—જડો ને અતાગ છે, ખીચુ કોઈ એને જાણી શકે નહિ
સમુદ્રની રાહ સુકાનીને જ સૂઝે છે. એવા માલમ શી રીતે મૂઝાય ?
પૂજો કહે છે કે એ તો જવર પાર પહોચાડે.

કટર જિનીંછ અખત્રે, સે પિરિયન કી પસન ?
મેલ જિનીંજે મનમે, સે મન-મન મેલ હિસન.

—જેની આખમા કસ્ટર હોય તે વહાલાને શી રીતે જાઈ શકે ?
જેના મનમા મેલ હોય તે દરેકના મનમા મેલ જ જુએ

ખીં કાઠીએ જરતણ, હિકડી ઉમાડી;
હિકડે હાથ ન વજણી, ખીં હથે તાડી.

—એ લાકડાં હોય તો જળતણ કહેવાય છે. એક હોય તો બિ'આડિયું ગણાય. એક હાથે તાળી વાગતી નથી. બે હાથે જ વાગે છે.

જલ તારણુને કૃતા મારણુ, અંધેજે આધાર;
કંથડા! તું કિત ભુલે, હકલ જે હથિયાર.

—પાણીમાંથી પાર કરનાર, કૃતરાને મારી હટાવનાર અને આંધળાના આધર જેવી લાડી જે હાકલના હથિયાર સમાન છે તેને એ કંથડા! તું ક્યાં ભૂલી ગયો?

ભારે સંધી વખરી, હિકડા ડા બેઆ ઠડ;
ભુગે વટે ભુગા અડી, ઠીં સડે તેં સડ.

—લાઈઓ એ મોટી મૂડી સમાન છે. બન્ને કાષ ડાલા હોય અને કાષ ગોળિયા પણ હોય. લાઈઓ ખૂંપડાની પડખે જ ખૂંપડાં બાંધે છે અને સાદની સાથે જ સાદ દે છે.

ગજરેં જે ધરાકેં કે, મોતી મ તું વતાય;
જિતે ઝવેરી પારખુ, મોતી ઉતે મઘાય.

—ગાજરના માલકોને તું મોતી બતાવીશ નહિ. ત્યાં એને પારખનારા ઝવેરી હોય ત્યાં જ એ મોતીને મૂલવજે!

પાણી મિડે પાક, મેલ લાંબે જે મન મેં;
બી ઠીં ખણી નઆર, અવલ કિતાનું ઉપને?

—પાણી તમામ પવિત્ર છે. મેલ તો માણુમતા મનમાં છે. તું તે દિવસનો વિચાર કર કે સૌથી પ્રથમ તારી ઉત્પતિ ક્યાંથી થય?

કેં કે વિખ ખારાય ને, કેં કે વાય ભરાય;
છપણ વલો મિણી કે, લજ તી મારાય.

—ઠાઇને વિષ ખતડાવે છે અને ઠાઇને ફૂલો પૂરાવે છે, જીવન
તો સોને વહાલુ છે પણ લાજ જ મરાવે છે.

સાચા લા સુમરા, બ ગાલીયુ પારી;
કચો કરી ન નાતરો, લગે કે ન મારી.

—સુમરા તો સાચા બાઇ જેવા જે વાતોને તે પાળે છે.
કાચું નાતક કરતા નથી અને લાગતાને મારતા નથી

હુખંધે મેં કે રાત-ડીં, હલ ધે ચલંધે હલે;
ચાંપે ચોલા ડતડે, મો સપ પણ ફેણ ખલે.

—હુખતામા ઠાઇ રાત દિવસ હાલતા ચાલતા મારતુ હોય અને
ચાપીને ઠાઇ આર બોલતુ હોય ત્યારે મુએનો સાપ પણ માયું
જાયું કરે.

ખાપા ચોંધે પણ બહે, હથ ધુધ મથે છલે;
જકારે ઝગડે તડે, મો સપ પણ ફેણ ખલે.

—ખાપા કહેતા પણ બાહે અને હાથ ધોઇને માથે પડતો
હોય, તેમજ ‘જ જ’ કહેતા પણ ઝપડતો હોય ત્યારે મુએનો સાપ
પણ ફેણ ભેંચી કરે.

ભુજનગરી ને કચ્છધગ, પીંગળ સારી ધેર;
રા' લખપતના રાજમાં, ફરીએ લીલા લેર.

કુરૂછી કિસ્સા

બાલાપણુ જી બેલ

—એક વાર જંગલમાં ટહેલતાં એક લોક કવિએ એક ઠેકાણે ત્રણ ઝાડ જોયાં. આકડો, બાવળ અને કેવડો. આ બેઠા કવિને વિચાર થયો કે કેવડા જેવું આ સુંદર ફૂલઝાડ આકડા અને બાવળ વચ્ચે ક્યાં અટવાય પડ્યું? અને કવિ કેવડાને પ્રશ્ન કરે છે.

અક્ષ-બાવર સેં બેલ, કોં બધે તું કેવડા ?

અક્ષલ જી આંકેલ, અટકેં કોં અબોજ સેં ?

—અરે કેવડા, તું આ આકડા અને બાવળ સાથે ક્યાં દોસ્તી બાધી? તું તો અક્ષલથી અંકિત છે. આવા અચાનીઓ વચ્ચે કેમ અટકી પડ્યો છે?

—આ સાંભળીને કેવડા કવિને જવાબ આપે છે-

અક્ષ-બાવર અખિયેં મધે, બેલિયેં જો બેડા,
બાલાપણુ જી બેલ ઇ, નિંઢપણુ જો નેડા;
ઇ મહોખત જો મેડા, અટક્યો નેંયાં અબોજ સેં.

—આકડો અને બાવળ તો મારી આંખો ઉપર છે. આ તો અમારી મિત્ર-મંડળી છે. અમારી તો અસલની બાલાપણુની પ્રીત છે. આ તો મહોખતનો મેળો છે. હું કેમ અચાનીઓ સાથે અટવાયો નથી.

સિધ્ધ સરાણી

સને હોં સરાણ તાણે, તેં મિંજા હિકડો હોંગલો આણે,
ત્રાંસિયે જા ગિને ગજર, ત્રાંસિયે જા કૂંડે લગર;
ત્રાંસિયે જા ફકકે ટુછા, મિની ખેંધી સિધ્ધ મલા ?

—આખો દિવસ સરાણને તાણી તાણીને તેમાથી એક દોંગલો કમાય એમાથી એક ત્રામિયાના ગાજર લે, એક ત્રામિયાની તમાકુ ફૂંકે અને પાકીના એક ત્રામિયાની ધાણી ફાંકે એવા સિધ્ધના ઘર માથી બિલાડી કંઈ ખાઈ શકશે ખરી ?

—અજરમા એક વખત સિધ્ધ નામનો એક સરાણી થઈ ગયો એના ઘરમા એક રાતે એક ભૂખી બિલાડી કંઈ ખાવાનું શોધવા માટે ખાખા ખોળા કરના વાગી ખડખડ સાલગીને સિધ્ધ બેઠાથી જાગી ઊઠ્યો. જુએ છે તો એક બિલાડી ખોરાકની શોધમા ફાફા મારી રહી છે આ જોઈને મુક્તીમીમા પણ ચરત રહેનાર સિધ્ધ સરાણી બિલાડીને પોતાની આવક-અવકનો હિસાબ બતાવતો ગઈથી કહેવા લાગ્યો કે-“ઓ બિલાડી ! આ તો સિધ્ધ સરાણીનું ઘર છે એના ઘરમાથી તું શું મેળવી શકનાની હતી ? લાખી જા !”

૩ ત વિઠે ૩

૩ ત વિઠે ૩, ઉઘી કો કહે ?

અચી ઉલી ધુઈ તે, બિલા કન કરે.

—કચ્છર આપે છે ત્યારે બેઠે બેઠે પણ આપે છે બિલા ચવાની જરૂર નથી જેમ જિંદા ફકીરની ધૂણી પાસે નીચા કાન નમાવીને સોનામકોરો ભરેલી ગધેડી આવી બેસી તેમ

—જિંદા ફકીરનું સ્થાન ભુજમાં અઘાપિ કાયમ છે. તેને માટે એવી દંત-કથા ચાલે છે કે એક દિવસ વહેલી સવારે તે ધૂણી સળગાવીને તાપી રહ્યો હતો. એટલામાં ફોરીઓ અને પાંચીઆંથી ભરેલી છાટો વાળી ગધેડાંની એક પોઠ સિંધ તરફ જતી હતી. તેમાંથી એક ગધેડી છૂટી ચઢીને જિંદો ફકીર ન્યાં પોતાની ધૂણી પર તાપતો બેઠો હતો, ત્યાં આવીને બિભી રહી. તેને જોતાં જ જિંદા ફકીરે ગધેડીની છાંટમાંનું બધું ધન પોતાની ધૂણીમાં ઠાલવી દીધું. અને ગધેડીને ત્યાંથી હાંકી કાઢી. આમ આ જિંદા ફકીરને અચાનક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ જતાં તેણે કોટ, ફૂજો અને મરિજદ ચણાવ્યાં. તેમાંથી મરિજદ અને ફૂજો આજ પણ ભુજમાં મોજાનુ છે.

દૂધે' કેડો સા ?

તો કે સાલે બેટડો, મું'કે સાલે ઘા;
કારે મધે જા માનવી, દૂધે' કેડો સા ?

—તને પુત્ર સાલે છે અને મને ઘા સાલે છે. ઓ કાળા માથાના માનવી! હવે દૂધમાં શો સ્નાદ ?

—એક બ્રાહ્મણ એક નાગના રાક્ષડ પર જઈને દરરોજ તેને દૂધ પાષ આપતો અને નાગ તેના બદલામાં તેને એક સોના મહોર આપતો. એક વાર કોઈ કાચું પ્રસંગે બ્રાહ્મણને બહાર ગામ જવાનું થતાં તેણે એ કામ તેના પુત્રને સોંપ્યું. બ્રાહ્મણ-પુત્ર દૂધનો લોટો લઈને નાગના રાક્ષડ પર પહોંચી ગયો. નાગે રાક્ષડમાંથી એક મોના મહોર લાવીને બહાર મૂકી. બ્રાહ્મણ-પુત્રે વિચાર્યું કે એનો ખાપ મૂખ છે કે એક એક સોના મહોર માટે રોજ રોજ અહીં ધક્કા ખાય છે. એના કરતાં બે નાગને જ મારી નખ્ખો હોય તો બધો

ખળનો દાય આવી જાય આ વિચારથી તેણે નાગના માથા પર લાકડીનો ધા કર્યો નાગ ધા ચૂકાતી ગયો અને માલજી-પુત્રના પગમાં એવો દશ દીધો કે ધર પડાયતા જ તેનું આચુ-પ ગે ગિડી ગયું.

—આલજી પોતાને ગાય પાછો આવ્યો ત્યારે પુત્રના મૃત્યુની વાત સાંભળી તેના દુ ખનો પાર રહ્યો નહિ પણ હવે તો કંઈ બની શકે તેમ ન હતું થોડા દિવસ વીત્યા પછી માલજી ફરી દૂધના ગોડા સાથે નાગના શરૂ પર પડેથી ગયો આ વખતે નાગે તેને ધી, કે-તને મેટકો સાને છે અને મને ધા સાને છે હવે દૂધમા સ્વાદ ક્યા રહ્યો ?

ભાજન'ય ભુછડો !

ભસો ઠિસી વેસ, અસાં ગિડો આસરો;
ઈ ધૂતારો ધરવેસ, સો ભાજન'ય ભુછડો !

—ત્યાગીનો વેસ જોઈને અમે આશરો લીધો પણ એ દુગારો ફરીર તો બાજથી ચે જુડો !

—નાગના પગમાંથી છટકેલું એક કંજૂતર લાગતું જતું હતું એટલામા તેની નજર ધૂણી પાસે ભેસીને તસળી ફેરવતા એક ફરીર પર પડી કંજૂતરે વિચાર્યું કે આ આલિયા એને જરૂર બચાવી લેશે અને તેજ વખતે તે ફરીરના ગોળામા આવી પડ્યું ફરીરને તો જાણે ખુદાએ જ ખોરાક મોકલ્યો હોય એવું લાગ્યું અને તેણે તે જ વખતે પોતાની છરી કાઢીને કંજૂતરના ગળા પર ડેરની દાધી

ગ્રેમ અને ભક્તિ

આઈ ન પમાં પાણુ કે, છં કી પસે પાણુ,
દૂડા પડે કરાન, અલા ઘર કી અગ ઘો ?

—હું પોતે મને જોઈ શકતી નથી ત્યાં તુ તને કેમ જોઈ શકે છે? તું ખોટા કુરાન પઢી રહ્યો છે. પ્રભુના ધામમાં એવું શી રીતે ચાલી શકશે?

એક પ્રેમિકા પોતાના પ્રેમીને મળવા માટે ઝપાટા બંધ ધસતી જતી હતી. રસ્તામાં એક મૌલવી નિમાજ પઢી રહ્યો હતો. એ વખતે પોતાના જ ધ્યાનમાં લીન બનેલી આ યુવતીનો પગ મૌલવીના નિમાજ પઢવાના કપડા પર આવી પડ્યો. મૌલવી એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઈને તેને ધમકાવતાં કહેવા લાગ્યો કે—“અરે આંધળી! હું ખુદાની બંદગી કરું છું તે તુ જોઈ શકતી નથી?” મૌલવીના ઉપાયબનો આ યુવતીએ ઉપર મુજબ જવાબ આપ્યો.

પાવર અને કાંઠી

કાંઠીની વૈભવશાળી જમીનમાં રહેનાર એક માણસે પાવર પટ્ટને ઉતારી પાડતાં ત્યાંના એક નિવાળીને કહ્યું—

હીં જો ઠંગ, રાત મચ્છર ને પ્રા ભુગતર ખાય;
પાવર સંધા બંધલા, રૂંધે રાત વેહાય.

—દિવસે ઘોડા-મચ્છર ડાંસ કરે, રાતે મચ્છર સતાવે અને પરોઢે ઝીળી જવાત-મચ્છરી સતાવે એવા પાવર પ્રદેશના બાળકો આખી રાત રોતાં રોતાં જ વીતાવે છે.

હવે પાવર-વાસી તેને પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે—

ખીર પિયજ ને એર ગુરજ, કાંદેરી આરીં;
જિની પાવર માણેચો, સે કંઠી કીં ગારીં?

—સીનું ભવુ દમ્બજું, દુધ-પાન કરવું અને કઢિરાનાં લાકડાં બાળવાં એવી સાદાઈથી રહેવાની પાવરની મોજ જોઈ માનવી દોષ તે કંઠી પ્રદેશમાં કેમ ગાજે?

મત્તી માટી છાય છ

જામ લાખા ફૂલાણીના અવસાન પછીનો આ કિસ્સો છે. કચ્છની ઉત્તરે આવેલ જનો પ્રદેશમાં સારઘ સંગાર નામે એક બાઈ રહેતી હતી. સારઘ સંગાર એક જાજરમાન સ્ત્રી હતી. સમસ્ત ખત્રી વિલાગમા એની ઉદારતા વખણાતી ગાયો-ભેંસો આદિ પુછળ પશુ ધનની તે ધણિયાણી હતી ઘી-દૂધની તો એને ત્યાં હોગો ઉછળતી અને છાશની તો તેણે પરબ જ માંડી હતી રરતે ચાલના અનેક વટેમાગુઓ સારઘ સંગારની છાશથી જ તૃપ્ત થઈ જતા અને પોતાને પણ આગળ વધતા. ભાટ-ચારણો એની છાશની માટીને 'મત્તી માટી' કહેતા મત્તી માટીના શુશુભાન કરતા કદી થાકતા નહિ. અને મત્તી માટીમાથી હાથ કદી ખૂટતી નહિ.

પણ સમયનો પ્રવાહ કદી એક સરખો વહેતો નથી. એક વખત ખત્રીના પશુ-ધનમા એવો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો કે સારઘની વાદના તમામ પશુઓ મરણને શરણુ થઈ ગયાં. આ સમય-પરિવર્તનથી સારઘ સંગાર આખો દિવસ ઉદાસ રહેવા લાગી.

એ જ અરસામાં એક ચારણુ સારઘ સંગારની વાંદમાં આવી ચડ્યો. એ દર વરસે આવતો હતો અને સારઘ સંગારની મત્તી માટીની છાશનો લહાવો લેતો હતો. પણ આજે તો એ જ સારઘ સંગાર પોતાની ઉજ્જડ જેવી ખૂપડીને ખારણે ઘન્ય મનગ્ક જેવી ભેડી હતી. મત્તી માટીનું પણ કંઈ ઠેકાણું ન હતું. આ દરમિયાન ચારણુને નવાઈ લાગી, તેણે પૂછ્યું—“સારઘ બેન, આ બધું શું થઈ ગયું ?” જવાબમાં સારઘ સંગાર બોલી—

જુગા ધ બેલિયું, ધ સારઘ સંગાર;
વધ પરલે પાર, મત્તી માટી છાય છ.

—એ જ મૂંપડાં છે, એ જ મકાનો છે અને એ જ સારઘ સંગાર છે. પણ હાથની મત્તી માટી પરલે પાર-દૂર દૂર ચાલી ગઈ છે.

સારઘ સંગારની શોકપૂર્ણ વાણી સાંભળી ચારણ કહે છે—

મત્તી માટી છાયજી, સારઘ ઠીં મ સંભાર;
નજર કરે ને ન્યાર, કેરે ધણી કિડાં વેઓ ?

—સારઘ સંગાર ! હવે દારી માતેલી માટીને યાદ કર નહિ. નજર કરીને જો તો ખરી, કે કચ્છ-કેરાનો રાજવી-લાખા કુલાણી જોવો પણ ક્યાં ચાલ્યો ગયો ?

પુરાતન કચ્છ

૧

કચ્છના રાજાશ્રી ભારમખજી પહેલા મોટા દાનવીર અને સાહિત્ય-પ્રેમી હતા. એક વાર એમની કચેરીમાં એક રાજસ્થાની ચારણ આવ્યો અને રાજાશ્રીની પ્રશંસા કરતાં બોલ્યો—

જહાં નાંહિ જલ બિમલ, કમલ ફૂલેં ન સરોવર;
અક્ષ ધ્રુવર અપાર, એક પાંખી નહીં બક ભર;
કઠિન ભોમ કુંગર અઘાત, સિંહ તિજુ દોર હી લૂટે,
પંધી ચલે ન પંથ, ચાર ઠીંગાણુ લુટે;
ભૂખર ભુરટ લગે ઘણા, નર-નુરંગ થકે ગવન,
તૂ ન હોત ભારા નૃપત. કચ્છ દેશ આવત કવન ?

ઉપર્યુક્ત કાવ્યમા કવિએ કચ્છને હિતારી પાટીને તેને બોલે રાજાશ્રીનાં ગુણગાન ગાવા એ વાત કચેરીમાં બેઠેલા ભગત બાટને ગમી નહિ. ભગત બાટ ધીર કવિ હતા. રાજસ્થાની ચારણની ભૂલ સુધારતાં તે તરત જ બોલી બિચ્ચો—

જહાં જાલ ફલ ફલી, તહાં કદલી જન હોઈ,
 સિર ટંકારે ફૂલ, ચપ બધે સબ કોઈ.
 જહાં પીતુ તહાં દ્રાખ, જહાં ખીજડ તહાં બટ વર,
 જહાં અક્ષ તહાં અંખ, જહાં ચોર તહાં મુનિવર;
 ભણે ભગન જલ ખાર હું, ખીર-નીર સખ એક હુમ્મ,
 બિપરીત રીત યહ કચ્છ મેં, કીય ભારા ખેંગાર હુમ્મ.

૨

રાજગચ્છી ભરપૂર જામેલી હતી. કચ્છી માટ્ટની લાક્ષણિકતાનો વિચાર આવતો હતો. ત્યાં એક કવિ બોલ્યો—

ખેર હનણુ ને ખીર પિયણુ, સિર ટંકારે ફૂલ;
 કો કો માહુ કચ્છ મેં, અખિયેં દિઠા અમુલ.

—ખેરનું ફાતણુ, બોજનમાં દૂધ અને મસ્તક પર અરણીના ફૂલનો શણગાર એવા કોઈ કોઈ અમૂલ્ય માણુઓને કચ્છમાં આવે દોઢા.

આ સાલગી એક ખીજડ કવિએ મૂળ દોહરામાં માત્ર સહજ પરિવર્તન કરી એના સમગ્ર અર્થને ફેરવી નાખતા કહ્યું—

ખેર હિયણુ ને ખીર પિયારણુ, સિર ટંકારે ફૂલ;
 કો કો માહુ કચ્છ મેં, અખિયેં દિઠા અમુલ.

—ખચર અર્થાંત દાન દેવું, અતિથિને દુગ્ધ-પાન કરાવવું અને મહાદેવ પર અર્ચનાના પુષ્પો ચઢાવવાં આ પ્રદક્ષિણા રાચનારા કોઈ કોઈ અમૂલ્ય માણુઓના કચ્છમાં દર્શન કર્યા.

ભા ભનાંય કુંડ, ને ભાભી કેં તે ભરેઓ;
સભની ખાધાં સીરો, મુંજે ડાંધુ ખાધેં ડરેઓ.

—માધએ કુંડ બનાવ્યો અને ભાભીએ એના વાસ્તુની ક્રિયાનું સૌને બોજન કરાવ્યું. એ વખતે બધા લોકોને શીરાનું જમણુ આપ્યું પણ મારા પુત્ર ડાંધુને તો માત્ર ભરડકું જ ખાવા મળ્યું.

ભદ્રેશ્વરમાં ઘણા પ્રાચીન સમયનો એક કુંડ છે. આ કુંડ જીજ્ઞેષા જતાં ત્યાંના જ ભાટિયા હક્કર શામજી અમરજીએ મહારાઓશ્રી લખપતજીની વારમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. પરંતુ એ કુંડ તૈયાર થઈ જતાં શામજી અમરજીનું અવસાન થયું, એટલે એ કુંડના વાસ્તુની ક્રિયા તેની પત્નીએ કરાવી. આ વખતે આખા ગામના તમામ લોકોને જમવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવેલું પરંતુ શામજી હક્કરની બહેનને આમંત્રણ ન હોવાથી એના છોકરાને રાખ જેવું ભરડકું જ ખાવા મળ્યું. ઉપરનો દુહો આ પ્રસંગને અમરત્ય આપી રહેલ છે.

કુંઠી લોક-વિનોદ

પનવટ જ ગોઠડી

સંસ્કૃત ભાષામાં એક શ્લોક છે. તેમાં એક સ્ત્રી પોતાના ભણેલા પતિદેવની ભણતરની પ્રશંસા (1) કરતાં પોતાની સખાને કહે છે—

ચતુરઃ સલિ મે મર્તા

ચલિત્વતિ ચ તત્ પરો ન વાચયતિ ।

હે સખિ ! મારો ભરથાર એવો ચતુર છે કે તે ને કંઈ લખે તે બીજી કોઈ વાચી શકે નહિ.

પ્રત્યુત્તરમાં તેની સખિ કહે છે કે ત્યારે મારા પતિદેવની પાત પથ્થુ સાલળા !

સહમાદયચિકો મે

સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયં ન વાચયતિ ॥

મારો ભરથાર તો તેનાથી પણ અધિક છે. પોતાનું લખેલું જ પોતે વાચી શકતો નથી.

કુંઠના લોક-સાહિત્યમાં પણ એવો જ એક કિસ્સો છે. કુવા-કાઠે પછી બરવા એક જ થયેલી મુનિઓ હૃદય એવાની પોતપોતાના પતિદેવોનું વર્ણન કરે છે. એક કહે છે—

છે. સરખે સરખી હંમરવાળાથી ખાટતો નથી, પછી મને-આવીને મારવા મડે છે.

ખીજ સખિ કહે છે—

બેણ ! મુજે કંથડો, અલ કાં અલા;
કમ હુવે કેંક જા, ને પિંઠ ખાય ખલા.

—એન, મારો પતિ તો પોતાને આજી જીવો કે લગવાન જીવો જ માને છે. કામ-કામકાનાં હોય અને ખાસડાં પોતે ખાય છે.

ત્રીજ સખિ કહે છે—

બેણ ! મુજે કંથડો, મેઠાવે જો મલ્લ;
કની કરે કમકા, ને હલ ત ચેં હલ.

—મારો પતિ વાતોના મેળાવામાં મલ્લ જીવો છે. ઘરમાં હાંડલાં ફરતી કરતાં હોય પણ કોઈ કહે કે 'આલ' તો ઝટ ચાલી નીકળે.

હવે ચોથી સખિ કહે છે—

બેણ ! મુજે કંથડો, વા સેં પણ વિડે;
લત્તું હણે અલ કે, ખેડે ન-કો ખિડે.

—એન, મારો પતિ તો વાથી પણ વડવા કાગે એવો છે. વાતોમા આકાશને લાતો મારે પણ ન તો કંઈ ખેડ કરે કે ન કશી મહેનત કરે.

હવે છેલ્લી સખિ કહે છે—

બેણ ! મુજે કંથડો,
લિલી-પિલી પાગ ખધે, અંગળ મેં દિલે;
જરા જિતરો માન, ન ને પિનડી ધો ખિલે.

—મેન, મારો પતિ તો કીધી—દ્દ પાછડી બાધીને ઘરઆગળે જ ટકવતો રહે માન તો જરા જોટલુ થ નહિ, તોય પોતાની મેજે જ હમતો ગે.

રિંટ' વટે રલાલ

રિંટ' વટે રલાલ, વળાઈયે વરે મેઆ;
ખિડી ડિનાં જલાલ, ખુણખુણ તોએ કૂતા ખણીવ્યા.

કોઇ એક સંગીતકાર એક વાર વેટા—જકગ ચારનાર ભોપા ઓની વાદમા જઇ ચલ્યો, અને પોતાના વાજિત રલાલ પર કે બોકોને સંગીતનું ખૂન રમવાન કરાવ્યું ધણે વખત મંગીતકારે પોતાનો પ્રયોગ આનુ રાખ્યો પણ આ લોકોને સંગીત કળાની કંઈ કદર હોય એવું તેને લાગ્યું નહિ આખરે યાકી જઈને મંગીતકારે વિદાયની તૈયારી કરના માડી પણ તે દિવસે એના પ્રિય વાજિત રલાલનો ક્યાય પત્તો લાગતો ન હતો સંગીતકારે તો ખૂન રોધા શોધ કરવા માડી પણ મળે ક્યાથી? રલાલ પર મટેલા ચામડાની વાસથી આકર્ષાઈને કૂતરાઓ તેને દસેડી ગયા હતા આખરે સંગીતકારે પેના બોપાઓને પૂછી જોયું કે—“લાઇ, મારા રલાલની કોઈને ખમર છ?” આ વખતે બોપાઓએ હસતા હસતા માત્ર એટલું જ કયું કે—“ખુણખુણ તો એ કૂતા ખણીવ્યા.”

મિયાડે છ સિવરાંત

સિયાડો સિવરાંત રયે, ન કયે નાઠી;
બેલીએ મેં બેડા ધ્યો, તલગીસ કંધેલ કૂઆઠી.

—શિયાળે શિવરાત્રિનું વ્રત રાખ્યું અને તેણે સિંહની જાળની દોરી કાપી નહિ. દોસ્તોથી બેવફા બન્યો તો તેની કાંધમાં કુહાડીનો ધા વાગ્યો.

એક જંગલમાં એક સિંહ શિકારીની જાળમાં સપકાઈ ગયો. જાળ મજબુત હોવાથી તે છૂટો થઈ શકતો ન હતો. એ વખતે એક શિયાળ ત્યાંથી પસાર થયું. સિંહે તેને કહ્યું—“શિયાળભાઈ, આ જાળને તું તારા દાંત વડે કાતરી નાખે તો હું આ બંધનમાંથી છૂટો થાઉં. શિયાળ ખંધું હતું. તેણે વિચાર્યું” જંગલનાં પ્રાણીઓને રંજનનાર આ વનરાજ કીક લાગમાં આવ્યો છે. તેણે જવાબ આપ્યો, “સિંહ મામા ! મારે તો આજે શિવરાત્રિનું વ્રત છે એટલે આ જાળ મોંમાં નખાય નહિ.” બરાબર એ જ વખતે દૂરથી આવતા શિકારીએ આ શિયાળને સિંહ પાસે જોઈને જોયું. અને તેણે ત્યાંથી જ તેના પર કુહાડીનો ધા કર્યો. શિકારીની કુહાડી સિંહની જાળ કાપતી શિયાળની ગરદનમાં વાગી. સિંહ મુક્ત થયો અને શિયાળ મરી ગયું.

ચીંથરીઆ પીર

કચ્છમાં એક ગામથી બીજો ગામ જતા રસ્તામાં ઘણી પાર ખીજડાનાં ઝાડ જંગલમાં આવે છે. તેમાં કોઈક ખીજડા પર લુગડાનાં ચીંથરાં ફરફરતાં દેખાય છે. આ ખીજડા ચીંથરીઆ પીરને નામે ઓળખાય છે. કેટલાક લોકોની માન્યતા એવી હોય છે કે ચીંથરીઆ પીર પર કપડાની એક ચીંથરી ચડાવવાથી કપડાંનું દારિદ્ર્ય દૂર થાય છે. આવી માન્યતાથી કોઈ કોઈ લોકો ચીંથરીઆ પીર પર ચીંથરાં ચડાવતા હોય છે.

એક વાર એક બકરી જંગલમાં ફરતી ફરતી આવા ચીંથરીઆ પીર પાસે આવી પહોંચી. બકરી જૂની થઈ હતી, એટલે ચીંથરીઆ

પીરનાં પાંદડાં બટક બટક ચરવા મંડી પડી. આ જોઈ ચીંથરીઆ પીરને ઝુસ્સો ચડતાં તે ગકરીને કહે છે—

બકરી આવઈયે બર સેં, બ્યા કંઠા છડે કિત ?
અસાં ચીંથરીઆ તા ચાચું, તોલ હાજત નાંય હિત;
ચરેચો થોધે ચિત, બધલ-રોંધે બૂથ બકરી.

—ઓ બકરી ! તું બળથી અહીં આવી છે પણ ખીજા તે ખીજા ક્યાં છોડી દીધા ? અમે તો ચીંથરીઆ પીર કહેવાઈએ છીએ. અમારી પાસે તારી હાજત હાલવાની નથી. તારૂં ચિત પાગલ બની જશે અને તારૂં મોઢું પણ બધાઈ જશે.

ચીંથરીઆ પીરની ધમકી સાલગીને બકરી તેને જવાબ આપે છે.

કંઠા ખાધા ફેંક મું, એડા અપરંપાર,
બ્યા ઐ મુંજે પેટ મેં, એડા પીર અપાર;
ન વારીઆં ઓગાર, ખોલા ! તોકે ખાઇને.

—મે તો તારા જેવા કેટલાયે-પાર વગરના ખીજા ખાધા છે. તારા જેવા તો ઘણા પીર મારા પેટમાં પડેલા છે. અરે ખોખલા ! તને ખાઇને તો હું ઓગાર પણ વાળવાની નથી અર્થાત વાગોળવાની થે નથી.

વોળાવો

એક વળાવિયો શેઠાણીની વેલ સાથે એક ગામથી બીજે ગામ જતો હતો. રાત્રિનો સમય હતો. રાત અધાડી હતી. વળાવિયો શેઠાણીના મ્હણ મારે જતો હતો. તવતાર-બંદૂક વગેરે હથિયારોથી પણ સુસજ્જ થઈને વેલ સાથે ચાલ્યો જતો હતો. દેખાવમાં તો બહાદુર લાગતો હતો, પણ હિંમતની ખામી હતી. એના મનમાં

અધારી ગતે ચોર-ચૂટારાની બીક પેસી ગઈ હતી. આગળ ચાલતાં એને એક ઝાડનું ઠૂંઠું દેખાયું એનો દેખાવ દ્વરથી માણસ જેવો જણાતો હોવાથી તે ખીત્રા લાગ્યો અને ઠૂંઠાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો—

જ હુંવેં બુથ-બુથાણી, ત તરાર આય રા ભારાણી,
પણ જ હુંવેં ચોર-ચોરાણી,
ત હી રયો ગડો, ને હી ઉભી આય વાણિયાણી.

—જો છું ઝાડનું ઠૂંઠું જ હોય તો મારી પાસે આતેજદાર રા ભારાણી ખનાવટની તવવાર છે પણ જો છું ખરેખર ચોર જ હોય તો આ રત્નું ગાદું અને આ બિબી વાણિયાણી !

રખ-રૂક

એક વાર સિંધમાંથી એક સાઈ મોલા કચ્છમાં આવતા હતા. એમની સાથે એમનો એક મુગીદ-શિખ્ય હતો. મુરીદ જરા ભોજો હતો અને કચ્છમાં પહેંનવહેયો જ આવતો હતો. કચ્છમાં સાંધ મોવાના બક્તોએ એમનો સારો સત્કાર કર્યો. એક ભકતે એમને વિવેક-વાણીથી જમવાનું આમંત્રણ આપતા કહ્યું—“સાઈ અજણ રખરૂક અમાંજી કબૂલ કરીજા!” (આજની ઘૂટડો રામ અમારી કબૂલ કરજો.)

માઁએ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો પણ એની સાથેના મુરીદે ‘રખરૂક’ શબ્દથી ભડકીને વિચાર્યું કે સાઈ તો ઝોવિયા પુરુષ છે. એ તો રામથી પણ ચનાવી લેજે પણ આપણને તો રામ નહિ કાવે. એટલે એણે પેલા યજમાનને કહ્યું કે “મને તો રોટલા જ કાવશે ખીત્રું કંઈ નહિ કાવે” અને યજમાને એની વાત પણ કબૂલ કરી.

સમય ચતાં સૌ જમવા માટે પહોંચી ગયા. યજમાને તો શીરો પૂરી વજેરે સાગી માગી વાનગીઓ તૈયાર કરેલી. પણ પેલા મુરીદેને નખીએ તો

રોટલો જ લખાયયો હતો. હવે એણે વિચાર્યું કે આ તો ખૂબ ઘટ્ટ પણ પછી શું થાય? રોટલો ખાઈ પેના સિરાય બીજો હિપાયન હતો.

બીજો દિવસે બીજા યજ્ઞમાને આમ નવું આપતાં કહ્યું—“નજ મુછ માની રખજ, સાઈ.” અને એનો પણ સ્વીકાર થયો. આ વખતે પેના મરીદે વિચાર્યું કે મઈ કાલનું સાદું આજે વાળી લેવું. એનો જીવ તો મઈ કાલના બોજનમા લાગેયો લેવાથી આમ જણ આપનાર યજ્ઞમાનને એણે કહ્યું, કે “મને તો રખ-દુક માદક આવશે.”

એ દિવસે પણ સૌ જમવા ગયા ત્યારે સાઈ મૌવા માટે તો મીઠા ભાતનું બોજન તૈયાર હતું અને પેના મરીદના કિંમતમાં રાખ જ લખાયલી એટલે એને માટે તો રાખ જ હતી. આ જોઈ કચ્છી ઝોની બોલીને દોષ દેતા તે બોલી ગયો—

રખ-દુક ચેંતા સીરે દે ને, મિઠે ખાવે કે માની;
કચ્છી તાં ફૂડા રે બેલી, સિંધ હલો સાજની.

—શીરાને રખ-દુક કહે છે અને મીઠા ભાતને માની કહે છે આ કચ્છી લોકો તો ભાઈ, ભારે દુડીયા! સજ્જન માણ્યો! આવો આપણે સિંધ બપડી જમએ.

બધીએતી બોકાની ને લીડીએતી કન,
આ યરેં બેરી છં આ રેતી રન;
જડેં અથે વાર તડેં ખણી વેં તી પાર,
જુમેં છ મા જો, તકિયો ધાર.

—લટારાની ટોળામા દાખલ થયેલી એક સ્ત્રીની કાળવાદી જોતા મોઝ કવિ કહે છે.

—તુ છોકાની બાથે છે અને કાન બીડી રાખે છે. પુત્રો સાથે તું સ્ત્રી પણ ધાડ પાડવા માટે ચડે છે પણ ત્યારે વાર ચડી આવે

છે ત્યારે તો તું તરત રુદન કરવા લાગી જાય છે. જુમાની માતો તકિયો જ જુદો છે.

કચ્છી અને સિંધી

એક વખત એક કચ્છી અને સિંધી પ્રવાસમાં સાથે થઈ ગયા અને બેળા મેગીને ખાવા લાગ્યા. કચ્છી બુચ્ચો હતો અને સિંધી જરા બોળો હતો. ખાતા ખાતાં કચ્છીએ સિંધીને પૂછ્યું—“સાંઈ, સ્વાગાથ તાં ખરે, તવા બે પે કોં મરી ગ્યો ?” અર્થાત્ કહે તો ખરે તારો ખાપ કેમ મરી ગયો ?

સિંધી વાતોડિયો હતો. તેણે પોતાના પિતાની માંદગીનું પુરાણ બોલીને લામી લાંબી વાતો કરવા માંડી. એટલી વારમાં તો કચ્છી ખાવાનું ધાતુખંડે ઓઢિયાં કરી ગયો. સિંધીએ આ જોઈ લીધું અને તેણે કચ્છીને કહ્યું, કે “હવે તુ તારી વાત કા કે તારો ખાપ કેમ મરી ગયો ?” જવાબમાં કચ્છીએ એટલું જ કહ્યું કે—

પિપ્પર તા પેઓ, તે સા નિકરી વેઓ;
અલા જો મુખરાહું, બેઓ કોં ન થેઓ.

—પીપળા પરથી પળો અને શ્વાસ નીકળી ગયો. હૃદયનો આભાર કે ખીનું કંઈ ન થયું.

ખમ્માં મુંજે ખાવંધ કે—

એક ખેડત વડેલી સવારથી ખેતર ખેડી રહ્યો હતો. બપોર નખી ગયા છતાં ધરવાળી ખાત લાંબને આવી ન હતી. અને જૂખ તો કકડીને લાગી હતી. પંડી તો તેની જૂખ ગુરસામાં ફેરવાઈ ગઈ. તેણે વિચાર્યું, કે હવે તો તે બાત લાંબે આવે કે પોતે પોતે દીમી

જ નાખુ. બહાનું ગોખવા માટે તેણે એક યુક્તિ રચી હજમા એ
નળદ સવગો અને એક અવગો જોડીને તે હળ હાડવા લાગ્યો તો
વિચારું કે આ અવળા-સવળા બગદ જોઈને તેની સ્ત્રી જરૂર કંઈક
જોની બિંદો અને તેની સાથે જ તેના હાડકા ખોખરા કરી નાખવાનો
લાગ મળી જશે

ત્યાં તો તરત જ તેની સ્ત્રી માથે ભાતનો સૂડો સધને આવી
પડોચી ખેડતની પત્ની ચતુર હતી પતિની યુક્તિ પામી જઈને તે
આવતા વેત જોવી બી—

ખખાં મુજે ખાવધ કે,
ભુકો હશે છ', તે કે હલાય તો

—મારા ખાવિંદને ઘણી ખખા! જે જેમ ચાલે છે તેને તેમ
ચલાવે છે

અને ખેડતનો ખવો ગુસ્સો એ જ વખતે જીતરી ગયો

ડાડા ! ડાડા ! ખડુ—

એક ડોસો પોતાના પૌત્ર અને દોહિત્રને લઈને ચાલ્યો જતો
હતો સામાન્ય રીતે દોહિત્ર તો ક્યારેક મોસાળમા આવે એટલે
લોકોને પૌત્ર કરતા દોહિત્ર ઉપર વધારે વદાસ રહે આ ડોસાએ પણ
પોતાના દોહિત્રને ખબે જોસાડી દીધો હતો અને પૌત્રની આગળી
પકડીને તેને જમીન પર ચલાવતો હતો ડોસાની નજર જરા ઝાખી
પડી ગઈ હતી આગળ ચાલતા રસ્તામા એક ખાડો આવ્યો એ
જોઈને ડોસાની સાથે ચાલતા તેના પૌત્રે દાદાને ખાડાની ચેતવણી
આપતા કહ્યું કે—ડાડા, ડાડા, ખડા ! અર્થાત્ દાદા, દાદા, ખાડો !

આ સાંભળીને ડાસાને ખભે ચડી બેઠેલો તેનો દોહિત્ર બોલી બિહ્યો—“મર જુરે” નાને” જા હડ ” અર્થાત્ ભલે ભાગે નાના નાં હાડકાં !

હાણે’ બાપા આય સીં !

બાપ અને દીકરો એક રાતે બીજે ગામ જવા માટે પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. બાપ ડરપોક છતાં શેખીબોર હતો. બ્યારે દીકરો બહાદુર અને હિંમતવાન હતો. રાત અજવાળી હતી. બંને બાપ-દીકરો વાતો કરતા કરતા આઘ્યા જતા હતા. દૂર દૂર આકડાનાં ઝાડ ડોલી રહ્યાં હતાં. અજવાળી રાતે દૂરથી આકડાનાં ઝાડ ડોલતાં જોઈએ તો તે માણસ જેવા હોવાનો લાસ લાગે. એટલે આકડાનાં ઝાડને હાલતાં જોઈને બાપના મનમાં બીક પેડી. તેણે દીકરાને કહ્યું, “લાઇ, પેલા લુટારા આપણને લૂટવા આવતા હોય એમ લાગે છે. હવે શું કરીશું ?”

દીકરો બોલ્યો, “બાપા, તમે અહીં બિલા રહો, હું ત્યાં જઈને ખાતરી કરી આવું.” અને તરત જ તે દોડી ગયો. જુએ છે તો લુટારાને બદલે આકડા જ ત્યાં ડોલી રહ્યા હતા. તેણે પાછા બાપીને બાપાને કહ્યું—“બાપા ઇ તાં અક્ક !” બાપા, એ તો આકડા !

અને બાપામાં તો નવું ધરાતન આવી ગયું તે બોલ્યો—

અક્ક ભલે’ અચે’ લખખ,
હાણે’ બાપા સીં આય.

—આકડા ભલે લાખ આવે, હવે તો બાપા સિંહ છે.

ઉઠે તેં કે પડે તેં ?

કાઠો અને ભત્રીજો બંને અફીણી અને આભમુ હતા. એક વાર જાંટ પર ચડીને આ કાઠો-ભત્રીજો બંને એક ગામથી બીજા ગામ જતા હતા. જાંટની ટેડી આવ સાથે બંને અફીણના ઘેનમાં જાંટ પર ઝોકા ખાતા જતા હતા.

રસ્તામાં રેતીવાળી એક નદી આવી. નદીની ઝીણી-મુંવાળી રેતી જોઈને જાંટને તેની આપત મુજબ તેમાં આગોટવાનું મન થઈ ગયું. જાંટ ધબ્બ કરતું રેતીમાં ભેસી ગયું અને આગોટવા લાગ્યું. આમ થતાં એ કાઠો-ભત્રીજો બંને જમીન પર ઢળી પડ્યા. થોડી વાર પછી અફીણનું ઘેન જાતરતાં કાઠો ભત્રીજાને પૂછે છે—

“અરે છોરા ! પાં ઐયોં કિતે ?

ઉઠે તેં કે પડે તેં ?”

—અરે છોરા, આપણે છીએ ક્યાં ? જાંટ પર કે જમીન પર ?

પંવાર વારો નિયાંપો

નદી પૂરે જોસથી બંને કાઠે વહી રહી હતી જે ગોવાળિયા સામસામે કાઠે પોતપોતાનાં દોરને ચારી રહ્યા હતા. એટલામાં એક ગોવાળિયાએ બીજાને જોરથી જૂઓ પાડવા માંડી કેમ જરૂરી કામ હશે એમ વિચારી બીજો ગોવાળિયો નદીમાં ફેદી પડ્યો અને મહા મુસીબતે તરતો તરતો સામે પાર પડેલીને પેલાને પૂછવા લાગ્યો—“કેમ બાધ રું કામ છે ?”

પેલાએ નિરાતે કહ્યું—“ભલા કાલ કિત આડાઈધાસો ?”
અર્થાત્ આવતી કાલે દોરોને ચારના કામ લઈ જશું ?

ભા, તોજી લલાઈ !

એક ખાઇ જંગલમાં લાકડાં કાપવા ગયેલી. લાકડાંને મોટા ભારો તૈયાર કરીને તે કાંઈ ભારો ઉપડાવનારની વાટ જોતી જોતી હતી. એટલામાં એક ઘોડેસવાર ત્યાંથી પસાર થયો. તેને જોઈ પેલી ખાઇએ ખૂબ પાડીને કહ્યું—“ લાઈ ! મને આ ભારો તો જરા ઉપડાવતો જ ! ”

ઘોડાવાળાને દયા આવી ઘોડા પરથી જતરીને તે પેલી ખાઇને ભારો ઉપડાવવા માટે તેની પાસે પહોંચ્યો. જરાબર એ જ વખતે પાસેની ઝાડીમાં કંઈક ખડખડાટ થવાથી ઘોડો એકદમ ભડકીને ભાગવા લાગ્યો. આ જોઈ ઘોડાવાળો તો તરત ઘોડા પાછળે જોડી નીકળ્યો. ઘોડો તો એવો ભડક્યો હતો કે તે કેમે કરતાં જલો રહેતો ન હતો. ધણી પરિશ્રમને અંતે ઘોડાવાળાએ માંડ માંડ ઘોડાને હાથ કપો અને ત્યાંથી પાછો પેલી ખાઇને ભારો ઉપડાવવા માટે તેની પાસે આવ્યો. ઘોડો અને ઘોડેસવાર બંને પસીનાથી રેબરેબ થઈ ગયા હતા. હવે તો ઘોડાની લગામ હાથમાં જ રાખીને તેણે પેલી ખાઇને ભારો ઉપડાવ્યો. બાઈ તો ઠંડે પેટે માત્ર એટલું જ બોલી—
“ ભા ! તોજી લલાઈ ! ”

નારાયણ સર જા કુંડા પાર ?

નારાયણ સરોવરની જગ્યાએ જનાર જનારને તેના બાહુ પર દારિકાની માફક ધગધગતી છાપ લગાવવામાં આવે છે, પૈસા પણ પડાવવામાં આવે છે. અને મૂંડ પણ મૂંડાવવામાં આવે છે. આથી ત્યાં જનારને ‘ ડન, મુન ને ડંલ ’ મળવાનું કટાક્ષમાં કહેવાય છે.

એ રીતે નારાયણ સરોવરની યાત્રા કરીને પાછા ફરનાર યાત્રાળુને કાંઈએ પૂછ્યું—

નારાણસર જા દેઠા પાર ?
 ત-એં વેધડે જી વાર !
 દેડ ?
 ત-એં, દેડ ન-કાં જોડ,
 દિકડા ઝડે ન ઝપે ચોડ !

— નારાણસરના શા સમાચાર ?

તો કહે, જતા વાર જ !

કેમ ?

તો કહે, કેમ-કેમ કંઈ નહિ

એક પકડી રાખે અને ખીન્ને ચોડી દે !

ટકો ૨

કચ્છ-ભુજમાં કાવ્ય-કળા શીખવવાની મજસાવા પાઠશાળા એક સમયે ચાલતી હતી. કચ્છના મહારાવ भी સખપતજી ને સાહિત્ય અને હુન્નરકળાના આહુક હતા તેમણે આ પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. આ શાળામાં કાવ્યકળા શીખનારને ખાનપાન અને શિક્ષણની સગવડ આપવામાં આવતી. આગળ જતા મહારાવ भी ખેગારજી ત્રીજાના અમલમાં ચુનીલાલ સારાલાખ નામે એક લોભીઓ દીવાન આવ્યો તેણે પાઠશાળાના કવિ-વિદ્યાર્થીઓને અપાતી ધણી સગવડોમાં મોટો કાપ મૂકી દીધો.

વિદ્યાર્થીઓ અકળાના લાગ્યા પણ કાંઈ ઉપાય ન હોવાથી જેમ તેમ પોતાનો નિભાવ કરીને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા.

પાઠશાળાનો કાયદો એવો હતો કે જે વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરીને શાળામાંથી મુક્ત થાય તેણે જતાં પહેલાં ત્રજભાપામાં એક ખાવની બનાવવી અને તે ખુદ ખેંગારજી ખાવાને સંભળાવવી.

એક ચારણ વિદ્યાર્થીનો કવિતા-કળાનો અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ જતાં તે વિદાય વખતે ખેંગારજી ખાવાની હજૂરમાં સલામ માટે ગયો.

ખાવની વગરની આ સલામથી ખાવાને નવાઈ લાગી. ખાવાએ કવિને પૂછ્યું—“કવિરાજ ! કેમ કવિતા તથી બનાવી ?”

અને કવિને જોઈતી તક મળી ગઈ. તે તરત જ બોલી ગયો—

એક શેર આટા મિલે, નગદ દોકડો એક;
તામે ક્યા કવિતા કહું, સુન ખેંગાર નરેશ.

અને કવિની આ નાનકડી દોકરથી બધા કવિ-વિદ્યાર્થીઓની ઘણી મુસ્કેલી દૂર થઈ ગઈ.

નારાયણ હરિ !

કચ્છ-વાગડમાં અરજણ હરિ નામે એક શિક્ષક હતા. તે સારા કવિ હતા. ઘણી વાર શીઘ્ર કવિતા પણ કરી શકતા.

એમના પુત્રનું નામ નારાયણ હતું અને સ્વર્ગવાસી પિતાનું નામ હરિ હતું.

એક વાર એમનું કુટુંબ બહારગામ હતું. પોતે એકલા જ સવારમાં ઘેર દાઢણ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં હમેશ મુજબ સવારમાં લોટ માગવા આવેલા બ્રાહ્મણે પોકાર કર્યો—“નારાયણ હરિ !”

અને તરત અરબજી માસર બોલી ડાહ્યા—

નારાયણ ગિયો ગામ ને હરિ ગિયો મરી;
જીવતા હો તો કાલ આવજો ફરી.

ખયો નતો છડે !

નદી અને કાઠે બરપૂર વહેતી હતી. તેને કિનારે કેટલાક ગોવાળિયા પોતાના ઢોરને ચારી રજા હતા. એટલામાં નદીના પાણીમાં દૂરથી ધોળા ધામળા જેવું કંઈક તથાતું આવતું તેમની નજરે પડ્યું એ ધામળો જ છે એમ ધારી, એક સાહસિક ગોવાળિયાને તે લઈ લેવાનો લોભ ભગ્યો. તેણે એકદમ નદીમાં ઝંખવારી દીધી તરતો તરતો તે તરત જ ત્યાં પહોંચી ગયો. ખરી રીતે તે ધામળો ન હતો પણ એક ધોળો રીંછ પાણીમાં તથાઈ આવતો હતો. રીંછ તો તે જ વખતે પેના ગોવાળિયાને બાઝી પકડે અને અને નદીના વહેણમાં તથાવા લાગ્યા. કાઠે બેસેલા ગોવાળિયાઓએ તેને તથાતો જતો જોઈ, ખૂબ પાડીને કહ્યું—“ઓ બેલી ! હવે આ ધામળાને છોડી દે.”

પેલાએ જવાબમાં કહ્યું—“આઈ તા હડિયા તો, પણ હી ખયો નતો છડે !” અર્થાત્ હું તો છોડું છું પણ આ ધામળો છોડતો નથી.

હબલ ધી

અચ મુંજ હબલ ધી, પાં બોલ મડાં !
—આવ, મારી લાડકી દીકરી, આપણે બે ભેટીયે.

મા, ઠોઠે કે ગડધ્યાસ !

—મા હું તો ઘરડા-ડોસાને જ બેટી આવી.

મોય માંડણ તાં મુઠેં મા !

—મુઆ માડણે તો મારી નાખ્યા મા !

માંડણ ન મુઠેં મા, કોરીએ જે કુપલે મુઠેં !

—માડણે ન માર્યા મા, કોરીએની ફૂલડીએ મારી !

એક બાઈએ પોતાની લાડકી દીકરીને માંડણ નામના દલા લની સહાયથી પૈસાની લાલચમા એક ડોસાને પરણાવેલી. દીકરી સાસરેથી ઘેર આવી ત્યારે મા કહે છે—આન મારી લાડકી દીકરી આપણે બેટીએ !

દીકરી બોલી—હું તો ડોસાને બેટી આવી

મા કહે—મુઆ માડણે તો મારી નાખ્યા !

દીકરી કહે—માડણે નહિ પણ કોરીએની બરેલી ફૂલડીએ મારી નાખ્યા !

છાલાસી ભરઈ આય !

એક કલાકારે પોતાની કલાના પ્રચાર માટે એક ગાયમા જલ્દી ચમ્રો. ત્યાં એક પાર્શ્વકુટિ બાધી પોતાની કલાના હિતમ નમૂના તે તૈયાર કરવા લાગ્યો. કલાકારની કલા જોઈ ગાયમ-લોકો તેની અન દહ તારીફ કરતા શાળાથીના વરમાદ વરસાવવા લાગ્યા. પરંતુ એ મુજી તારીફ અને લૂખી શાળાથી વડે કલાકારની ખીચડી પાકે તેમ ન હતું. કલાકાર આ શાળાથીઓના મારથી આખરે કંટાળ્યો અને

એક દિવસ તેણે પોતાની પથ્થર કુટિ પર દીવાસળા આપી તેને સળ
ગાવી દીધી કલાકારની ઝૂંપડી સળગતી જોઈને લોકો તેને ટોલવવા
માટે દોડી આવ્યા પરંતુ કલાકારે તેમને વચ્ચે જ અટકાવીને કહ્યું
કે આ ઝૂંપડી તો બને સળગી જાય ! એમા તો માત્ર શાઆતી જ
ભરી છે !

માસી ! તોજી ગાલ નાંચ !

સિયારે જાડો દુવા સી એં તે—‘ મુજો કમ ’. મામ જો
વધાણુ મે તાપણી સિયગાય ને માડુડા તપધા દુવા તાપણી તપીને
મી ઉઝાઈધા દુવા

તિન ટાણે તાપણી અને મી-જી તકરાર થઈ સી એનો આઈ
વડો, તાપણી એની આઈ !

તકરાર વધણુ લગી તડે તાપણી એની—સિયારે જાડો ! તુ
ભાસે તિતરી ધમાલ કર, પથુ મુ વટે તોજે થાક લગે તો નાચ !

સી એ તો તાપણી ખાઈ ! જોરી મુડસાઈ રાણુડે ! તુ જાની
કે તપાઈયે ત આઈ પ્રદા હારે વિજા અને તું પ્રુડે કે તપાઈયે
ત આઈ જાતી હારે વિજા તુ જ એ ઇ ગાલ સચી કે જોગી ?
મુ મે તા કોય પ્રુજે વારો નાચ

દી તકરાર હિંકડી ધડકી સુણધી દુધ સી-જી વડ વારી
ગાલ સુણી ધડકી જોલઈ-કુરો એ ? કુરો એ ? મે દુરે એ તા,
ખમર પે !

ધડકી જો પડકાર સી સુણી ગિડે વિચાર કે—હિન વટે
પાજો કો દને તો નાચ દીનો થઈને સી એ તો—‘ મામી ! તોજી
ગાલ નાંચ ! ’

ફૂંજડી

એક શિકારી એક ફૂંજડીને શિકાર કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો અને ઘરવાણીને ફૂંજડીનું ભોજન તૈયાર કરવાની લજ્જામણુ કરીને પોતે થોડી વારને માટે બહાર નીકળી ગયો. ઘરવાણીએ તરત ભોજન તૈયાર કરી લીધું એટલામાં અચાનક તેનો એક મિત્ર આવી ચઢ્યો, અને પેલી ફૂંજડીનું તૈયાર થયેલું ભોજન આ બંને પ્રેમીઓએ પતાવી લીધું. પેલો તો ખાઈ-પીને પાછો પોતાને રસ્તે પડી ગયો.

થોડી વારમાં શિકારી પણ ઘેર આવી પહોંચ્યો. જુએ છે તો ચૂલો ફડગાર દોડો. ખાવા જેવું કંઈ દેખાતું જ ન હતું. તેણે તેની ઘરવાણીને પૂછ્યું—“ કેમ ખાવાનું તૈયાર નથી ? ”

ઘરવાણી પણ આલાક હતી. તે બોલી, “ અરે તમને શી વાત કરે ? ફૂંજડીને તૈયાર કરીને હાડલામા નાખી, પણ તેજ વખતે તે પાંખો ફડકાવતી ક્યાંયે ભડી ગઈ ! ”

ઘરવાણીની વાત સાંભળી શિકારી થઈ ગયો. તે બોલ્યો—

રતું રંગ ભરતું, રતું રંગ ધુજે;
ફૂંજડી પર્ણું ફૂંજડતું, ફૂંજડીમાં વિભે ?

—ઝીઝા અનેક રંગથી ભરેલી હોય છે, અને અનેક રંગ તે બચતી હોય છે. નહિ તો હાડલામા પડેલી ફૂંજડી ભડી કેમ જાય ?

આ સાંભળીને શિકારીની ઝી પોતાની વાતના સમર્થનમાં સોગંદ ખાવા લાગી. એના મોગન પણ સમજવા જેવા છે.

લોકો મરે તેજ રૂ, બધે મરે તેજ મા;
અસીં ફૂંજ ખાધી વે, ત હડે પયન વા.

—એક તેનો દિવર મરે અને બીજી તેની મા મરે. અમે કુંજ ખાધી હોય તો એમના અગમા લાવે વાનું દદ્દ ચાલ

મતરઈ મા-બ મેણાં

ઓરમાન માના ડેટલાક કિસ્સા કચ્છમા ચાલે છે એક વાર શિયાળાનો છેલ્લો માઘ માસ આવ્યો ત્યારે લાઈ-બહેન પોતાની અપર માતાને પૂછે છે કે "હવે આ શિયાળો ખતાસ થયો એટલે ટાઢ નહિ વાય ખડે ને ?" ત્યારે અપર માતા એ બાઈ-બહેનને ખીવડાવતા કહે છે કે—

માઘ રોજી, ધુબેં મઈયું. છારા-છારીયું તડેં મુઈયું;
ભુઢેં ન મરંધા માઘ ભૂ રૂઈયે, ધં મરંધા ફંગણુ છ પુઈયેં.

—માઘ માસમા તો ઠંડીની એવી ઝડીઓ વરસવાની છે કે બેસો પણ ધૂજવા લાગશે. માઘની ઝડીઓમા જે નહિ મરે તે ફાગણના પાછના દિવસોમા તો જરૂર મરશે

આ સાલગીને લાઈ-બહેન તો ચરચરી ગયા તેમણે ફાઈખાને આ વાત કરી. ફાઈખાએ એમને ધીરજ આપતા કહ્યું કે—

માઘ અધે ને દમર કંધેં, વરેઆ ઉતર પાંધ;
જિકી રનું સે મુઈયું, જે નાં વેઆરયા કાંધ.

—માઘ માસ અધે પૂરો ચાલ ત્યા તો લોઢા કામળી ઓઢ વાને બદલે કાઘ પર મૂકી દે છે એ વખતે તો ઉત્તરના ઠંડા વાપરા પાછા વળે છે. હવે તો જેમણે નના પતિના ઘર માગ્યા છે તેવી રીઝો જ મરવાની છે

મતરદ મા ને મથે જો ઘા

સવારમાં શીરામજી વખતે બાળક ઝોરમાન માતા પાસે પોતાની માગણી રજૂ કરે છે.

મા, મખજી ! (મા, મને માખજી !)

ત એ-મખજી ફિટાય લખજી. (માખજી તો લક્ષજી બગાડે.)

તડે' ખીર ! (ત્યારે દૂધ !)

ત એ-ખીર તાં જીરો ખીર. (દૂધ તો જીવતો દેવ.)

મા તડે' ડહો ! (મા, ત્યારે દહીં !)

ડહો તાં કડે' ન કરે સહ. (દહીં તો કદી સવળું ન કરે.)

તડે' મા ઘે ! (ત્યારે મા, ઘી !)

ત એ-ઘે તાં અંગ મે' વે. (ઘી તો અંગમાં બેસી જાય.)

આખરે બાળક યાદીને કહે છે—

મા, તડે' જાય ! (મા, ત્યારે જાશ !)

ત એ-જાય તાં મુંજો મિકો પુતર ખાય.

(જાશ તો મારો વહાલો દીકરો બને ખાય.)

મોલવી અને મિયાણું

૧

ધેખો ઝીંધે' પટ તે', સભ નીં સંધા;

તે' તાજે દંગા, હાજે લાઘા કીં કંધા ?

—અરે સદ્ કાબના માનીક ! તું જમીન પર પડ્યો છે. તું

પોતે જ તારા ટાટિયા લાખા કરીને પગો છે તો હવે તારા બદા શુ કરશે ?

એક મૌલવીએ એક મિયાણાને ઉપદેશ આપતા કહેતુ કે
“અહા સૌથી મોટો છે” આ વાત મિયાણાએ પોતાના મનમાં
ખરાખર માદ રાખી લીધી

એક વાર આ મિયાણો આફરો જતો હતો રસ્તામાં તેણે એક
મોટા હાથીને પડેલો જોયો હાથીને જોઈને મિયાણાને પેતા મૌલ-
વીની વાત યાદ આવી ગઈ તેણે વિચાર્યું કે મૌલવી જે અરાની
વાત કરતો હતો તે અહા આ પોતે જ હોવો જોઈએ. એટલે મિયા-
ણાએ એને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“તુ પોતે આમ પડેલો છ તો હવે
અમારું શુ થશે ?”

૨

હિકકા મુઠો હિની, ને બેએા મુઠે રન;

અહા હું અકબર, ને પાંજા છુટા કન.

—એક મિયાણો પોતાની ઘરવાણીના આમદથી મજિદમાં
જુમાનિમાજ પઢવા ગયો હતો નિમાજ પઢતા પઢતા તે કટાગી
ગયો જ્યારે નિમાજ પૂરી થઈ અને પોતે છૂટો થયો ત્યારે કહેવા
લાગ્યો—એક તો આ લોકોએ એટલે નિમાજ પઢાવનાર નિમાજ
એએ મુઠો દીધો અને બીજી ઘરવાણીએ આશ્વ જીની કરી હવે
છેત્રે અહા હું અકબર અને આપણે રૂપ્યા.

જામ અને હંજામ

કચ્છ કેરા-કોટમાં જ્યારે જામ લાખા કૂનાણીનો અમલ હતો
ત્યારે ત્યાં એક લાખો હંજામ પણ રહેતો હતો તે જરા શોખીન
પણ હતો અને પોતાના નામ પર મુસ્તાક હતો

એક દિવસ આ લાખા હજારે ઘેર આવીને પોતાની માને કહ્યું—“મા ! ફેરે ફાટ મેં લાખા અ ! હિકડો લાખો જન્મ, બેઓ લાખો હજાર ! બોય સરખા !”

રતે આલતા એક ચારણે આ વાત સાંભળી લીધી. હજારને કુલાઈ જતો બેઠને તે તરત બોલી બિચ્ચો—

બિન જી મા સોનલ, ને તોજ સૂયાણી;
હી લાખો ફૂલાણી, હું.....

રન ! મુકે રા કુછાંય !

એક નાની વાતથી કુલાઈ જનાર માણસનો આ કિસ્સો છે.

એક માણસ રાજના બોલાવવાથી એટલો ખુશ થયો કે તે ફાડતો ફાડતો પોતાને ઘેર ગયો અને ધરવાળાને આખ્ય બાપામાં કહેવા લાગ્યો—

રન, મુકે રા કુછાંય, લખઈ તાં રધ,

પણ બોઆ ચેં ફરે ?

ત-ચેં ખિખી ઠાડી પહેઆ ખિસ !

“—રાંઠ, મને રાજએ બોલાવ્યો, લાખથી તો રાંધ.

પણ મુઆ, કહ્યું શું ?

તો કહે—ખોખથી દાઢી, આધો ખસ !

દાનત તેડી ભરકત

અભલો વડો થીંધો તડે સેર જ ત્રે પા ઠીંધો;
ત-ચેં, અલા કંધો, ત એઠડો જ વેંધો.

—દાનત તેડી ભરકતના અર્થની આ વાત છે. કપાસ પીંજવાનું કામ કરતી એક પીંજરી પોતાના નાનકડા દીકરા અમવાની હોશિયારીનાં વખાણ કરતાં તેની સખિને કહે છે કે મારો અભલો મોટો થશે ત્યારે પીંજવા માટે સેર કપાસ લાવવા વાળાને પોણા ગરજ પાછો આપે એવો પાકો યરો.

રસતે આલતા એક કહીરે આ વાત સાંભળી લીધી તરત જ તે બોલી બિચ્છો-બેન, તારી આવી બદ્દાનત છે, ત્યારે ઇશ્વર કરશે તો તે એવડો જ-નાનકડો જ આશ્યો જશે.

તોયે મુઠી જટી

જટી સુતર પ્રસાથો, ત વાણિયેં વિધી વટી;
જટી જાણે વાણિયું મુઠો, તોય મુઠી જટી.

—જટી બાઈએ સુતરને પચાળ્યું તો વાણિયા દુકાનદારે શેરને બદલે વાટકી નાખી જટીએ વિચાર્યું કે સુતરને ભીંજવું હું એટલે વાણિયો હગારો પણ આખરે તો જટીને જ હગાવાનો વખત આવ્યો.

જટી નામની એક ગરીબ બાઈ આખો દિવસ સુતર ઠાંતી, જેમ તેમ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી. સુતરનો કાળકો તૈયાર કરીને તે જ્યારે વાણિયાની દુકાને આપવા જતી ત્યારે વાણિયો દુકાનદાર પોતાનાં બનાવટી તોલાંથી સુતરના વજનનો પોણા લાગ પણ

માંડ ખતાવતો. આ રીતે દરરોજ એ જટીને છેતરતો. એક દિવસ જટીએ વિચાર્યું કે વાણિયો સૂતરનું વજન ખરાબ કરતો નથી. એટલે સૂતરને જો ભાંજવીને જાણે તો તે વજનમાં થોડુંક વધી આવે. આમ વિચારી સૂતરને ભાંજવીને તે વાણિયાની દુકાને લઇ ગઇ. પરંતુ તે દિવસે વાણિયાએ ત્રાજવામાં શેરના તોલાને બદલે એક વાટકી નાખી અને એ રીતે આખરે જટી પોતે જ છેતરાઇ.

ખેતર ને ખિજ

એ મિત્રો સીમમાં ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં એક જુવારનું ખેતર આવ્યું. એ ખેતરના ઘણા છોડમાં કાણી જુવાર પાકેલી હોવાથી એક મિત્રે કહ્યું—

કાં ખેતર મેં ખતા, કાં ખિજ બેઓ.

—કાં તો ખેતરમાં કંઈક ખામી છે, અથવા તો ખિજ કાંઈ ખીજ જાતનું છે.

પ્રત્યુત્તરમાં ખીજે મિત્ર બોલ્યો—

ન ખેતર મેં ખતા, નાંચ ખિજ બેઓ;

ઈ વેરા જો વિકાર, કણુ ફાટી કોળે થેઓ.

—ખેતરમાં પણ કંઈ ખામી નથી અને ખિજ પણ ખીજું નથી. એ તો માત્ર વેળાનો વિકાર છે જેથી કણુ ફાટી અને સડી ગયો છે.

અધારી રાત હોય અને કાળા બળદો શેઘરા હોય, ગામના
અપકુ દોર આખો દિવસ વાવેયો પાક ચરવા આવતા હોય એવું
ગામની બાબુનું ખેતર હોય અને પગમાં બ્રાહ્મ પજુ નહિ એના
વાળા નીકળ્યા હોય, ઘરવાળી કનિયાખોર અને માસરા ગામમાં જ
હોય, એવા દિવસ જે દારકાના નાથ તું ન્દસ નહિ!

સુખે પિમણું પિઓંધે, કીં કૃમતડી આપું ?
પિમણું વિકણી ભંધૂક ગિરે, ગેભજીગોલી ખાઈ.

સુખે પીંજણ પીંજતાં તને આવી કુમતિ કેમ આવી કે પીંજણ
વેથી, બહુ ખરીદીને સિપાઈ થયો અને પરિણામે ગેળી ખાતોના
પ્રસંગ આવ્યો.

આયર ખરે ઉભણી, ત રન વિઝાય રંભા;
ઉ વટે અથે વરો, હી ભેરે વિજે થંભ.

—ધણી ધાન વાવવાની હિમણી ખેડા કરે ત્યાં ઘરવાળી ર
શુભાવી નાખે રેવો એક વળી વાડી આવે તો આ થાંભ
ભાંગી નાખે.

આસડ કે ઓડા ન થિયે, વૈધ એ ગિને ન વા;
ખેતસીં કે ખણી હસ્યા, ભેરા ધણે ભા.

—ઔપધને આરો થાય નહિ અને વૈદનો વા પજુ લે નહિ
એવા ખેતરોને આખરે ખાઈઓ ભેળા થઈને (રમશાનમાં
લઈ ગયા.

ન-કીં બાયડી બ-પુડો, ન-કીં ધીલું ગોં,
વાટ હલથેં માડુએં, છું કૂડા કિયેં મોં;
ગાલ એ મથો ન-કાં મોં, નેભા સીંગંબેયો વોં.

—ઘરમાં નથી ઘરવાળી કે નથી ધંડી. ગાય જેવું દુધડું તે

ક્યાંથી જ હોય ! છતાં રસ્તે જતા માણસોને તું ખોટા ખોટા સોગન આપીને પરાણે રોકે છે. કોઈ વાતનું કેકાણું ન મળે અને કહે છે કે—
“લાઠ શીરામણ તો કરતો જા !”

‘મથે ત મારે ને હટે ત હારે;
થુક ઉન કે જુકો આંખો હો ધારે.

—માતેયો થાય તો મારે અને થાકે તો સાવ થાકીને હારી જાય. ખેતી માટે જે આખયો રાખે તેને ધિક્ક છે !

અંધે મેં કાણું રાજિયો, ઝણકાય વિઠો છુડી;
આયો ખીં અખિયેં વારો, ત કર તેજ મેં મખ છુડી.

—આંધળામાં કાણો રાજા જની બેસે. એક આંખનું અભિમાન ક્યો કરે. પરંતુ ત્યાં કોઈ જે આખવાળો આવી ચડે તો તેવમાં પડેલી માખીની માફક ખવાસ થઈ જાય.

જુઆર તું જુગંધરી, છુડી છોતા કીં થઇએ ?
ત-થેં, કેડો વંગ જુઆર, જે રન મિડમ કુવાહ.

—અરે જુવાર ! તુ તો જુગને ધારણ કરનારી છે. આજે એસરીને છોતા જેવી કેમ થઈ ગઈ છે ? તો કહે જુવારનો ગો વાક કે રાંધનારી જ કુવડ મળી.

કરમી પુતર કૂળ જો દીયો,
પોખે ખાજર ત ઉગ ચિયો.

—દીકરો કરમી કૂળના ધીરા જેવો પણ ત્યાં ખાજરી વાવે ત્યાં નકામુ ઘાસ બગી નીકળે એવો.

કીંક ધડે ધાખડે, કીંક છડે છાખડે;
કીંક ઠાંઠી મેં ફેર, કીંક ગોછો આય સેર.

અધારી ગત દોય અને કાળા બળદો ગોધેરા દોય, ગામના રખડુ દોર આખો દિવસ વાવેતો પાક ચત્વા આપના દોર એ ગામની ખાચુનું ખેતર દોય અને પગમાં ત્રિશુલ પણ નહિ એ વાળા નીચળા દોય, ઘગ્ગાળા કળિયાખેર અને માસરા ગામમાં ઘ દોય, એવા દિવસ હે દારકાના નાય તું દરશ નહિ.

મુખે, પિમણું પિઓધે. કોં કૃમતી આછે ?
પિમણું ત્રિકણી લંધૂકે ગિડે, ગેસથગોલી ખાછે.

મુખે પોંજાય પોંજતા તને આવી કમતિ કેમ આવી કે પોંજ વેચી, બદ્ધ ખગદીને સિપાઈ થયો અને, પગિયાને ગેંગા ખાતે પ્રસંગ આવ્યો.

આયર ખડે હિસાળી, ત' રન વિચાય રંભા;
જી વહે અચે વરો, હી જોડે વિજે ધંભ.

—ધણી ધાન વાવવાની હિમણી પેદા કરે ત્યાં ધરવાળો રાવ ગુમાવી નાખે પેનો એક વળા વાદી આવે તો આ ધરણે ભાગી નાખે

એસડ કે એસડ ન થિયે, વેધ જો ગિત ન વા;
ખેતસી કે' ખાપી હલ્યા, બેરા થઇને ભા.

—ઓપધને આરો ચાપ નહિ અને વેવનો વા પણ ને નહિ એવા ખેતસીને આખરે ખાઇઓ બેઠા થઇને (રમણાવમાં) સર્જ મયા.

ન-કોં ખાયડી બ-પુડા, ન-કોં ધીલું ગાં,
વાટ હલ'ધે' માડુએ, છું કૂકા હિયે' મોં;
ગાલ જો મથો ન-કાં મોં, ને લા સીંગંધો વોં.

—પરમા નંચી ઘગ્ગાળા કે નથી ઘડી ચાપ જેટલું દમણું તે

ક્યાંથી જ હોય ! છતાં રસ્તે જતા માણુમોને તું જોટા જોટા સોગન
આપીને પરાણે રોકે છે. કાઠવાતનું કેકાણું ન મળે અને કહે છે કે-
“લાઠ શીરામણુ તો કરતો જા !”

‘મયે ત મારે ને હરે ત હારે;
થુક ઉન કે જુકો આંખો ઢગો ધારે.

—માતેસો થાય તો મારે અને ચાકે તો સાવ થાકીને હારી
જાય. ખેતી માટે જે આખસો રાખે તેને ધિક્ક છે !

‘અંધે’ મેં કાણું રાજિયો, ઝણકાય વિઠો હુડી;
આયો ખીં અખિયેં વારો, ત કર તેજ મેં મખ જુઠી.

—આંધળામાં કાણો રાજી જની ખેસે. એક આંખનું અભિમાન
ક્યાં કરે. પરંતુ ત્યાં કાઠ જે આખવાળો આવી ચડે તો તેવમાં
પડેલી માખીની માફક ખવાસ થઈ જાય.

જુઆર તું જુગંધરી, હુડી છોતા કીં થઈએ ?
ત-ચેં, કેડો વંગ જુઆર, જે રન મિડમ કવાઠ.

—અરે જુવાર ! તું તો જુગને ધારણ કરનારી છે. આજે
એસરીને છોતાં જેવી કેમ થઈ ગઈ છે ? તો કહે જુવારનો શે વાંક
કે રાંધનારી જ કુવડ મળી.

કરમી પુતર કુળ જો ઠીયો,
પોખે બાજર ત ઉગે ચિયો.

—દીકરો કરમી કુળના ત્રીસ જેવો પણ જ્યાં બાજરી વાવે
ત્યાં નકામું ધાસ ઝીંગી નીકળે એવો.

કીંક ધડે ધાખડે, કીંક છડે છાખડે;
કીંક ઠાંઠી મેં ફેર, કીંક ઝોછા આય ફેર.

અંધારી રાત હોય અને કાળા બજારો ગોધરાં હોય, ગામના રખડુ દોર આખો દિવસ વાવેતો પાક ચગવા આવતા હોય એવું ગામની બાજુનું ખેતર હોય અને થગમાં ગિરણ પછ નકિ એવું વાળા નીકળ્યા હોય, ઘરવાળા કનિયાબોર અને સાસરા ગામમાં જ હોય, એવા દિવસ હે દારકાના નાથ તું દૃષ્ટ નહિ!

મુખેં પિઅણી પિઅોધે, કીં કૃમતડી આમ !
પિઅણી ત્રિકણી લાંધૂક ગિરે, ગેલણગોલી ખાઈ.

મુખે પોંજણ પોંજતા તને આવી કૃમતિ કેમ આવી કે પોંજ વેચી, બદ્ધક ખરીદીને સિપાઈ થયો અને પરિણામે ગોળા ખાતે પ્રસંગ આવ્યો.

આયર ખૂટે ઉભણી, ત રૂન વિમાય રંભાં
ઊ વટે અચે વરે, હી જોરે વિજે થંભાં.

—ધણી ધાન વાવવાની ઉભણી પેદા કરે ત્યાં ધરવાળા રાખ શુભાવી નાખે પેલો એક વળી વાદી આવે તો આ કાંઈગે ભાંગી નાખે

જાન કરાવતાં ચારણ કવિ કહે છે:—જમ રાવળે હમ્મીરજીનો ધાત કરીને પોતાના પિતા જમ લાખાના ખૂનનો ખદ્દો વાળ્યો. પણ તમે તેનો ખદ્દો લીધો નથી. છતાં ઓ ઓહા જમના વંશજ ખેંગાર! તું અહીં દૂધના કટોરા પી રહ્યો છે તે તને બાવે છે કેમ?

આ માંભણીને રાજકુમાર ખેંગારજી દૂધનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેના તૈયાર થાય છે. તેને તેમ કરતાં રાકી નવો પાનો ચડાવતાં ખીન્ને ચારણ બોલી જોડે છે—

ચારણ જો ચેઓ કરે, ખેંગ ન તજજે ખીર;
અડાણું અઠઠ ડીં, હાલેં ઘર હમીર.

—ચારણની વાત પરથી ઓ ખેંગારજી! તમે દૂધનો ત્યાગ કરશો નહિ. કારણ કે હમ્મીરજીના ખૂનનો ખદ્દો વાળવાનું તમે બૂઝો તેવા નથી. હમ્મીરજીને તમે આઘાટ આપી દીધા નથી. એ તો થોડા દિવસ માટે જ માત્ર ગીરવી મૂકાયા જેના છે.

લાલ ગંજો લૂણી, જેમેં હાલા દિલે હંજ;
નિત કમુલા નિકરેં, હિકડા સવાર ને જ્યા સંજ.

સુદર લૂણી ગામમા હાલા દુકાર્થ રૂપ હંસલા દહેલે છે. દરરોજ સવાર-માજ કમુમાના રંગ જતમે છે.

આ રીતે ચારણના ગિરદાવવા છતાં કોઈએ તેનો સત્કાર કર્યો નહિ એટલે એ ચારણ એ જ દુહાને જરા ફેરવીને બોલ્યો—

લાલ ગંજો લૂણી, જેમેં હાલા દિલે હંજ;
કારી તી કડાકા કરે, સવારો ને સંજ.

લૂણી જેવા રુપાળા ગામમા હાલા ગરામીઆ રૂપ હંસલા દહેલે છે, પણ ત્યાં સવાર-પાંજ કાળી બૂખ કડાકા કરી રહી છે.

પ્રાસાદિક કવિઓ.

મેકણુ દાદા

કોરિયું કોરિયું કુરો કર્યો, કોરિયું મેં અપ' કૂડ;
મરી વેધા મેકણુ એં, માં મેં પાંધી ધૂડ.

ઠારી-ઠારી શુ કરે છે ? ઠારીઓમા તો ફૂડ છે, મેકણુ કહે
છે કે મૃત્યુ વખતે તો મોઢામા ધૂળ જ પડવાની છે

અજ અજૂણી ગુજરઈ, સિંધુ થીષો બેઓ;
રાય ઝલીધી કેતરો, જે મેં માપ પેઓ.

આજનો દિવસ તો આજે ચાલ્યો ગયો અને કાપ સરાસે ખીળે
દિવસ યશે અનાજના જે ઢગનામા માપ ચાલુ થઈ ગયો છે એ
ઢગનો હવે ટૂટ્યો સમય ટકવાનો છે.

✓ જિયો ત જેર મ થિયો, સફર થિયો રોણુ;
મરી વેધા માડુઆ, રોધા લાલે જ વેણુ.

તમે શ્રવંત રહો ત્યા લગી દટી કડવા ઝેર જેવા બનશો નહિ
ઓ વહાલા! તમે સાકર જેવા મીઠા 'ગનજો' અરે માનવીઓ! તમે
આખરે તો મરી જ જવાના છો. માત્ર લાવા લોકોના પચનો જ
રહી જવાના છે.

કેકે વલિયું કોરિયું, કેકે વલા વેડ;
વલેં કનાં વલા, મુકે હાદી ને બ્યા દેડ.

ઢાળને ઠારીઓ વહાલી છે અને ઢાળને અલ કાર વહાલા છે.
પરંતુ મને તો વહાલાથી પણ વહાલા ઢાઢી અને ઢેડ છે.

✓ સ્વાસ્થ્ય તાં સૌકો કરે, પરમાસ્થ્ય કરે ન કોય;

હયો છડે મસાણું મેં, કંવાડો છડે ન કોય.

સૌ કોઈ સ્વાસ્થ્ય સાધે છે, પરમાસ્થ્ય કોઈ કરતા નથી. મસાણામાં માન હાયો જ છોડી દેનાય છે, પરંતુ કુલાડો તો જોવા ને, તેવો જ કાયમ રહે છે.

✓ મુંજે મનજયું ગાલિયું, જોડયું સમંધર-લહરિયું;

હિંકડયું પોતયું તડ મથે, ત બર્ધયું ઉપડમયું.

મારા મનની વાતો સમુદ્રની લહરિયો જેટલી અનંત છે. એક કિનારે પહોંચે છે ત્યાં બીજી જોપડી હોય છે.

✓ સમંધર લહરિયો ચોડિયું, ઘર મેં ઘણેરિયું;

હિંકડયું પુગ્યું ન તડ મથે, ત બર્ધયું ઉપડમયું.

સમુદ્રની લહરિયો તો ઘોડી છે પણ મારા અંતરમાં તો ઘણી જ છે. એક કિનારે પહોંચતી નથી ત્યાં તો બીજી જોપડી હોય છે.

ગુજારત જયું ગાલિયું, વધી વડ થર્ધયું;

ચડું માડું ન પુછમયું, મનજયું મનમેં રૂઢયું.

અંતરની જોડી વાતો વધી વધીને વડ થઈ ગઈ. કોઈ સાણા માણુમોએ મને પૂછી નહિ અને મનની મનમાં જ રહી ગઈ.

હલહુ થીંધો હેકલે, છડાધી ધૂણી;

હલેઓ કે ન હલધો, મંથ માલ ખળી.

—અડીંગી એકાળ જ આવવું પડશે, ધૂણીને પણ છોડતી પડશે. માન માયા પર વધેને કોઈ ગયો નથી અને જવાનો પણ નથી.

જાં વિમાં ઇરાણું મેં, જાં ભાવરેં મથે ભાર;

ખિડી ન કે ખીંકારેઓ, કે ન કેઓ સતકાર.

ત્યાં કચ્છતાનમાં ગયો અને જોયું તો મારા બહુઓ ઉપર ભાર લાદેલો હતો. મને કાંઈએ દમીને જોવાવ્યો નહિ અને કાંઈએ સત્કાર પણ કયો નહિ.

જાં વિજાં છરાણુ મેં, કરિયાં સેણે' કે સક;
મિટી હોરા વ્યા મિટી, હુંકારો ડિયે' ન હક.

કચ્છતાનમાં જઈને મેં મારા સ્નેહીઓને સાદ પાડ્યા, પણ એ તો બધા માટીમાં મળી ગયા હતા. હાડકા હોકારો પણ આપતાં ન હતા.

જાં વિજાં છરાણુ મેં, ત કોરો ઘડો મસાણુ;
જડે' તડે' જીતવા, ઈ પલ થીંધી પાણુ.

સ્મશાનમાં જઈને જોયું તો માત્ર એક કોરો ઘડો ત્યાં પડેલો હતો. ઓ જીવડા! કાંઈક વાર તારી પણ એ જ દયા મતાની!

જાંજકુંટા પેટમુઠા, ઝિઝયું ડિયે'તા ધાંઉં;
એડે' સાધુડે' પ્રિયિયા, મુઠો એ'યાં આંઉં.

જાંજને કૂટનારા પેટના પૂજારીઓ પ્રભુ-ભજનને નામે માત્ર ખરાડા જ પાડતા હોય છે. પ્રભુ કહે છે કે આવા સાધુ તો ઉલટા અને ત્રાસ દપ બન્યા છે.

તંભુરે' તે' તધું ચડાઈ, વડયું ડિયે'તા ધાંઉં;
રામ રાજી તડે' થિયે, જડે' છડાજે 'આંઉં.'

તખૂરા પર તાર ચડાવીને ધણી જૂગો મારે છે પણ રામ તો ત્યારે રાજી ધાય ત્યારે અહંતા છટી જાય

મોતી મંગેઆ ન દીજે, મરની ચડે કિદ;
જડે' ગડજે' પારખુ, તડે' ઉઘાડીજે હદ.

મોતી જેને તેને માગ્યા દેવાય નહિ. પછી એમના પર કાટ

ચડી જય તો પણ ભલે! જ્યારે એના પારખનાર મળે ત્યારે જ હૈયાના હાટ ઉઘાડવા જોઈએ.

ભલો કરીંધે ભલો ધિયે, ભુછા કરીંધે ભુછા;
ઇ તાં પંથ પધરો, મુંકે કુંસા પુછા.

—ભાઈ કરતાં બહુ યાવ અને જૂંકું કરતાં જૂંકું યાવ એ તો પાધરો રસો છે. તમે મને શા માટે પૂછો છો?

• ભલે કે તાં છ, પણ ભુછું કે પણ છ,
ભુછા હુવે ન જગમે, ત ભલા ચોવાજે કીં?

—ભલા માણસોને તો ખમાં, પણ જૂંકને ચે ખમાં! જગતમાં જૂંકા ન હોય તો ભલા કહેવાય પણ કેમ?

ખાધેં પણ ખારાંય ન, કેં કાયા તેં ભાર;
મરી વેળા મેકલુ ચેં, કેં ન વિધી ઉછકાર.

—માત્ર ખાધ જણ્યા, પણ કોષને ખવડાવ્યું નહિ. શરીર ઉપર જ ભાર ભર્યો. મેકલુ કહે છે કે એવાના મૃત્યુ પર કોઈ અફસોસ કરવું નથી.

• હથેં છઈ હથ ઠારેઓ, રહે છવ જંગલ;
મોય પોઆ મેકલુ ચેં, કેમ ન અચે કો ગાલ.

—હાથેં છને હાય દારો એટલે છવ પરથી જંગલનું ટળી જાય. બાકી મૂત્ર પછી તો મેકલુ કહે છે કે કોઈ વાત કામ આવતી નથી.

લિકડા હલેઆ, બેઆ હલેંધા, ત્યા ભરે ત્રિહા ભાર;
મેકો ચેનો માકુઆ, પાં પણ ઉની છ હાર.

એક ચાલી નીકળ્યા, બીજા ચાલવાના છે. ત્રીજા તૈયાર થઈ

બાર લરીને બેઠા છે. મેકલુ કહે છે—જો માનવીઓ! આપણે પણ એમની દારમાં જ છીએ.

ઉચું-નીચું કે તો ધીએ, હથ ન કે હો;
હથ-પગ ધુનિ હસી નિકરે, પણ અલા ન મિલ પેદે.

—તુ હોયો-નીચો શા માટે ચાપ છે? હાથ વડે ઠાકને દાન તો કયું નહિ. હાથ-પગ ધોઈને હાલી નીકળ્યો પણ એ રીતે કંઈ પરમાત્મા ગ્રામ્ત યચાનો નથી.

હિંદુ જપે રામરામ, મુસલમાન શે અલા;
મૂંઝે નાથ મેકલુ ચે, બોય લર લલા.

—હિંદુ રામ રામનો જપ જપે છે અને મુસલમાન અલ્લાહનું નામ લે છે. નાથ મેકલુ કહે છે કે જને ધર લાક્ષા છે.

± બેંધલ મુઠા, મેડીંધલ મુઠા;
વેકુંઠ છ વાઠ મે, લીંધલ રિઠા.

—પોતાની સંપત્તિ પોતાને માટે જ વાપરનારા એક દિવસ ખૂટી પડવાના. સંધરો કરનારા પણ દુઃખી થવાના. પરંતુ સ્વર્ગને રસ્તે મેં તો દાન દેનારાને જ જોયા છે.

મું સાંચો તઠ હિંકડો, પણ તઠ લખખ હમર;
બુકો જેઆં લજેઆ, મે તરી ઘેઆ પાર.

—મેં ધાર્યું કે તરીને પાર થવાનો માર્ગ એક જ છે પણ એવા માર્ગ તો અનેક છે. જે ત્યાથી આગળ વધ્યા તે ત્યાથી તરીને પાર થઈ ગયા.

પિંપર મેં પણ પાણુ, નાંચ બાવર મેં જોયો;
નિમ મેં બી નારાણુ, તરેં કંઠે મેં કેયો ?

—પીપળામાં પણ પરમાત્મા પોતે જ છે, તો બાવળમાં પણ કદાચ બીજો નથી. લીમડામાં પણ એ જ નારાયણ છે ત્યારે કંઢા અર્થાત્ ખીજડામાં બીજો કાણ છે ?

લાલિયો મુઁએ લખણવતો, ભાએં જેડો ભા,
મુછિયેં વારા ગોરે ફિગાધ્યાં;
મેકણુ એં લાલિયે જે પુઁછ મથા.

—મેકણુ દાદા પોતાના ગધેડા અને કૂનરાની પ્રશંસા કરતાં કહે છે:—મારો લાલિયો મહા લખણવતો છે. એ તો ભાઈએ જેવો ભાઈ જ છે. મૂઝો વાળા માનવી એના પૂછડા પરથી હું તો આવારી નાખું.

હી છુંગા હી ભેણિયું, હી લિતીં રંગ પેઆ;
મેંકો ઘેતો બેલિયા, રગીંધલ વેઆ.

—આ જૂંપડા, આ મકાનો અને આ ભોંતો પરના રંગ બધું જેમનું તેમ પડ્યું છે. પણ મેંકણુ કહે છે એને રંગનારા આડ્યા ગયા છે.

મેકા બેરા મછંદર કા, રામાનંદ કા કખીર;
આદ-અંત ફિરતા રહ્યા, ફિરતા રામ ફેકીર.

કવિ રાઘવ

હિન સંસાર સમુદ્ર તા, તારે કરિયેં તીર;
જગ-સાગર મેં જહાજ વત્ 'રાઘવ' સંત-શરીર.

—આ સંસાર-સમુદ્રથી તારીને જે પાર જિતારે છે એવા સંતો કવિ રાઘવ કહે છે કે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જહાજ સમાન છે.

સાધુ જન ને શ્રી હરિ, જગ મેં જળસ યોય;
નમેં અચી જિત નરપતી, તાજ ધરી સિરતોય.

—જગતમા સાધુ અને પ્રભુ એ બે સમર્થ છે, મરતક પર
તાજ ધરનારા મહિપતિઓ પણ એમને નમન કરે છે.

તમા નલિખ તનમેં રખેં, મન મે રખેં ન મેલ;
મુક્તિ વાટ વતામએં, છુલ પુરુષ ઈ હલ.

—તનમા જરા પણ તૂટ્યા ન રાખે અને મનમા મેન ન રાખે
એવા પવિત્ર અને મુક્ત પુરુષો મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે

વિકટ કુવાટેં ભાટકે, ભવાટવી મેં જંત;
સહજ સુવાટેં ચાડીએ, પર સકટ કટ સત.

—ભવાટવીમા જીવો વિકટ એવી કુવાટમા ભટકે છે પારકા
કુખ કાપનારા સતો તેમને મુવાળે ચાવે છે

પ્રાણ સમર્પણ પણ કરી, પર પરમારથ કાજ;
વર્ષ આજ કે વારિયે, 'રાધવ' રંક-નિવાજ.

—અન્યના કત્યાણ માટે પોતાના પ્રાણ પણ સમર્પણ કરે છે
એવા ગરીબ નિવાજ જેવા મહાત્માઓ નગડેની બાજી પણ સુધારી દે છે

અસંત જગમેં વારિયે, સત ધરમ છ મૂથ;
ચોં ત અપ ચાડે કરી, બકરે જેડા બૂથ.

—સ સારમા કુસાધુઓ સતધર્મની નખખોદ વાળે છે એમને
કઈ કહીએ તો કોઈ લાખો કરીને બકરા જેવું ડાચું કરી મૂકે છે

પ્રતીયું જે જ્યુ વિપથ મે, ભલા ભોગ મન ભાધ;
સે મુન કે મૂઠાય ને, પર તા હુઈ ખિલાઈ.

—જેની પ્રતિઓ વિષયમાં રહેતી હોય અને સુખ-બોગ પ્રત્યે જ લાવ હોય એવાઓ તો મૂંડ મૂંડાવીને નાહક પોતાનો કળેતો કરાવે છે.

કનક કામની જિત હિસેં, તિત ય્યા પુછ લરકાંધં;
સપને મેં પણ સંત ઇ, સંઈ ન વટ સિલગાંધં.

—જ્યાં કનક કે કામિનિને દેખે ત્યાં પૂછડી પટપટાવવા મહે એવા સંતો સ્વપ્નામાં પણ મમી વાટ બાળતા નથી.

મલ વિકાર મિંજલે ભરા, ધૂતલ બગલા બાર;
ઉ સાધુ સંસાર મેં, કરી ન શુક્લવાર.

અંતરમાં વિકારી વિચારોનો મળ ભરેલો હોય અને ધોયેલ બગલા જેવા ધોળા હોય એવા સાધુ સંસારમાં કરો શુક્લવાર કરે નહિ.

પરધન પરનારી હિસી, દિમ દિમ અખિયું ટાઈ;
ઉલટા ઇં ઉપદેશ ને, ગૃહસ્થેં જી ઘર જોઈ.

—પારકું ધન અને પરનારીને જોઈને ટમટમ આંખોની મીટ માંડે એવા સાધુ અવળા ઉપદેશ આપીને ગૃહસ્થોનાં ઘર જોઈ નાખે છે.

મૂરી જો મુલ કેર, ભરે ભાગ મેં તો કરે;
ડાકડ જી ડા સેર, સિધડેં જી ભાગર મેં.

—મયાં બાગમાં મૂળાનું મૂલ્ય કોણુ કરે છે ? બિદડાની બગ્ગરમાં એ તો દોકડાના દસ રોર વેચાય છે

મન મક્કીન અમક્કીન કે, મન સેં મંજે મક્કીન;
મક્કીન કે ન મક્કીન ચે, અંતર થે અમક્કીન.

—મનીન મનવાળો નિર્મળને પણ મનથી મક્કીન માને છે. પરંતુ અંતર નિર્મળ થતાં મનીનને પણ કોઈ મનીન કહેતું નથી.

સદ્ગુણ જા માહક કરી, અવગુણ જી અખખૂંચ;
કંઠા ઘણા ગુણાખ મેં, અવકો કહે' ન ઊંચ.

—મદ્ગુણના માહક અવગુણ તરફ આખ-મીયામણા કરે છે
શુદ્ધામમા દાણા કાંટા હોય છે પરંતુ કયો વાક કાટતા નથી

હેર મ કર ઈન્સાફ, હિકયાર ધિલ કે સાફ કર;
કયો અસાફ કયો સાફ, પાય ધિલ મેં ધરિયાફ કર.

—હમણા ઈન્સાફ કરીશ નહિ એક વાર તારા અંતરને સાફ
કરી દે' ત્યાર પછી કોણ સાફ છે અને કોણ અમાફ છે તેનો મનથી
નિર્ણય કરતો.

'રાઘવ' ધિલ ન બ-ચાર, ધિલ તાં અય ધિલધાર જો;
જીત જો હી ભભાર, સે પણ સધકો ચાર જો.

—કવિ રાઘવ કહે છે કે દિલ કંઈ બે ચાર નથી આ દિલ
તો દિલદારનું જ છે શરીર તો માત્ર જળગણ છે. એ પણ
દિલદાર ઉપરથી ન્યોખાતર છે.

હાકમ હુકમદાર, સિગ્ને પણ ધિલજો ન ધણી;
ધિલ જો માલીક ધાર, સિર જે'તા સધકે ડિયાં.

—હુકમ વાગો હાકમ હોય તે પણ શિરનો ધણી, ઘિલનો નહિ.
દિલનો માલીક તો જીતો છે. તેના પરથી તો શિર પણ ન્યોખાતર
કરી દઉં

'રાઘવ' મન અટકે ન, તેસોં કંઈ પટ ભાટકે;
અટકે પો છટકે ન, જાન વિજે મર આટકે.

—રાઘવ કહે છે જ્યાં જગી મન કોઈ વાતમા અટકતું-ચોટતું
નથી ત્યાં સુધી ક્યાનું ક્યા ભટક્યા કરે છે પરંતુ અટક્યા પછી તે
કદી છટકતું નથી પછી તો આટકા વડે જાન જતી રહે તો પણ શુ યશુ ?

‘હટી નં ખેં ઊ હાર, વરેં ન કેળં વારેઆ;
મહથ મથે જો હાર, ધડ જું ધાર કરે ફિરેં.

—મરદો કદી હટીને હાર ખાતા નથી. કોઈના વાળ્યા પણ વળતા નથી. એ તો માથાનો હાર ધડથી અલગ કરીને જ ફરતા હોય છે.

‘રાધવ’ એ હિન જગત મેં, અનેક પંથ-પ્રચાર;
અનેક ધર્મ-વિચાર ને, અનેક મત-આચાર.

—રાધવ કવિ કહે છે કે આ જગતમાં અનેક પંથનો પ્રચાર છે. ધર્મ-વિચાર પણ અનેક છે અને મનમતાંતરના આચાર પણ અનેક છે.

કોક જટા જખરી રખે, વઠા વધારે વાર;
કો મુન લસી લિપટ કરે, બિલકુલ રખે ન હાર.

—કોઈક જખરી જટા રાખે છે અને લાંબા લાંબા વાળ વધારે છે. જ્યારે કોઈક માથાને મૂંડાવીને લીસુ લપટ કરી નાખે છે અને બિલકુલ હાર રાખતો નથી.

કો લભૂત ભૂસે રૂગી, લંગોટી લપટાય;
કોક નિપટ નાગો લની, ધૂણી નિકટ ધુખાય.

—કોઈક માત્ર લભૂતિ જ ચોખે છે અને એક લંગોટી લગાવે છે. જ્યારે કોઈક સદન નાગો ખની નજીકમાં ધૂણી ધખાવી રાખે છે.

ડાઢી કો ડાચે રખે, કો વિચ સંધ વિખાય;
રુગિયું મુછિયું રખાય કો, સફમ સફા કરાય.

—કોઈક ડાચા પર ડાઢી રાખે છે અને કોઈક વચ્ચે સાધો રખાવે છે. કોઈક માત્ર મૂછો રખાવે છે અને કોઈ સફા ચદ્દ કરાવે છે.

કો ગંગા મેં ન્હાય તો, નિરમલ મિલ થે લાય;
કો જમના જલ-પાન સેં, પવિત્રપણું વતાય.

—કોઈક મન નિર્મળ થતા માટે ગંગાજીમાં સ્નાન કરે છે.
અને કોઈક જમુનાજીના જલપાનમાં પવિત્રપણું ખતાવે છે.

કો પૂજા પાપાણુ છ, ઉછરા ઉછટ ઉડાય;
કો અડાય દેવાયતન, પ્રતિમા નદી પધરાય.

—કોઈ પાપાણુ-પૂજના કુરચે-કુરચા ઉડાવે છે અને કોઈ દહેગં
ચણાતી તેમાં નવી પ્રતિમા પધરાવે છે.

કો પૂજે તો ખીર કે, કો બજરંગી વીર;
કોક પિયારે પ્રેમ સેં, ખેતરપાળ કે ખીર.

—કોઈક ખીરને પૂજે છે અને કોઈ બજરંગી વીર-દતુમાનનાં
પૂજન કરે છે. કોઈક ખેતરપાળને પ્રેમથી દૂધ પીવડાવે છે.

ધૂંબ ઘણી બાવો ગણી, અદ્ભુત ઢક-ચમાર;
કો ચે વાંકલ વાછરો, જખ પાણુ મૂંઝાર.

—ઢક-ચમાર આદિ અદ્ભુત લોકો ઘણી બાવાને સૌથી શ્રેષ્ઠ
માને છે. કોઈ વાંકલને, કોઈ વાછરાને, કોઈ જખને, કોઈ પાણુને
અને કોઈ મૂંઝારને પૂજે છે.

કો દેવી કે કે બલી, ધારૂ માંસ ધરાય;
રિડું-બકરિયું રેંસિયે, સરગ સિધારે લાય.

—કોઈ દેવીને બલિદાન દે છે, દારૂ ને માંસ ધરાવે છે અને
ધેડાં-બકરાંને કતલ કરે છે. રંગે સિધાવવાને માટે.!

કો ઠાકર કે ઠાય, નિત નાં નાં બોગ ધરાય;
રન રન વગાય, ટોકરી રસિયે કે રીઝાય.

—કોઇ હાંકેરજીને હીક કરીને શણગારે છે અને નવા નવા બોગ ધરાવે છે. દન દન કરી ટોકરી બજાવે છે અને એ રીતે રસિક જનોને રીઝાવે છે.

કો મથુરા ગોકુલ વિએ, ગિરિ પૂજે ગિરિરાજ;
કો સમેત શિખર ચડે, હો હજ પડે નિમાજ.

—કોઇ મથુરાજી અને ગોકુલ જાય છે અને કોઇ ગિરિરાજ પૂજે છે. કોઇ સમેત શિખર પર ચડે છે અને હજની યાત્રામાં નિમાજ પડે છે.

કો કલકત્તે તો વિએ, કાલી પૂજણ કાજ;
કો ખાલી બહુચર ડિસણ, કો પિરસણ હોંગલાજ.

—કોઈ કાલી માતાના પૂજન માટે કલકત્તા જાય છે, કોઈ બહુચરાજીનાં દર્શન માટે જાય છે અને કોઈ હોંગલાજની યાત્રાએ જાય છે.

બદ્રીનાથ કો દ્વારકાં, કો કાશી કેદાર;
કો રામેશ્વર કો વિએ, જગન્નાથ હરદ્વાર.

—કોઈ બદ્રીનાથ અને કોઈ દ્વારિકા જાય છે, કોઈ કાશી અને કોઈ કેદારનાથ જાય છે. કોઈ રામેશ્વર જાય છે અને કોઈ જગન્નાથ અને હરિદ્વાર જાય છે.

કો કોટેશ્વર જા કરે, દરશન પૂજે પીર;
કો એ અણસહમેં અધિક, નારાયણસર જા નીર.

—કોઈ કોટેશ્વરનાં દર્શન કરે છે, કોઈ પીરનાં પૂજન કરે છે. કોઈ કહે છે કે અડસઠ તીર્થમાં નારાયણસરનાં નીરનો મહિમા ધણો છે.

કો એકલતારો ખણી, ઘુન ઘુન તંધ વગાય;
મંજિરા તાલ-મિજાય ને, હરિ-ગુરુ જા ગુણ ગાય.

—ઠાઠ એકનારો લઈને તુનતુન કરતા તાર વગાડે છે, મનિ-
રાના તાન સાથે ગ્રુ ગ્રુ અને ગુરુદેવના ગુણ ગાય છે

કો ત્રિકાલ સંધ્યા કરે, જગન-અગન મિલેગાય;
શ્રાદ્ધ અને તર્પણ કરે, પિતૃએ કે પરચાય.

—ઠાઈ ત્રિકાળ સંધ્યા કરે છે, વચનો અગિ પ્રકટાવે છે, ઠાઈ
શ્રાદ્ધ અને તર્પણ કરી પિતૃઓને મનાવે છે

કો નમાજ કલમાં પડે, રણ કે તો રીઝાય;
તોભાં તેં અગિયા કરે. કનેં આંગરિયું પાય.

—ઠાઈ નિમાજ અને કલમો પઢીને દુધરને ગીઝાવે છે. કાનમા
આગળા ધાવીને તેની આગળ તોના પોકારે છે

કો ચે કયોં મ કટપના, અગિયા અથ અધેર;
મોજ કયોં ને મસ્ત રો, પયોં પુછે તો કેર ?

—ઠાઈ કહે છે કે ખોટી કદપનાઓ કરો નહિ આગળ તો
અધેર છે. મોજ કરો અને મસ્ત રહો. પાછળ પૂછનાર કોણ છે ?

ધૂલી મિંજ હુખાય કો, ધરતી મેં ધકનાય;
ઓટો મધે અઠાય કો, ડરી કિલર કરાય.

—ઠાઈ મૃત માનવીના શરીરને એકમા બાળે છે અને ઠાઈ
જમીનમા દફનાવે છે ઠાઈ એના ઉપર ઓટવો કરે છે, ઠાઈ દહેરી
બંધાવે છે અને ઠાઈ કજર ચણાવે છે

કો ચે ઉત્તમ ઓતરો, કો હિસ વાઈ વતાય;
કેળો મન મનાય જન, કેળો ધિલ કચવાય.

—ઠાઈ કહે છે ઉત્તર દિશા ઉત્તમ છે અને ઠાઈ પશ્ચિમ દિશા
ખતાવે છે હવે માણસ કોનું મન મનાવે અને કોનું દિલ કચવાવે ?

હિકડા થાપીં બ્યા હણે, તેં કે બ્યા ન વડાઈ;
સરખા અટકેં સાન વિચ, ખૂડા ખુરેં ઉડાઈ.

—એક સ્થાપે છે, ખીજ તેને તોડી નાખે છે, અને ત્રીજ તેને
પણ માન્ય રાખતા નથી. સરખેસરખા સાદ બ્યાં લડતા હોય છે ત્યાં
ખૂડાને તો પગની ઠોકરો વડે જ ઉડાવી દે છે.

જલ ઠેકાણે થલ કરે, થલ પલ્લ મેં જલ તીંચ;
અકલ કલા કિરતારજી, કલે સગે જન કોંચ ?

—જળ ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળ ઠેકાણે પલ્લમાં જળ કરી દે
છે. કિરતારની અકળ કળા છે. માનવી એને કેમ કળી શકે ?

ખ્યાલી ભાછા ખલક કે, પલ મેં ડે પલટાય;
રાંક મિંજા રાજા કરે, રાજા રાંક બનાય.

—ખ્યાલી ખાદશાહ છે, તે આખી દુનિયાને એક પલ્લમાં
પલટાવી નાખે છે. રાંકને રાજા બનાવે છે અને રાજાને રાંક કરી દે છે.

કિન હિસાબ મેં પાણ ?

અય કુદરત જે કાયદે, મૂરા તું મંડાણ;
જનમે સે નિસ્થેં મરે, કિન હિસાબ મેં પાણ ?

—કુદરતના કાયદા અનુમાર મૂળથી જ એવું મંડાણ છે કે જે
જન્મે તે અવસ્ય મૃત્યુ પામે છે, તો આપણે કયા હિસાબમાં ?

ફૂંકેં ફાડીંધા હુંવા, કઠી ઘણેં જે ઘાણ;
જિ પણ વીર વટાય બ્યા, કિન હિસાબમેં પાણ ?

—જેની ફૂંક પણ ફનાકારી હતી અને જે ઘણાનો ઘાણ કાઢી
નાખતા હતા એવા યરવીરો પણ ચાલ્યા ગયા તો આપણે શા હિસાબમાં ?

હર હમેશ હલધા હુવા, વિલાત જેંજ વાણ;
માલીક તેંજ વ્યા મરી, કિન હિસાભમે પાણ ?

—હર હમેશ જેના વહાણ વિલાયત સુધી પહોંચી જતા હતા
એવા માનીકો પણ મરી પતવાયાં તો આપણે ક્યા હિસાબમા ?

વીર શિવાજ જે રખાઈ, હિંદુએં છ હિંદવાણ;
ઈ પણ અગિયા વ્યા હવ્યા, કિન હિસાભમે પાણ ?

—હિંદુઓની હિંદવાણને જેણે ટકાવી રાખી એના વીર શિવાજ
પણ વિધાય થઈ ગયા ત્યારે આપણે ક્યા હિમાનમા ?

ચુકો ન કેની ચિધ મે, બાણાવથી જે બાણ;
ઈ અરજણ મે અજ કિતે ? કિન હિસાભમે પાણ ?

—નિશાન તાકવામા જે બાણાવણીનું બાણ કદી નિષ્ફળ મધુ
નહિ એ અશુન આજે ક્યા છે ? તો આપણે શા હિમાનમા ?

ભગા વિમેતા ભલભલા, ભયાં છડે ને ભાણ;
ભતો ન કેછ ભગલ મે, કિન હિસાભમે પાણ ?

—ભલ ભવા પણ ભયાં બાણને છોડીને ભાગતા જાય છે,
કોઈની ખગલમા ભાતુ પણ નથી તો આપણે ક્યા હિસાનમા ?

લાખેણા લિખ જેડડા, ગરડા છુડા જુવાણ;
હથિ મિજ હલેઆ વિમે, કિન હિસાભમે પાણ ?

—લાખેણા એવા નાના કિંગરો, ધરડા-જુડા ઓ યુવાનો હાથ
માથી ચાન્યા જાય છે તો આપણે ક્યા હિસાનમા ?

બુકો જગત મેં જનમેઓ, તે કે લગી જ લાણ;
'રાઘવ' હિન સંસાર મેં, કિન હિસાભમે પાણ ?

—આ જગતમે જે જન્મ્યો તેને મૃત્યુની દહાણ તો લાગી જ
છે કવિ રાઘવ કહે છે કે આ સંસારમા આપણે શા હિમાનમા ?

માધવજી રાઘવજી કવિ

સપ તાં સારો દય રખે, ઠકા કરે ને ઠાર;
ઈજાખીલો ધનિયાં બુઝો, નિત કરે યો ન્યાર.

—સપ તો સારો કે ઝટ દશ દીને પ્રાણ હરી લે. પણ
અદેખો માણસ એથી ચે બૂડો. એ તો મુસીમતમા નાખવા માટે
દરરોજ ટાપી રહેતો હોય છે.

સત-પંજ થયા તે સેઠ કે, સદે જી ખટ લાય;
સત-પંજ ભેરે સેઠ જી, બારો ડિનાં વગાય.

—સદાના વેપારમા ઝમાણી કરવા શેઠના મનમા સાત-પાચ
પતા હતા. પત્રી એ સાત-પાચ બેજતીને શેઠના બાર જ વગાડી દીધા.

કુની કનેં સુધી ભરે, ભઠ મેં વિજે ન લાય;
ઉન રન જી આકાય પોય, ખિચડી કયાંથી ખાય ?

—હાડવાને કાફા સુધી ભરી નાખે પણ ચૂનમા બળતુ બાળે
નહિ એવી સીના કુડુંખીજનો ખિચડી કયાથી ખાઈ શકે ?

ઠેર કતાં પણ ઠણક હી, વડી ભેર જી ભેર;
કાવાધી કિત વર્ષ વધી, ઉતે પુજે પણ કેર ?

—એક શિયાળનું બચ્ચુ એની મા સાથે જંગલમા ફરતું હતું.
ત્યા એક બોરડીનું ઝાડ તેના જોનામા આવ્યું. બોરડીમા મોટા મોટાં
ગુદર બોર દેખાતા હતા પણ બોરડી એટલી ડાંચી હતી કે ત્યા કોમે
કરી પડેલી છકાય તેમ ન હતું આ જોઈ શિયાળનું બચ્ચુ બોલ્યું—
આ મોટી બોરડીના બોરા તો ઠેરાયા પણ મોટેરા છે. પણ આ
કમબખ્ત બોરડી કયા ચે વધી ગઈ છે ત્યા પડેલે પણ મોણ ?

ચાચા ગાલ ચળે ચળે, કરિયેં રોડે વતાય;
પણ ચાચા ચાચી વટે, મિડો કુછેં મિમરાય.

—ચાચા ચાલી ચાલીને વાતો કરે અને ડુઆન બતાવે પણ ચાચી પાસે તો ચાચા હળવું હળવું અને મીઠું મીઠું બોલે છે.

માસ્તર લાલજી નાનજી કવિ

જેસીં સુરજ ચંદ, મહેરામણ મોતી પથે;
હયાત તોજો હંધ, હિન પૃથ્વી જે પાટતે.

—જ્યાં સુધી સુરજ અને ચન્દ્રનું અસ્તિત્વ છે અને મહેરામણમાં મોતી પાકે છે ત્યાં સુધી જો માતૃભૂમિ! તારું સ્થાન આ પૃથ્વીના પાટ પર અવિચળ છે.

ધંગ માક પાવર બની, વાગડ મેં વરી ખાસ;
હથો પેઓ આંખે હિતે, કાછે જો ઇતિહાસ.

—ધંગ, માક, પાવર, બની અને વાગડ જેવાં સ્થાનોમાં કચ્છનો ઇતિહાસ દોરેલો પડ્યો છે.

ખેલયો ગડગડ કુંગરા, ખેલયો બ્યા ખંડેર;
ખેલયો લિદ મોરીઅ કે, છુંમેં ગિનો સેર.

—કિલાના કાંગરા અને ખીજ ખંડેર તપાસો! ભિટ્ટો અંટકરીઓ પણ નિહાજો! ઝૂપડાંની પણ સુઝાકાત થયો!

ખેલયો પાણા પારીઆ, બુના વડ વડ-ધેર;
પુછો વિખીને ફેર, ગુજ ખુલધો ઇતિહાસ જો.

—પાણા અને પાણિયા વિશે સંશોધન કરો! વિશાળ ઘટવાળા પુરાતન વડવાઓનું નિરીક્ષણ કરો અને ફરી ફરીને પૂછત રહો! જે રીતે ઇતિહાસનો બેઠ ખુલી જશે.

સમાધિ મંદિર સંત જા, સૂરા સતીયું સાર;
પદ્મર ચોક બજારમે, ઉભા હારો હાર.

—સંતોનાં સમાધિ-મંદિર અને ચરા તેમજ સતીઓના પાળીયા ગામની પાદરમાં, ચોકમાં અને બજારમાં હારોહાર ઊભા છે

હર ઘર કુલ ને ગાઠમે, પૂજોજે જૂઝારા
કાછે જો ઇતિહાસ, લિખ્યો આય હર પારીએ.

—દરેક ઘર, દરેક કુળ અને દરેક ગામમાં જૂઝારોનાં પૂજન થાય છે. કચ્છનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક પાળીયા પર આલેખાયેલો પડ્યો છે.

પરિણામ પુછણું કુરો ?

પાણી કે તો વાઢી કે, બિજ તાં મોર બરો;
મૂરી થિયે ન મોગરી, પરિણામ પુછણું કુરો ?

—વાઢીને પાણી આપે છે પરંતુ બીજ તો પ્રથમથી જ બળા ગમેલ છે. એમાં મૂળા કે મોગરી કશું જ થાય નહિ. પરિણામ વિગે પૂછવાનું જ શું હોય ?

ખડકે રખખ ધાણુ મેં, તેં મેં લગો મુરો;
બાજર રઈ ન બુરો, પરિણામ પુછણું કુરો ?

—ખાણમાં ખડકી રાખેલ બાજરામાં સડો લાગ્યો, અને એક ફાતક પાણી રહ્યું નહિ. પછી એના પરિણામ વિગે પૂછવાનું શું હોય ?

ખેતર ખોદાઈ વેચો, ચોવડ પેચો મુરો;
ખર બુઆરે તો ખરો, પરિણામ પુછણું કુરો ?

—આખું ખેતર ખોદાઈ ગયું, ચારે બાજુ ખાડા પડી ગયા છતાં મૂરખ ખણું સાફ કરે છે, એના પરિણામ વિગે પૂછવાનું શું હોય ?

કચ્છી મિટી જો ઘડો ખયો, ઠોકયો કોં ન તરે;
પાણી ભરે પ્રેમ સેં, પરિણામ પૂછજું કરે ?

—કચ્છી માટીનો ઘડો લીધો અને તળાયા પર ટકારો મારી
જતેયો નહિ. પછી પ્રેમથી પાણી ભરવા લાગ્યો. પરિણામ માટે શું
પૂછવું હોય ?

વીર રસ.

મથો પય પટ તેં છણી, છતાં લડ શરીર;
જેંછ રગ-રગ મેં ભયેં, ચેતન વારિ વીર.

—માથું જમીન પર ઢળી પડે તે છતાં જોની રગરગમાં ચેત-
ન્યદાયક વીરરસ ભરેલો છે તેનું શરીર લડતું રહે છે.

દેવેં જો રસ સોમ રસ, બાલક જો રસ ખીર;
પ્રેમી જો શણગાર રસ, સૂરેં જો રસ વીર.

—દેવો માટે સોમરસ છે અને બાળકનો રસ દૂધ છે. પ્રેમી
માટે શણગાર રસ છે અને યુવવીરને માટે વીરરસ છે.

દેવેં મેં મહાદેવ છ', છ' વાયુ મેં પ્રાણ;
ધોડેં મેં કચ્છી ભલા, રસ મેં વીર પ્રમાણ.

—દેવોમાં મહાન મહાદેવ છે અને વાયુમાં પ્રાણવાયુ છે. ધોડામાં
કચ્છી ધોડા વખણાય છે તેમ નવરસમાં વીરરસ મહાન છે.

રસ છ' પ્યાલી હાસ્ય રસ, લાય રસ માક વસાય;
નિર્જન વાસ વસાય, એડા હિકડા વીર રસ.

—હાસ્ય રસ એ રસની પ્યાલી સમાન છે, લાપાનક રસ એ
ગાકળ સમાન છે. પરંતુ જંગલમાં મંગલ વર્તાવનાર તો એક વીર રસ છે.

ખોટી ખુશી ખીલત્સ રસ, રુદ્ર હમ્મ સિલગાય;
પટ પછ ઠિકરી નચાય, એડા હિકડો વીર રસ.

—ખીલત્સ રસ ખોટી ખુશી પેદા કરે છે. રુદ્ર રસ દાવાનળ સળગાવે છે. પરંતુ જમીન પર પડેલી ઠીકરીને પણ નચાવી દે એવો તો એક વીર રસ છે.

કરુણારસ કોમલ અને, મિઠડો રસ શણગાર;
ભય ભાંજણુ રસ વીર ઇ, લાજને રખખણુહાર.

—કરુણા રસ કોમળ છે અને શણગાર રસ મીઠો છે. પણ મયને ભાંગનાર અને લાજને રાખનાર તો વીર રસ છે.

મિઠ મિઠડો વાત્સલ્ય રસ, ઇ પણ અદ્ભુત આય;
જગ-ઢક્કણુ લજ-ધજ રખણુ, ધીર વીર બેના નાંચ.

—વાત્સલ્ય રસ અતિ મધુર છે, અદ્ભુત છે, પરંતુ જગતનું રક્ષણ કરનાર અને લાજ આપરૂને જાળવનાર ધીર વીર સમાન કોઈ નથી.

વીર વગર મુઝાં લજે, સખ રસ રસ શણગાર;
વીર રસેજો આત્મા, જગ-જીવન આધાર.

—વીર રસ વગર મુઝાં લજેના સર્વ રસ સૂના છે. જગ-જીવનના આધાર રૂપ વીર રસ એ સર્વ રસોના આત્મા સમાન છે.

ત્રેમીકા સમંધર જુડે, હુણે ભયણુ-લા હથ્થ,
ત્રેમી ન્યારે પાર તે, હુણે છઢે ધો હથ્થ;
વીર જડે ઉર મેં અચી, ત્રેરે તો સમરથ,
વિમી ભરીધો બથ્થ, પ્રાણે જી પરવા છડે.

—ત્રેમિકા સમુદ્રમાં જૂડતી હોય, બચવા માટે હાથ પગડતી હોય એ વખતે ત્રેમી કિનારા પર બેસી રહીને હાથ છાંટતો રહે છે.

પરંતુ જ્યારે મહા સમયે એવો વીર રસ તેના અંતરમાં આવીને પ્રેરણા આપે છે ત્યારે તે બ્રાહ્મણી પણ પરવા કર્યા વિના અંધારા-વીને પોતાના પ્રેમપાત્રને ખાથમાં લઈ લે છે.

વિદલ કરુણા ક્રોધ ને, વિદલ પ્રેમ શણગાર,
વિદલ વિએ ખુદી ઝલઈ, વિણ વારે તલવાર;
વિદલ વિએ વાતસલ્ય પણ, કરે ન સમ્મે કાર,
વીર થીએ ન સવાર, જ્યાં સુધી અંતર મધે.

—કરુણ અને ક્રોધ વિદલ જાય છે, પ્રેમ અને શણગાર પણ વિદલ જાય છે, વાળ્યા વગરની ખુદી પકડેલી તલવાર પણ વ્યર્થ જાય છે, વાતસલ્ય રસ પણ વિદલ જાય છે અને કંઈ કાંઈ કરી શકતો નથી, જ્યાં સુધી અંતર પર વીર રસ આવી અડે નહિ ત્યાં સુધી.

બ્રાહ્મ સઉં પુતર મરે, મર્યો કુટે પછ મા,
રખે ન ઉન કે પા ઘડી, લીડ લાજણો ભા;
તડેં ચડીને ચી મધે, બરી મરેતી કા,
વીર વિજેતો સા, જડેં સતી જે સત મેં.

—બ્રાહ્મ પ્યારો પુત્ર મરી જતાં માતા માથું ફૂટતી રહે છે, બીડ ભાગનારો ભાઈ પણ તેને પા ઘડી પણ રાખતો નથી. એ વખતે ક્રોધક ચિતા પર ચડીને બગી મરે છે. વીર રસ જ્યારે સતીના સતમ

જંગળાર મસ્કત મધે, મહર્જ-મુનરા લખધના,
એડે પટ સિંધુ નિકટ, વટ કચ્છીએ ડેરા ડિનાં.

—સમુદ્ર-કિનારાના વર્ષાકમાં જે શુભ આકારના મગરમચ્છ
જેવો પડેલો છે, જેની ત્રણ બાજુએ મહાસાગર પડેલા ભરી રહ્યો છે,
જેના કુંગરોની ત્રણ ધાર જુદા જુદા વિભાગના સંત્રી સમાન છે,
માક, કંઠી અને અંગતર પ્રદેશે જેની લીલપ આંખોને ઠારે છે, જંગ
બાર અને મસ્કત ઉપર માંડવી-મુન્દ્રા આદિના લખપતિઓ જેની
સતા જમાવી રહ્યા છે, એવી સિંધુની નિકટવર્તી જમિ ઉપર કચ્છી-
ઓએ ડેરા દીધા છે

વિંગા તન તેં વાર, વિંગા કંઠા ખેર જા,
વિંગા કચ્છ જા બાર, મુઠી ન માગ કિયેં કડેં.

—શરીર પરના બાલ વાકા છે, ખેરના કાંટા પણ વાંકા છે.
કચ્છ જમિના રણવંકા પુત્રો કદી પાછા હટીને માગ આપતા નથી.

નિંઢહા કડેં ન સમજણાં. સિજ રાત્રુ ને આગ;
રખો ચિણકંધા ચિત મેં, વેરી ઝેરી નાગ.

—સૂરજ, શત્રુ અને આગને કદી નાનાં માનવાં નહિ. ઝેરી
નાગ જેવા વેરીને વીસારવા ન જોઈએ

કાદવ મેં મોતી પચેં, પત્થર મિંજા રતન;
મહં પચેતો મોતલાર, ખાતર પચેં અન્ન.

—કાદવમાં મોતી પાકે છે અને રતનો પત્થરમાં પાકે છે. મોત
જેની મુસીબતોમાંથી મહં પાકે છે અને ખાતર વડે અનાજ પડે છે.

કારાઈડા કચ્છ જો, પાવે ભરે પવન;
સાઈ ધરતી તેં મુણે, થિર-જંગમ ડાલન.

—કચ્છનો કારાઈડા રાગ પાવામાં વાગતો હોય, લીઝડી ધરતી પર તે સંભળાતો હોય તો જડ અને ચેતન સૌ ડાલી જઈ છે.

કાં ફુલ મેં જુઓ ખોટ, કાં લમરે મેં લાવ છું;
લગે ચિત્ત મેં ચોટ, ત. પેલી રાત પ્રભાત વે.

—કાં તો ફૂલમાં મુગધની ખોટ હોય અથવા લમરામાં લાવની ખામી હોય તો જુદી વાત છે. પણ જો ચિત્તમાં ચોટ ગ્રમની હોય તો પહેલી રાત તો પ્રભાતમાં જ પરિણમે.

હિકડી મિટ્ટી મટ સભ, હિકડો પાણી ખૂં;
સીંચણ વારો જી જ જી, પૂરણ વારો જી.

—એક જ માટીનાં બધાં માટલાં છે. પાણીનો ફૂવો પણ એક જ છે. સીંચવા વાળો પણ એ જ છે અને પૂરવા વાળો પણ એ જ છે.

આગ લગે ને ઘર બેરે, મિંજ લાવર ને બાર;
સડ સુણીને રે સુમી, કિન મથે ફિટકાર.

—આગ લાગી હોય, ઘર બળતું હોય, બધુઓ અને બાળકો તેમાં જુગતાં હોય એ વખતે સાદ સાંભળીને જે સૂઈ રહે તેને ફિટકાર છે !

લય જો અય સંસાર મેં, મિણિયાં વણે ભાર;
તરી વિઓ ત સમંદ્ર કે, ફિગાય ડ્યો ઇ ભાર.

—કુનિયામાં ભયનો ભાર સૌથી મોટો છે. એ ભાર ફેંકી દો તો સંસાર-સમુદ્ર તરી રાકો.

હાઓ તાં દુશ્મન લાલો, લોરો લાલો ન લા;
લોરો ક્યાં લારો મથે, ગૂડો સંધા ધા.

—ડાહો દુશ્મન સારો પણ ભોળો ભાધ સારો નહિ. ભોળા-
ઓએ ભાધઓ ઉપર ગૃહાના ઘા કર્યા છે.

ભાયલ વચ્છ કે મા ચટે, તેડે સાફે લનાય;
મા જે મન જે હેત જો, કારણ કેર વતાય.

—મૃત્યુ પામેલા વાછરડાને મા ચાટે છે અને તેને સ્વચ્છ બનાવે
છે. માતાના મનના હેતનું કારણ કાણુ બતાવી શકે?

લિખ સ્વારથ સંબંધ વિણુ, હુર તાં લાય લગાય;
કેા પણ ખાસી ગાલ વિચ્ચ, કુતો કન ફેડાય.

—ખલ પુરુષ કશા સ્વાર્થ કે સંબંધ વિના દાવાનળ સળગાવી
દે છે. જેમ કોઈ શુભ કાર્ય વખતે કૃતરો કાન ફેડાવીને અપશુકન
કરે છે તેમ.

તરાર ચે તી ચેલ કે, મું કે બધ સરાય,
મુંજ ઉત આધીનતા, હણે જિકો હિકયાર;
ઉન જો અય અધિકાર, ઠાઠ ઠલો કાં ચેલ જો.

—તલવાર કમરને કહે છે કે—મને બધે હરહમેશ ખાંધજો!
પણ હું તો તેને આધીન છું જે પહેલો ઘા કરી જાણે છે. અને મને
ખાધવાનો અધિકાર પણ એનો જ છે એ સિવાય તો તલવાર ખાધવી
તે કમરના ઠાલા ઠાઠ સમાન છે.

જાન કરે કુલિયાન જે, લાખેણી લજ લાય;
ધન ધન ઉન વીર કે, મા જો દુધ મલાય.

—લાખેણી લાજની ખાતર જે પોતાની જાન કુરબાન કરે છે
એવા વીરને ધન્યવાદ છે માતાના દૂધને તે દીપાવે છે.

ન્યાર સિકંદર હી સુતો, કહે પછ કબર,
હુત ઘોરી હુત ગજનવી, જહાંગીર જંદર;

હુત તગલખ તૈમૂર ને, નાદીર જેઠા નર,
કરે ઘોર મેં ઘર, મિટ્ટી મેં મિટ્ટી ઘેઝ્યા.

—જે સિકંદર બાદશાહ અહીં સૂતેજો છે, એમ કબર કહે છે. પણ ઘોરી અને ગજનવી છે અને પેલા જહાંગીર અને જહર છે. પેલી તરફ તૈમૂર, તગલખ અને નાદીર જેવા નર કબરમાં ધર કરીને સૂતેલા છે, અને માટી જેણા માટી ખની ગયા છે.

કવિ કેશવ

રા' દેશળની રાજસલાનાં ચૌદ રત્નો

છપ્પય

મોતી, મેર, અરૂ ખંત, ફેલ, ઓર અકબરઅલી,
રુદ્ર, ચન્દ્ર, ગોવિંદ, ઉક્ત કવિ, કેશવ કહી;
કહાન, ધીર જંગાર, વાલ, અરૂ લાલા છહી,
જુગ મયંક સમ અંક, રત્ન-નર મહા પ્રખહી;
જ્યોત્સોજભૂપધારાપતિ, લસતખસતખલખુદ્ધિયુત;
ત્યોં ધંત રાજ રાજેન્દ્ર, રાઓ દેશલ કચ્છપત.

—ધારાનગરીના શૂપતિ જોજરાજનો દરબાર જેમ નવ રત્ને વડે શોભતો હતો તેમ કચ્છના રાજવી દેશળ રા' નો દરબાર પણ ચૌદ રત્નો વડે દીપ્તો હતો. સમગ્ર કચ્છમાંથી નીણી વીણીને એમણે આ રત્ન-સંચય કર્યો હતો. એ રત્નો નીચે મુજબ હતા:—

પહેલા અંજારના ચતિ મોતીચંદ્ર જે આયુર્વેદના મહાન ભણુકાર હતા. બીજા જુજની પોશાળના ચતિ ગારજ માણેક મેરજ.

ત્રીજા માંડવીના યતિ ખાંતિવિજયજી ને બોડા, ગોરજના નામે પ્રખ્યાત હતા. ચોથા ભુજના જમાદાર કચુ મલેક. પાંચમો કુમરાનો અકબરઅલી એ અલી ચોરના નામે જાણખાતો. ચૌથકળામાં એ મહા પ્રવીણ ગણાતો. છઠ્ઠા રૂદ્ર અર્થાત હરજી પંડ્યા. એ શ્રદ્ધિયાળીના સારસ્વત હતા. જ્યોતિષ વિદ્યામાં કુશળ હતા. સાતમાં નાગેચાના જડેજી ચાંદાજી ધણા પરાક્રમી હતા. આઠમો ગોધરાનો ગોવિંદો જોષી, એ ઘણો મરકરો, હાજર જવાબી અને ચતુર હતો. નવમા મોટી ખાખરના કવિ ઉત્તરજી. દશમા આ હાપ્પચના કર્તા ભિટારાના રાજગોર કવિ દેશવ. અગિયારમા કાનપરના કાના ખારોટ. 'કાને કોરી કોઠ રાને દીધી રોકડી'. એ સૂત્ર આજે પણ બોલાય છે, બારમા રોહાના જડેજી જેંગારજી. એ રાજકારણમાં ઘણી કુશળતા ધરાવતા હતા. તેરમો વાલો ખવાસ. એ દેશજી ખાવાનો ખાસ હજૂરી હતો. વાલો ખવાસ ઘણો વફાદાર હતો, દેશજી ખાવાને સાચી સલાહ આપનાર નિડરસેવક હતો. અને ચૌદમો અજરનો સારસ્વતલાલજી મહારાજ એ 'સાલા હગ' ને નામે પ્રખ્યાત હતો. દેશજી દરખાસ્તના આ ચૌદ રત્ન આખા કચ્છમાં પ્રખ્યાત હતા.

રસ્તે ચાલતા એક વાર કવિ દેશવ પડી ગયા ત્યારે હાથમાંની લોકડીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:—

તું હલણી, તું ચલણી, તું ભાર જલણી ભિત;
દેશવ કન ખોડેઆ, તડે હુમ્મયે કિત ?

—તું હાવવા-ચાલવામાં આધાર ૩૫ છે, ભારને ત્રીજાનારી ભીંત સમાન છે. પણ દેશવ કવિએ જ્યારે કાન ખોડ્યા અર્થાત એ પડી ગયા ત્યારે તું ક્યાં હતી?

પ્રત્યુત્તરમાં લોકડી કહે છે—

આંઉં હલણી, આંઉં ચલણી, આંઉં ભાર ઝલણી ભિત;
પણ પાણે તેં પછાડેઆં, તડેં હુઆ કિત ?

—હું હાવના—ચાવનામાં આધાર રૂપ છું, ભાર ગ્રીવનારી ભીંત છું એ વાત ખરી ! પણ મને પાણા પર પછાડતા હતા ત્યારે તમે ક્યાં હતા ?

કચ્છના ખરોડ ગામના દાકેર દેવાજીએ પ્રજા પર ઘણા પ્રકારના કર નાખી દીધા હતા. બહારથી કોઇ પોતાના માવ વેચવા આવે તેની પાસેથી પાચમો ભાગ દાકેર પડાવી લેતા. કવિને આ વાત ખદકતી હતી

એક વાર દેવાજી દરબાર પોતાની કેલીમાં ડાવરા જમાવીને બેઠા હતા. ત્યાં અચાનક કૈશવ કવિ આવી ચડ્યા. કવિને જોઇને કૃતરી ભસવા લાગી. અને કવિને પોતાના મનની વાત વ્યક્ત કરવાની તક મળી ગઇ. કવિ બોલી બિટ્યા—

મ ભસ કૃતરી માઠ કર, નકાં ડેવો ઠનીધે;
પ'એં શુલિયેં શુલિયો, ગિની છડોધે.

—અરે કૃતરી ? તું ભસ નહિ ! ચૂપ કર ! નહિ તો દેવાજી દંડી નાખશે અને તારાં પાંચ મવૂઠિયામાંથી એક લઈ લેશે

ભીમપરના દક્કર લાખાજીના વખતમાં ત્યાંના કુંભારો લોટિયા સારા બનાવતા લાખાજીએ પોતાનું નામ અમર કરવા માટે એ લોટિયાને લાખાસાઈ લોટિયાનું નામ આપવાનો દુકમ કર્યો. આ વાતની કવિને જાણ થતા તેમણે ભીમપર આવીની દાકેરને રૂપદ શબ્દોમાં સંભળાવ્યું કે—

ભીમસાઈ લાલો ને ડેસરસાઈ ખડગ;
પણ લાખાસાઈ લોટિયા, ધ ઠીં ઉથેજ પગ.

—બીમસાઇ લાલો અને દેશજસાઇ તવવાર તો કહેવાય છે.
પણ લાખાસાઇ લોટિયા એ તો દિવસ ગિરવાના નિશાન છે

એક વાર ભુજમા દેશજી બાવાએ કવિને એમના જીવનની
હાથ હકીકત પૂછાવા માડી. જવાબમા કવિએ જણાવ્યું—

માંધાણું છ માની, અસીં કુટે પિટે ખ્યેં;
અક્કે ભર એતારા, હાણું વતાયે તિત વ્યેં.

—અમે તો માંધાણા નામના ઘાસના ખીને કૂટીપીટી તેના
રોટલા બનાવીને ખાઈએ છીએ ઉતારો તો આકડાને આશરે છે
હવે તમે બતાવો ત્યાં એમીએ

આ સામજીને બાવાએ એમની જરિયાત વિશે પૂછી જોયું.
કવિ બોલ્યા—

બાવા કરસી બાજર, ન કરસી હુવે જીવાર;
કરસી વિ કોયડ છ, ત સજે વરે મુગાર.

—બાવા ! એક કળશી બાજરો, એક કળશી જીઆર અને
એક કળશી ઠારડ-મદ હોય તો આખું વરસ લીલા લહેર !

દેશન કવિની ધર્મપત્નીનું નામ મોતી હતું એક વખત કવિની
પત્નીએ કવિને ચોટ માગવા ન જવા માટે મહેણું માયું. જવાબમા
કવિએ કહ્યું—

મોતી ! મ ડ મીયણુ, મીયણું લગે મું;
કેશવ ખયો ન કરસિયો, પણ તસ ખણનીયેં ટું.

—મોતી ! તું મને મહેણું માર નહિ ! મહેણું મને માથાના
ધા સમાન લાગે છે. કેશવે તો જીવનભર લોટ માગવા માટે કળશિયો
ઉપાડ્યો નહિ, પણ આગળ જતા ક્યારેક લોટ દળવાના તસના તારે
ઉપાડવા પડશે.

કવિ પ્યારે રામ

હૈં

મતાપસિંહજી જૂણાજી જડેજી

યોધ કરેને જે વિધો, ભારત મે ભંગાણું;
ભીખપિતા સે કિત ભગ્યા, કિન હિસાબ મેં પાણું ?

—અતિ આગ્રહથી જેમણે ભારતમા ભંગાણું પાડ્યું એવા
ભીખપિતા કયા બચ્યા ? આપણે તે કયા હિસાબમા ?

નવ-તેરી જે જગ મે, ભીમ કહે ગજ-ઘાણું;
જખર-જંગલોએડો પેચો, કિન હિસાબ મેં પાણું ?

—મહાભારતના યુદ્ધમા એક હાથે નવ અને બીજા હાથે તેર
દાયાબીને ઉછાળીને તેનો ત્રાણ કાઢનાર ભીમ જેવો જખરજસત
જેઠો પણ ચાલ્યો ગયો, તો આપણે કયા હિસાબમા ?

સિજ સખાત મોઢી હલ્યા, પૂરો કરે પરિયાણું;
લાગે જેઠા વ્યા લડે, કિન હિસાબ મેં પાણું ?

—સ પૂર્વે તેવારી સાથે જે મુરજની સખાતે ચાલી નીકળ્યા
એવા સાખા કુવાળી જેવા કુનિયામાથી ઊપડી ગયા તો આપણે
શા હિસાબમા ?

કચ્છ ઠે જે કાયમ કેઓ, સૂરો પીર ચુગાણું;
ફોજ સાથે દેતમણ વ્યો, કિન હિસાબ મેં પાણું ?

—કચ્છને જેણે સ્થિર કર્યો એવો બાહોશ અને ધરતીર ફતે
મદમદ જમાદાર પણ પોતાની ફોજ સાથે ચાલ્યો ગયો તો આપણે
કયા હિસાબમા ?

નોખ રખાઈ જે નગર મેં, જામ વટે જખરાણ;
મેર જેડા વ્યા મરી, કિન હિસાલ મેં પાણ ?

—જામનગરમાં જામથી પણ જખર ખનીને જેણે પોતાનું
નામ રાખ્યું એવો મેર ખવાસ પણ મૃત્યુવશ થયો તો આપણે કયા
હિસાબમાં ?

આખર ફના મકાન

સવા પોર ચડધે સિંહુ, કિનેં સોન જા દાન;
કિતે કરણ દાતાર અજ, આખર ફના મકાન.

—સવા પ્રહર દિવસ ચડે ત્યાં સુધી જેણે સુવર્ણનું દાન કર્યું
એવો દાનેશ્વરી કર્યું આજે કયાં છે ? આપણે તે કયા હિસાબમાં ?

શાહ સિકંદર પાતશા, જાહેર જગ-જહાન;
હથો વેગો સે હેકલો, આખર ફના મકાન.

—જગ વિખ્યાત એવો પાદશાહ સિકંદર પણ એકલો ચાલ્યો
ગયો. આખી દુનિયા આખરે ફના છે.

પાણા પાણી થઈ વેગો, તાનસેન જે તાન;
રમી વેગો ધ રમજ મેં, આખર ફના મકાન.

—જેના મઝીતના તાનથી પાણા પણ પાણી ખતી જાય એવા
તાનસેન જેવા પણ રમજમાં રમી ગયા તો આપણે શા હિસાબમાં ?

કારાણી

અજ એકાવનમું વિદો, પૂરા થેઆ પિંળ;
સિજ વરેઓ વાધયેં ભરા, સામી થઈ મિંળ.
તા. ૨૬-૨-૧૯૪૬

કચ્છ-ભુજ

—આજે એકાવનમું બેઠું. પચ્ચાસ પૂરાં થયાં. સૂરજ આથ-
મણી દિશા તરફ ચિતરવા લાગ્યો. સંખ્યા સામે આવીને ઊભી.

કો ઊપડયા કો ઊપડયા, તાણે તંગ તૈયાર;
હથ હનેં પગ પાગડે, તેકે કિતરી વાર.

—કોઈ ઊપડી ગયા અને કોઈ હવે ઊપડશે. સૌ તંગ તાણીને
તૈયાર છે. જેના હાથ હના પર અને પગ પાગડા પર છે તેને ઊપડતાં
કેટલી વાર લાગવાની?

માઠી જયા બધવા, બધવડે મેં ફેર;
બેરી મેં બધ તા પચેં, છં કંઠા ને બેર.

—માઠી જયા સહોદર બધુઓમા પછુ ફરક હોય છે. બોરડીમા
જેમ કાઠા પછુ હોય છે અને બોર પછુ હોય છે.

ભુંગીમેં માની-દુકરે લા, ભુખ રાડેં તી વિજે;
ઉઘાડપ અંગણ લંગાટી-લા બુવાડેં તી વિજે.

—મૂપડીમાં રોટવાના દુકડા માટે જૂખ રાડો નાખે છે અને
શરીરની નમાવરયા એક લંગાટીને માટે જૂમો પાડી રહી છે.

કારાણી ન કળે કડેં, ફેર બેર જો સંગ;
જી પિંઢજે રસમેં ઝૂલેં, પાંજા ફોટેં અંગ.
(હિની પરથી)

—કેરડા અને જોરડીનો કદી સંગ ન કરવો. એ તો પોતાના જ તાનમાં ડાલતાં હોય છે અને આપણાં અંગ ફાટી જાય છે.

સે સૂરાતન કયાં કહે, ચિત્ત મેં જે જે ચોર;
કોયલ હોલી ને કખર, તગડીં કાગ કઠોર.

—જેમના ચિત્તમાં ચોરી છે તે સૂરાતન કયાથી કાઢે? કોયલ હોલી અને કાખર પણ કઠોર એવા કાગને તગડી કાઢે છે.

મું પુછ્યો મૈયત હિસી, મુંકે કીંક સુણાય;
મૈયત ચેતો આં કરો, મઝા મોત મેં આય.

—મેં મૈયતને જોઈને પૂછ્યું કે મને કંઈક મંલજાવ! મૈયત કહે છે કે શું કહું? એટલું જ કહું છું કે-મઝા તો મૃત્યુમાં જ છે.

જિન અખહિયેં મેં, મોંઘા મોતી નતા પચે;
ઊ અખ કુદે જેં મેં, આંસુ નતા અચેં.

—જે આંખોમા મોંઘાં મોતી પાકતા નથી અર્થાત જેમા આંસુ આવતાં નથી તે આખ ફૂટી જશે!

ચોંધલ ધારાં ચાગલી, નારી ધીએ નઠોર;
હંધ છડીંતા હંધ ને, જિલ કરેતી જોર.

—કોઈ કંઈ કહેનાર ન હોય તો લાડકી નારી નઠોર બની જાય છે. દાંત પોતાનું સ્થાન છોડી જાય છે એટલે જીભ જોરમાં આવી જાય છે.

મિન્ની મર આઠી ફિરે, હાથી ફિરે હજાર;
કોક કુપાતર છાલ, માડ આડો મ ફિરે.

—ખિલાડી આડી ફરે તો બલે ફરે. હજાર હાથી આડ ફરે તોય લલે! પણ કોક કુપાત્ર માનવી આડો ફરે તો એ મોટા અપશુકન.

હોં નિત નિત ઉકંઠયે અચે, રખી રાતજ તાત;
હથ-તાડી ઠપને લળે, હથમેં અચે ન રાત.

—રાત્રિની મુલાકાતની આશા રાખીને દિવસ રોજ રોજ ઉત્કંઠિત બનીને આવે છે. પણ રાત્રિ તો દાય-તાગી આપીને ભાગી જાય છે. દાયમાં આવતી નથી.

પુતર પેટ જો પણ જઈં, રુદ્ધ રંજાડ કરે;
મા ઉથી તેંકે તડેં, અદ્રીણ આતે ડે.

—પેટનો દીકરો પણ બ્યારે રહી રહીને રંજાડતો હોય છે, ત્યારે માતા પોતે જીવને તેને અદ્રીણ (બાળામોગી) પાછ ફે છે.

સનેં સનેં ઘું ઘું સનું, ઘું ધોંગં મેં ધોંગં;
ભરછ મુંમ ને ભોંગ, નાથ! ઘુંહી લે નેદ સેં.

—ઝીણામા ઝીણો પણ ઘું છે અને ધોંગામાં ધોંગા પણ ડું છે. ઉજાડ અને સુનકારમા પણ તારો પ્રેમ ભરેલો છે.

રામા ! તોલે નામ સેં, પાણા પણ તરન,
માગ દિયેં મહેરાણ પણ, કુંગરડા ય કુંગન;
ફૂતા ફૂત કરન, ડિસી તોજ ડિલ કેં.

—રામ ! તારા નામથી પાણુ પણ તરે છે. સમુદ્ર પણ માર્ગ આપે છે અને કુંગરો પણ ડબી જાય છે. તારો પ્રકાશ જોઈને મોઢાં રાક્ષસો પણ ઢરી જાય છે.

પરિચય તોકે પસલુજ, અખિયેં અધર ઉંમ;
ગોઠ ભરેલા ગોઠીયેં, સાજન ધારાં સુંમ.

—જો પ્રિયતમ ! તારા દર્શનની આખોમાં તૃપ્ત છે. ગામના ગામ લોઢાથી ભરેલાં છે પણ વહાલા વિના સુનકાર છે.

લંકા લેટ સોન મેં, મુઝં અઝોધ્યા ધામ;
રાવણુ રંગમહેલ મેં, રણવગડે મેં રામ.

—લંકા નગરી સોનામાં આળોટે છે અને અયોધ્યામાં સુનકાર છે. રાવણુ રંગ મહેલમાં છે અને રામને માટે રણવગડો છે.

ડગડગ તોણ કિત ડિસાં, પગ પગ તેં યેગામ;
ઝગમગ ઝખકારા કરે, રગ રગ અંધર રામ.

—ડગલે ડગલે તારૂં તેજ નેહ છું, પગલે પગલે તારો સ દેશો સંભળાય છે, રગ રગમાં રામનો પ્રકાશ પ્રકાશી રહેલ છે.

વાલમ ! તોણ વાટી, ડિસંધે ડીંચ થેઆ;
ઘડી ન હિકડી ગારીઆં, જુગડા વહી વેઆ;
કો જાણાં કેઆ, નિકર્યાં થર નસીખ જા.

—વાલમ ! તારી વાટ નેતા દિવસો નીકળી ગયા. એક ઘડી પણ ન વીતે ત્યાં જાણે જુગો વડી ગયા. કોણ જાણે નસીખના કયા થર નીકળી આવ્યા ?

રૂંધે ખુટી રાતડી, ખુટા હીયેં જા હીર;
સેણ ! મુંહી જા સડ ખુટા, નેણે ખુટા ન નીર.

—રેતાં રેતાં રાતડી ખૂટી ગઈ, હૈયાનાં હીર ખૂટી ગયાં, મારા સાદ પણ ખૂટી ગયા છતાં આખોનાં પાણી ખૂટતાં નથી.

કિત રુઆં કેં વદ રુઆં, રુઆણુ ન જાણાં રીત;
પિરિયન તોણ પ્રીત, કેં વદ વિર્મો વતાર્ધયાં ?

—કયાં રડું અને કોની પાસે રડું ? રડવાની રીત પણ આવડતી નથી. હે વદાલા ! તારી પ્રીત કોની પાસે જન્મને બતાવું ?

પિરિયન તોજા પંધડા, અગમ અગોચર થેઆ;
થુઝણુ તા બાથું ડિયેં, અબોજ ઉકરી વેઆ.

—પ્રિયતમ ! તારો માર્ગ અમમ અને અગોચર છે. શાનીઓ
યાદી જાય છે અને અશાનીઓ પાર થઈ જાય છે.

તો છ કલમ-કિતાબ જો, પધરો હોય ન પાઠ;
તો જો ઠાથો ઠાઠ ને, મુજો ઠાઠ કૂઠાઠ.

—તારી કલમ-કિતાબનો કાષ્ટ પણ પાઠ પાધરો નથી. તારી
રચના જ સાચી છે. મારી રચના ખોટી છે.

મિઠા મુઘ જા મેવલા. મિઠા પ્રેમ જા પાઠ;
અમૃત ચે'તા અય મિઠો, મિલિયાં મિટ્ટી માઠ.

—મોસમનો વરસાદ મીઠો, પ્રેમના પાઠ પણ મીઠા, અમૃત
પણ મીઠું કહેવાય છે પણ સૌથી મીઠું મૌન છે.

મારા જા મલિયાં મિડે, તોડે છડ તડાક !
ખૂરે મેં કરે ખાક. ચારે મેં લેખા ન વેં.

—માળાના ખવા પારા તડાક કરીને તોડી નાખ ! અમિમા
જોને બરમ કરી નાખ ! વહાલા સાથે દિસાળ હોય નહિ.

અખિયું સખિયું સરખિયું, સરખા બીંજા સર;
હિઠ્ઠી મેં મિંચડા વસેં, બધ મેં અચેં પૂર.

—આખો સરખા સાહેલીઓ જેવી છે બુનેના દહં પણ
સરખા જ છે એકમા મેઢુનો વરસે છે અને બીજામા પૂર આવે છે

અસી આવર-ફુલડા, જંગલ મેં કુલોં;
છ છ તડકા તા તપેં, તોં તી ખિલોં ખુલોં;
કરમેં કડેંક મિલોં, પાંધી ઊનેં પધ જો.

—અમે આવળના ફુલડા જંગલમા ખૂલીએ છીએ જેમ જેમ
તડકા તપે છે તેમ તેમ અમે ફૂલીએ છીએ અને પ્રકુલ થઈએ છીએ
નરીખ જેગે ક્યારેક કોઈ ઊંડા પયનો પ્રવાસી મળી જાય છે.

કમે તીર કમાન મેં, પિરિયન કરે તું પાર;
તો જો હિકડો તીર ને, મુજો ખેડો પાર.

—વહાલા ! કમાન પર તીર કસીને તું મને આરપાર ચીધી
નાખ ! તારે એક જ તીર અને મારો ખેડો પાર થયે.

જાની ! જીવન જગત જો, છ' હિયેં છ' વશ;
જખકે જખકારા કરે, વિમે વિસામી ઝડ.

—વહાલા ! આ જગતનું જીવન દીવાની વાટ જેવું છે. પડીકમા
જખકારા કરે છે અને ઘડીકમા હોલવાઈ જાય છે

જાની ! જીવન જગત જો, ખેલાડી જો ખેલ;
તમાસે જો તેલ, ઝીક ઝીલીધો કેતરી ?

—વહાલા ! આ જગતનું જીવન જાદુગરના ખેલ જેવું છે.
તમારાનું તેન કેટલી વાગ ઝીક ઝાલશે ?

માણેં મેં થયો જનમ ને, સોણેં મેં થયો માત;
જાગીને ન્યાર્યો જડે, કિતે જનમ કિત માત !

—સ્વપ્નામાં જન્મ થયો અને સ્વપ્નામાં મૃત્યુ થયું જાગીને
જોયું તો જન્મ-મરણ કશું જ ન હતું.

પૂજા સેવા પાઠ છ. આપ ન હિતે મણા,
ટન ટન ! વજાય ટોકરી, શુજરી વેઆ ઘણા;
મારો હથ ખણાં, કે મણકો મનજો ફેરિયાં ?

—પૂજા-સેવા-પાઠની ત્યા કશી ખોટ નથી. ટન ટન ! ટોકરી
વગાડીને ઘણા મરણને ચરણુ યર્ધ ગયા. હવે હાથમા માળ્યા લઈને
ફેરવું કે મનના મણકાને જ ફેરવું ?

તો મેં રણકો રામ જો, રગ રગ મિજ રદન;
'કારાણી !' કે કન, તો મેં તો 'તું'હી તું' થીએ.

—તારી અપર રામનો રણકાર છે, રમરમમા એનું જ રડ
છે તુ કાન દધને માલળા! તારામા જ ‘તુ હી તુ’ નો નાદ ગાતો ડ

કુરુક્ષેત્રે જ નરવીર !

નરવીરોં મેં નર-મણી, નરપત જામ જખર;
ગિજની છ ગાદી વિઠો, ઇ પણ હિકડો નર.

—નરવીરોમા નર-મણી જેવો જખર જામ નરપત જો ગિજ
નીની ગાદી પર બેયો એ પણ એક નરવીર

અખડે જો લાખિયાર લડ, થાપેં સમૈનગર;
સિધ સજી જો સર કધ, ઇ પણ હિકડો નર.

—અમડા જામનો કુવર લાખિયાર લડ થયો. તેણે સમ
સિંધને તામે કરી એ પણ એક નરવીર ?

ધૂરારે છ ધૂર મેં, સૂરા છડી સમર,
લા-મેં ઘોડો લોડેઓ. ઇ પણ હિકડો નર.

—જામ લાખા ધૂરાણની ઉમ દદિયાં ધગવીશે પણ સમર શૂરિ
છોડી જાય. ઘોડા પર સવાર થઈ, વડની વડવાધઓ પકડીને
ઘોડાને હોતો એ ચી એ પગ વચ્ચે ઝુલાવી શકે એ પણ એક નરવીર

ધૂરારે ઘર જનમેઓ, લલ દાતાર ઉનડ;
સિધ તખત ડે દાન મેં. ઇ પણ હિકડો નર.

—લાખા ધૂરાણને ત્યાં લયા દાતાર ઉનડનો જન્મ થયો
તેણે ચારણને સિંધનું તખત દાનમાં આપી દીધું એ પણ એક નરવીર

સાવજ માટે સટ કો, સિધ ખાલજારાર;
કુલ્લ લચાયો પાતરા, ઇ પણ હિકડો નર.

—સિંધ-ખાંભણાસરનો ધવૂરો પાદશાહ જ્યારે સાનજના શિકાર માટે ચડ્યો ત્યારે જોણે સાવળને મારીને પાદશાહના ગ્રાણી બચાવ્યા એ કૂલ કુમાર પણ નરવીર !

લાખા બેઆ લખખ પણ, અજ તૈં બુકો અમર;
ફૂલાણી ફોર વિઠો, ઇ પણ હિકડો નર.

—લાખા તો ખીજ લખ્ય ચઝ ગયા. પણ જે આજ લગી અમર છે, એવા લાખા ફૂલાણીની કીર્તિ આજ પણ મહેકી રહી છે એ પણ એક નરવીર !

હમીર જે ખેંગાર જે, માર્યો સૌંચ સખર;
વેઓ કચ્છ વારે વિઠો, ઇ પણ હિકડો નર.

—હમીર જામનો ખેંગાર થયો. એણે અમદાવાદમાં સિંહને મારીને મહમદ બેગડાને બચાવ્યો એ પણ એક નરવીર !

તેડો રાવર જામ જે, થાયે જામનગર;
હલી વિઠો હાલાર મેં, ઇ પણ હિકડો નર.

—તેવો જ રાવળ જામ જેણે જામનગરની સ્થાપના કરી. કચ્છ છોડી એ હાલારમાં જીવને સ્થિર થયો એ પણ એક નરવીર !

ખરો ખોંધ થઇ ખૂંએઓ, ઝારે જે કુંગર;
ભાલે રમંધલ ભીમજી, ઇ પણ હિકડો નર.

—ઝારાની લઠાઈમાં જે ચરો થઇને ઝમૂંઓ એ ભાલાનો રમનારો ભીમજી પણ એક નરવીર !

અલાઉદ્દીન જી ફોજ મેં, અખડે બધેઓ ખર;
સરખ રમંધલ સૂમરિયું, ઇ પણ હિકડો નર.

—દિલ્લીના અલાઉદ્દીન ખૂનીની ફોજ સાથે જેણે ખાય બીડી તે મૂમરીઓને સરખે રાખનાર જામ અખડો પણ એક નરવીર !

જગદુશા પણ જગતમે, જુગજુગ આય અમર;
નમાંય પનરે કાર કે, ઇ પણ હિકડો નર.

—જગદુશાહ પણ જગનમા જુમ જુગ અમર છે. પનરોતેરા
દુકાગને પણ જેણે નમાવ્યો એ પણ એક નરવીર !

બાર ભાર્ગએ રાજ મેં, શેઠ મેઘજી સર;
આણુ રખેં હિંદવાણુ જી. ઇ પણ હિકડો નર.

—બારભાર્ગના રાજ્ય વખતે મેઘજી શેઠ સૌથી શ્રેષ્ઠ માનિત
થયા હિંદવાણુની આણુ રાખનાર એ પણ એક નરવીર !

કમાન ખર્ષ જેં કચ્છ જી. લાય વિગેંજા વર;
વીર રતેહમહમદ હુવા, ઇ પણ હિકડો નર.

—જેણે કચ્છની જવાનદારી ઉઠાવી નીધી, અને વકાના પણ
વળ ગિતાગી નાખ્યા એ રતેહમહમદ પણ એક નરવીર !

સિમી છણે ને ધડ લડે, એડા વીર અમર;
હુવા ઠોક ડી કચ્છ મે, અનેક એડા નર.

—માયુ ગિતરી મયા પછી જે સરાઓના ધડ નડે એવા અનેક
વીરો એક દિવસ કચ્છમા હતા

આલ થંભ જેડા જુકો, નિકરી વ્યા ડી નર;
અખચુ દોય અજ કચ્છ ઉમો, ન્યારે હિકડો નર.

—આમના ચાલના જેવા એ નરવીર નીકળ્યા મયા આજે
કચ્છ આખોની મીઠ માડીને એવા નરવીરને જેવા તવસી રહ્યો છે

—ખંત રાખીને મોતીના હારને ઘણી મહેનતે તૈયાર કર્યો હોય,
પણ તેને તોડી નાખવો હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

હિલી મિલીને હેત સેં, પેટ ભરે ક્યો ખ્યાર;
ફેટ ! ડછ હુવે કિયાયણું, તેં કે કિતરી વાર ?

—હેતથી સળામળા પેટ ભરીને ખ્યાર કર્યો હોય, પણ તેને
ખગાડું હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

રૂઠી રૂઠીને રાત-ડીં, ભેરો ક્યો ભંડાર;
એરેં હુવે ઉઠાયણું, તેં કે કિતરી વાર ?

—રાત-દિવસ જડેમત ઉઠાવીને બેળા કરેલા ભંડારને એળે
ઉઠાવી દેવો હોય તો તેને કેટલી વાર લાગે ?

તનમન તપસા મેં રખી, જપતપ કેઓ અપાર;
પલ મેં વે વણસાયણું, તેં કે કિતરી વાર ?

—તનમનને તપશ્વર્ગમાં રાખીને ખૂબ જપતપ કરેલ હોય પણ
તેને વણમાડી દેવા હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

ગાજ-ખિવ જો આકાસ મેં, હાગામું હદપાર;
વા-સેં વોખાળે તડેં, તેં કે કિતરી વાર ?

—આકાશમાં ગાજ-તીજનો મોટો આડંમર હોય પણ તે
પવનથી ન્યારે વોખાય ત્યારે કેટલી વાર લાગે ?

ભારી બાર ભેરા કરે, વહી બનાઇ વાડ;
સડક ! વે મિલગાયણી, તેં કે કિતરી વાર ?

—ગ્રાંખરાના બારે જર્યા બેળા કરીને મોટી વાડ બનાવી દોય,
પણ તે મળાતી દેવી દોય તો તેને કેટલી વાર લાગે ?

કકરે તે કકરો ગળી. કાટ કેઓ તૈયાર,
નસાણુ વે ધુસાય ને, તે કે કિતરી વાર ?

—કાકગ પર કાકરો મૂળીને કાટ તૈયાર કર્યો હોય, પણ તેને
પાડીને જમીનદોસ્ત કરવો હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

મહર સાખ જમાય ને, વડો કેઓ વેપાર,
કૂકે ઠીણુ વે તડે, તે કે કિતરી વાર ?

—સરમ સાખ જમાવીને મોટો વેપાર જમાયો હોય પણ
દેરાણુ કૂળી દેવ દોન તો તેને શી વાર લાગે ?

નિત પાણી નામે કહે. જભરો કયો વે ઝાઝ;
કપજ વે કુઆડી ખણી, તે કે કિતરી વાર ?

—રોજ પાણી દઈને વૃક્ષ ઉછેરીને મોટું કયું હોય, પણ
તેને ફાડી વડે કાપી નાખવું હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

અવનીમે ચઢણુ ઉચુ, વસમુ આય અપાર;
ઢોરાણે કગજ તડે, તે કે કિતરી વાર ?

—કુનિયામા ગયે એ વુ તો ઘણું જ કાણુ છે પણ દોળાણુમા
ન્યાય હોય તો કેટલી વાર લાગે ?

જગ મે આયો જનડો, જૂઝયો સજી જમાર;
ઝયે અચી જમડે તડે, તે કે કિતરી વાર ?

—માનવજીવ જગમા આવ્યો અને જિંદગીભર ઝઝૂમતો રહ્યો
પણ જ્યારે જમ આવીને ઝકડી લે ત્યારે કેટલી વાર લાગે ?

‘દાગણી’ ન જીડણ કડે, ચુકરત કે-જી વાર,
વગો નગરો મોત જો, તે કે કિતરી વાર ?

—જીવનમા સફાઈ કરવા માટે સમય મળ્યો નહિ પણ
મોતનું નમા વાગે ત્યારે કેટલી વાર લાગે ?

પેટ જા ઠાઠ

કો દીલા દપકા કરે, કો પૂજા ને પાઠ;
કોક ઉતારે આરતી, મિડે પેટ જા ઠાઠ.

—કોઈ દીવા-દપકા કરે, કોઈ પૂજા-પાઠ કરે અને કોઈ આરતી
ગીતારે એ બધા પેટના દાર છે

કો બોરી બકબક કરે, વિઠો કરે કો માઠ;
કો ઘટ મેં ગણગણ કરે, મિડે પેટ જા ઠાઠ.

—કોઈ બહુ બકબકાટ કરે, કોઈ ચૂપકાથી બેઠો રહે અને કોઈ
ઘટમા ગણગણાટ કરે એ સૌ પેટના દાર છે

કોક પસાડે દીપણાં, વતાર્ધ નખતર-વાટ;
કો જંગીં જોતીસ કે, મિડે પેટ જા ઠાઠ.

—કોઈ દીપણા પમારીને નક્ષત્રોનો માર્ગ દેખાડે છે અને જ્યો-
તિષને હરોળે છે એ બધા પેટના દાર છે.

બુઘ્યા બનીને કો કર્ગો, હાંકું ને હૂંકાટ;
ધૂળો' ધ્રીંગાણાં કરી, મિડે પેટ જા ઠાઠ.

—કોઈ મગા-જમના ઘાટ જેના તીર્થધામોમા મેશીને બીજને માતો ગોધ આપે છે એ બધા પેટના હાદ છે

સાહેબ જે દુમાર છ, વગમી આપે વાટ;
નાથ વિઠો નાય વાટ મે, મિડે પેટ જા હાદ

—સાહેબના દરવારનો રસ્તો અતિ નિકટ છે એ નાથ કદ રસ્તામા બેડો નથી આ તો બધા પેટના હાદ છે

કેં ઢિંહી આય કાલ

ધોઆત ! હિને ધુનિયા મથે, ધમે મ વે ધનમાલ;
ખા-પી ને ખેરાત કર, કે ઢિંહી આય કાલ

—અથ દોસ્ત આ દુનિયામા ધનમાલને દાખીને બેમતો નહિ !
ખા પી અને ખયરાત કર કાલ કોણે જોઇ છે ?

ભોરા ! તુ ભરિયે કુલા, છન મથે જ જાલ ?
ભભૂત હી રોધી હિતે, કે ઢિંહી આય કાલ ?

—અરે બોગા ભામ ! તુ તારા છત ઉપર આ જ જાળ કા
માટે લાદે છે ? એ ભભૂત અહીં જ રહેવાની છે કાન કોણે જોઇ છે ?

નિશાન હકા નોખતુ, ધન છ જિતે ધમાલ;
સુખા હિસાજે સેર સે. કે ઢિંહી આય કાલ ?

—જ્યા નિશાન-હકા સાથે નોખતો ગડગડતી હતી અને
ધન ની ધમાલ આનવી હતી એના શરેર આજે સુના દેખાવ છે કાલ
કોણે જોઇ છે ?

કડેક જામ્યા તે જિતે, તરે તરે જા તાલ,
ઉઠા ઉઠામે કાગડા. કે ઢિંહી આય કાલ.

—જ્યાં તરેહ તરેહના તાલ જામ્યા હતા ત્યાં આજે કાગડા
બેઠે છે. કાલ કોણે જોયું છે ?

અરજણુ જો ઊ બાણુ જો, ચુકો ન કેંની ચાલ;
કાળે વટ સે કિત વેગો, કેં ડિઠી આય કાલ ?

—અણુનનુ બાણુ જો કદી નિશાન ચૂક્યુ નહિ, તે કાખાએ
એને છૂટ્યો ત્યારે ક્યાં જવું રહ્યું ? કાલ કોણે જોયું છે ?

રાત વખત હો રામ જો, તખત વિઠે જો તાલ;
ડાં ઊગાંધે વન મેં વેગો, કેં ડિઠી આય કાલ ?

—રાતના સમયે રામને રાજતખત પર બેસાડવાની તૈયારી
હતી અને સૂર્યોદય થતા તો વનમાં વિદાય થયા. કાલ કોણે જોયું છે ?

મહા સિકંદર શહેનશાહ, કામલ હુવો કમાલ;
ખાલી હથડા બો બણી, કેં ડિઠી આય કાલ ?

—મહાન સિકંદર બાદશાહ ધણો જ સમર્થ હતો. એ પણ
હાથા હાથે જ દુનિયામાંથી વિદાય થયો, આવતી કાલ કોણે જોયું છે ?

અજ જા કમ અજ કયા બલા, કુરો કાલ જા હાલ;
'કારાણી' હડ કાલ કે, કેં ડિઠી આય કાલ ?

—આજનાં કામ આજે જ કરવા સારા આવતી કાલની વાત
હોડી કે ! કાલ કોણે દીડી છે ?

આય વડપ કે માર

પોસ્ત ! હિતે ધુનિયા મધે, વડા મ ધીન્ત યાર;
વડિયું વ્યાધિયું વડેં કે, આય વડપ કે માર.

—ઓ દેશતો ! આ દુનિયામાં મોટા બની બેસશે નહિ.
મોટાઓને મોટી આશ્વતો હોય છે. મોટપને જ માર છે.

વાંચઠિયેં છ વાંચ મેં, જંગી જુરંધા ઝાડ;
નિંદ્યા છાડ નમી વિએ, આય વડપ કે માર.

—વંદોળીયાના ઝંઝાવાતમાં મોટાં ઝાડ લાંબી પડે છે, ન્યારે
નાના છોડવા નમી જઇને સલામત રહે છે. મોટપને જ માર છે.

છ ન્યારે તીં જગત મેં, જહરેં કે જાંભાર;
નિંદા નિંધર સુખ છ કંધા, આય વડપ કે માર.

—જગતમાં જેમ જુઓ તેમ મોટા પર મોટાં જંજળ હોય
છે, ન્યારે નાના સુખની નિદ્રા લે છે. મોટપને જ માર છે

ઉંચે ચડી આકાસ મેં, તહકો સય તોં તાડ;
એકલવાયો ઇ ઉભો, આય વડપ કે માર.

—આકાશમાં ઉંચે ચડીને તાડ તડકાને સહન કરે છે એ
એકલવાયો જિભો રહે છે મોટપને જ માર છે.

વડિયેં મોલાતેં મધે, વિજ પયતી વિકરાર;
નાં ન ગિને કે નિંદેં ઓ, આય વડપ કે માર.

—મોટી મહેવાતો પર વિકરાળ વીજળી આવી પડે છે, ન્યારે
નાનાંનું કોઇ નામ લેતું નથી મોટપને માર છે.

નિંદેં તારલેં મેં નકી, નાંચ કલંક જ ન્યાર;
કલંક કારો ચદ્ર મેં, આય વડપ કે માર.

—નાના તારલામાં કલંક હોતો નથી. મોટો ચન્દ્ર કલંકિત
છે. મોટપને જ માર છે.

રમે' જમેંતા રમંજ મેં, ન્યારો નિંઢા બાર;
વડા મુઠા વેવાર મેં, આય વડપ કે માર.

—નાનાં બાળકો આનંદથી રમે જમે છે, જ્યારે મોટા લોકો
વ્યવહારની જાળમાં જકડાયલા રહે છે. મોટપને જ માર છે.

‘કારાણી’ સંસાર મેં, સતી નજર સેં ન્યાર;
સનાં મુખી સંસાર મેં, આય વડપ કે માર.

—આ સંસારમાં તું ઝીણી નજરથી જોતો રહેજો! નાનાને
સંસારમાં મુખ છે. મોટપને જ માર છે.

આય સમજ કે માર

સમજુ કે સંસાર મેં, હીલા અચે અપામ;
અણસમજુ મુખ મેં મુમે, આય સમજ કે માર.

—સમજુને સંસારમાં અનેક વિચારો આવે જ્યારે અણ
સમજુ મુખથી મુખે છે. સમજને જ માર છે.

સમજુ સિર સાટે કરીં, વલે વતન છ વાર;
બ્યા ચેંતા ‘પાંજે કુરો?’ આય સમજ કે માર.

—સમજુ માણસ પોતાના જીવને જોખમે પણ વહાલા વતનની
વહાર કરે છે. અણ સમજુ કહે છે. ‘આપણે શું?’ સમજને જ
માર છે.

કારો અચે કરડિયે, મોવર જે રજુકાર;
કારીંડા જાણે કુરો? આય સમજ કે માર.

—કાળો નાગ મોરલીના નાદે કરડિયામા આવી જાય છે.
કારીંડા એમાં શું જાણે? સમજને માર છે.

હેજ મુણી સામાં અચે, ઘમ્મી જે લલકારે;
ઉઠ કડે ઓઠા ન થીં, આય સમજ કે માર.

—ખસીના લવકારને સાલગીને દરણુ માગે આવે છે બિટ
નજદીક જ આવતો નથી સમજને માર છે.

‘કારાણી!’ હિકયાર તું, ન્યાર સત્તે સસાર;
બે કે દે કી નાય ને, આય સમજ કે માર.

—આ આખા સસારને તુ જોઈ લે ! ખીજ કાઢને કદખણ
નથી સમજને જ માર છે

કચ્છી ઐતિહાસિક દૂલ

લાખો ફૂલાણી

લાખા પૂત્ર સમુદ્ર કા, ફૂલ લર અવતાર,
પારેવા માતી ચુગે, લાખા રે દરબાર;
પલાણી હીરે જઠી, સૂરત પચાણી;
પચ્છમ હિ હો પાદશા, લાખો ફૂલાણી.

એક વખત જામ લાખા ફૂલાણીનો ઉદામ ચક્રેસ જોજને તેની
રાણીએ તેનું કારણ પૂછી જોયું લાખો મોલ્યો—

હું ઘો જિની ન માણ્યો, લાખો લાણે ફૂલ;
જાતુ થોડે દાહલે, કા દગ કાં અઠં.

—લાખો કહે છે કે પામે કોરા જગા જોણે માણ્યું નથી તેને
પિત્તાર છે અહીંથી આ— ઠ દિમમા અપરા થોડા જ દહાડામાં
જીપડી જનાનું છે

રાણી પણ ચતુર હતી તે જોની —

ફૂલાણી ભૂલ્યો ફરી, દિન આઠ-દશ ફર;
સાજે જોયા મહાલતા, ગયા ઊગમતે સુર.

લાખા ફૂલાણીની કુવરી ખુબ પ્રીતિ હતી આ વાર્તાલાપ તે
સામજતી હતી કુવરી જોવી, એમાં તો તમાગી જ નેની જૂલ થાય છે

લાખો ભૂલ્યો લખપતી, અમમા ભૂલી એમ;
અમમ તમ્મ દૂકલે, કો જાણા જે કેમ ?

—લખપતિ લાખો પણ જૂલ્યો અને માતા પણ જૂલી ગઈ
કારણ કે આખના એક પલકારામાં જ કાણ જાણે શું થયે થઈ જાય!

આ પ્રસંગે જામ લાખાની ધર્મ લગિની ડાહી દૂમણી પણ
હાજર હતી તેનામાં નામ પ્રમાણે જ ગુણ હતા તે બોલી —

લાખો અગ્નિ ધીયહી, એ જૂલ્યાં સખ કોય;
શ્વાસ પવન પેરોણુલો, આવણુ હોય ન હોય *

—એમાં તો લાખો, અને માતા-પુત્રી એ બધા જૂલી ગયા
શ્વાસ તો પવન-પેરોણુ છે એક વાર બહાર નીકળ્યા પછી પાંચે
આવે કે ન આવે

આવળ આવળ બોરહી, આંબા આંબલિયા;
લાખે વન ઓઠાડિયાં, પીળી પાંબડિયાં

જામ લાખો ફૂલાણી ન્યારે પોતાના વિશાળ સૈન્ય સાથે સૂરજી
સખાતે જતો હતો ત્યારે તેના લશ્કરે સિંધમાં એક વાર સિંધુ નદીના
કિનારા પર છાવણી નાખી હતી લશ્કરના સૈનિકોએ નહાઈ-ધોઈને
કિનારા પરની વનરાજી પર પોતાના વજીરો સહવેલા આ રમણીય
દેશ નીહાળીને એક ચારણે જામ લાખાની પ્રશંસા કરતા ઉપર

* પ્રમથ ચિંતામણિમાં લાખા ફૂલાણીનો એક અપભ્રંશ દ્વંદ્વો
આ પ્રમાણે છે —

ઊંચા તવિહ જહિન કિહિ, લખઉ બલુઈ નિવદ,
ગણિયા લખલાઈ દીહડા, કે દહક અહવા અફુ.

ભાવાર્થ — કુશળ લાખો કહે છે કે રાત્રી ન્યારે ઊગતો હોય
ત્યારે જ જો તેને ખતમ ન કર્યા હોય તો પછી આવણે તો ગય્યા
ગાડ્યા આફ કે દશ દિવસ જ જીવવાનું રહેશે

મુજબનો દુહો કહ્યો. આ સાંલણી જામ લાખો પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે પોતાના તમામ સૈનિકોને હુકમ કરી દીધો, કે ક્રોધે પણ આડો પરથી પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારવાં નહિ જેમના તેમ જ રહેવા દેવા.

પીળી પાંખડીઓના શણગારથી શોભી જોડેલી વનરાજીને તમામ વસ્ત્રો વડે શણગારેલી જ રહેવા ચમ્પને લાખા જામે પોતાની છાવણી ઉપાડી.

આ વખતે લાખાના મનમાં એવો ગર્વ આવ્યો કે જંગલની આડીને પણ હીર-ચીરનાં વસ્ત્રોથી મારા વગર બીજો કોણ શણગારી શકે! એ વખતે લોક-કથા મુજબ નિંધુ નદીમાંથી જળાગેરા થઈ કે—

લાખે જેડા લખખ વેઆ, ઉજ્જડ જેડા અકું;
હેમ હેડાઉ હલેઓ, વરી ન આવ્યો વદન.

—હે લાખા! તારા જેવા તો લાખો અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. અને દાતાર ઉજ્જડ જેવા પણ આઠ દાતારો અહીંથી પસાર થઈ ગયા છે. પણ હેમહેડાઉ પણારો જેણે મારા કિનારા પર સુરંધુ-મંડિત હીરા-મોતીના સાથીઆ પૂરાવ્યા હતા તે તો ગયો તેના જેવો પ્રવાસી ફરી આ તરફ પાછો આવ્યો નથી.

આ શબ્દો સાંલજતા જામ લાખાનો તમામ ગર્વ ગળી ગયો.

જામ લાખો કૂલાણી મદ્દાન પ્રતાપી રાજવી હતો. એની છાતીમાં કનિ-હૃદય ધમકતું હતું. ગુણ પ્રાદક અને સૌન્દર્યનો પૂજક હતો. તે વારંવાર કહેતો કે—

બલ યોડાં ગુણિયલ ત્રિયાં, વઠે કચ્છ વણાં;
ઈની ત્રીં યોડાં, અધાયો વેનેં દિયાં.

—ઉત્તમ પ્રકારના અશ્વો ગુણિયલ નારી અને મેદ વસ્ત્રા

તારા વગર કચ્છડો કરમાતો જાય છે. તું હવે તેની સંભાળ લે!
પ્રજા પર મોટી મુસીબત આવી પડી છે.

લાખા કુમારના કાન પર કચ્છી વાણીના દહાનો રણકાર આવી
પડ્યો અને તેની ઊંઘ ભીડી ગઈ. તેનું અંતર અથા અને વેદનાથી
ભિભરાઈ બેઠું. પક્ષગ પરથી નીચે ઊતરી મહેલના ગોખમાં ભ્રમે
રહીને તે બોલ્યો:—

મુંજ મંગલદાર, લિની રાત ભુજકેઆ;
કાં કુખી કે કુવેઆ, કાં કે મેં પેઓ કુકાર.

—મારા આગ્રિતો આજે માત્રમ રાતે લટકી રહ્યા છે. કાં તો
કુખીઆનાં મન કુભાયાં છે અથવા તો દેશમાં કુષ્કાળ આવી પડ્યો છે.

કચ્છ ધરાના પનોતા પુત્ર લાખા કુમારના અવાજને ડાહીડૂમણી
ઝોળખી ગઈ અને તેણે યુક્તિપૂર્વક કચ્છનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો.

ભડી મથે ધાણ, ફૂલ પસન વાડીએ;
વેઆ તાણા વાણ, સજણ સીણાય બંધ જા.

—ધાણ એટલે ધાણી તો હવે માત્ર ભડી ઉપર જ રહેવા પામી
છે. અર્થાત્ ધાણ વાધેલી મૃત્યુ પામી છે. અને ફૂલ તો માત્ર વાડીમાં
જ દેખાય છે. અર્થાત્ ફૂલ જામ પણ રહ્યા નથી. અને સીણાય બંધ
એટલે લાખા સાગરના તાણાવાણા પણ વેર વિઝેર યથા ગયા છે.

બેઠી શબ્દોમાં ભરેલા આ બયંકર સમાચારથી લાખાના હૃદ-
યને સખત આંચકો લાગ્યો. તેણે ડાહીડૂમણીને પોતાની પામે
બોલાવી લીધી. એક-બેકની ઝોળખાણ તાણ યથા અને ઉભયના
હાઈનો અવધિ થયો. ત્યાર પછી તરત જ લાખો કુમાર કચ્છમાં
પહોંચી ગયો. એના પુનરાગમન સાથે જ કચ્છમાં બારે મેઘ વૃદ્ધી
પડ્યા, ધરતી લીલીજમ યથા ગઈ અને કચ્છી પ્રજામાં આનંદ બ્યાપી

ગયો આ પ્રસંગ પંચી કચ્છમા લાખો ફૂવાણી મેરાજના અવતાર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

લા-સા અને લકીર

લોકકથા મુજબ જામ લાખા ફૂવાણી પામે મોનાના અખૂટ લડાર સમો એક સુવર્ણ-પુરસો હતો. આ સુવર્ણ-પુરમાની ઉત્પત્તિના મૂળમા ભદ્રાવતી નગરીની ત્રિપુટી લા, સા અને લાની બહેન લકીરના આત્મબલિદાનની કચ્છ કયા અમાયતી છે. લા અને સા પાછળ લકીરને પણ જલતી આગમા અપવાની દેવા તૈવાર બનેલી બેઠને તેનું કારણ પૂછનાર લોકોને તે કહે છે કે—

બધી મઠ લખ છ, ઉઘાઠી ખાય વા;
ગાલ કરિયાં કે' સે', જિત લા ન-કો સા.

—બાધી મૂરી લાખતી છે ઉઘાડતા એનો ભરમ ભાગી પડે છે. હવે વાત કોની સાથે કરે, બ્યા લા કે સા કોઈ નથી.

વીર મૃત્યુ

લાખે મરણ સંભળેઓ, અઠ મહિના અગ;
વારે મુંઝા વગ, કળા કેરે કંઘીએ.

—જામ લાખાને આ મહિના પડેવા જ પોતાના મૃત્યુની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. આથી તેણે પોતાના શરીરને કેરા કોટમા અભિદાહ આપવાની દ્રવ્ય વ્યક્ત કરી હતી

સૌરાષ્ટ્રમા આઠકોટ પામે મૂળરાજ સોવકી સામે લડતા જામ લાખો ફૂવાણી શરો થઈને સામી જાતીએ લડતા રણસામમા કામ આવ્યો હતો. તેની આખરી દ્રવ્ય એવી હતી કે:—

લાખો ચેતો બેલિયા, મુંડે કાછે ઠીજ ડાઘ;
માન ઉધરડી ઉથિયાં, યુલ્હી સિંધુ રાગ.

—લાખો કહે છે—ઓ બેલી! માગ શરીરને કન્હમા અમિ
પાદ દેખે ! ત્યા રથ-સંઘ્રામનો સિંધૂડો સાંલગીને કદાચ દુઃખ
કીને ભગી બેઠું !

લાખો કહે મું બાળજો, લીસી છપરિયાં;
હાથ હીલોળે પગ ઘસે, ગહેકે ગેરલિયાં.

કુચ્છના આ પ્રતાપી રાજવીનો પાળીઓ આહોટ* પાસે આજે
પથુ એની વીરતાના ગાન ગાતો બિઓ છે.

* આહોટ એ રાજકોટથી ત્રીએક માઈલ દૂર અમિખૂણામાં
આવેલ છે. લાખાના પાળીઆના દર્શન કરવા લેખક ખામ આહોટ
ગએલ. ત્યા એક મોટા ઓટલા પર અબાજનું મંદિર અને મહા
દેવનું દર્બેજ આવેલ છે. નીચે બાજુમાં જ પૂર્વાભિમુખ જન્મ લાખાનો
પાળીઓ ખડો છે એની મૂર્તિ એક મરોહદાર વંકા ધોડા પર
બેસાડેલ છે. એના એક હાથમાં તલવાર અને બીજામાં દાલ છે.
માથા પર મુગટ છે. ઉપર કાગરા છે. પાળીઆની ઊપડી બાજુ બે
ખૂણે મુશ અને ચન્દ છે સામે લીમડાઓની મોટી હાર છે. ત્રણ
બાજુએ નદીનું પાણી ફરી વળેલું જોવામાં આવે છે. આહોટથી
નૈઋત્યે એકાદ માઈલ દૂર આ ગ્રામ આવેલ છે. દિવાળીના પડાને
દિવસે લોઠા આ પાળીઆ પર કસુબો ચડાવે છે અને ભરવાડો
એને દુધે નહવડાવે છે.

કારાયલ-કપૂરી

સિજ હિલથો સાંજ થઇ, વડે વિઠા કાંગ;
મુળી સાંજ બાંગ, પિરિયન થેઆ પંધમે.

—મૂરજ આયમ્યો, સાજ પડી, વડલા ઉપર કાગ આવીને
ખેડા, એ સમયે સંખ્યા સમયની બાંગ સાંભળીને પ્રિયતમ પંથે પડ્યા.

સાંયર સેલા સિપરી, નય જીં લમી પાર;
ગુજ ગારાઇયાં ઉનસેં, જુકો જુઅ જીં ઝલીં ભાર.

—સાગર સમાન વિશાળ અને સરિતા જેવી લાખી પાળો
સમાન જેનું હૃદય છે અને જે ધરણી સમાન ભારને ઝીલનાર છે,
એમની પામે જ આંતરની વાતો કરી શકું.

સાંયર સેલા સિપરી, ઊનાં જલ અથાગ;
માણક તિની મથા, ફાંટું ભરે ફિગામ્યાં.

—સાગર સમાન ઊંડા હૃદય વાળા મારા પ્રિયતમ પરથી દગલે
દગલા હીરા-માણિક દૂ ન્યોચાવર કરી દઉં.

જેરાણા જુડધાર, નિંદ-વડાયું ન ન્યારિયે;
મોસર-ફુટા મારિયે, બ્યા પીગે જુડધા બાર.
છડે ને યુડ-ભાર, છું કયા કૂપર કપિયેં.

—ઓ જેરાવર વમદેવ! તું નાન-મોટાઈને નિદાળતો નથી.
મોસર ફુટતા યુવાનો અને પારણે મૂલના બાળકોના તું જાન લે છે.
થા અને મળિયાને છોડી દેને તું કાયા કૂપણ કાપે છે.

સર મુકો ને કપી વરુ, ઉડજી લગી ખે;
માણાસર જે દંજડે, લડે છડેઆં ડ.

—સરોવર સુકાષ ગયું, પોપડા બાઝી ગયા અને ધૂળ ઊડવા લાગી. માનસસરના હંસલા વતન તરફને વિદાય થઈ ગયા.

અછા પાણી લુક થેઓ, કારો કેઆં કગન;
વિઠા ઉંઝ મરન, પાણી મથે હંજડા.

—સ્વચ્છ પાણી ડોકોળું બની ગયું. કાગડાઓએ એને કાળું કરી નાખ્યું. હવે પાણીને આરે બેસીને હંસલાઓ તરસે મરી રહ્યા છે.

કારાયલ કારો થેં, તોજેં હડ હડઆં મા;
સોન-વરણાં સિપરીં, તોજે સોસે ગિડાં સા.

—ઓ કળાયલ ! તું કાળો થઈ ગયો. તારા હાડકા માસથી અલગ પડી ગયા. ઓ સુવર્ણ સમાન શરીર વાળા મિત્ર ! તારો શ્વાસ એમણે શોષી લીધો.

બાબીડ જેઠા બોલકા, સેણ સદૂકે ઘાટ;
કુછે કાયલ કંઠ છંધ, બુણકે બિની રાત;
તેજ કેડી પુછાં જાત, બુકે સીંભાણાં સરીરકે.

—બાબીડા જેવા જેના બોલ છે એવા નાનુક અગના સ્ત્રી કાયલ જેવા કંઠવાળા અને માઝમ રાતે ટહુકે છે જે શરીરને સોફાઈ ગયેલા છે તેની જાત પૂછવાની શી હોય ?

બોય બોંબે જો રંગ, બુકે ચઈ હિયેં જો ચટકો;
તેં જો કેડા સંગ, ધૂતે જે ધોરો થિયે.

—બોલાના કાચા રંગને ધિહાર છે. એ તો ચાર દિવસને ચટકો છે ઘોતા જેનો રંગ બિડી જાય તેનો સંગ કેવો ?

કડેક બેરીએં ખૂર, કડેક પન ન હિકડો;
કડેક પિરિયન ખૂર, અજ સિકાંતી સડકે.

—ક્યારેક ઘોરડી ફૂવથી ભરપૂર હોય છે અને ક્યારેક એક પાન પણ દેખાતું નથી તેમજ ક્યારેક સ્નેહના પૂર ઉછળતા હતા. આજે એમના એક અનાજને પણ તવમુ છુ

લલા લવે' ન વિસરે', નગુણાં ચડે' ન ચિત્ત,
અગિયા ઉનીએ ઓઠગો, પુઠિયા છાખધ ભિત;
એકા સજણ કિત, લલે' નતા લોક મેં.

—લલા લવોલન પણ વીસરતા નથી અને નગુણા ચિત્ત પણ ચડતા નથી. આગળ એમનો આધાર છે અને પાછળ એ છાખધ ભીંત જેવા છે એવા સ્નેહીઓ આજે દુનિયામાં શોધ્યા થે મળતા નથી.

મોર વેઆ મરી, હંજ ન રેઆ હેકડો;
વતન થેઆ વરી, ફૂડે' કાગડન જે.

—મોર મરી ગયા અને હસ તો એક પણ રહ્યો નહિ વતન ફૂડા કાગડાનું નની ગયું છે

ઘણુ મિથે કણુ-ખોટ, કુપુત્રે કુળ-મીયણુ;
નરોજે તિન ગોઠ, જિત ઘર ઘર જમોતરધ.

—ઘણા પરસાથી અનાજમાં ખોટ આવે. કુપુત્રોથી કુળને ક્યંક લાગે ત્યાં ઘેર ઘેર પટવાઈ હોય એના ગામમાં રહેવું નહિ.

ખેધીઆ ખેધ ન વિસરે, અરોડા મુડસાં;
સિહાં લત ન વિસરે, ઠિની જે હરણાં

—જેના દિલમાં વેર ખટકતું હોય તે વેર ને વીસરતો નથી મરદ એની મરનાઈને જૂનતો નથી અને હરણે મરેલી લાત સિંહ કદી વીસરતો નથી

—અને બાળુએ રણભેરીઓ બીધણુ સ્વસ્થી વાગવા લાગી.
જ્યારે સાહેબ લખાણની મૂઠ ફરકી ત્યારે ધરણી મૂઝવા લાગી.

ઝણુ ઝણુ ઝાલર વળે, વળે રુક વિકસાણ;
સાહેબ સે પદ પાર, વાંધયું ધણી વોંઝાણુ જે.

—ઝણુ ઝણુ કરતી ઝાલરો વાગવા લાગી અને તલવારોના
ભપ્કરે ખણુખણુટ થવા લાગ્યા. વોંઝાણુના ધણી સાહેબ લખાણને
એકસળંગ તલવાર ચલાવવા માંડી.

વાઈ ધણી વોંઝાણુ જે, બખતર મેં બરછી;
ભણે ઢીમર-જાર મેં, મોં કહે મચ્છી.

ઉઠા-હોથલ

ઉઠે કેસરીઆ પેરેઆ, અંગણુ ઊભરો;

ઠિઠેં ૩૨ જો મોં તડેં, સૂર થોસ કારો.

—ઝોઢાએ કેસરી વાધા ધારણ કર્યાં. આંગણુ ઉજમાણુ ખતી ગયું. આ વખતે દિયરનું મોઢું જોઈને ભાભી મીથ્યાવતીના પેટમાં શળ જીપઠવા લાગ્યું.

ઉઠે કેસરીઆ પેરેઆ, મથે બધેં મોઢ;

૩૨-ભોળાઈ પાણુ મેં, અર્ધચું સરખી જોડ.

—ઝોઢાએ કેસરી વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં, માથા પર મોઢ બાંધ્યો ત્યારે ભાભી કહેના લાગી આપણી દિયર-ભોળાઈની સરખે-સરખી જોડી છે.

ઉઠા મ વે ઊંભરે, હી નીં પલંગ પેઓ;

આધી રાત ઉથી મુકે, ઉઠા બધ પેઓ.

—મીથ્યાવતી કહે છે— હે ઝોઢા! તું જાગર પર જોસ નહિ. જો આ પલંગ પડેવો છે. અર્ધી રાતે જાગેને મને તો ઝોઢો યાદ આવ્યો.

હી ની પલંગ હોથી જો, હોથી મુજો લા;

તેજુ તું ઘરવારી, સે થઇયે મુજો મા.

—આ પલંગ તો હોથીનો છે. અને હોથ્ત મારો વડીલ ભાઈ છે. તું તેની સ્ત્રી તે મારી માતા સમાન થઈ.

મંઝ તું મુજી ગાલહી, મ કર મુકે ના;
અબ્બો ગોતર પાણુ જો, ક્યાં ફુટીસ તોજી મા?

—તું મારી વાત માની જા! મને ના કર નહિ! આપણ
ગોતર તો બિજા છે તો હું તારી માતા ક્યાંથી ફુટી નીકળી?

ન હુવે સે ન થિયે, ન કળે એડી ગાલ;
કયો લગે કુળ કે, પોય કેડા મેડીજે માલ?

—ન બનવા ચોગ્ય કદી બને નહિ. એવી વાત પણ કરવી
જોઈએ. એથી કુળને કલંગ લાગે. ફામદો શો મેળવી શકાય?

ઉઠા થીન' તું કુખિયો, ઝિઝા થીંધે સૂર;
છાંધંધીસ હી કકારો, વેને પાણીજે પૂર.

—હે બોલો! તું હુ ખી ઘઈસ અને ઘણું કષ્ટ પામીશ. આ કં
કકારાની જૂમિ હું તને છોડાવીશ અને હું પાણીના પૂરની પે
વણી જઈશ.

ખાની એ ખાવા કે, દારજોં ધૂમ લગી;
રત-ફુડે રાણી રુએ, ઉઠા મોલે આવેઓ.

—દારી હોથી જામને કહે છે કે જાણે તો દારજો તોયો
મચાવ્યું. રાણી રક્તમાં આમુથી રડી રડી છે. બોલો દારજો મચ્યું
ખનીને મહેલમાં આવ્યો હતો.

જ હુવે મુજો લા, ત મ કજ રામરામ;
મ રોજ મુજે રાજ મે, તોકે અન્ન આય દરામ.

—જો તું મારો લાઈ હોય તો મારાથી રામરામ કરીશ નહિ
મારા રાજ્યમાં રહીશ નહિ. તને અહીંનાં અન્ન-પાણી દરામ છે.

જેઠા થ્યાસી પાણુ, તેડા ઘેઆ ન પાણુ રો;
હલ હાંધ્યા હાણુ, કેડા ફુજણુ તિની રો.

—જેવા આપણે યથા તેવા તે આપણાથી યથા નહિ. હે જીવ !
હવે અહીંથી ચાલવા માંડ ! એમનાથી બોલવું પણ કેવું ?

‘ ઉઠે ’ ઊંચાડા ભરેઆ, ‘ મૈયે-મયે માલ;
કે બાણાં કઈ ગાલ, વેંધા કિન વિલાતમે’.

—ઓઠાએ જાટા પર માલ ચડાવીને ‘ જિયાળા ભયાં. કોણ
બણે કઈ વાતને માટે એ કયા વિદેશમાં ચાલ્યા જશે ?

‘ જિની કારણ મું કેઆ, લિતોં મિંજ ખારા;
સે સજણ લડે હલ્યા, ભરે જિયાડા.

—જેને જેવા માટે મેં ભોંતોમાં ખાટો પાણી તે સાજન
હવે જિયાળા ભરીને ચાલ્યા જાય છે.

ખાઈ ઉઘી ન્યારે, પ્રા પેર ભરે;
સામી સુંઝ કરે, ઉઠા હલી નિકરેઆ.

—ખાઈ પ્રભાતમાં બહીને જીએ છે તો સામે સૂનકાર કરીને
ઓઠા તો ચાલી નીકળ્યો.

આંધં મનાઇ જા મકડા, અયો સગા ત્રે ભા;
ઉઠા હલી નિકરેઆ, તેકે મોડ વારે આ.

—તમે મનાઈના વંશના ત્રણે લાલ રંગના બાઈઓ છો.
તેમાંથી ઓઠા ચાલ્યો ગયો છે. તો હે મોડ ! તું તેને વાળી આવ !

ચોંધે વરે ચાર, ઉઠા અસાં કે ચેઆ;
વેણુ અસાંભે વાર, ત વઈયું લડું વારીઆં.

—હે ઓઠા ! તને સમજાવતાં ચાર વરસ વીતી ગયા. હવે
માફ વચન માને તો તારાં જીપડેલાં મેલાણુ પાછાં વળાવું.

હી લગણું વેણ, અસાં મ શો ગોરહી;
હિકકા લજે નેણ, બ્યો મુકર લગે મીયણું.

—હે ગોરી! તું, આવાં શરમજનક વચનો મને કહીશ નહિ.
મારી આંખો પણ લગ્નય છે, એથી તો મને કલંક લાગે.

અખિયું તોજયું સિપરી, રુષે જેઠી રધ,
અસીં જાગોં જિની લા, મુમી રેઆ સધ;
અખિયું આલિ વધ, ન્યારે વોણયું ન રેં.

—હે વહાલા! તારી આંખો તો ચાંદી જેવી ચકચકતી છે.
અમે જેના માટે જાગરણ કરીએ છીએ તે ચોતે તો બાંધી જાય છે.
અમારી આંખો આકાશ સુધી પહોંચીને જેવા વિના રહી શકતી નથી.

અખિયું તોજયું સિપરી, કાજર છં કારીયું;
હિયું સાહેબ સુંહણું, મોં મોં મોઆરિયું.

—વહાલા! તારી આંખો તો કાજળ જેવી કાળા છે. ઉપર તે
તારા મુખ ઉપર શોભી બેઠે એવી બનાવી છે.

ઈની નિમાણું નેણું, આઠા કુંગર રોંધાસીં;
એઠો આડો વેરી, તિત રાત રોંધાસીં.

—એ માધુર્વપૂર્ણ આંખોની આડે મોઢા કુંગર રાત રોંધે
એવો વેરી ત્યાં આડો હશે ત્યાં જ રાત રોકાઈયું.

કીરા! તું એયેં નીરો, ઉસેં બચ્ચીય બોક;
હધ હીયેં મોં બોક, કેરેં કાછો છડેઓ.

—ઓ કીરા કુંગર! તું લીલો છે અને જનીમાં બનેલો છે.
હેવામાં ધા મારીને કરના વંચતેએ કચ્છનો ત્યાગ કર્યો છે.

ચઠી ચકાસર પાર, હયો હોથલ ન્યારિયું;
વિઘાય વિઠી વાર, પાણી મધે પદમણી.

—ચકાસરની પાળ પર ચડીને ચાલો હોયલને નિહાળીએ !
પદ્મણી જેવી હોયલ પોતાના લાંબા વાળ પાણી પર પાયરીને રનાન
કરી રહી છે.

ચંદી ચંકાસર પાર, હોયલ ઝીલે હેંકલી;
સીંધે ઉખલા વાર, તરે ને તિકુંડે.

—ચકાસરની પાળ પરથી જેતાં હોયલ એકલી સરોવરમાં
રનાન કરી રહી હતી. માયાના વાળ છૂટા મૂકી તે પાણીમાં તરે છે
અને આનંદ કરે છે.

પાણી મથે પન, તરે ને તિકુંડે;
તીંચ અસાંજે મન, લુડે લહરી વિચમે.

—પાણી ઉપર પાંદડું જેમ તરે છે અને દોટ મૂકે છે તે જ
રીતે અમારું મન લહરીઓ વચ્ચે ખૂલે છે.

ઉઠા ! અરગો થી, લંગે સરવર પાર;
કંધારીં સે ગાલ, જિકા તોજે મન મેં.

—ઓઠા ! તું સરોવરની પાળ ઊતરીને અળગો થા ! તારા
મનની અંદર છે તે જ વાત આપણે કરીશું.

ચાય ત માર જિયાર, મરણુ અંકું માશુકે હથ;
જીવ જિયારણુહાર, નેણું તોજા નિગામરી.

—હોયલ ! તું ચાહે તો માર અને ચાહે તો જીવડ ! પ્રેયસીના
હાથે મરવું પણ લહું છે. ઓ નિગામરી ! તારી આંખો મને જીવન
આપનારી છે.

રણુ ની કેઓ માંદવો, વિજાયા દાડમ-ધ્રાખ;
ઉઠા-હોયલ પેણુજે, તેજ સૂરજ પૂરજ સાખ.

—રજુમાં માંડવો રોપવામાં આવ્યો. દાકમ દ્રાક્ષની બિજાત કરવામાં આવી. ઓઢો અને હોથવ પરણે છે તેની આ મુશ્કેલી તમે સાક્ષી પૂરજો !

ચોરી આંધ્ર ચાર, ઉઠ હોથલ સેં ઢિનાં;
હિક્કી નિગામરી નાર, બેઓ કેવર કકઠારે જો.

—ઓઢો હોથલ સાથે ચોરીના ચાર ફેરા ફર્યો એક નિગામરી નાર અને બીજો ઠંડ કકઠારાનો જામ.

રજુ ઘોડો ને રાત, ચંધર ચોડઈ માહ જો;
સેણ-સજણ વેં સાથ, ત કળે રુચનિયું ગાલિયું.

—રજુ રસ્તાની રાત્રિ હોય, અમ્મની સવારી હોય, આકાશમાં પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર હોય અને વઢાલાંઓનો સાથ હોય ત્યાં મનગમતી વાતોનો આનંદ અનેરો હોય.

ઉલ્લમ ઉલા કુંગરા, ચાવો લગે ચકોર;
વિસાયા સંભારે ડ, સે ન મારીજો મોર.

—વતન આડેના છેલા કુંગરા દેખાતા હોય, મનરૂપી ચકોરને વતનની આહવા લાગી હોય ત્યારે જે જુલાયેલા મિત્રોને સંભારી કે એવા મોરલાને ઠાપ મારશો મા !

કારાચલ કે ન મારજો, જેના રતા નેણ;
તક વિઠો ટીકા કરે, નિત સંભારે સેણ.

—જેનાં લાલ નેત્રો છે એવા કળાયલ મોરને મારશો નહિ. એ જિંચી જેખડ પર બેસીને ટક્કા કરે છે અને દરરોજ વઢાલાંને યાદ કરે છે.

ઉતર સેરું કકઈયું, કુંગર કમરેઆ;
હુંડો તકપે મચ્છ છું, સજણ સંભારેઆ.

—ઉત્તર દિશામાં શ્વેત વાદળા ચડી આવ્યા અને હુંગર ધૂધળા બની ગયા, હું માછલાંની માફક તરફડી રહ્યું છે સ્નેહીઓ સાલરી આવ્યા છે.'

છરપર મથે ચિતર, ઘણું મિથે ન ફિટું;
બાલાપણ જા મિંતર, વિસાર્યા ન વિસરેં.

—પથર પર કોતરેલા ચિત્રો ઘણા વરસાદથી પણુ ફીટતાં નથી. એ જ રીતે બાલ્યાવસ્થાના મિત્રો વીસાર્યા વીસરતા નથી.

હી હુંગા હી ભેલિયું, હી ચુલા હી ચિતર;
સેસજણુ લડે વેઆ, જુકે બાલાપણુ જા મિતર.

—એ જ ખૂંપડા, એ જ મકાનો, એ જ ચુલા અને એ જ ચિત્ર કાયમ છે. પરંતુ બાલાપણુના મિત્ર એવા વહાલા તો વિદાય થઈ ગયા છે.

ઝોઢો જામ એક મોટો દાતાર હતો. તેણે પોતાની પાસેની તમામ બેસો ચારણેને દાનમાં આપી દીધી હતી. માત્ર એક જ બેસ પોતાને માટે બાકી રહી હતી. એક ચારણે આવીને વળી બેસની માગણી કરી. ઝોઢો જામે તેને કહ્યું.

—''મદવીજી! બેસો તો બંદી અપાઈ ગઈ હવે તો મારી અંગત એક જ બેસ બાકી રહી છે.'' જામના આ જવાબથી ચારણેને ક્રોધ અડ્યો તે બોલી બેઠો—

મૈયું મોટા ઠામ, ઠિયણુ ઘણું કવલિયું;
રેખડિયારા જામ, કેરેં જે મન કાકીયું.

—બેસો તો મોટાં ઠામ ગણાય એ દેવી તો દોહવી છે. તેમાં પણુ દાનમાં મોનાની રેખો વાળા કેર રાજપૂતો માટે તો તે કાકીઓ નેટવી જ પડાવી છે.

ચારણના આ ઉપાધ્ધાથી જામ ઝોટાં ગુરમે યત્નાને જલે ઉલટો ખુશ થયો અને પોતા પાસેની છેલ્લી ભેંસ પણ ચારણને આપી દીધી. ચારણ આથી ખૂબ ખુશી થયો અને એ જ દુહામાં માત્ર એક શબ્દને ફેરવીને તે બોલ્યો—

મૈયું મોટા ઠામ, ઠિયણુ ઘણું કુવલિયું;
ફેખડિયારા જામ, ફેરે જે મન કોઠિયું.

—ભેંસો તો મોટાં ઠામ છે. કાઢને આપી દેવી ઘણી ફાંફેલી છે. પણ ફેર રાજપૂતોને માટે તો તે કોડીઓ સમાન છે.

ચારણની કળાથી ખુશ થઈને ઝોટા જામે તેને વધુ સિરપાવ આપી સંતુષ્ટ થયો.

ઉઠો એ અદાતારેં જા, વેધા નાં નિપદ;
જાણે પંખી ઉડ્યા, તેંજ લી ન-કાં લદ.

—ઉઠો કહે છે કે—અદાતારોનાં નામ તદ્દન બૂસાર્થ જવાનાં છે. પંખી ઊડી જાય અને તેનું કોઈ નિશાન પણ ન રહે તેમ.

મિંતર કળે ત મંગણાં, બેઆ આર પંપાર;
છરે પણ જસ-ગાવણાં, મોય લડાવણુહાર.

—મિત્ર કરીએ તો ચારણ. બીજા તો આજ પંપાળ. ચારણ મિત્ર જીવતાં જસ ગાય અને મૃત્યુ પછી પણ લડાવે.

શાહ અબ્દુલલતીફ સિદ્દાઈ

સિંધ અને કર્ણાટમાં જેનું નામ મરાઠ્ઠર છે અને જેનીં કાફીઓ તેમજ બહેતો પૂર જહારમાં પ્રચલિત છે, એવા સૂફી સંત અને

મહાન શાયર શાહ લતીફના રસાલામાંથી તેના જહેતોના માત્ર જૂજ નમૂના જ અત્રે રજૂ કરવામાં આવે છે—

૧ સૂર કલ્યાણ

અવલ અઘાહ અલીમ, આલી આલમ જો ધણી,
કાધર પાંહણ કુધરત સેં, કાયમ આય કધીમ;
વાલી વાહધ વહધા, રાઝક રક્ષ રહીમ,
સેં સારાય સચો ધણી, અઈ હમધ હકીમ;
કરે પાણ કરીમ, જોડં જોડ જહાન બધું.

—પ્રથમ વિશ્વપતિ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. તે પોતાની કુદરત વડે અનાદિ અને સનાતન છે. એ એકનો એક રક્ષક, પોષક અને દયાવાન છે. એ જ સાચા માલીક અને હકીમની તું તારીફ કર! એ દયાળુ દયા કરીને દુનિયામાં પ્રેમીઓનું મિલન કરાવે છે.

ચો તું અઘાહ હેકડા, વાઈ બઈ વિસાર;
તન મેં તાંધ તવાર, સદા સુપેરિયનથ.

—તું કહે કે પરમાત્મા એક જ છે. ખીજ વાણી જૂસી જા! તારી અંદર તારા શ્વાસોચ્છવાસમાં તે આતપ્રોત છે.

પરાડા સો સઠ, વર વાઈ જો જે લહેં;
હુવા અગહોં ગઠ, બુધણ મેં બ ઘેઆ.

—જે પડ્યો છે તે જ અવાજ છે. વાણીના વળાંકને જાણી શકાય તો એ બંને તો મૂળથી જ એક છે. માત્ર સાંભળવામાં જ બે છે.

વટેઓ હુવેં તવે, અણુવટેઓ ત વાટ ધી;
હી તિનીજો ડે, કાતી જેજે કંધ મેં.

—જો તું કાવચ ધર્મ ગયો હોય તો જ અહીં આરીને બેસ-ને! આ તો એમનો દેસ છે જેના કાંધમાં ખંજર મોગુદ છે.

આંઉં ઝલોંધી કેતરો, આપયલ સામુ ઢિયન;
પગા છોડે જિન, વિધા બેઠા બાર મેં.

—ઓ માડી! હું એ દરિયાના બેડનારાને કેટલું રોજી શકીય
જેમણે પગા છોડીને પોતાનાં વહાણુ દરિયામા ઝુકાવી દીધાં છે.

જિની કારણુ મું, તહ પૂજારા પૂજેઆ;
પૂણુધું ઉમેધું, સે હી સજણુ આયા.

—જેમને માટે મેં સમુદ્ર-કિનારાના પૂજારીઓનાં પણ પૂજન
ક્યાં એ વડાલા હવે આવી પહોચ્યા. મનની ઉમેદો પૂરી થઈ

જા જર જાદું ન કે, ડિયા ન મોહે;
સધું કા કરે, સા પાંઉ જે કાંધ જયું.

—જે જળનાં પૂજન કરતી નથી, સમુદ્ર-કિનારે દીપક પ્રકટા-
વતી નથી તે પોતાના પતિને પ્રાપ્ત કરવાની આશા કેમ રાખી શકે!

૬ સુર સુંડણી

ગિરી ઘડા હથ કરે, ચેલ બધી ચોટા,
મુંજે મન મેહાર કે, પાર વિઝીં પોતો;
પાય ગાંધેમે ગાધા, મુંકેમોહલ મેહાર જો.

—ઘડો હાથમાં લઈ, ચોટલાને કમર પર લપેટી લઈને દરિયામાં
ફેલી પડી માફ મન તો ક્યારનું જે મેહાર મિત્ર પાસે સામે પાર
પહોચી ગયું છે. હવે તો તું એના નામના જ ખાણીમા ગેયાં ખાઈ
રહી છું.

ઘડા બગા ત ગારેઆ, છાલ મ વજે ઘડી,
મોલોટો મેહાર જો, શિય ઘેજો ભરી;
મથે વીર વરી, સાહક ઢિનમ સહકા.

—ધડો ભાંગ્યો તો છો બાગ્યો ! પણ મિલનનો સમય ભાંગે નહિ તો બસ ! શરીર ભાંગ્યોને ભારે ગઈ ગયું છે. પણ વીરના પાણી માથે ફરી વળ્યાં ત્યારે મિત્ર સાહસે સાદ દીધા.

પાણી પેની હેઠ, સુંહણી લેખે સીર બે;
લીડ બધે ભેઠ, વિખે કુંન કપીંધી.

—દરિયાનું પાણી સુંહણીને તો પગની પાનીથી પણ ઓછું લાગે છે. એણે તો બીડીને બેટ ખાંધી લીધી છે અને વમળને કાપતો જાય છે.

કારી રાત કચો ઘડો, નકો સીણાહ સાણ,
વેંચે વેર ન કરે, પિરિયન કારણ પાણ;
મહોભત વટ મહેરાણ, સુકી સભ વટ થેઓ.

—કાળી રાત છે, કાચો ઘડો છે અને તરવાનું ઢાઢ સાધન સાથે નથી. છતાં દોસ્તને મળવામાં જરા પણ વિલંબ કરતી નથી. પ્રેમ પાસે સાગર પણ સૂકાઈને જાણે જમીન બની જાય છે.

બારો કુંન બત્રીય તહ, તહ તહ મથે બહુ;
ઉધી આધી રાત બે, સુંહણી કહે સહુ;
છડે ખીર બહુ, હુડે લહરી વિચ્ચ મેં.

—બાર વમળ છે, બત્રીસ કિનારા છે અને કિનારે કિનારે વીંછી છે. ત્યાં સુંહણી અર્ધો રાતે બીડીને દોટ દે છે. સુંદર બોજન અને પલંગ છોડી એ પાણીમાં એલાં ખાય છે.

પકા રહ કુંભાર જા, પકી નિયાંઈ;
મુકે તેઆંઈ, કચો કરમે આવેઓ.

—કુંભારનાં બધાં હાથ પાકાં છે. આજો નીંભાડો પાકો છે. પણ મને ત્યાંથી કાચો જ મારે ભાગ્યે આવ્યો.

સાંયર બોલ્યું સૂંઢણી, ન કો દોરે ઢંઢ; -
અખિયે મિંજ ઉકંઢ, મરંધે પણ મેહારણ.

—સૂંઢણીને સાગરે કુખાવી કાઢ્યું ખાઠા-ખાખોચિયાએ નહિ
મરતાં મરતા પણ એની આખોમાં મેહાર મિત્રની જ ઉત્કંઠા હતી

સા સાહડ સા સૂંઢણી, સાંયર પણ સોધ;
આહો અણુ ભેધ, ગુજ ગુજધર ગાહી.

—સાહડ પણ એ જ છે, સૂંઢણી પણ એ જ છે અને સાગર
પણ એ જ છે. એ તો એક અણુદીડી અને મૂલતમ હકીકત છે.

૭ સુર સારંગ

અજ પણ ઉત્તર પાર ડે, તાડે કઈ તવાર,
હારિન હર સંભાયા, સરેઆ ઘેઆ સંગાર;
અજ પણ મુંઝે યાર, વસણ જ વેસ કેઆ.

—આજ પણ ઉત્તર તરફ તાડા પખીની તવાર આણુ થઈ
ખેડૂતોએ દગ સંભાળ્યા અને પશુ-પાળક સંગાર લોકો ખુશ થયા
આજ પણ મારા વહાલાએ વરસવાનો રસંગ સળ્યા.

અજ પણ ઉત્તર પાર ડે, કકરિયું કારિયું,
વસે તો વઠ-કુડા, ટહકન તીયું દારિયું;
લથી લુખ લતીક એ, માયું પાસારિયું,
ભજપિયું ભદારિયું, વરી વથાણ આવયું.

—આજે પણ ઉત્તર તરફ કાળી કાકરી જેવી વાદળીઓ દેખાઈ.
ગોટે છાંટે વરસાદ વરસે છે અને ગાડોનો ડાળોઓ ટપકવા લાગે
છે. લતીક કહે છે કે લુખ-લૂ મટી ગઈ અને ગાયો-બેસો ધરાઈને
દોડતી દોડતી પાછી વથાણુમા આવી બિબી.

૮ સુર કેદારો

થોડન ને ગોટન, જિયણ થોડા ડોંહડા;
કડે મિંજ કોટન, કડે વાહી રણ જા.

—થોડા અને રણવીર એમનું જીવન થોડા સમયને માટે હોય છે. ઠાઠ વાર એ રણવાસમાં હોય છે અને ઠાઠ વાર રણ સંઘામમાં

સૂરા મરે સોભ કે, ત ધિલ જા વહમ વિસાર,
હણ બાલા વિઠ ભાકરે, આઠી ઢાલ મ ઢાર;
મથા તેગ તરાર, માર ત મતારો થિયે.

—ઓ શ્રવીર! જો તું આખરે ચાલતો હોય તો દિલના વડેમેને જૂઠી જા! બાલા ચલાવ, ફુરતી લડ અને દાલને આઠી ધરતો નહિ! તેગ-તલવાર ચલાવતો રહે તો જ તું શરવીર બની શકીશ.

૯ સુર સસઈ-આબરી

મહોબત જિન જે મન મેં, તિન તિશનગી તાર,
પી પિયાલો ઉંમ જો, ઉંમ સેં ઉંમ ઉથિયાર;
પુનૂંહ પાણ પિયાર, ત ઉંમ સેં ઉંમ ઉજાધયે.

—જેના મનમાં મહોબત છે તેને પ્રેમની ઘણી પ્યાસ છે. તું પ્યાસતો પ્યાલો પી અને પ્યાસથી જ પ્યાસને જાગૃત કર! પુનઃ જના પ્રેમનું તારા આત્માને પાન કરાવીશ તો પ્યામથી જ તારી પ્યાસને તું જુઝારી શકીશ.

વડા વણ વણકાર જા, જિત થતુ ચાંગારીન,
મંજુ મૈયન છુ, માચર કે મારીન;
કુંગરકા દારીન, તિત રસજ છું રાહ મેં.

—જંગલના ઊંચા તરુવર છે જ્યાં પોપટો પોકાર કરે છે.
જિંદગી લાખી મજલો આ નિરાધાર ઓરતને મારી રહી છે, કુંગરકા
જ્યાં ડરાવી રહ્યા છે ત્યાં તું આવી પહોંચજો!

વડા વણ વણકાર જા, જિત નાંગ ચુજન નીલા,
હિંદે અબ્દસતીકે ચે, અચે હેકલિયન હીલા;
જિત કુદમ ન કબીલા, ઉત રસજ છું રાહ મેં.

—જ્યાં ભયંકર હીલા નામ સંભળાય છે એવા જંગલમાં
જિંદગી જિંદગી ઝડપે છે ત્યાં અબ્દસતીકે કહે છે કે એકથી અબ્દસતીકે
અનેક તરંગ આવે. જ્યાં કુદમ નથી કબીલા નથી ત્યાં તું
આવી પહોંચજો!

છા તી વિમેં વણકાર, હિત ન ગોલિયેં હોતકે,
લિકો નાંચ લતીકે ચે, બારોચો બે પાર;
નમાય નેજ નેહાર, તો મેં ધેરો ધોસ્ત જો.

—તું રણવગડામાં શા માટે જાય છે? અહીં જ તારા દિલને
દેમ શોધતી નથી? લતીકે કહે છે કે એ બારોચો કંઈ પેસે પાર પુપાચો
નથી. તું આંખ નીચે નમાવીને જો! તારી આંધર જ તારા દોસ્તને
રયાન છે.

૧૦ મુર માચરી-સચઈ

વધી કોં મ વણાં, હિયાં કુંગર મ ધિયો;
તિરમો મ નેજાં, ત પેર ન્યારિયાં પુનૂંડ જો.

—ઓ વૃક્ષો! તમે વધે નહિ, કુંગરા! તમે બિંચ્યા થાઓ નહિ! અને આંખો તમે આંસુ ટપકાવો નહિ તો હું મારા પુનહનાં પગલાં નિહાળી શકું.

કંઠા યું ધેરેં મેં, તોણું લખ્ય લગન,
આંગર આંગૂઠે ન મિલે, છરપર પેર છિનન;
વેંધે ઠાંહ પિરિયન, જુતી જાત ન પાછ્યાં.

—મારા પગોમાં ભલે લાખો કાંટા વાગે, આંગળી અને અંગૂઠા ભલે અલગ પડી જાય, કુંગરાના પત્થર ભલે મારા પગોને તોડી નાખે, પણ મારા પ્રિયતમ તરફ જતાં હું જુતી જેવી કોઇ ચીજ પગમાં પહેરવાની નથી.

મરણું અગે જે મોઆ, સે મરી ન થીંધા મહાત;
હૂંધા સે હયાત, જિયણા અગે જે જિયા.

—જે મૃત્યુ પહેલાં જ મરી ચૂક્યા છે તે કદી મહાત થવાના નથી. જીવનથી પહેલાં જે જીવી જાણે છે તે સદા અમર છે.

કુખી સંધિયું કુંગરેં, વણ-ટણ વાઈયું કન;
વફા વેહી જિન, વઢીઅ સે વાઢોડેઆ.

—જંગલનાં ઝાડ-પાન કુંગરોમાં દુખિયારીની વાતો કરે છે, કે આ ધાવણ સ્ત્રી જેની પાસેથી પસાર થઈ તેને પણ ધાવણ કરી દીધા.

કુખી તોય કુકારે, તોણું વસન મોંહડા;
સાહેબ હથ સુગાર, હિન હથ આંઈ હથડા.

—ભલે મેઠલા વરસે તોપણ દુઃખીને માટે તો દુકાળ જ છે સુકાળ તો સાહેબના હાથમા છે. આ હાથમા તો હાથ જ છે.

૧૧ સુર ધેસી-સસઈ

કેયા ઓરે કેતરિયું, માજુરિયું મુઠયું;
વાટું વીચ થઈયું, કો જાણું કેઈ વેઆ ?

—કેય-મકરાણના રસ્તામાં કેટલી મે દુઃખી અજાણાઓ મૃત્યુ-
વશ થઈ છે! રસ્તા તો અનેક છે. કોણ જાણે કઈ વાટે એ ગયા છે!

જલલ મારે જખ, જો આડો આરીચન કે;
તોણે લકન લખ, સભ લ'ગોંધિયસ સિક સેં.

—મારા દોસ્ત આડે રહેલો કુંગર તો જખ મારે છે! પ્રેમની
શક્તિ વડે એવા સાખ કુંગર હું જાળંગી જઈશ.

છપરે છમરે બાંધ્યાં, રાહ બાંધ્યાં સુંઝ,
સજણ વસંધી બાંધ્યાં, સેરે બાંધ્યાં સુંઝ;
અખિયન સંધી હિંઝ, પાણી પીતે ન લહે.

—કુંગરો મને વાદળિયા દિવસ જેવા શીતળ લાગે છે. રથ
વગડો મને ધોરી રસ્તા જેવો લાગે છે. મારો દોસ્ત મને વસ્તી રથ
જણાય છે, એના વિના સફેરો પણ સૂનાં લાગે છે. આંખોની ૧૫૫૫
પાછળના પીવાથી મટતી નથી.

કરડા કુંગરે કહ્યું ઘણી, જિત વાટન તેં વારી,
આઠા લક લતીફ ચેં, બર સુજન બારી;
જા મંજલન મારી, સા કાધર કેય રસાઈયેં.

—વિકટ કુંગરો છે, રજ છે, રસ્તા પર રેતી છે. લતીફ કહે
છે કે આઠા અનેક કુંગરો આવેલા સંજળાય છે. જેને મુસાફરીની
મજલોએ મારી નાખી છે એવા અજાણાને હે પ્રભુ! હું કેય
પદોંચાદી દેજે!

૧૨ સુર કોહિયારી-સમર્થ

જડ' સુતીયું જે, પથર પેર ધ્રિગા કરે;
તડ' તિની કે, સાથ સુતેછ છડેઓ.

—જે પથારી પર પગ લાખા કરીને જાઘી જાય છે તેને તેના સગાય વાળા નિદ્રાવસ્થામાં જ છોડી જાય છે.

જે કીં કહેઓ પાર, હુખી હુંગર પાણુ મેં;
સુણી સા તવાર, મિરૂ પેઓ મામલે.

—હુંગર અને હુખિયારીએ મ થે મળીને એવું રુદન કરવા માંડ્યું કે તે સાલળીને વનના પશુ પણ દુઃખમાં પડી ગયાં

ખએ વેઠા રૂન, હુખી હુંગર પાણુ મેં;
કેકે કીં ન થોન, મિંજન જો મય ખરે.

—હુખી અને હુંગર બંને રડી રહ્યા છે, અદર જે આગ જળી રહી છે તે કાંઈને કહેતા નથી.

કેં પર રૂઆં પિરીં કે, રૂઘ ન જાણું;
મથે કેઓ જુણું, હંબુઆણું હથડા.

—પ્રિયતમને માટે કંઈ રીતે રહુ ? મને રડતા પણ આવડતું નથી. અશ્રુબીના હાથ માથા પર મૂકી હું લટકી રહી છું.

૧૩ સુર હુંસેતી-સસર્થ

હિલહી સિજ અવેર, મ કર માહુરિયન તેં;
પસી મરાં પેર, હુંગર ખારોચન જા.

—ઓ સૂરજ ! તું આથમી જઈને આ અનળીને અસૂર કરતો નહિ ! આ હુંગરમાં હું માગ જલોચ મિત્રના પગલાના દર્શન કરીને મરૂં તો બસ છે !

વેઓ સિજ વણન તા, રાસી ઉઇ રગ;
જેસં મુળેસંગ, સો કાહેયારો કેય વેઓ.

—કિરણને રંગી ઢાને સરજ જશે પરથી આશખી ગયો
જેનાથી મારી મહોજ્જત છે તે પુનઃ કેય-મકરાણ ચાલ્યો ગયો

હુંડે શેર જાણોર મે, મુળે કુળાડા ?
કુલે કાટલ કંજરો, મધા ઉઘાડા.

—આવા મોટા જાણોર સહેરમા માર શુ છે ? ખરે કાટલ
બદન છે, માથુ ખુલ્લું છે

૧૪ સુર સોરઠ

અઘા હું જી આસ કરે, હલેઓ હેયાંખ,
ચારણ બધા ચંગ કે, મૂઠા ને ઝાઈ,
ડાલી રા હયાસ જી, દૂરા ઠિઠાઈ,
સુભા જા સાઈ, રા રીઝાઈયે રાગ સો.

—ધ્રુવમા આસા રાખીને ચારણ ચાલ્યો વાજિત પર તાર
વજેર ચડાવી તેને તૈયાર કયું તેણે દૂરથી રા હયાસની ડાલી જોઈ
મલાતનો સાઈ એવો ચારણ રા'ને રાગ વડે રીઝવે છે

પરધેસાં પથ કરે, હલી આયો હિત;
જાચક ઉબો જિત, શિર જ્યુ સધાઈ કરે.

—પરદેશથી પથ કરી ચારણ અઘો આતીને આવ્યો અને
જિતો જિતો શિરનો સવાલ કરી રહ્યો છે

મધા મધાધી ગાગીઆ, મધા તો મધા;
ચિયે ન મુ હથા, જે છ લાયક મગલા.

—મારું માથુ તો તારા પરથી હું નોખાવ કરી નાખુ પણ
હું ચારણ છું જેને લાયક છે તે મારાથી થઈ શકતું નથી

ગુલ છિતું ગિરનાર જો, ધબકી વેળા ધુઆર,
બાઈયું ધાઈયું બાનીયું, પિટે ખણે ત્યું પાર;
પઈ રેળા પદ તે, સોરઠ જ સણગાર,
હોઠ શ ખેંગાર, કી ન થીંધા કઠહેં.

—ગિરનારનું ગુલાબ થુંટાઈ ગયું. દરબાર ધૂણી બિલ્વા રાણીઓ અને દાસીઓ રુદન કરવા લાગી. સોરઠ રાણીના શણગાર જમીન પર પડી રહ્યા. આવા રા' ખેંગાર કદી ક્યાયે ઘવાના નથી.

૧૫ સુર લેરાગ-હિંદી

દાદુ દાવા છાડ દે, હોવે ખચેર કા ખચેર,
ના કિસી સેં દાસતી, ના કિસી સેં બેર;
દાદુ દાવા છાડ દે, બિન દાવા દિન કાદ,
કિતને સૌદ કર ગયે, ધન પનસારી કે હાદ.

૧૬ સુર હીર-રાંજા

રાંજનવાલા જહરપયાલા, ગુજરી આયમ બાણ,
મા-પે કહું ચોરી ખીતમ, કીતમ રૂઢ રાણ;
ધિલ કી કળા ધિલ જાને, તું ક્યા જાને કાણ ?

—રાંજનના પ્રેમનો વિષ-ખાલો માતા-પિતાથી છાનો પી લીધો. અને મનને રાણ કરી લીધું. એમ એ બાણ બની ગઈ. દિલતુ દઈ દિલ બાણી શકે કાણ ? તું શું જાણે ?

ચોલી મેલી સાણુન થોડા, કિતની મલમલ ધોવાં,
સીને અદર દાગ રાણુંદા, જયું દખાં ત્યું રોવાં.

—ચોલી મેલી છે, સાણુ થોડા છે. ચોણા ચોળાને એને કેટલી થોડ ! જાતીમાં રહેલ રાણુનો દાગ લેમ લેમ જોઈ શું તેમ તેમ રાઈ છું.

૧૭ સુર સિંધી ભરવો

કરો મિજ કરે, જીવ્ય હુદાર લપેટ્યો;
મુલો જીવ જડે, મુપરિયન સોગો કેઓ.

—હુદાર જેમ કડાની અંદર કડું લપેટી દે તેમ મારા દોરતે મારા જીવને જડી દબને એકાકાર કરેલ છે.

કિતા સિખેં મુપરીં, તું કાંસાઇ લો કાર,
તિખી કાતી હથ કરે, મુની સેં મ માર;
ચોરે ચાક નેહાર, સુરન સાંગીઠા કેઆ.

—ઓ વહાલા ! તું કસાઇનું કામ ક્યાંથી શીખ્યો ? તીવજી છરી હાથમાં લઇને જુટીયી માર નહિ ! મારા જખમ જોલી ને ! કેના મુગખ પડી ગયા છે !

૧૮ સુર મૂમલ રાણું

વટ સોશંધે વલા, વેઓ તેલ બરી,
મોટ મુસાફર મુપરીં, ચાંગે તેં ચરી;
રાણે લાય રહી, વધ વિચામી રાતડી.

—ઓ વહાલા ! દીવાની વાટ સંકારતાં બધું તેલ બળી ગયું. પ્યારા મુસાફર ! તું બિંટ પર સત્રાર થઇને આવી પહોંચ ! રાણા ! તારી ખાતર રહતાં રહતાં આખી રાત વીતી ગઈ.

કતિયું કપાર આવયું, લોહાણેઆં લરી,
રાણું રાત ન આવ્યો, જે સેં જીવ જડી;
સોઢે લાય સડી, વધ વિચામી રાતડી.

—કૃતિકા નક્ષત્ર લોહાણના પ્રદેશ પરથી લળીને કપાળ પર આવ્યું. જેનાથી જીવ જડેલ છે એવો રાણો રાતે આવ્યો નહિ. સોઢા રાણાની રાહ જોતાં રાત્રિ બળીબળીને વ્યતીત થઇ ગઈ.

વઢેઓ વિગજ વાટ, કંધ મ ફેરજ કહોં;
લોલું ફેર લપાટ, મતા લગ ધે લતીફ ચેં.

—તારે રસ્તે તું ચાલ્યો જજો ! તારી ગરદન ફેગવતો નહિ
કારણ કે લમણું ફેરવતા જ રજે તમારો આવી લાગે !

રુસ મ રુસણ ગારેઓ, ઉઠ ઓરાણું આણ;
લીડ જો લતીફ ચએ, તંગ સવેરો તાણ;
અચી મુશક માણ, ત સોઠા મુખિયાણી થીઆં.

—રાણા ! તુ રીસા નહિ, રીસને જતી કર ! જિંટને નજદીક
સર્પ આવ ! લતીફ કહે છે કે તેના તંગને તાણી લે ! અહીં આવીને
મુશક-કસૂરીને માણી લે તો અંતર આનંદિત થાય.

૧૯ મુર ખાહોડી

મું સે ઢિઠા મા, જિની ઢિઠો પિરિયન કે;
કરે ન સગાં કા, ઉની સંધી ગાલડી.

—ઓ માડી ! જેણે વધાવાને જોયા છે તેના મેં દર્શન કર્યાં.
એમની ઠાઠ વાત કહી શકતી નથી.

જંગલ હલેઆ સે ન જુલેઆ, રાહ હલેઆ ફેરજન;
ઉજડ સે ન પવન, જએ જિની છટપટ.

—જ મત સળગીને અપાટ મેતાન બની ગયું ચોરોને સતા
વાના સ્થાન ભાગી પડ્યા. ગ્રેમી અને ગ્રેમ બંને એક બીજાને
બેગી પડ્યા

૨૦ સુર રામકવ્હી

જે બાઈયે જોગી ધીઆં, ત તમા છડ તમામ,
ગોલા જે ગોલન જા, તે ને ધી જ ગુલામ;
ત નાંગા તો જે નામ, લિખાધો લાહુદ મેં.

—જે તારી છજા યોગી થવાની હોય તો તમામ વૃષ્ટાને
સ્થાગી દે ' જે ગુલામોના ગુલામ હોય તેનો પણ તું ગુલામ બનજે '
ઓ નાંગા ' તો જ તારું નામ પરમ પથના પ્રવાસીઓમા લખાજે.

જે બાઈયે જોગી ધીઆં, ત મન પૂરે મિંજ મારાં
ધાયમ ધૂણી ધિલ મે, મન મેં માલા વાર.

—જે તું યોગી થવા માગતો હોય તો મનને ઠેક કરીને તેને
મારી નાખ ' દિલની અદર કાયમની ધૂણી પ્રકટાવ અને મનમાજ
માળા ફરવ '.

જે બાઈયે જોગી ધીઆં, ત મોં મે મુંદ્રા પાય;
કનેં દી ન વિંઝાધો, જે કોરે કકલ વિધાય.

—જે તું યોગી થવા ચાહતો હોય તો મોમાં મુદ્રા પહેરી
મોન રહે ' કાને કકલગાડ્યુ નથી કે તેને ચીરિને કકલ નાખ્યા છે

પિનન જે પતર ખણી, સે જે સુમાજન,
ત ભરમેં લીખ લઉંન, પહરન પિનન કાપડી

—જે પાત્ર લઇને બીખ માગે છે તે જે ચોતાને ઝાળખે તો
કુગરામા પણ ભિક્ષા મેળવી શકે લોભ પાસે બીખ માગે નહિ

ભૂખ ઇની છ લિખેઆ, ધૂડ ઇની જો ધૂપ;
કેઆં સોઈ રૂપ, જેઆં લોક લજ મરે.

—મૂખ એમની શિક્ષા છે અને ધૂળ એમનો ધૂપ છે. અને
રૂપ તો એવું કયું છે જે જોઈને લોકો લાજ મરે.

નાથ જિત હોં નંધ, તિત ન ન્યાર્યો જોગીએ,
કુવેસાહેઆ કાપડી, પેઆ પરાયે પંધ;
જી હુવો હિનહોં હંધ, ઇ હુઇ વેઆ હોંગલાજકે.

—જ્યાં નાથનો નિવાસ છે ત્યાં તો યોગીઓએ તેને જોયો
નહિ. એવા અશ્રદ્ધાળુ કાપડી તેના દર્શન માટે દૂર દૂર ચાલ્યા. એ
નાથ તો અહીંજ હતો અને પેલા લોકો નિરથક હોંગલાજ ગયા.

નાથ જિત હોં નંધ, તિત પણ ન્યાર્યો જોગીએ,
કુવેસાહેઆ કાપડી, પેઆ પરાયે પંધ;
જી હુવો હિનહોં હંધ, ઉનીં હોંગલાજ હથ કેઓ.

—જ્યાં નાથનો નિવાસ છે ત્યાં પણ યોગીઓએ તેને જોયો.
એવા શ્રદ્ધાળુ કાપડી તેના દર્શન માટે દૂર દૂર પણ ચાલ્યા. એ
નાથ તો અહીં પણ હતો, પણ પેલા લોકોએ હોંગલાજમાથી તેને
પ્રાપ્ત કર્યો.

૨૧ સુર રિપ-સસઇ

સુકી જે સાઠો થઇયું, ગાલિયું મન મિંજા;
કેકે હાલ ચવાં, મર તીયું ચિણુકન ચિતમેં.

—અંતરની વાતો અંતરમાં જ સુકાઈને સાંઠા જેવી બની
ગઈ છે. મારી હાલતની વાતો કોને હકે? ભરે મનમાં જ ખટ-
કતી રહે !

જડે તીથું સંસરન, ગાલિયું પિરિયન તોણયું;
૩-૩ હેઠ વજન, રયું રજાલન ઇં.

—ઓ વહાલા ! ત્યારે તારી વાતો વાદ આવે છે ત્યારે રોમે
રામ અને રોરગમા રજાલ વાજિત્રની પેડે તે વાગે છે

નિહાંઈ ખાં નીંહ, સિખ મુંહજ સુપરી;
સડ સારો હીંહ, ખાહર ખાંદ ન નિકરે.

—ઓ વહાલા ! તુ કુસારના નીલાડા પાસેથી રનેહની રીત
શીખી લે ! તે આખો દિવસ બજે છે પણ તેની બાદ બહાર
નીકળતી નથી.

૨૨ સુર લીલાં-ચનેસર

માગ છુંહી જો ધાસડા, જિગર મથે જિન;
છું કીં મથા તિન, ચનેસર ચિત ખણે ?

—ઓ ચનેસર ! જેના હૃદય પર તારા રનેહનો ડાઘ છે તેના
પરથી તું મન કેમ ઉપાડી લે છે ?

જો છું મલિયું ભાએઓ, સે અસલ કૂડો કચ,
હિન ધૂતારે હાર કે, સોણી ભાંચ મ સચ;
ગાલિયું કરીએંગચ, અગિયા હરેક ન ઇધે હેકડો.

—જેને તું હીરો માને છે એ મૂળથી જ ખોટો કાચ છે.
લીલા, તું તેને સાચો માનીશ નહિ તું વાતો તો ઘણી કરે છે પણ
આગળ જતાં તો એક શબ્દ પણ બોલી શકીશ નહિ

ખિલી હાર હથ કેઓ, સરમ સાંજ વેર;
ખજર હુઈ ન હેર, પિંગે થીંધી પધરી.

—સાંજના સમયે ખુશ થઈને હાર હાથમાં લીધો. ખખર ન હતી કે હમણાં જ સવાર પડતાં બધું પલટાઈ જશે.

૨૩ સુર લિલાવલ

જખરા તું જસ ખરો, બેઆ મિડે ખાન;
મિટી ઉન મકાન, અસલ હુઈ ઇતરી.

—ઓ જખરા ! તું ખરો યશભાગી છે. બીજા તો કહેવાતા ખાન છે. જે માટીમાંથી તું ઘડાયો તે માટી તો તેના સ્થાને અસલ એટલી જ હતી.

જખરા ! તું જસ ખરો, બેઆ મિડે મીર,
જેઆં પડેઆ જખરો, તેઆં ન પડેઆ પીર;
મિટી ઇન ખમીર, અસલ હુઈ ઇતરી.

—જખરા ! તુ યશ-પુંજ છે. બીજા ભલે મોટા મીર હોય. જે પાક જખરો શીખ્યો તે પાક પીર પણ શીખ્યા નહિ. એ ખમીરની માટી તો અસલ એટલી જ હતી.

૨૪ સુર ડાહર

સાહેબ ! તોણ સાહેબી, અજબ જેઠી સૂંહ;
પન બોઠીએ પાતારમે, પાણા તારીએ તું.

—ઓ સાહેબ ! તારી સાહેબીની શાન અજબ છે. તું પાંદ-હાને પાતાળમાં ડુબાવી દે છે અને પાણાને તારી દે છે.

પઈ જા પરભાત, સે માક મ પસો માડુઆ;
રૂઈ ચુરૂઈ રાત, ડિસી ડખોઈવન કે.

—સવારમાં આ ઝાકળ પડેલી સમજશે નહિ. એ કુખિયા-ગીઓને નિદાળી, રડી રડીને આવી ગયેલી રાત્રિ છે.

કડે મડા મુકામ મેં, કડે ગાડહો ગોટ;
સંધો વારી કોટ, અડે અડીને કેતરો ?

—કોઈ વાર મુડકું મસાણમાં હોય છે અને કોઈવાર એ જ વૈભવશાળી વરરાજા હોય છે. રેતીનો કિંકો તું અણીઅણીને કેટલો અણુશે ?

૨૫ સુર કાપાતી

ચાંચત પાએ ચિત્તમેં, સતું કતેઓ જિન;
તિન જો સરાઈન, ધુકો ધાખલ ન કેઓ.

—મનમાં અહંભાવ રાખીને જેણે ઝીલું સૂતર કાંત્યું તેનું સૂતર તોળવા માટે ચરાઈ ત્રાજવામાં કાટલું પણ મૂક્યું નહિ.

મહોબત રખી મન મેં, રંધા રોડઆ જિન;
તિન જો સરાઈન, અણુતોરેઓ અગાધો.

—મનમાં મહોબત રાખીને જેણે જાડું—મોટું સૂતર કાંત્યું તેનું સૂતર ચરાઈ તોળવા વિના જ રીકારી લીધું.

ધલે પાથો પૂણીજી, ઘર ઘર ફેરા ડે;
કા મું કતાએ, આંડે કાપાતી આંધ્યાં.

—પાલકમાં પૂણીઓ નાખીને ઘર ઘર ફેરા દે છે અને કહે છે કે કોઈને સૂતર કાંતાવવું છે ? હું પોતે જ કાંતનારી છું.

તરક વિંગી વર ઘણાં, કતિયાં કુળડો ?
કાપે મિંજા કેતરો, આણીઆં ઉધારો ?
જે વર ટીઓ વારો, ત મુહાં સરતિયન વિચમેં.

—ત્રાક ધણા વળ વાળા ચોંટી છે. હું કાંતું મું ? કાંતવાના

ધંધામાં બિધાર પણ કેટલું લાવું? એ વહાલા ! જો તું કૃપા કરે
કરે તો જ હું સહિષ્ણુમાં શોભી શકું.

ન સે વોણુ વણન મેં, ન સે કાતારિયું;
પસેઓ ભાજારિયું, હિંચડા મું લૂણ થેઓ.

—વનમાં વોણના છોડ પણ નથી અને એ કાંતનારીઓ પણ
નથી. સૂતી બઝારો જોઈને માંડે હેયું લૂણ જેવું બની ગયું.

૨૬ સુર પરભાત

જેં કોં ઠડન ડે, શુજેઆઈ શુજમ,
સા જે સુણેં કડહિં, કીરત વારા કે;
ત સાજ સમેઈ સે, પછાડે પિથું કરીં.

—ભોળા લોકોને જાનામાના જે કંઈ આપી દે છે તે વાત
જો કીર્તિ કરનારા સાંભળી બળ્ય તો તે પોતાનાં બધા સાધનોનો
ભાગીને જૂઠ્ઠો કરી નાખે.

ઉત કા કમી કીરત જી, કીરત કરીએં કો,
ભાંધે જે કોં કમ કરે, સે સમેઈ ડા;
તું પારસ આંઉ લો, સ જીએં સોન થીઆં.

—ત્યા કીરત-સ્તુતિની કયા ખોટ છે? તુ શા માટે કીરત
કરે છે? માણસ જે કંઈ કામ કરે છે તે દોષપૂર્ણ જ છે. તું
પારસ છે, હું લોહું છું સ્પર્શ કરે તો સોનું બની જઈ.

તમા જી તવાર, મતા કરીએં મંગણા;
ધિકે કંધે ધાર, માણુક ઠઈ મુઠ મેં.

—એ માણસુદાર ! તું કંઈ તૃષ્ણાની વાત કરતો નહિ. નહિ
તો હાથમાં માણુક આપીને રવાના કરી દેશે

મંગ તેડે મંગણા, જુકો રિયાણી તોડે,
ફૂડા ધર ધુનિયા જા, જાયક મંગે જો;
સુખા હીંધે સે, માટી હીંધે માં મે.

—ઓ માગણદાર ! જે તને દરરોજ આપે છે તેને જ માગજો! જગતના જૂઠા રથાનોમા તું માગતો ફરે છે પણ જે તને સારામા આપશે તે તરત કહી સંભળાવશે.

૨૭ સુર ગાતુ

કાલ કલાચી વેઆ, ગાતુ કરે ધૂર,
માટી મલાહન જા, વેઠી સહાં સર;
મૂંકે કરે મઘર, ઊન વેઆ ઉતરી.

—ગાઇ કાવે વહાણવટીઓ એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ નાખીને દરિયાની સફરે ચાલ્યા ગયા. ઓ માતા! હું અહીં બેસી એમનો વિચાર સહન કરી રહી છું. અને મમગીન બનાવીને એ હાંકા સાગરમાં ચાલ્યા ગયા.

જાં ગિડંધા ગાતુઆ, ત રહન રંગો રંગ;
સગાઇયું ને સંગ, કલાચી કીં ન કરે.

—ઓ નાખતા તમારે દરિયો બેઠવો હોય તો તમ સાધનોને દુરસ્ત કરી લ્યો. કારણ કે દરિયો મોઢવું સગાં રાખતો નથી.

૨૮ સુર સીંહું કેડાવે

મૂત્રાં માઠો ન ધીએ, તાજ જો તોડાં;
હાથી હીણું જે ધીએ, ઘણું મુલ પોડાં.

—જે તાજ પોડો હોય છે તે મૂત્રે માઠો થતો નથી. હાથી જિતરતો હોય તો પણ તે ઘોડા કરતાં કીમતી હોય છે.

રોજ ન પકડજન, મતા માઝ ઘણું;
વાડે જે વરન, કળે સંગ સીંહ સેં.

—રોજડાં ચરખીવાળાં માતેલાં હોય પણ તે પકડતા નથી.
પકડાર સાંભળીને જે પાછો વળે એવા સિંહનો જ અંગ કરવો જોઈએ

૨૯ સુર આસા

સો હી સો હૂ, સો અજલ સો અછાહ;
સો પિરોં સો પસાહ, સો વેરી સો વાહરો.

—આ પણ એ જ છે, તે પણ એ જ છે. મૃત્યુ પણ એ જ છે, ઈશ્વર પણ એ જ છે. પ્રિયતમ પણ એ જ છે, શુભન પણ એ જ છે. દુરમન પણ એ જ છે, સહાયક પણ એ જ છે.

મેં કર મિંજારા, ખારાં દૂંઢ મ ઢાર છું;
જે આખડેં આસા, તે કધી લજણુ ડાખડો.

—તાડ મુખ આત્માની અંદર ઉતારી દે ' ઢારની પેડે બહાર દેંદતો કર નહિ ' જો કિનારા પરથી આખડીશ તો તે પાછો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડશે

સલ સમીયું સલ સૂમરીયું, સલની ગિચી હસ,
પસણ કારણ પિરિયન કે, વડા કેઆંઈ વસ;
દોલ તિની જે ગસ, હેઠાયું હલન જે.

—બધી સમી રાણીઓ અને બધી સૂમરીઓના મળામા આજુ-
પણુ છે. પ્રિયતમને નિહાળવા સૌ ધણા પ્રયત્ન કરે છે, પણ વફાવો
તો તેમના રસ્તા પર છે જેમનામા નમ્રતા છે.

પૂરણીયા પૂરે વેઆ, આસન આધી રાત,
સુધયું ન સંનાસિયન જ્યું, પચાઈ પરભાત;
કા જા જોગીયન જાત, મિદ ન માઝૂરિયન જા.

—સંન્યાસીઓ મઢી બધ કરીને અર્ધી રાતે ચાવી નીકળ્યા
પ્રભાતમા એમની કોઇ પ્રવૃત્તિ સંબંધાર્થ નહિ જોગીઓની જાત
નિરાધારની મિત્રતા પણ જાળવે નહિ.

૩૫ સુર કારાયલ

હંજન મે' હિંકાર, ગુણ કરે નેહારિયં;
ત બગન સે બધયાર, બેલ ન બધે કંઠેં.

—હસલા પર તુ જો એક જ વાર કંઈ ગુણ કરી જુએ તે
બગલાથી કદી પણ રતેલ બાધે નહિ.

સનાં મ ભાંઈજ સપ, વીયા વાર્સીગન જા;
જિની સંધી ઝડપ, હાથી હંધા ન ખિસે.

—વિગધરનાં બચ્ચાને તુ નાના સમજશ મા ! એમની ઝ
પયા હાથી પણ રેકાલેથી ખસી શકતો નથી.

સુરહો સર વિંઆયો, ફૂડન કાગડન;
રેહા રોહ વિમન, હીણાઈ ખાં હજડ.

—કૂડા કાગડાઓએ મુંદર સરોવરને ખોઈ નાખ્યું. એમના હીણપણને લીધે હંસલાઓ દૂરની કુંગરાળ ભૂમિમાં ચાલ્યા ગયા.

૩૬ સુર બસંત બહાર

રૂતિયાં સજા સલિયાં, કોઈ ન બસંત તુલ્ય;
જા વણ પારે સાડેઆ, તિનહીં મધે ગુલ.

—ઋતુઓ તો બધી સારી પણ વસંતની તોલે કોઈ ન આવે. જે વૃક્ષોને શિયાળે બાળા નાખ્યા હતાં તેમના પર ગુલ-ફૂલ આવીને બેઠાં.

અંગૂરિયું ને કેતકીયું, ફુલયું ફંગણ માહ;
પિરિયન હુવે મું પાહ, ન ફુલ પસી ફુલેહીયું.

—દ્રાક્ષની વેલીઓ અને કેતકીઓ ફાગણ માસમાં ફૂલી જોડે. પ્રિયતમ પાસે હોય તો ફૂલોને નિહાળીને હેંકું પણ ફૂલી જોડે.

કુચી કહેવતો

કહેવત એ બાપનો શલ્યગાર છે નીમક વિના બોજન વધુ તેમ કહેવત વિના લાપા લૂપી જે બાપામા કહેવતોની વિપુલતા હોય તે લાપા ચોટદાર અને ચમકદાર બની જાય છે. બારી-સૌન્દર્યને કહેવતો સાથે ગાઢ સબધ હોવાથી કાંઈ પણ બાપ કહેવતો વગર ચનાવી શકે તેમ નથી કહેવતો એ બાપાનું જીવન-તત્ત્વ છે

અક્ષરશબ્દો પ્રચાર થતા પહેલાં પણ દુનિયાની દરેક ભાષામાં અનુભવી અને ડાઘા પુરુષોના અનુભવ અને ડહાપણ કહેવતો દ્વારા બહાર આવતા, અને જાહેર જનતા તેની કિંમત સમજીને તેને ગ્રીક્ષી લેતી આ અનુભવ-નાકયા કહ્યો પછી એક જમાનામાંથી બીજા જમાનામાં બિતરી આવતા અને એ રીતે એનો વારસો જનતામાં આતુ રહેતો

જે પ્રજા આનદી, હિતસાહી અને અનુભવમાં આગળ વધેલી હોય તે પ્રજામાં કહેવતોનો બહેજ વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે.

કહેવતો એટલે અનુભવ અને જ્ઞાનનો કાષ ડહાપણનો લઠાર એક વાક્ય લાપામાં રૂઢ થઈ ગયા વગર તેને કહેવતનું અભિધાન પ્રાપ્ત થતું નથી લોકવાણીમાં બિતરી આવવાની તેમાં શક્તિ હોય તો જ તેને કહેવતનું સ્વરૂપ સાધી શકે એ વાક્યને જ્યાં સુધી લોકપ્રસદ્ગી ન મળે અને ચત્ત્રાઈ ચનાઈને તે પ્રજામુખમાંથી પસાર ન માય ત્યાં સુધી તેને કહેવત દરગીઝ ન કહેવાય

કહેવતરૂપી લોક-સિદ્ધિ એ પર પરાથી બિતરી આવેલી પ્રજાની મહામૂલી ચાપણ છે આ ચાપણ અવિધ્યની પ્રજા માટે જાળની રાખવાની પ્રથમ ફરજ છે

કહેવતોનું સ્થાન ગગનગામી ઊંચી હવેલીઓની અટારીઓ પર નહિ પરંતુ જંગલ-ઝાડીઓ તેમજ ખેતર-વાડીઓની કઠોર અને કાટાળી ભૂમિ પર છે ગામ ગામના ચોરા પરની આમ જનતાના અતરમા છે

જમાનાથી આવી આવતી કેટલીયે કહેવતો મમયના પનટાતા વહેણ સાથે કાળના પ્રવાહમા હ્રાસ પશુ થઈ ગઈ હશે. આમ છતાં ને છે તેને જાળવી રાખવાની જરૂર છે

અહીં કચ્છી કહેવતોની થોડી વાનગી આપવામા આવે છે—

અક્ક છ કાઠી ને રાવરી આણુ.

—આકઠાની લાકડી પશુ ગજની સત્તા વડે સખળ બને છે

અકરમી કે ઉઠ તેં કૂતા વિડગે.

—અકરમીને જાંટ પર મેઠે બેઠે પશુ કૂતરા કરડે.

અકરમી જા ખાટલા વિયાળે.

—અકરમીના ઊંચા-છાકરા ધણા હોય

અખ વિબે વારી ને તેં મે લગો ઝાકો.

—આખ જવાવાળી અને તેમાં ધા વાગ્યો

અગિયા માની ને પુઠિયા પિંઢ.

—આગળ રાટલો અને પાછળ પોતે

અલા વડો ઝાલિયો, ઉતારે પાગ ત પેરાય મોલિયો.

—ઇશ્વર મહાન છે પાછડી ઉતારશે તો પટકા પહેરાવશે.

અંધે છ મા જો અલા રખવારો.

—આધળાની માતાનો રક્ષણહાર ઇશ્વર

આઈ મુઠ ને કિકી જાઈ.

—દાદી મુઠ ને દીકરી જામી ✓

આઈ રુવે ઝાટે કે ને ધી રુવે ઢીંગલે કે.

—દાદી લોટ માટે રડે છે અને દીકરી ઢીંગલા માટે.

આઠી મેં હિકડો ને આઠસર મેં બ.

—ગ્રીષ્મી વર્ષામા એક ખીયો તો જડા આઠસરમા બે.

આણી તેડી ચાડીં, નિત ડિયાણી સુમરા.

—સુમરા લોકો રોજ જોટલુ કમાવે તેટલુ રાધે.

આય ગંધી આય સી, નાંય ગંધી નાંય સી.

—કપડા છે તો ટાઢ છે, કપડા નથી તો ટાઢ નથી.

આંઉં છડિયાં પણ ખધો ન છડે.

—દું છોડુ છુ પણ આ ધાબળો છોડતો નથી.

✓ ઉથ નાણાં, વે નાણાં, નાણું વોણાં નર નિમાણા.

—ગિટા-એસતા પૈસાની જગર છે પૈસા વિના માનવી લાચાર છે

✓ ઉલા કમાંઈ વિઠે-લા, વિઠા કમાંઈ સુતે-લા,

અને સુતા કમાંઈ કુતે-લાં.

—ઉલા અર્થાત્ત્ર અમજીવીઓ કમાય છે જેઠેલા માટે, જેઠેલા કમાય છે સુતેલા માટે અને સુતેલા કમાય છે કુતરા માટે.

ઉઠ ને વરી ઉઠેડે ચડયો.

—ગિટ ને વળી જીરડે ચડયો ✓

ઉઠ નતો કુડે ને ઉઠાહી તો કુડે.

—ગિટ નથી કુદતો ને ગિટવાળો કુદે છે.

ઉઠ મરે તોય મારવાડ ડિયાં મોં કરે.

—ગિટ મરે તો ય મોઢું મારવાડ તરફ કરે.

ઉલરેં ગડે કેઠા ગુણેસ ?

—ગિતને ગાડે કેવા ગણેય ? ✓

એઠી છાય ઉકેડે પય.

—એઠી છાસ ભકરડે પડે.

કચ્છી મેં ફૂઠ કચ્છી છ પાગ મેં પણ ફૂઠ.

—કચ્છીમાં ફૂઠ અને કચ્છીની પાધડીમાં પણ ફૂડ.

કટર જે છ અખ મેં, સે પિરિયન કોં પસન ?

—જેની આખમાં કણું છે તે પ્રિયતમને કેમ જોઈ શકે ?

કાઠ છ ફૂની હિકડે ફેરે ચડે.

—લાકડાની હાડલી એક વાગ ચડે.

કાઠી કાઠી જે ભાર સં ઝૂરી પાંધી.

—લાકડું લાકડાને ભારેજ ભાગી પડશે.

કારી તેકે નિત ડિયારી.

—જેને ત્યા કાળી ભેંસ છે તેને દરરોજ દિવાળી છે.

કારો કુતો ને ભગાડ બે ભા.

—કાળો કુતરો ને નહારનો ભાષ. ૧

કિઠાં છ સૂંહણી ને કિઠાં બે મેહાર

—કપાંની સૂંહણી અને કપાનો મેહાર

ખલો પલુ લગો ને કૂતો પલુ વિડગો.

—ખાસકું પલુ વાગ્યું ને કૂતરું પલુ કરડ્યું.

ખીર મેં ખન ને છાય મેં મીઠો.

—દૂધમાં સાકર અને છાસમાં મીઠું. ✓

ખોં ! ત એં જેધિયાસ !

—કુશળ છો ને ! તો કહે તને જ ખાઈશ.

ખુટો વાણિયું જૂનાં ખાતા તપાસે.

—ખૂટયો વાણિયો જૂનાં ખાતાં ખજોળે.

ખારા જેતર ખેડે તેંકે મીઠે જ લતાર અચેં.

—ખારાં જેતર ખેડનારને મીઠાનાં લાત આવે.

ખેંધલ ખટયા ને મેડીંધલ મુઠા.

—વાપરનારા ખાટ્યા અને સંધરાખેતર મુઠા.

ગજ છ ઘોડી ને સવા ગજ જો લઠો.

—ગજની ઘોડી અને સવા ગજનું સાકું.

ગજે તિત ગરાસ ને વસે તિત વાસ.

—મેહુલો ગાજે અને વરસે ત્યાંજ ગ્રાસ અને વસવાટ.

ગોંધયે જા મધયે હેઠ ને મધયે જા ગોંધયે હેઠ.

—ગાયોના બેસો નીચે અને બેસોનાં ગાયો નીચે.

ઘડીએ છ રખ ને માપ જો મંદો.

—ઘડીઆની રાખ અને માપતો મદો.

ઘર મંએ તેંકે ગામ મંએ.

—ઘર માને તેને આખું ગામ માને.

ઘોડે તેં ઘર ને ઉઠે તે ઓતારા.

—ઘોડા ઉપર ઘર અને કાંટા પર ઉ

ઘોડા પખે તું ભલો ને પખો ઘોડનું ભલો.

—ઘોડો પખા કરતાં ભલો અને પખો ઘોડા કરતાં ભલો.

ચરઈ તેં ઘડો, ખયો ત ખયો નકાં ઉપાડે હયો.

—ગાંડી ઉપર ઘડો, ઉપાડ્યો તો ઉપાડ્યો નહિ તો પછાડી માયો.

ચરઈ વારો ચૂડો, ઘડીક હથમેં, ઘડીક પગમે.

—ગાંડીનો ચૂડો, ઘડીવાર હાથમા, ઘડીવાર પગમા.

ચિરાખ ચિલેં તેં હિચેં.

—કચ્છમા કહેવાય છે કે મેલી સાધના કરનારાઓ અરખ નામના જનવરને પેટ ભરીને પૂડલા ખવડાવે છે અને પછી કાળી ચૌદશના દિવસે તેની પીર પર જેમીને ભાજડા હુંગર પર સાધના કરવા જાય છે. પણ એ તો વરસમાં એક દિવસ. રોજ રોજ પૂડલા ઓઠાજ મળે !

ચીલો નીલો ન ચિથે.

—ગાડાનો ભાડો કરનાર શ્રીમત ન થાય.

ચો કુંભાર ગડોડે ન ચડે.

—કુંભાર કાંઈના કહેવાથી ગરેડા પર ન બેસે.

છઠી ન-કાં વછી ને નિધર અચે અછી.

—છાકરાં-છેયા વિનાનો નિરાતે બિથે.

છાય મેં મખણુ વિમે, ને રન કૂવડ ચોવાળે.

—છાશમા માખણુ જાય, ને રોડ કૂવડ કહેવાય.

છેણુ જા ઉવ તેકે કપાસિયેં જ્યું અખિયું.

—છાણુના દેવ તેની કપાસિયાની આખો.

જિરકલી નિંઢી ને ફંડકલો વડો.

—ચકલી નાની ને ફંડકાટ મોટો.

જેઠી મીં ન પૂલેઠી જો પુતર.

—જેનો મેહ અને પહેવા જોળાનો પુત્ર

જે'લ મા મતરઇ તેજે પે ચોરે' કહયો.

—જેની મા ચોરમાન તેનો બાપ ચોર ચોરી ગયા

જે'જો અગુઓ અ'ધો તે'જો કટક કૂવે મે.

—જેનો આગેરાન આધળો તેનું કટક ફનામા

જોસી જા પાટલે ને વૈધ જા ખાટલે.

—જ્યોતિષીના પાટલા પર અને વૈદના ખાટલા પર ખતમ થઇ જાય

જિઝે' હારીએ' હર ન હલે, જિજિયે' બાયડિયે' હર ન હલે.

—જાગા હાળી હોય તો હળ ન હાયે અને જાગી ભીઓ હોય તો ધર ન હાલે

હડે કે ઉતો સે હાએ' કે ઉખાડે પણ નતો.

—ભગવાન જોળાઓને જે આપે છે તે ડાલાઓને દેખાડતો પણ નથી

હર મે' પેઓ સપ પણ મુંઝી મરે.

—હરમા પડયો પડયો સાપ પણ મુઝાર્ધ મરે.

હાઓ કાગડો બી પગે' બધાજે.

—ડાહો કાગડો બે પગે બધાય.

હુકાર સોંય વરે' છુછડો.

—ફુગાળ સો વરસે પણ જૂડો

હાકડે છ હાસી ને બ હાકડા મયો મૂંઢાંણી.

—દોકડાની હાસી ને બે દોકડા માથુ મૂડામણુ

ડાસી ડાસી, ઘર કનીએ? ત-એં એટ ઉપાડે અઠ ડીં થેઆ.

—ડાસી ડાસી, ઘર કરીશ તો કહે—રેટિયો ઉપાડ્યે તો
આઠ દિવસ થયા.

ધી સુખણી પણ માની-ગાંધી છ તાણ.

—નીકરી સુખી પણ અજ-વજના વાધા

ધીંગે છ ધરા ને બફકે છ બાયડી.

—ધીંગાની ધરતી અને બળિયાની સી

ધુઆ કર્યેં થેથેં કે જે પિટે કયો પીર.

—દેઢાએને દુઆ કરો જોણે પીગીને પીર બનાવ્યો.

ધુડી વારો મેઢાવો.

—ધુડી ગામના મહેમાનને મળવા આનનારા એક પછી એક
એવી રીતે આવતા કે રાત ખૂટે પણ મળના આનનારાનો
મેળાવો ન ખૂટે

નીથ ભદ્ર થ માની અધ.

—દાનત બદ તો રાગી અર્ધી

પડવે ન થોડે સે થાય કુરે થોડે ?

—પડનાને દિવસે જે ન દોડે તે પછી શુ દોડે ?

પીંગે છુડેં એ થોડે થડેં.

—પારણે જૂને તે થોડે થડે.

બકરી જે માં મે કારીગો ન માય.

—બકરીના મોઢામા કલ્હીંગડ ન સમાય

બારે બુદ્ધ, સોરેં સુદ્ધ, વીચેં આવઈ ત આવઈ નકાં
વજાંછંધી વધ.

—બાર વરસે બુદ્ધિ આવે, સોળ વરસે ખરી સમજ આવે

અને છેવટે ત્રીસ વરસે આવે તો આવે નહિ તો જાય
પડે વગાડતી સદાને માટે

બાવા, ભલાધૂર ! ત-થેં ઝલ પોડા !

—બાવા, બલાદૂર ! તો કહે આવ ઘોડાને !

શુચકાર્યો કૃતો ખૂથ ચટે.

—શુચકાર્યો કૃતરો મોડુ ચટે

બોચી વગ જું ધાર.

—બોચી ગકરી ટોગાચી જુદી

બોડા બોડા, જુવાર ! ત-થેં કપાસિયા ને જુવાર !

—બંડંગ બકેરા જુવાર ! તો કહે કપાસિયા અને જુવાર !

ભલિયુ તેજ્યું ઠલિયું ને ઠલિયું તેજ્યું ભલિયું.

—મળી તેની ઘની અને ઠાલી તેની લળી

ભા ભોરો ને ભાભી ડાઘ, હિનજી કસર હુન મેં આઘ.

—ભાષ ભોગો અને ભાભી ડાહી આની કસર તેનામા પૂરાઘ

ભુજ ભજર સુધે ને કચ્છ છિફ ડે.

—ભૂજ છીંકણી સુધે ને કચ્છ છીંકે દે

ભૂત મરે પલીત જાગે.

—ભૂત મરે તો પ્રેત જાગે

ભૂત કે પિપર ઘણાં ને પિપર કે ભૂત ઘણા.

—ભૂતને પીપગા ઘણા ને પીપગાને ભૂત ઘણા

માહ્યેં ખોડધ્યુ મુનુ તડેં જુમે ચડાયો કુનું.

—માણસોનુ મૂના-ટાણુ થયુ ત્યારે જુમાએ હાડનુ ચડાવ્યુ

મા ન મિડે અને રુએ તો નાની કે

—મા નથી અને નાનીને રડે છે

મા મઠે ધી-લા, ને ધી મરે ધીજે-લા.

—મા દીકરી માટે ઝખે અને દીકરી ધોંગા માટે

મા મરે ને માસી જીએ, મા-નુ માર માસી જીછ-માસી ધીએ.

—મા મરે ને માસી જીવે માથા પડેલા માગીની હમાસી થાય

મારે મિયાં ને પોરમે પીમારો.

—મારે મિયા અને ફૂલાય પીળરો

માલણુ રુસે ત કુલે જી ધણિયાણી,

ચોટ જી ધણિયાણી ન થીએ.

—માલણુ ખીળય તો કુનની ધણિયાણી ચોટલાની ધણિયાણી
ન થાન

મિણિયા મિટી માઠ.

—મૌન સૌથી માર

મુલસ મેડિયે કા બેડિયે.

—મરો મહેલમા અચના જ્વેલમા

મુઠાં નિમાજ પડને ? ત-ચેં ખલે હથુડી

—મુઠા નિમાજ પઢીશ ? તો કહે જોડા ખાખને !

રખ તા વડો રસ, જ હુવે ખંખારો ખીરજો.

—રાખમા તો અદ્દમુત રસ છે જે દૂધની નિપુવતા ડોખ તો.

રખ તી જુડે ને ડે તો કુડે.

—દૂધમા ડગાડૂન રાખ મમે તો દેશ મઝા કરે

રિઠે જો વગ હિતે ભગાડ છ બિઠ.

—પેટાનુ ટોણુ ત્યા નહારનુ રહેયણુ

૩૫ રુએ ને કરમ ખાય

—૩૫ રડે અને કરમ ખાય

રોજ મરે તે કે કેર રુએ ?

—રોજ જો મરે તેને કાણુ રડે ?

સગે જે ઘરે વીયાં, પિઠ ગાય ને પિઠ વળાય.

—સગાને યેર તિરાહ પોતે ગાય ને પોતે જ નગાડે

લાખા લખ પણ ફૂલાણીએ ફેર.

—લાખા લખ પણ ફૂલાણીએ ફેર

વસાય વાગી ન વે, ત મોઆ, તોણ હાડી તી કુગે

—ધર વસાવવાવાગી ન હોય તો કહે—મુઆ, તારી દાઢી

ડગડગ થાય છે—નાયબુ નહિ તો આગણુ વાકુ

વાઘેરે જો વાણુ, તેજો સિણુ ન—કા સુખાણુ.

—વારેરોનુ વઢાણુ સદ પણુ નહિ ને સુકાન પણુ નહિ

વાય જો પડછામ્મયો વાય મે

—ફવાનો પડછામ્મો ફવામા

વ્યાજ કે ઘોડા ય ન આપડે.

—વ્યાજને ઘોડા પણુ ન પડોએ

વિગણુ છાય ગિનણુ ને પારો લિકાયણુ.

—છાશ લેવા જબુ અને પાનિયો છુપાવવો

સભ હી સરખા ને ઈધ જા ઉઘાડા.

—ખીખા બધા તિવમે રીક પચુ છ ને તિવમે ઉઘાડા

સપ નતો મારે ડપ તો મારે.

—સાપ નથી મારતો સાપની લડક મારી નાખે છે.

મીયાડે કે સી પે, તડેં ડર સંભરે.

—શિયાળને ટાઢ પડે ત્યારે ગુફા કરવાનું સાંભરે.

મોંધરી ખરે પણ વદ ન છડે.

—કાથી બળી બળ્ય પણ વળ ન મેલે.

મોઢા ખિલે ડાલે તા, તો બે મોં મુગતો.

—મુંડલો ડાલા પગ હસે કે તાર મોહું મોકશું !

મોઢી સણગાર કરે તેસીં ભાજાર ઉઘી વિમે.

—મોઢી સણગાર કરે ત્યાં મુઘી બજાર ભેડી બળ્ય.

મોઢા બેા ખિજ કે.

—મોઢા ખીજ માટે ગયો તે ગયો !

હળમ જે હથ મેં ડાઢી આવઈ ત હળમ છ ન થપ.

—હળમના હાથમા દાઢી આવી તો હળમની ન થઈ.

હિકડો નનું સો રોગ હરે

—એક નકાગ અનેક દુઃખ મટાડે

હિકડો ખર ને સો છર.

—એક બળમા સો કળ.

હીલે રિજક ને ભાયનેં મોત.

—ગુજરાન માટે ઉઘમ અને મોત માટે જહાનુ.

હુવે ત હમ, ન હુવે ત રોજો.

—હોય તો હદ ને ન હોય તો રોજો.

અખ વિમાણુ આંગણી, નક વિમાણુ નાગુર;

મોં વિમાણુ મોયડો, ડંધ વિમાણુ ડાઢારસી.

—આજણી આંખને બગાડે, નાસર નાક બગાડે, ખીલ મોઢું
બગાડે અને દાદારસી દાત બગાડે.

આંછ બત્રી ને આંજો બિજજ.

—તમારી બત્રી ને તમારૂં બી—અમે તો છોડ્યુ.

ઉત્તર તો ઝણકે. (હિજ્જડ છે.)

ઉમરલા વારે લેખો. (ધણેધ પચા દાદ સો)

કન તોડે ઇ સોન કેડા ?

—કન તોડે તે સોનુ ચા કામનું ?

કવલી તે કાંઠા ન વેં.

—જાય પર પચાણ ન હોય.

કુતેં જો સંઘ કાસી ન પુજે.

ફતરાનો સ ન કાસી ન પહોચે.

કુંવારી જો કતેલ નાંચ.

—સહેલુ નથી.

કો ફૂંકે, કો સૂંકે, કો વ્યખે, કો ચાટે (તમારું)

—કોઈ ધૂમપાન કરે, કોઈ સૂધે, કોઈ ચાવે, કોઈ ચાટે.

કાકો દિઠે કુટમ દિઠો. માથું દિઠે મોસાર.

—કાકાનેલેયો તો કુટ બલેયુ, માથો લેયો તો મોસાળ લેયુ.

ખલ્લે સેં હલ્લે, ને પટારે સેં ઝાપટે.

—જેઠાથી મારવુ અને પટોળાથી લૂણુ.

ખીલો ખીર ડ, છ મે કેર ધારે ?

—ખીલો દૂધ દેતો હોય તો બેંસ કાણુ રાખે ?

ગાંધ્રયુ' મોઠ ને ઠક્કર વાંઠ, છારા કરીં છલે મેં રાંધ.

—બેંસ બાગોગે ને છાશ છાગેળના સમાનાથેં.

ગરીબ જો મા કુત્તાય ન ખેં.

—ગરીબનું માસ કુતરા પણ ન ખાય.

ધાસીયો ઘોડો ન પેટીયો ચાકર (બંને સરખા)

ચતુર છ ઘડી ન મૂરખ છ જમાર.

—ચતુર એક ઘડીમાં મમજી જાય ને મૂર્ખ જન્મારામાં

ચુલ વટ ચકર કરીં, ઘર મેં કેસર સીં;

ખારાં જાણે બકરી, ઇનીં પુતરેં વાર્યાં ડીં.

—જે ચૂલા પાસે જ ચકર લગાવતા હોય, ઘરમાં સિંહ અને બહાર બકરી જેવા હોય એના દીકરાથી દહાડો વળ્યો !

જાપંધે જામ નતો ચિયાજે.

—જન્મતા વેત મહાપુત્ર્ય થઈ શકાતું નથી.

કુંગરેં છાંઈયું ન વેં.

—કહેવાતી મોટાઈ કામની નહિ.

હાય પીઆ જમણું, ત લાભ ધિયે બમણું.

—તેતર હાથા પછી જમણો બોલે તો ધણો લાભ

દાલ પિદ્ધ સેં, ને ફસ્મો ફિદ્ધ મેં.

—દાલ પીટાનાથી રણુકે અને મૂર્ખ ફિટકારથી પણ.

તરા મેં પાણી નાંચ પુગો, ને બાણુ વછ રચા પાર તેં.

—તળાવમાં દણુ પાણી પગેચુ પણ નથી અને ત્યાં પડેના મગર તો પાગે આવીને બેસી રચા

તાજી તાજણું ન સધ.

—તાજી ઘોડો ચાણુક ન ખમે

તડ તેં જૂટા આય.

—જરા વારમાં નહ ચાપ એ.

તિતર જે માં સકન.

—તેતર કહે તે ખરૂં ! (બંગ)

ધોરો જખખ (સમ)

ધાર અણી ને ધૂમાડો, સચો હથિયાર ઝોસાણ,

—ધારવાળાં, અણીવાળાં અને ધૂમાડાવાળાં હથિયારોમાં સૌથી
ઉત્તમ હથિયાર સમય પરનો હિતસાહ.

નિત વડી આપ.

—દરોજની વાત મોટી છે.

પાટણ છ પડી, ને હારે જો હુલ.

—કરવું થોકું અને કુલાઇને ગાવું ધણું.

પીરેં જા પિદ્ધલ વરેં, પણ માધત્રેં જા ન વરેં.

—દેવોના સાપિત ટેકાણે પડે ખરા, પણ માધત્રોના સાપિત
ટેકાણે ન પડે.

બકરીએં મેં ઉઠ પાધરો.

—બકરાંમાં ઊંટ પાધરો.

બર વરસારે સવ લુખ્યો ન રે.

—ભયાં ઝોમાસામાં સસકું જૂખ્યું ન રહે.

બજાંધે હથિયાર આ દિયાં ફિગાઇજે.

—ભાગી જવા વખતે પોતાનાં હથિયાર પોતાના બાઇ તરફ
ફેંકવાં જોઇએ.

મા મુઠ ત પે ચોરેં કકથો.

—મા મુઠ તો વ્યાપ પણ દરાઇ ગયો.

મા મુઈ ત પે વિકાણું.

—મા મરી ગઈ તો આપ વેચાઈ ગયો.

માર તું મોર તોલાં.

—માર્યા પહેલાં જ તોળાઈ !

માઈતર તાં વડ જી છાંઈ.

—માવિત્ર તો વડલાની છાયા.

મુંધ આજઈ મે ઝલઈ ન રે.

—સમય આવ્યે મેંસ ઝાલી ન રહે.

મિયાંજી નિમાજ પઠને ? ત-ચેં ખલેં હથૂડી.

—મિયાંજી નમાજ પઠશો ?—તો કહે, જોડા માર્યે.

મુઠસ જો મટ મુઠસ કહે.

—મઠની કિંમત મઠ કરે.

લંકા લાઠી ને ઘાઘેં વર, ન થિયેં ભેરા ને ન વસે ઘર.

—લાઠી લંકામા ને વર ધોધામા, ન યાય જોળાં ને ન વસે ઘર.

જો જો લેટંધલ.

—સમયમુચક સ્વાર્થ.

વાટ જી વાય, કો ચે બિની કો ચે તાંગી.

—રસ્તા પરની વાવને ઢાઢ જોડી કહે ઢાઢ છીછરી કહે.

ચોનારા ભા ! લિખ ચોન તાં ડ ! ત ચેં-આઈ વટી
વિલાસી લગેંતી.—ત ચેં તડેં મુજો કોં વ્યો ?

—સોની લાઈ, જરા સોનું તો દે ! તો કહે જાઈ, તુ તો
ખોટી મૂખી છાએ છે. પેવી કહે—ત્યારે માઝ મુ મયુ ?

ચુબર સાં ન ઉતરે.

—સુન્દર સીધા ન બેતરે

સજલે જ સોઠ ભલી.

—સાજનની સઠગમણ પણ સારી

સાઇયે જો વીયા ને માઇયે' કે બિજગો.

—વીયા એકને ઘેર ને બિજગરો બીજને

હિક્કી વસ ને સો રસ.

—એક વરસાદ ને સા રસ

હિક્કે જો મોં સફર સેં ભરાજે, ઝિએ જા મોંડે સેં' પણ
ન ભરાજે.

—એકનુ મ્હો સાકરથી ભરાય અને આઝાનુ મીઠાથી પણ
ન ભરાય

વાય મે સેતરાજે, સે કડે'ક તાં જુરે.

—ધડો ફવામા બેતરે, તે ક્યારેક તો ભાગે

બાપા ! બાપા ! બારાં બાયડિયુ વિડે'ત્યું. ત થે—પુતર !
ન્યારે તાં ખગે માણુધ વિચ્ચ મે ફૂધી.

—બાપા બાપા ! બહાર બેરીઓ લડે છે તો કહે—દીકરા !
જો તો ખરા, તારી મા વચમા હરી

બરધ તોજી લપધ, જુડેા સજી રાત તપધ;
ખાસો મુંજો હરેઓ, જે ખાઇ પેટ ભરેઓ.

—બળી તારી લાપસી જે આખી રાત પેટમા તપતી રહી
મારે બરડકું સાર, જેનાથી વૃષ્ટિ ચઢ

સુવર સંખ કહેઓ, ઈસી ઉરજ આણ,
 મોસર ફૂટ'ધો ગાટિયો, પાંચોર્થો કેકાણ;
 સાવજ ઉથેઓ હર મિંજા, ઇ તાં પંજ અજાણ.

—દાતરડી જિગતી હોય એવો સુવર, યૌવનમાં આવતી નારી,
 મોસર ફૂટતો યુવાન, જોખનમાં આવતો અશ્વ અને ગુફા-
 માંથી બેઠેલો સાવજ એ પાંચ શું કરે, તે કોઈ જાણી
 શકે નહિ.

વસ જિઝી, ત કણ-ખોટ,
 જોખ જિઝી, ત મણ-ખોટ;
 ધુજમ જિઝી, ત ધણ-ખોટ,
 કુખ કચી, ત જણ-ખોટ.

—વરસાદ ધણે થાય તો દાણાની ખોટ, ઝાઝી ધણ જોખ-
 વાની હોય તો એકાદ મણની ખોટ, પશુધનમાં ધૂળરીનો
 રાગ આવે તો ધણની ખોટ અને માતા ખાનદાન ન હોય
 તો સંતતિમાં ખોટ.

સીં સીયાણું, મુઘડ નર, પરદેસેં પરેં;
 ફકડી ને કખૂતર, ખુડીએં મેં સડેં.

—સિંહ, સીયાણો અને ચતુર પુરુષ વિદેશમાં વિચરતા હોય
 છે. ફકડીને કખૂતર એમની કાગકમાં જ પડ્યા પડ્યા
 સડતા રહે છે.

સિયારે કેર સુખી?—જેંજે ઘરેં ભાય,
 બિનારે કેર સુખી?—જેંજે ઘરેં છાય;
 વરસારે કેર સુખી?—જેંજે છાખ'ધ જાય.

—શિયાળામાં ડાણ સુખી?—જેને ઘેર તાપની અગરદ દોય

તે. ઉનાળામાં ઠાણ સુખી ?—જેને ઘેર છાશ પુષ્કળ હોય
તે. ચોમાસામાં ઠાણ સુખી ?—જેનું પાકું મકાન હોય તે.
(ચાના શોખીન કહે છે—જેને ઘરે ચાય.)

ઉઠ કઠમં ખાણ, તે વગ કનાં વરેઓ,
ઘોડે કઢ્યા બિહા, ત ચહી કો ન ચડેઓ;
માકુ ખાધે અમલ, ત ટોલી કનાં ટરેઓ,
રન ચર્ધ કુવાઠ, ઘર છુંલ કનાં બરેઓ.

—જોડને ખાણ ચઢ તો જૂયથી જુદો પડો. .
ઘોડાએ બિહા કાઢ્યા તો ચડવા માટે નકામે
માણસે અહીંથી ખાધું તો મંડળીથી ટળી ગયો.
ઘેરી ખરાબ ચઢ, તો ઘર જીંબરમાંથી બળી ગયું.

કચ્છી પિરોલી (ઉખાણું)

‘કચ્છી પિરોલી’ નામની પુસ્તિકા લખનાર ઉસમાન બચ્ચા ખુડખુડિયાનું નામ છેક અપ્રસિદ્ધ નથી. એ મૂળ જુજ તાલુકાના માનકૂવા ગામના રહીશ હતા. એમના પિતા બચ્ચા ખત્રોનું અવસાન થતાં નાની ઉંમરમાં જ એમની માતા સાથે જુજ આવ્યા અને મામા જનમહમદ ધડિયાળીને ત્યાં જીજરીને મોટા થયા. જુજની પાટવાડી શાળામાં સાત ધોરણનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને જ્યાં નંબરે પાસ થયાં અને ત્યાં જ શિક્ષક તરીકે જોડવાઈ ગયા. એ વખતે કચ્છના શિક્ષણ અધિકારી તરીકે દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર હતા. એમણે ઉસમાનભાઈની જુદિમતાની કદર કરીને તેમને અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવાની સગવડ કરી આપી. અહીં કોલેજનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સંસ્કૃતમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા. એક મુરલિમ શિક્ષાર્થીનું સંસ્કૃત ભાષાનું આટલું જ્ઞાન જોઈને શિક્ષકો પણ અકિત થઈ ગયા. ચિત્રકામની પરીક્ષાઓ પણ એમણે સારા નંબરે પસાર કરી હતી.

અમદાવાદથી કચ્છ આવીને એમણે જુજમાં શિક્ષક તરીકે કેટલોક વખત કામ કર્યું. ત્યારબાદ રાજકોટની ખાટૈન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જોડાયા. મોટી ઉંમરે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પ્રથમ કક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. રાજકોટની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને પંચગની મુસ્લીમ હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર તરીકે જોડવાયા હતા.

આખર અવસ્યામાં એમણે આંખ અને કાનની શક્તિ ગુમાવી

હતી આખરે સન ૧૯૧૨ માં મુજબમા એમના પુત્રને ત્યાં એમનું
અવમાન થયું

ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી ગવિશંકર રાવળ રાજકોટમાં જ્યારે
કૂઠીંગની પરીક્ષા આપના ગયે ત્યારે તેમને ભારતર ઉસમાન નય
લેતા પરિચય થયેતો ઉસમાનલાઇની ઝોળખાણ આપતા શ્રી રાવળ
'સ્મૃતિ ચિત્રો' માં લખે છે કે—“પરીક્ષાની સર્વ દેખરેખ અને
જવાબદારી ધરાવતા પ્રસિદ્ધ ચિત્ર-શિક્ષક ઉસમાન નયલને મે
પહેલીવાર અહીં જોયા સ્વચ્છ સફેદ અર્ધો ઢાટ, પાટન, માથે
સફેદ સ્વચ્છ સાફેડ, મધાઇથી ઢાપેલી આછી દાઢી વચ્ચેના ઊંજળા
મુખમાથી સ્મિત પ્રસારતા જેવા ઉસમાન નયન એક આકર્ષક
વ્યક્તિ હતા તેમના શબ્દો અને વાક્યોમાં ઉચ્ચાર અને વ્યાકરણની
શુદ્ધિ હિંદુઓ કરતા પણ અસરકારક બનતા એમની પાસે હિંદુ-
મુસ્લિમનો ખ્યાન જ અદૃશ્ય થતો, એક આદર્શ શિક્ષકની છાપ જ
પ્રકટ થતી ”

આવા હતા શ્રી ઉસમાન નયન ખુડખુડિયા ત્રીજી શુદ્ધિ અને
સરળ સ્વભાવથી છેક નાની સ્થિતિમાંથી તે જોયે ચક્ષા હતા
વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી અનેક પુસ્તકો એમના તરફથી પ્રકટ થયેલ
કચ્છી સાહિત્યમાં ‘પિરોલી’ નામક પુસ્તિકા સવત ૧૯૬૪ માં
એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી હતી અહીં આપવામાં આવેલી ધણી
પિરોલીઓ એમના સમહને આભારી છે

પિરોલી અર્થાત્ ઉખાણા એ કોઇ પણ પ્રજાની અમૂલ્ય
સમૃદ્ધિ છે પ્રત્યેક દેશની પ્રજામાં આવા પ્રકારનું સાહિત્ય અસ્તિત્વ
ધરાવતું હોય છે નાના-મોટા સૌ આ સાહિત્યમાં રસ લેતા હોય
છે કચ્છમાં પણ આવી પિરોલીઓના અખૂટ લગાર છે સમય
સમય પર પેદા થતા લોકકવિઓ પિરોલીઓની નવી નવી રચના

કરતા રહે છે. જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી જુદા જુદા પિરોલીઓ મળી આવે છે. આ સાહિત્યથી શુદ્ધિ ખીંચે છે અને વિચારશક્તિને વિકાસ થાય છે. રાતે વાળુ કરીને કુડું ખીજનોની મડળી જનમે છે ત્યારે આ સાહિત્ય એક આનંદદાયક મોજ થઈ પડે છે.

હિંદી ભાષાનો ‘પહલી’ શબ્દ અપભ્રંશ થઈને ‘પિરોલી’ રૂપે કચ્છીમાં ઊતરી આવેલો લાગે છે.

પિરોલીને પારખનામાં મદદરૂપ થતા માટે ફેટનીક ખાણો એટલે પદાર્થ—સમૂહ નક્કી કરવામાં આવેલ છે પિરોલીનો જવાબ શોધવાની સગવડ માટે પિરોલીનો પૂછનાર એની ખાણ પ્રથમથી કહી દે છે. આ ખાણને આધારે પિરોલીને પારખનાર એ દિશામાં વિચાર કરવા લાગે છે આવી નવ ખાણો નીચે મુજબ છે—

૧ ઉદ્દમોજ:—એમાં વનસ્પતિજન્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે—લીમડો, પીપળો, લુગડા, ટેબન, પાદડા, કાગળ વગેરે.

૨. જરોજ:—જે પ્રાણીઓ જર અર્થાત જોર મૂકે છે તે એમાં મનુષ્ય, ગાય, બેસ, હાણુ, દાત, શીંગડા વગેરે આવે છે.

૩. ધનોજ:—જે પ્રાણીઓ ધડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તથા તેમની બનાવટો આ વર્ગમાં આવે છે દા ત પક્ષીઓ, સાપ, છીપ, માખી, કીડા, મોતી વગેરે.

૪. પિંક:—પાણી તથા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થતી ચીજો. જેમકે પાણી, મીઠું, ખરક વગેરે

૫. સીતોજ:—ધાતુ માત્ર તથા પત્થર સીતોજમાં ગણાય છે. લોહ, પત્થર, તાણુ, સોનુ-રૂપ વગેરે

૬ મીનોજ્ઞઃ—માટી તથા માટીમાથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ. માગી, કોડિયુ, નળિયુ, માટણ વગેરે

૭. અગોચરઃ—તમામ આકાશી પદાર્થો અગોચરના વર્ગમાં આવે છે ચન્દ્ર, સૂર્ય, તારા, વાયુ વગેરે.

૮ વાઈઃ—સ્થૂળ પદાર્થો નહિ પણ ભાવનાયક નામે. આ વર્ગમાં આવે છે જ્વેષ્ઠ, સાય, જૂદ, મહોન્નત, લંબાઈ વગેરે. (વાઈ=નાણી)

૯. વાઈયાવાણઃ—શહેરો, ગામો વગેરે આ ખાણમાં મેળાવે છે. કચ્છ, જુજ, મુખધ વગેરે

કુચ્છી પિરોલી

પિરોલી પરધાન ચે, સુણ સાંગાણી વીરા;
સત ઠીં સુકેં તોય, નીલા જો નીલા.

—મુડ-મગ.

ત્રી કે અવગુણી, તર કે વલી નાર;
પાથારીએં પધરી, નવરેં વટે ન્યાર.

—કાલ કસવી કામ કસે ને વેણું.

જલતારણુ ને કુત્તા મારણુ, અંધે જો આધાર;
કંથડા ! છું કિત ભુલેં, ધ હકલ જો હથિયાર.

—લદ.

ધારેઆ ચેં ધુવર મેં ઠિઠી, નાલે ચંડી નાર;
અંટે-લિંટે કુટરી, કારે મોં કુંવાર.

—ચણોગી.

બૂસિયેં જાબૂત સે, અંટે-લિંટે કારા;
તેણ સંગત ન કળે, જે હલેં ઉઘાડા.

—કપાસિયે જો ખીજ,

(કપાસનું નાવેતર કોઇ વાર જોખમી ખતી જાય છે)

આંઉં આઘેસ તોકે, છું રોકે વિઠેં મુંકે;
છું છડ મુંકે, ત ખણી વિમાં તો કે.

—એક પનિહારી ખાણી ભરવા જતી હતી. રસ્તામાં વરસાદ
આવી પડતાં તે એક છાપરા નીચે ઊભી રહી થોડી વાર પછી એને

રોખી રહેના વરસાદના પાણીને તે કહે છે—તું તને લેવા મારે જ આવી પુ. પપ્પ તું મને રોટ્ટી રબો છે. તું મને છોડે તો હું તને મારું જાડું અર્થાત્ પાણી લગી જાડું.

કાઠ જિન જે પેઠ મેં, કાઠે-ચઠમ્ આય;
વાગ ખી જે હથ મેં, ધૂડ ધણી કે પાય.

—સરાણ.

પેલાં હુમ્મયું ન પધરિયું, પાય પેલા ચમ્મયું;
વિશ્વ વરાકા વિંગલિયું, વિંગલિયેતે તે વમ્મયું;
કથા રંગ છડે કહે, પકે રંગ તે પમ્મયું.
ઉમિયું એ આબિયારિયું, ઈ નારીયું કમ્મયું?

—ધોળા મૂછા : ધોરીયુ મુછિયુ.

—સદેદ અને વકડી મૂછાવાળા કોઈ જુદ પુરખને વિંગલિયુ નામના ગામે જતો જોને કોઈ લોક-કવિએ આ મુંદર પિરોલીની રચના કરી જણાવ છે.

સિંધ મિંજા સરદાર સો, ચડેઓ મેઘમલાર,
કટક કોઠે કચ્છ મેં, હાથીડા હજાર;
હેતે હાથી જોતરે, સોંચેતે સરદાર,
બલી થઇ બામની, જે કૂલો ડિનું કંધ કે.

—કચ્છના જામ લાખા કૃષ્ણણિનો સુવર્ણ-પુરસો જુજના મુખપર ગામ પાસેના ઝુડકમાથી જળહાર કાઢવા મારે સિંધના મીર ગુલામશાહ કમ્બોડાએ હાથીઓના કોચ માડીને ઝુડકનું પાણી ખેંચાવ્યું હતું ત્યારે ઝુડકીએ જલકાષ્ટને, ખાલી ચતા ઝુડકમા પાણીની રેનમ-છેન કરી દીધી હતી એવી લોકકથા કચ્છમાં પ્રચલિત છે.

પાણી મિંજા પેદા થયો, સે નાલે ચ'ગુ' નર,
 નાલો ઈન જો તડે પેઓ, જડે સુકી થેઓ સર,
 આણે રખેઓ ચોક મેં, ડિસણુ જેડો વર,
 ખાધે તાં મન ખુશ થેઓ, ધિલ પણ થેઓ તર;
 હલે ન પિઠ હેકલો, સાથ સંગાયેં સર,
 હલે અસવારી વિચ મેં, કેં અસવારી ખર.

—મીઠો : મીઠું.

જોધેં કે પણ જગ મેં, કુકાય ડે તી પાર,
 મુઠસેં જેડે મુઠસ કે, લનાય તાબેદાર;
 સામેં અચે સુંદરી, સજે ને સજ્જાર,
 ઉમર ચેં મારધ કે, ઝાઠેં તેં વીચાર.

—ગરબ.

અરસેં મિંજા ઉતરયું, મેં ઘડયું લાલ લુઆર,
 ન એણુ કે આઠયું થઈયું, ન કોં હથોડે માર;
 જે'કે નમેં ડે ઘણી, બેઆ જોગી જટાધાર,
 ખાસી પિરોલી ખીમરાજ ચેં, વીર વિચારે ન્યાર.

—ધીજોધર જ્યુ થેયું.

સિંધ મિંજાનું સખકર્ષ, આવઈ કચ્છ કિનારે,
 મહોખત લગી મુઠ સે, ઘટ ડિનેં ગારે;
 પઓ ચેં પિરોલી, વેલી દીજ વારે.

—સિંધી ચોખા.

લથ જોલે ને લથ મુજે, કન તાં મુજે ન કોં;
 કાં જોડો ગુરજ મુજે, જ્યો કે મુજે ન તોં.

—નાદી-પરીક્ષા.

ઉચેં આસન અલખેલા, મેં ધાના ઢિલા પરવેસ,
 વિઠા વિચાઠા વિલ મેં, છૂટા છડે કેસ;
 તમા ન તેકે તામ છ, ન પાણી જો પરવેસ,
 ખંધણ ઘણું બાપઠ મેં, નાંધ માપર મેં મેઠ;
 વિઠા ધેરે વેસ મે, ઉધેઆ ન ઉમર ચેં.

(બાપ ગામમાં મંદિરની અગામી પર બેસાડેલાં પત્થરના બે પૂતળાં)

અંડેં લિંડેં ધોરી, પછુ મા-પે કારા,
 હથેં પગેં જો પતો ન, એડી કુઠંગી કાયા;
 મોં, નક, નેણ પજ, જીવ-જાંત-નાંધ,
 જોકે છડે ઢિની યુગે, એડી અજબ નારી આય,
 —સાપની કાયળી.

આઠ કાઠ નોંઈ જારી, તેં મેં વિઠા કનધારી;
 ખેં સોપારી ચખીએ પન, બીં લેણેં જા બાઈ કન.
 —ખાટલા પર બેઠેલ, રાવણ-મ દોદરી.

આયા તે ઉમગ મિંજા, ત બો લગો શિડંગ,
 ન કો હાથિયાર હથ મેં, ખંજર કોં ન ખણન;
 ઇ મૈયા મતારા મે, વાત-સેં વિઠન,
 કડેંક તાં ઢિની-સેં, સાવજ ગ્રામ દિરજન.
 —મચર.

ઉઠ કલગો હિકડો, પાસાઠિયું પિંજા,
 લાઠિયું લગેં હિકડે કે, ન ધાંઉ કન બેઆ;
 જી પણ નર ત્રેઆ, જુડો જલ હારીંધા વેઆ.

—જળરેંટ

ઉશ્મોળ ઉપની, તેમ કઈ કારીગર કાર,
વેછા^૧ રંગેઆ વીતરા,^૨ વેછા ધારે ધાર;
તેં મેં ટંગેઆ કિતરા, સીતાળ સણુગાર,
નારી નર જે હુથ મેં, વિછાય વિઠી વાર.

—માછલાં પકડવાની ગાજ.

ઉપની જિંથે કૂલ મિંજા, પે-જો બુકો પે;
તેં-સેં તી વીયાં કરે, સાલખ લણ ગિને.

—છાય-છાશ

કારી નાર કુરૂપ, ઓપે અચ્છી રીતે,
મોંધી મોંધે મુલ, હિત આવમ હેતેં;
નર મિંજા થઈ નાર, જંગલ મેં મું તાં જાણુઈ,
રાજા ઉતો માન, સાલખ સચ્ચી જાણુઈ;
હુચ્ચો કોક લિકાય, તાંધ પિનઈ પધરી થિયે.

—કરૂરી.

ચૈતર મેળેં ચમકેતી, નર મથે નારી;
ઓસડ મેં અધકી, ઓરત કે ખ્યારી.

—નિમોરી-લોમોડી.

(નિમોરી નામનું ગણામા પદેરવાનુ ઘરણું)

કુંગર મથે દરસટી, કંઠી મેં કોડાય;
જાં વિમાં જાગર મેં, ત મેં કે વિડી બકરી ખાય.
—મે-એટમે મેંસ નદિ, પજ આકડાનું ફળ આકોમિયુ.

૧ કાજાં. ૨ ધજાં.

ધરિયા કંઠે ધાધણી, નય જે કંઠે ન્યાર,
ફુલ જેળા ફુટરા, ઝોંઝે જે આચાર;
સિંધણ ઉભી સહ કરે, ઝોઠે તે વિચાર.

સષ (એક જાનનું ઝાઝ) સમ=અધી.

નંગરધી નિકરઈ નાર, તેં કે લજ ન-કાં લી;
ઈન-જી મા ફૂડી, નાની ફૂડી, ઇ ફૂડી ફૂડી જી ધી.
—માફૂડી-અર્થાત્ ફીડી.

પમે સતેં ન ઉપડે, ડાંચ મણેં જે ભાર;
ગાટ વિજી હલ્યો લેઠ મેં, લાડી જે ભરધાર.
—મૂઠો (વરરાજને અપાય છે તે)

સિરો તોજે સિંધ મેં, હું હિતે હારઈ ક્યાં ?
સમેં સંધે સાથડે, માંકે હિતે અપાર થ્યા.
—ચોખા.

સીતાજી નર સપનું, મે ભારી લાઠ ઘેઝો;
ઇત્રી જે અંગ લગો, ત કિરી પદ પેઝો.
—તાણું.

સોન વરણું ને સામરો, વણ માર્યો રૂવે;
ઇ પિરોલી ન લજે, મે અમલ વોણું હુવે.
—સમરો.

હિકડી અલા જે આસરે, બઈ પોરઈ હલે પદ,
ત્રઈ ઘોડેં જી સતર મેં, ચોથી ઇત્રી વદ;
ખાસી પિરોલી ખત્રી ચય, બુરી પોંધી ઝડ.

૧. આકાશમાં વિહરો, ૨ વીંછી, ૩ ઘોડાના સાજનો
વીંછીયો, ૪ પગે પહેરવામાં વીંછીયા.

હિક્કી ખેંધે હિઠી ખેતર મેં, બધ લાજરેં હટ;
ત્રણ વધ સદ કંધી, સે મૂર ન અચે મટ.

૧ વૈયા-પંખી, ૨ વહી (ચોપડો), ૩ વધ=ઉંમર.

હિક્કી ચોરેં જે ચિત મેં, બધ જંધર મથે જોય,
મા હિની ધીય કે, સે હાયજે મેં પણ હોય;
મોય ટાણે માહુઆ, છાલ કેં-મે મ હોય.

૧ હિક્કી=આંચકી લેવું, ૨ ધંટીનો ઝડપી ફેરો, ૩ હાય
જમાં અપાતુ છીકું, ૪ આંચકી.

વિમ વિલાલી વેખલી, હું બાળુ હિઠે બાર ?
હિક્કો ઢેંકેં મેં ઢેંકેં ઘોસ, બધ ઢેંકેંસ મુતારેં જી માર;
વિમ ભુજ જેડે સેર મેં, જિત પોંગે લુહન બાર.

—નિંધર-ગંધને ખેડત કહે છે.

નોતિયાર ઇસા સલેમાન

કચ્છી લોક-સાહિત્યના પ્રેમી નોતિયાર ઇસા સલેમાન કચ્છી સાહિત્યના ચાહક છે, સંગ્રાહક છે અને કાવ્ય-રચના કરી શકે એવા કવિ પણ છે. નખત્રાણા તાલુકાના બાડરા ડેમ પર પોતાની ફરજ બજાવતા રહીને કચ્છના સાહિત્યની સેવા પણ કરતા રહ્યા છે. એમણે ઘણી પિરોલીઓ, ગુજરતો તથા કચ્છી સગરોની રચના કરી છે. અહીં એમણે રચેલી થોડી પિરોલીઓ આપવામાં આવે છે—

ત્રે નર ડિઠા તેરે મેં, ગોઠ કનાં બાર,
જાત તિની છ હિકી, નાલા ધારો ધાર;
ત્રાય હિકડે હંધ તે, સુરેં ન આંગર ચાર,
મ પિરોલી ઇસા ચે, વીર વિચારે ન્યાર.

—તેરાના ત્રણ તળાવ

હમાલ હંધ મેં, તરાર પણ નાંધ,
હુલ ધિયે તો, કજિયો પણ નાંધ;
લઠિયું લગેત્યું, ઢોર પણ નાંધ,
પગ ન બોડે, ઘોડા પણ નાંધ.

—દોન

ઓરત ડિઠી અબડાસે મેં, સુમ મેં ઉભી સરાર,
ઉલી ઉન મકાન તા, સુરેં ન આંગર ચાર;
જુની ગાલ જગલ મેં, બારે કના બાર,
મ પિરોલી ઇસા ચે, વીર વિચારે ન્યાર.

—બારા ગામની જામ હમીરની છતરડી

હિકડો પેઓ પાણી મેં, બેઓ જમીં મથે બેય;
ન કીં ભાંસ્યો ભુજિયે કે, ન કીં ખયો રોય.

—જામ પુઅરો-પાણીમાં પણ પુઅરો.

(ભુજિયાને પણ ગમ્યો નહિ અને રોહાને પણ ગમ્યો નહિ)

કનિયો લગો કુટમ મેં, અધમ થેઓ અપાર,
ભેનરેં તેં ભાર થો, થો લોહી વીર હુઆર;
ભથ વધથું ભર મિંજા, ભેનરું છડે ભાર,
મોટી વધથું બે મુલક, લમી કરે કતાર;
સત તિની સતીયેં જો, કાયમ કયો કિરતાર.

—સુમરી સતીઓ.

બાલ-પિરોલી

મડધ મિટી જો, કંધ કપા જો;
જેડા લગો વા, તેડા નિકરી વેઓ સા.

—ડિયો.

બ બ જાણે, રે રે ન જાણે,
મા મુ'જાણે, પે ન જાણે;
આયસ ઠાડી, નાંયસ મુચ્છ,
ઈ પિરોલી ન લજે, ત પડલે' કે પુચ્છ.

—મકરો.

નાગી નિકરછ નાર, તે'કે લજ ન-કાં લી;
મા ફૂડી નાની ફૂડી, ઈ ફૂડી ફૂડી જી ધી.

—માફી.

કારી ઐ'યાં, કબરી ઐ'યાં,
કારે વડ મે' વિડી ઐ'યાં;
ગુલાલ પાણી પીંધી ઐ'યાં.

—મૂ.

કાઠ જી કુકડી, લો જી ચુ'જ;
ઇનાં ડે તી, ચાર કાં પંજ.

—રેડિયો.

ફૂંડ તો કુટળે, ધૂંડ તી ધમળે;
મા કુંવારી, ધી તી પેણળે.

—ધેડા.

લગ લગ ચો ત ન લગે;
મ લગ મ લગ ચો, ત લગે.

—ચપ.

(મ ના ઉચ્ચારથી હોડને હોડ અડકે.)

ચોખંઠી નગરી, ચાર ધરવાળ;
સોરો રાણીયું, સત ઝો રાળ.

—ચોપાટ.

નીલી ટાપી, કારા વમા;
આયા મુંજા, સજણ સગા.

—રીંગણાં.

નીલી પેટી, ગુલાબી ખાનાં;
તેમેં વિઠા, સીધી ખાનાં.

—કારીગિ જા બિજ.

હેડડોક હડો, માતીયેં જડયો;
પાણી પીને ઉચું ચડયો.

—જીવાર ને સંગ.

નીલો તડેં નર, મુકે તડેં માધી;
ધાલો ધોળી ચેં, મું તરા તેં તે માધી.

—આધુ-મુઠ.

સોન ને ચોપડ, પુચ્છ મેં પાણી પીએ.

—ડિયો.

હલધો વિએ ને લેઠ બધધો વિએ.

—મુતર ને ફારકો.

હિકઠી માની ને બ્યા મિડે ડારા.

—ચંદર ને તારા.

ભુજ લઠાકા, લિઠ કા નાંકા;

મા છીનાલ ને બેદા વાંકા.

—ભુજમા લિડના નાકાની બાબુના લિયા કેદા થર છીનાળ નામની એક તોપ છે અને બાબુમા એક ગુડધિયો પડેલ છે તેને એ તોપના પુત્ર તરીકે ઓળખનામા આવે છે એને દાળની વખતે કારીગરે એને સ્કંજ વાઢો રાખેલ છે આમ છતાં તેનો અવાજ તોપ જેટલો જ થાય છે.

કમું ચેં મું ફૂકટ કિઠો,

આડેલે મેં ધુરઠલ વિઠો.

—ખતેર (રજપૂત)

ચતુર ને ચોરાંકિયો, પાછો ધિઓ પુરખ;

બારણુ વારો નાંચ કો, રુઝણુ વારા લખ.

—કામડો.

બાંદો કુકો બાવર નો, મેં ઝવેરી કુલ;

પિંઠ સવા લખ નો, કરે વિઠો મુલ.

—વાણ

ચાર હેઠં, ચાર ભેઠં, ચાર ચાલીકે ચડ્યા;
ખમાં મુંજે ખાવ ધ કે, જે હેડા ઘાટ ઘડ્યા.

—ગા-મે

મુણે ને દુખિયું ડે, તિતર ન-કાં હોલો;
તોળયું લખ પિરોલીયું; મુળે હિકડા પિરોલો.

—ચીપીઓ

ગુજરાત

ગુજરાત એ પિરોલીની મોગી બહેન, કહી શકાય. 'ગૂઢાર્થ' અથવા 'ગુહ્યાર્થ'માથી અપભ્રંશ થયેલ એ શબ્દ છે. જેનો અર્થ ગૂઢ છે, એવી ગૂઢાર્થવાળી સમસ્યાનું નામ ગુજરાત ગુજરાત એ પિરોલીનો જ એક પ્રકાર છે પરંતુ પિરોલી જેવી એ સહેન અને સરલ નથી એને સમજવી પણ સહેલી નથી. એટલે એનો ઉઠેલ શોધ વામા જરા વધુ મુશ્કેલી પડે છે એનો ઉઠેલ એક વ્યક્તિના ઘાનભ કાર પર આધાર રાખે છે ગુજરાતને ઉઠેલવામા શબ્દોના મુયોગ્ય અર્થ તારવી કાઢવાની કળા રહેલી છે. એ ભાષાની રમત અને શબ્દોના સ શોધનનો વિષય હોવાથી સાહિત્યનો જ એક ભાગ બની જાય છે. એટલે ગુજરાતમા સાહિત્ય અને સમગ્રા ઉભયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ગુજરાત એ ઘણા પુરાતન કાળનું સાહિત્ય છે જૂના વખતમા એનો પ્રચાર પુષ્કળ પ્રમાણમા હતો ઘણી ગુજરાતો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને લોકકથાઓ સાથે સંકળાયેલી હોય છે ગુજરાત એટલે લોક-સાહિત્યનો બહાર સમયે સમયે હિતબળ થતા અનામી લોક કવિઓ એની રચના કરતા અને એની અદર રહેલા ભેરદાર તત્ત્વના પ્રમાણમા આ રચના જુદા જુદા પ્રદેશોમા પ્રસરી જતી આજે આ સાહિત્ય-સમૃદ્ધિનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે જે કંઈ થોડું ઘણું બચી જવા પામ્યું છે તે પણ આ નિવવના સાહિત્ય રસિકોના અભાવે હુમ થઈ જવાની અણી પર આવી ગયું છે એટલે સભવ છે કે થોડા સમયમા એનો પણ નાશ થઈ જાય

સુદિયાળી શાળાના એક વખતના સાહિત્યપ્રેમી અને કલા-વિશારદ એવા આશારપદ્ધ યુવાન શિક્ષક શ્રી દહેરગિરિ દેવગિરિ ગોસ્વામી જે અકાળે ક્ષયના પંજમાં ઝડપાઈને એ બમંકર દર્દના ભોગ બની ગયા, તે ન્યારે માતાના મડમાં શિક્ષક હતા ત્યારે તેમણે ગરડા વિભાગમાંથી આવી ગુજરતોનો લંડોળ એકત્ર કરીને મોકલી આપેલો. એમાંથી થોડીક ગુજરતોના નમૂના જ માત્ર આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર વાચક વર્ગની જાણ ખાતર અહીં આપવામાં આવે છે:—

નર-નાં થ્યા માલ જા, પણ વણુ જે ફેર.

ફોડ (સ્પષ્ટીકરણ):—નર-નાં=લાખો, માલ જા=લખ, વણુ જે=ફૂલ.

સેલ (ઉકેલ):—લાખા થ્યા લખ, પણ ફૂલાણીએ ફેર.

નર-નાં એટલે નર જાતિનો શબ્દ-લાખો. માલ એટલે પશુ-ધન. એ તો લાખોના પ્રમાણમાં હોય એટલે એમાંથી ઉકેલનો શબ્દ આપ્યો લખ (લાખ). વણુ જે એટલે વનનો. એમાંથી ઉકેલનો શબ્દ આપ્યો ફૂલ. એ રીતે આ ગુજરતનો જવાબ થયો—લાખા લખ પણ ફૂલાણીએ ફેર.

ખારે ચડેઓ નર-નાં, સે પખી ઠીંધો કોં ન મિયાં !

ફોડ:—ખારો=રણ, નર-નાં=જામ અખડો, પખી=સેણ.

સેલ:—રણ ચડેઓ અખડો, સે સૂમરિયું ઠીંધો કોં ન મિયાં !

ખારે ચડેઓ એટલે રણસંગ્રામમાં ચડેલો. નર-નાં તે જામ અખડો. પખી એટલે સેણ અથવા સમડી. સેણનો બીજો અર્થ

અને એ બનાવને સલોકામાં કે એવા કોઈ કાવ્યમાં અક્ષરબદ્ધ કરી દેતો. બહુધા દરેક ગામના કોઈ ને કોઈ પ્રસંગો આવા સાહિત્યમાં ગુંથાયેલા રહેતા. આવા સલોકા આખા પ્રદેશના ઇતિહાસ પર કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ નાખતા અને વીરોની વીરતાને જીવંત રાખતા. એ ઉપરાંત વતનપ્રેમ અને દેશભક્તિનાં પાઠ પણ એમાંથી મળી શકતા. શરવીરોના સૌધની પ્રશસ્તિનાં એ કાવ્યો રજુવીર રાજપૂતોને પણ ખિરદાવતા અને વખત આવ્યે કોઈ વદના કટકો એવા વાણિયાને પણ ખિરદાવતા.

દાખલા તરીકે કચ્છ-મુન્દરા તાલુકા જુજપુર ગામમાં એક કોરશી પટેલ થઈ ગયા. એની પાસે એક ઉમદા ઘોડી હતી. રતાડિયાના જમીરદાર આસારિયાજીની આંખમાં એ ઘોડી ખૂંચી ગઈ. પટેલ પાસે એણે ઘોડીની માગણી કરી. કોરશી પટેલ પોચટ વાણિયો ન હતો. એણે ખુલા શબ્દોમાં કહી દીધું, કે “ હસર ! માંગા ધિયરે ન શોભે, વહુઅરે જ ન શોભે ! હસર થેડે ચડી જાણેતા ત વાણિયાં પણ જાણેતા.”

ભૂતકાળનું લોક સાહિત્ય

સંલોકા

જૂના વખતમાં જ્યારે વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના સાહિત્યનો અભાવ હતો ત્યારે પણ લોકો સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવતા હતા. એ સમયે સમાજનું બંધારણ જ એવું હતું, કે સાહિત્ય તરફ લોકોનું આકર્ષણ કાંઈ ને કાંઈ રીતે ચાલુ રહેતું.

દરેક કામમાં લગના સમયે જોડકણાં રચવાનો કે સાહિત્યનો કંઈ ને કંઈ કાર્યક્રમ રાખવામાં આવતો. કેટલીક વાર જનૈયાઓ જમવા બેસતા ત્યારે જમણને બાંધી દેવામાં આવતું. એ જમણને છોડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આખી પંગતની પીરસેલી ધાળાઓ સૌનાં મોઢાં સામે જોમની તેમ પડી રહેતી. આ વખતે કાંઈ કવિ-હૃદયની જરૂર પડતી. જનૈયામાંથી કાંઈક શીઘ્ર કવિ જીડીને બોલે થતો અને જેવી રીતે જમણ બાંધવામાં આવેલ હોય તેવી જ રીતે તેને પોતાના જોડકણાથી છોડી નાખતો. આ રીતે બાંધેલ જમણ છૂટ્યા પછી જ સૌને જમવાની રમ્મ મળતી.

ઉપરાંત લગ્ન સમયે ચોરીદિરા પહેલાં વરરાજા પાસે સંલોકો બોલાવવામાં આવતા. એટલે વરરાજાને ખરણુવા જતાં પહેલાં જ કંઈ ને કંઈ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી લેવો પડતો. આ પ્રયાયી વરરાજામાં કંઈ જોડ-બાંધણુ હોય તો પણ તે ખરબાઈ આવતી.

જ્યારે જ્યારે કાંઈ ગામમાં કે સમાજમાં કાંઈ મહત્વનો બનાવ બનતો ત્યારે ત્યારે જનતામાંથી કાંઈ ને કાંઈ લોકકવિ જાગી જિતો

અને એ બનાવને સલોકામા કે એવા કોઈ કાવ્યમા અદ્વિતીય કરી દેતો. બહુધા દરેક ગામના કોઈ ને કોઈ પ્રસંગો આવા સાહિત્યમા ગુંથાયેલા રહેતા. આવા સલોકા આખા પ્રદેશના ઇતિહાસ પર કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ નાખતા અને વીરોની વીરતાને શ્રવત રાખતા. એ હિપરાત વતનપ્રેમ અને દેશભક્તિના પાઠ પણ એમાથી મળી શકતા. શરવીરાના શૌર્યની પ્રશસ્તિના એ કાવ્યો રણવીર રાજપૂતોને પણ બિરદાવતા અને વખત આવ્યે કોઈ વદના કટકા જેવા વાણિયાને પણ બિરદાવતા.

દાખલા તરીકે કચ્છ-મુન્દ્રા તામે જુજપુર ગામમા એક કોરશી પટેલ થઈ ગયા. એની પાસે એક ઉમદા ઘોડી હતી રતાડિયાના જાગીરદાર આસારિયાજીની આખમા એ ઘોડી ખૂબી ગઈ પટેલ પાસે એણે ઘોડીની માગણી કરી. કોરશી પટેલ પોતે વાણિયો ન હતો. એણે ખુલાશામાં કહી દીધું, કે “હજર ! માગા ધિરે જ શોભે, વડુઅરે જ ન શોભે ! હજર ઘોડે ચડી જાણે તા ત વાણિયા પણ જાણે તા.”

પટેલના તીખા જવાબથી હજર બોદા પડી ગયા. એમણે વા દાઢમા રાખી લીધી લાગ આવતા કોરશી પટેલને બાન તરી પકડી લીધા.

કોરશી પટેલ કાવ્યો ન હતો. જમલ જવાને જહાને એ કે માથી સટકી ગયો અને મહારાઓશ્રી રાવધણજીને મોગી દોજ મા રતાડિયા પર ચડાઈ કરવા તેડી લાવ્યો.

રતાડિયાનો ગટ પાડી, બાજી પોખાવી પછી એણે જુજપુર પાણી પીધું આ કોરશી પટેલના પરાક્રમનો સલોકો આ પ્રમાણે છે

કોરશી પંટેલનો સલોડો

સરખતી માતા સમરૂં પાય, દીલે વિકા શ્રી રાયધણ રાય;
ગેઠ દેવગંદ જેર ચઢાય, કચ્છમેં કારી રાત જ આય,

x

x

x

x

ચસ ચડેઓ,

ચસ ચડેઓ રતાડિયે કે જેર, કટક બેરે કપો આસરિયે તેર;
પ્રથમ ગંજેતું વધેઓ વેર બેઓ થેઓતે મઠઇ સે ઘેર.

કોઠે મેઆણા,

કોઠે મેઆણા રખેંતા આઠ, કડેક કંધાસીં રાજ સેં રાંધ;
એકા ઓરાતા ચાઠીંતા ચિત, માલ કંઠી જે ફુરીંતા નિત.

હાણે મારીયું,

હાણે મારીયું ભુજપર વરે, રાજા વિઠો મર રાજ જ કરે;
કોઠાયાં તેજે ને તણંગ જેર, કચ્છ મેં પાકે પુછેતા કેર ?

હકર ! કોરસીંજ,

હકર ! કોરસી જ મ કળ છક, ખારી વાદી જ મ કળ બેક;
કોરસીં આંકે આડા અચીધો, રતાડિયો ઠીધે ન છડીધો.

x

x

x

x

હેકાર હકર જ,

હેકાર હકર જ ગઢી છખાઈયાં, ગામમેં પાએ હર બેઠાઈયાં;
હર બેડે ને ભાજ પાખાઈયાં, પેય ભુજપર મેં પેર જ પાંઈયાં.

નાભત નંગારા,

નાભત નંગારા ભેરિયું વળે, રાયધણ ચડયો રતાડિયે તે;
કોરસીં સા કે કોઠેઆં ભેરા, હિકદી ચોટ જ ભેરાળે હથા.

ધુટે નારીં ને,

ધુટે નારીં ને વિછટે બાણ, ઘણા ધારૂ જ થયા ઘમસાણ;
થેલે ભડાકે તરોટી ગેઠાં, નાર હોડ ને ગામ મેં ગેઠાં.

વિછટે નાર ને,

વિછટે નાર ને લગેતી લાય, કોઠે હેઠાતું વાકું તી પાય;
મોવઠી રા-જ વારૂ વખાણ, ખાસો ખવાસ ને રામજી જણ.

ઠક્કર આસારિયા,

ઠક્કર આસારિયા ભેરાળે વેઓ, અધલ છડે ને અધલ તેં પેઓ;
હાખડ હુકો હથ મેં રેઓ, રતાડિયો ગંજે હથાતું વેઓ.

અરડા સો જો તાં,

અરડા સો જો તાં સૈકડા હુવો, બેતાલીયે મેં ઝગડા થેઓ;
દેવધર વાણીએ સરખો થેઓ, નાં કોરસીં જો જુગ જુગ થેઓ.

એવો જ એક ખીજો સલોડો છે કટારિયાના કાંવાજનો. કચ્છના મહારાઓથી રાયધણજી પહેવાને અગિયાર કુંવરો હતા. મોટા કુંવર નોધણજી મહારાઓથીની હયાતીમાં જ દેવ થયા હતા. ખીજા કુંવર રવાજને ખડીરના એક સોદાએ જુજમાં દારૂ કર્યો હતા. ત્રીજા કુંવર પ્રાગમણજી હતા.

૧) રાવ રાયધણજીના અવસાન વખતે જ્યાં કુંવરો એમના અભિ-

સંસ્કાર માટે છતરડીએ ગયા. પરંતુ પ્રાગમણજી આંખે દુખવાનું બહાનું બતાવીને ભુજમાં જ બેસી રહ્યા.

બધા કુંવરો સહેર બહાર નીકળી જતાં પ્રાગમણજી રાજગાદી પર ચડી બેઠા, અને રાજ્યાભિષેકનાં વાર્જિત્રોનો નાદ ગગનમાં ગાજી ઊઠ્યો. આ અવાજ કુંવરોના કાને પહોં. એ સાંભળીને પ્રાગમણજીના કુંવર ગોડજી બોલી ઊઠ્યા, કે “એ તો મારા બોળા પિતાનાં કામ હશે, માટે હું હમણાં જ જઈને એમને સમજાવું છું.” એમ કહી ગોડજી સહેરમાં આવ્યા અને અધૂરામાં પૂરું દરવાજા ખુલા હતા તે બંધ કરાવી દીધા.

છતરડીએથી ચાછા ફરતાં કુંવરોએ ભુજના દરવાજા બંધ જોયા એટલે સૌએ ત્યાંથી ચાલીને પોતપોતાનાં થાણાં દબાવી લીધાં. રવાજીના કુંવર કાંયાજીએ મોરખી અને કટારિયું દબાવ્યાં. કાંયાજી શરવીર અને સમર્થ હોવાથી એણે કમળના મહારાવ સામે બહારવટું ખેડવા માંડ્યું.

કાંયાજીને દાખી દેવા માટે મહારાઓશ્રી પ્રાગમણજીએ પોતાના પાટવી કુંવર ગોડજીને મોટા લશ્કર સાથે કટારિયા પર ચડી જવા મોકલાવ્યા. પરંતુ કાંયાજીની કુનેહ અને વ્યવસ્થિત તાકાતથી ભુજના લશ્કરને ત્યાંથી ભાગવું પડ્યું. આ પ્રસંગનો સસોઠો અત્રે આપવામાં આવે છે.

કાંચોળનો સલોડો

સરસ્વતી માતા ! પાય જ લાગું, સલોડો કેવા વરદાન માગું;
શારદા દેવી ! થાજે છું સાચી, માતિ કદીયે મં દેજે કાચી.

x

x

બેઠા દીલેશ્રી,

બેઠા દીલે શ્રી રાયધણ રાય, ઘરઘર ઝોચ્છવ મંગલ થાય;
રાયધણ સુત રવા જૂપાલ, હાલ્યા પ્રથમથી સ્વર્ગ દાવાર.

તસ પાટે શ્રી,

તસ પાટે શ્રી કાંચોળ સોહે, વીર જાડમ જોઈને મોહે;
ધનધન માતા કલ્યાણ માય, અંગે ઉપન્યા કાંઈયલ રાય.

નગર કટારિયા,

નગર કટારિયા વાગઠ દેશ, ત્યાં કને કાંચોળ હુવા પ્રવેશ;
બોલ્યા વિનાંતિ નફરી ન થાય, સાચો રાજા સીલવંત કેવાય.

જાડમ વચ્ચે,

જાડમ વચ્ચે કરમી જાણું, કરમી કાંઈલના આઠે વખાણું;
કુંવર તેજમાલજી મોરખી થાણું, કુંવર લીમજી ચતુરમુજાણું.

x

x

x

x

પચ્છમ ધરામાં,

પચ્છમ ધરામાં આણું પરિયાણું, કચ્છ ધરામાં કરમી જાણું;
દેશ બધામાં દેવ ગવાય, હજ્યો હજમીર એવો વંચાય.

બત્રીસ લક્ષણે,
 બત્રીસ લક્ષણે શોભતો શૂરો, વીર કાંચાળ ગુણિયલ પૂરો;
 પવિત્રા મધ્યે મેરૂ પ્રમાણુ, ક્ષત્રિયો માંહે કાંચલ જાણુ,
 ચરિત્ર ચારો તો,
 ચરિત્ર ચારો તો કચ્છ વંચાય, તેના દીલે શ્રી પ્રાગમલ રાય;
 પાટવી કુંવર ગોઠ બિરાજ, ગઠ કોટ બંદર વધારી લાજ,
 લાગ્યો ગોઠને,
 લાગ્યો ગોઠને માયાનો પાશ, લાઇઓને કાઢી ખાય ગરાસ;
 કાઢ્યા લીમાણી લાઇઓ છતાં, કચ્છને આઠા કમાડ છતા,
 લાઇ લીમાણી,
 લાઇ લીમાણી અહીંયાં જ આવો, અમ છતાં કેમ પરદેશ જાઓ ?
 રાખ્યા કાંચાળએ દિલાસા દર્પ, ગોઠણ સુધી વાત જ ગર્પ,
 કાઢ્યા કાસીદ,
 કાઢ્યા કાસીદ કાંચાળ લણી, લખી કાગળમાં વાત જ ઘણી;
 વાંચી કાગળ ને ઘ્યો વિકરાળ, સામા આવો કરસુ' સતકાર.
 એણે કારણે,
 એણે કારણે ધીંગાણા થાય, પાડા લડે ને ઝાઠ ખોદાય;
 અવર કંધા અડિયા લાઇ, સામા સામી માંડી કટકાઇ,
 વરસે ગલોદી,
 વરસે ગલોદી સામંત શૂર, ઘેલો ભાદરવો ઝાકમજોર;
 અંગ વિષે ત્યાં આડંગ થાય, અંતર ઘડા ચઢતી જાય.
 એણી પરે તો,
 એણી પરે ખાર મેઘ મંડાય, રાણી જાયા ત્યાં નાવાને જાય;
 ઉત્તર દખણનાં ચડે વાદળાં, સામસામા એમ દળ આખડયાં,

વહે તરવારું,
 વહે તરવારું વીજ ઝમૂકે, સૂરા લડ ને કાયર કંપે;
 છૂટે નાડું, ને તેનો ન પાર, વહે વોકળા લોહીની ધાર.
 ચઢ્યો રવાણી,
 ચઢ્યો રવાણી ફરકે નીશાન, કાઢે કમુંબા સાકરની લાણ;
 નીચડે ઘોડે નાખ્યાં પલાણ, ઉલટ્યો જાણે મીઠો મહેરાણ.
 વાગે સરણાઈયું,
 વાગે સરણાઈયું સિંધૂડો થાય, સામા ચાલીને શાફીજ જાય;
 જેમ જેઠીમલ આવી તાડે, તેમ કટક દળ થાય છે થોડે.
 જાણે અંધારો,
 જાણે અંધારો આપાદી મેહ, ગોળા આકાશમાં કંઈ કલોલ;
 ઘેસો ભાદરવો કરે હઠાટ, મેઘ અંધારી ન સૂઝે વાટ.
 કુંવર ગોઠનાં,
 કુંવર ગોઠનાં મેજાવ્યાં માન, ભુજની દેજમાં પડે ભંગાણ;
 લીસોજી હમર ભાગતા જાય, કોઈ કોઠીમાં જઈ સતાય.
 સંવત સત્તર ને,
 સંવત સત્તર ને ઉપર સાઠ, બીજ બિભરી માસ વૈશાખ,
 કાંયાજી કેરે સરખો કેરો, આનંદ અવિચળ જગમાં રેસો.

વાઘેલાનો સલોકો

વાગડના વાઘેલા એટલે વટના કટકા. એક વખત આખી વાગડ વાઘેલાઓને ઘેર હતી. ધરણુ વાઘેલાના વખતથી વાગડ પર વાઘેલાનો સિલ્લો હતો. વાઘેલા હંમેશાં માયાભારે હોવાથી ઘણીવાર કંઈ રાજ્ય સાથે ધણુ આખડી પડતા. મણોના હિસાબે અદીણુ ધણુ વાઘેલા જ જાળવી શકે અને જીતવી શકે. એક વખત કંઈ રાજ્યના કટ્ટા દુરમન પૂંજ શેડને ગઢડાના કિલ્લામાં આશરો આપનાર ધણુ જાટાવાડાના વાઘેલા જ હતા. ત્યારથી કંઈ રાજ્ય અને વાઘેલાઓ વચ્ચે સુમેળ બેસતો ન હતો.

મહારાઓથી દેશજાળના વખતમાં જાટાવાડામાં આણુંદસંગ અને પિથુમાં નામે ગરાસીઆ હતા. બંને બહાદુર અને માયાના ફરેલ હતા. એ જ અરસામાં ત્યાં દેવરાજ ખંડોલ નામે એક વાણિયો હતો. એને અને ગરાસીઆઓને ખેતીનો ભોગ આપરા ખાખત મત-ભેદ બોલો થયો. દેવરાજ ખંડોલ હતો તો વાણિયો ધણુ ગરાસીઆથી માન્યો જાય એવો ન હતો. આ તરફ ગરાસીઆનું દબાણ દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. આખરે એ ગરાસીઆની દબજગીરીથી કંટાળ્યો અને એક રાત્રે પોતાની તમામ માલ-મિલ્કત સાથે વાઘેલાની નવાઈમાંથી જાનોમાનો બહાર નીકળી ગયો.

x ગઢડાનો કિલ્લો જાટાવાડાથી ઉત્તરે ત્રણેક માઈલ પર આવેલ છે. એ કિલ્લામાં એક ફૂંવો છે. એના પાણીથી ચરવીરા પાકે છે એમ કહેવાતું. આ કારણથી એ ફૂંવો પાછળથી પૂરાવી દેવામાં આવેલો કહેવાય છે.

દેવરાજ ખડોલ ત્યાંથી સીધો મહારાઓયાનું રક્ષણ માગવા જુજ ગયો. મહારાઓત્રીએ એનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું એ વખતે વાગડમા તાળજ વસાવેલા ગામ દેશલપરમા રહેવાની એને સગવડ આપવામા આવી દેવરાજ ખડોલ હવે દેશલપરમા રહેવા લાગ્યો. દેશનપર રહ્યું દરબારી ગામ એટલે અહીં વારેનાના ઉપદ્રવની આત્રી ધાસ્તી ન હતી

આ બનાવે આશ્વ દસમ અને પિયુભાના અંતરમા આગ ચાપી. બંને લાઠાઓ કચ્છ રાજ્ય સામે બહારવટુ ખેડવા કૂદી પડ્યા ન્યા ન્યા લાગ કાવતો ત્યા ત્યા દરબારી ગામે લાગવાનું એમણે આશુ કયું. ચારે તરફ એમણે હાક બોલાવવા માંડી

આ વખતે પીર અખાસઅલી જુજમા લશ્કરી ખાતાના વહા હતા. એ મુતસદ્દી હતા તેમજ શરવીર અને તેજસ્વી પણ હતા પોતે સૈયદ હતા મોટા પદાવત હતા બંને હાથે એ તસ્વાર ફેરવી શકતા એમની ઝીક કોઇ ઝાલી શકતું નહિ એ બળવાન પણ હતા અને જુદિમાન પણ હતા આથી વાથેના આશ્વ દસમ અને પિયુભાને દાબી દેવા માટે દેશજી બાનાએ એમને પસંદ કર્યા. અખાસઅલી પોતાની ફોજ સાથે વાગડ તરફ બિપડી ગયા.

આશ્વ દસમ અને પિયુભાએ વાગડના દરબારી ગામેમા ત્રાસ મચાવી દીધો હતો. હમણાજ એ ચોગારી ભાગીને ત્યાંથી ચરપાર કરવાળા રણુમા બિતરી પડ્યા હતા

અખાસઅલી પણ એમને છોડી દે એના ન હતા એમણે પણ એમની પીઠ પકડી રણુમા ઝુકાવી દીધું રણુમી અધવચ્ચે એમને ભેટો થઈ ગયો ધીંગાણુ ચાતુ થયુ પીર અખાસઅલી બહાદુરીથી લડતા આખરે એ ધીંગાણુમા કામ આવી ગયા એમના શખને ત્યાંથી જુજ લાવવામા આશુ અને પીર તરીકે એમની દર-

ગાહ બંધાવવામાં આવી. આજે પણ લસ્કરી માણસો પીર અબ્બાસ-અલી પર ખૂબ શ્રદ્ધા રાખે છે.

આશુદસંગ અને પિયુભાનું બહારવટું લાંગો વખત ચાલ્યા બાદ આખરે કચ્છ રાજ્ય સાથે સમાધાન થયું હતું. એ પ્રસંગનો આ સંલોકો છે—

સરસ્વતી માતા પાય જ લાશું,
કહેવા સલોકા વરદાન માશું;
પહેલો ફેરો તો કેસરજી ફેરો, -
તેમાં વાઘેલો પિયુજ ભેરો.

પિયુજ જઈને,
પિયુજ જઈને ચોખ્ખારી ચડિયો,
માયા લઈને પાછો જ વળિયો;
કહે ફિરંગી એના શા ભાર ?
પઠાણ વાંસે ભાર કતાર.

સાત સો ઘોડા તો,
સાત સો ઘોડા તો વાર જ ચડિયા,
જઈ નીલવાની પારે આપડિયા;
ભાગી મ જાઓ ભિલા રયો ઠામ,
છટું તમારું પારકર ગામ.

ખેટા રજપૂતનો,
ખેટા રજપૂતનો કદીયે ન ભાજો,
ભાગી જાણ્યે તે નીલવો ભાજો;
ભાગ્યા તણા તો કરજો મા ઘોખા,
ભરાશે એવા ભરશું જ હોકા.

ખીન્ને ફેડે તો ગિયાણું કેરે,
તેમાં વાઘેવો પિયુષ ભેગ.

મોઆણે જઈને,
મોઆણે જઈને મેલાણુ મારી,
ઘરેણાંગાંઠા લીધા સભારી;
પાછા પઠાણો સંપીને સાથે,
ચલાવી આવ્યા મોઆણા માથે.

કેસરો પ્રાગમલણ,
કેસરો પ્રાગમલણ આવીયો આડો.
જાણીએ જૂતો છે અઠોરી પાડો;
સલૂકો 'ગસીઓ કલો' જ કહે,
વાઘેલા તણી વાત જ રહે

એ જ રીતે લાખાપરના ભબીઆ હક્કરોએ કારાધૂના પર કરેલ
ધોંગાણાને સનોકો ભિગમ ઓસવાળે રચેલ છે નવીનાળના હક્કર
બાવાજીનો, જુજપુરના વડેરાનો અને એવા અનેક સલોકો આજ
લગી લોકોને ॥ ૬૨૪ હતા એક આખું પુસ્તક ભરાય એટલો સચો
કાના સાહિત્યનો સમ્રાટ થઈ શકે પરંતુ હવે તો એ સાહિત્ય પથ
કાળના પ્રવાહમાં અદૃશ્ય થતું જાય છે

કચ્છની લોકકથાઓ

કારાયલ સમા અને કપૂરી સંધાર

૧

કારાયલ સમા અને કપૂરી સંધારની વીરત્વભરી કથા પર એક હજાર કરતાં વધારે વરસો વીની ગયા છતાં એમનાં નામ કચ્છની જનતાના હૃદય-પટ પર ટકોતકીથી વત કોતરાઈ રહેલ છે. કારાયલ એટલે મથૂર. મથૂરના અદ્ભુત સૌન્દર્યનું આકર્ષણ કારાયલના નામની આસપાસ આજે પણ ફરતું રહેલ છે. કારાયલની બહાદુરી અને કપૂરીની તાકાતના તાણાવાણા વડે આ કથા ગુંથાયેલી છે.

અને જે સીપના મોતી જેવા એમના પુત્ર વીંઝારના ચરિત્રમાં બહાદુરી અને શક્તિ ઉપરાંત એક અપૂર્વ બુદ્ધિબળનાં પણ દર્શન થાય છે. પિતાના નામની પ્રતિષ્ઠા જળવવા ખાતર પોતાના જ હાથે પિતાનું મસ્તક વાઢીને માતાના બોળામાં ધરનાર આ વીંઝારની તલવારને શાની ઊપમા આપવી? આ વીરકથા આખાલવૃદ્ધ સર્વને એક નવી જ પ્રેરણાનાં નીર પાતી રહી છે.

વિક્રમની દશમી શતાબ્દિનો સમય હતો. કરોળિયાનાં જળાં જેી, કચ્છમાં હામદામ બાઝી રહેતો કાઠીસત્તા, સમા વીરોના સપાટાથી વિખેરાવા લાગી હતી. કેટલાયે કાઠી સરદારોને પોતાની અનગળ સંપત્તિ ધરતી માતાના ઉદરમાં પધરાવીને રાતોરાત પોખારા ગાળી જતાની ફરજ પડી હતી.

આવા ડામાડોળ મમયમા કચ્છની બિપની તરફ આવેલા કાગી કચ્છીના પ્રદેશમા નારાયણ સમાની આજ વર્તી રહી હતી આ નારાયણ સમા અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ મિથપતિ જામ લાખિયારના નાના ભાઈ જામરાનો પુત્ર હતો.

નારાયણ સમાને શેર માગીની^૧ ખોટ હતી તેણે પાણી તેટલા પીર કર્યા પણ તેના અંતરની અભિવાધા દંતુ પરિપૂર્ણ થઈ ન હતી તેની પ્રજા અને તેના નોમર-ચાકરો પણ પ્રમાત સમયે એના મુખનું દર્શન કરવાને રાજી ન હતા આ વાંઝીવાપણાથી અકળાઈને નારાયણ સમા એક દિવસ કોઈને કાંઈ પણ જાણ કર્યા સિવાય કારીકચ્છીનો ત્યાગ કરી ગયો.

કેટલાક દિવસે તેને ચિત્રાણી^૨ કુગર પર તપ કરી રહેવા એક સમય^૩ યોગી ચિત્રનાથની ભાજ લાગી તે એકદમ ચિત્રાણી કુગર પર મહાત્મા ચિત્રનાથ પાસે આવી પહોંચ્યો રડતા હૃદયે તેણે પોતાની દુઃખદ સ્થિતિનું તમામ વર્ણન આ મહાત્મા પાસે કર્યું. સમા સરદારની સ્થિતિથી યોગીને તેના પગ દયા આવી તેણે ચોડે દૂર ઉભેલા એક આમ્રવૃક્ષમાથી એક આમ્રફળ તોડી લાવવાની તેને આજ્ઞા કરી.

યોગીની આજ્ઞાને અમલ કરવા નારાયણ સમા આમ્રવૃક્ષ પાસે આવ્યો તેને વિચાર થયો, કે એકને બદલે બે ફળ લીધા હોય તો શું ખોટું^૪ ? તેણે બે ફળ તોડી લીધાં એક પોતાની બેદમાં સંતાડ્યું અને બીજું ફળ હાથમા લઈને, તે શુરુ મહારાજ પાસે આવ્યો.

યોગી નારાયણ સમાની આજ્ઞાથી સમજી ગયો હતો. તે બોલ્યો, “સમા સરદાર ! તારા હાથમાનું ફળ તારી રાણીને ખવડાવજે.

૧ સંતતિની ૨ ચિત્રાણી કુગર અખડાસામાં વિંઝાણથી ચોડે દૂર બિગમળી તરફ આવેલો છે,

ધૈર્યકૃપાએ તારે ત્યાં પુત્રનો જન્મ થશે, પરંતુ તેં ચૌધૃવૃત્તિ રાખી, તેથી તારો પુત્ર એક બહારવટીઓ થશે એ વાત જૂલીશ મા !”

નારાયણ સમો હાથ જોડીને ક્ષમા માગતાં બોલ્યો, “ મહારાજ ! એ દોષ મારો છે. પણ માઝ વાંઝીયા મહેલુ ટળે છે, એ પણ હું તો માઝ અહોભાગ્ય માનું છું.” આમ કહી મહાત્માની આંતર લઈ તે ઘેર આવ્યો.

યોગીના કથન અનુસાર નારાયણ સમાને ત્યાં બરાબર યોગ્ય સમયે એક સ્વરૂપવાન કુમારનો જન્મ થયો. આ કુમાર તે આપણી કથાનો વીર નાયક કારાયલ સમો પોતે જ.

“ પુતરજી લખણ પીંગે મેં પધરા ” (પુત્રનાં લક્ષણ પારણા-માંથી) એ કહેણી મુજબ કારાયલ કુમારમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ શૌર્ય, ઔદાય આદિ ગુણો જોતપ્રોત થએલાં જણાતાં હતાં. તેની પાસે વાચના કરનાર ઠાઈપણ વાચક નિરાશ ન થઈ જાય, એવો એ બાલકુમારનો અટલ નિયમ હતો. બાટ ચારણાદિ વાચક વર્ગના લોકો કારાયલની ઉદારતા પર આક્રીન હતા તેઓ તેના પર સદા આશીર્વાદોની ઝડીઓ વરસાવી રહેતા.

કારાયલ કુમાર કંઈક મોટો થતાં, તેને તેના પિતા પાસેથી મળતી જૂજ રકમનો દરમાયો તેના હસ્તમાંથી અખંડ વહેણે વહેતી દાન સરિતામાં માત્ર એક નાનીશી ઝરણી સમાન નીવડયો. આ યુરોગીને પહોંચી વળવા માટે, કારાયલને નવો જ રસ્તો મદ્ય કરવાની ફરજ પડી. જ્યારે જ્યારે લાગ દાવતો, ત્યારે ત્યારે તે આસ-પાસના પ્રદેશમાંથી એક જગ્ગર ધાડ મારી આવતો અને આ રીતે વાચકગણને સંતુષ્ટ રાખવાની પોતાની પુણ્યપ્રથા તે અખાધિત ટકાવી રાખતો. કારાયલની આ વર્તણૂક તેના પિતાને રૂચતી નહિ.

પરતુ એને મહાત્માના વચનોનું જ પરિણામ માની તે મનનું કૃપ્ય મનમાં જ સમાવી દેતો.

કારાયલની પ્રવૃત્તિઓ તો સદા એકધારી ચાતુ જ હતી ન્યારે આબુખાબુનો પ્રદેશ સાવ સાફ કરી લીધો, ત્યારે તેણે સિંધ ખામણાસરના પાદશહનો ખજાનો કાઢીને એક મોટી લૂટ લાવવાનો વિચાર કર્યો આથી તે પોતાના થોડા સાથીઓ સાથે ખામણાસરને રસ્તે ઊતરી પડ્યો.

ખરાબર લાગ સાધીને તેણે પાદશાહી ખજાનો કાઢ્યો, અને અખૂટ દ્રવ્ય ઉઠાવીને તે રાતની રાતમાં પોતાના સાથીઓ સાથે પાછો કારીકચ્છી પહોંચી આવ્યો.

ખીજ સનારે ખામણાસરના પાદશાહને પોતાનો મોટો ખજાનો છુટાવાની ખબર પડી તેણે ચોરને પાતાળમાંથી પણ શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો આ કાર્યને માટે તેણે સમસ્ત સિંધના મોટામાં મોટા પગીઓને રોકી લીધા ચાવાક પગીઓ ચોરના પગ લેતા લેતા કારીકચ્છી તરફ આવવા લાગ્યા. ચોરનો પગ ચાલતા ચાલતા ઉંક નારાયણ સમાના રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યો.

પગીઓ ચોરનો પગ પાણીમાંથી પણ કહાડી આપે એવા કુશળ હતા. તેમણે જાણી લીધું કે આ ચોરીનો કરનાર અન્ય કોઈ નહિ, પણ કારીકચ્છીના જન્મ નારાયણ સમાનો કુમાર કારાયલ પોતે જ હતો. પરતુ આ વાત નારાયણ સમાને જણાવવાની તેમની હિંમત ન આવતા તેઓ પાછા ખામણાસર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

ન્યારે પાદશાહે જાણ્યું, કે આ ચોરીનો કરનાર નારાયણ સમાનો કુમાર કારાયલ છે, ત્યારે તેના કાંધનો પાર રસો નહિ તેણે નારાયણ સમાને તેના પુત્ર કારાયલ માટે સખત તાકીદ કરી અને પહેલી જ તકે તેને દેશપાર કરવાની સૂચના આપી દીધી.

નારાયણ સમો પણ પોતાના પુત્ર કારાયલનાં કારસ્થાનોથી કંટાળ્યો હતો. હવે તો તેને પાદશાહના હુકમનો અમલ કરવા સિવાય છૂટકો જ ન હતો. કારાયલને સમજાવીને ટેકાણે લાવવાના તેના આજ્ઞાપર્ષતના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. આથી તેણે પાદશાહનો સંદેશો કારાયલના કાન પર મૂકી દીધો.

પોતાના આહુત્ય પર જ પ્રમત્ત રહેનાર કારાયલને પરિણામની પરવા ન હતી. પિતાને ધર્મ-સંકટમાંથી મુક્ત કરવા, કારાયલ સમાજે પોતાના સંગાથીઓ સાથે કારીકચ્છીને છેલ્લી સલામ કરી દીધી. કુદરત જ્યાં ખેત્રી જાય, ત્યાં ચાલ્યા જવાને તેણે પોતાના જીવન-નાવને ઝંપલાવી દીધું.

કારાયલ સમો પ્રથમ ચિત્રાણા કુંગર પર આવ્યો. જે મહાત્માની કૃપા વડે તેનો જન્મ થયો હતો તે જ મહાત્મા હજી આ ચિત્રાણા કુંગર પર તપશ્વર્યા આદરી રહ્યા હતા. કારાયલ આ ચિત્રનાથ મહાત્માને પગે પડ્યો, અને તેના આશીર્વાદ માગ્યા. ચિત્રનાથ એને જોતાં જ જાણી ગયા હતા, કે એ નારાયણ સમાનો કુમાર કારાયલ પોતે જ છે. મહાત્માએ પોતાના આશીર્વાદની નિશાની રૂપ એક યંત્ર તૈયાર કરીને કારાયલ સમાને આપ્યું. અને કહ્યું, કે જ્યાં સુધી તેની પાસે એ યંત્ર હશે, ત્યાં સુધી તેને ઊની આંધ આવવાની નથી.

યોગી મહાત્માના આશીર્વાદ મસ્તક પર ચડાવીને, કારાયલ પોતાના કાફલા સાથે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. પોતાના રહેઠાણ માટે યોગ્ય સ્થળ પસંદ કરવા માટે તે જુદા જુદા કુંગરોનાં સ્થાનક તપાસતો ચાલવા લાગ્યો. ઘડા કુંગર પર આવીને તેણે ત્યાં રાતવાસો કર્યો. ઘડા કુંગર પર ઝાડોનો જમાવ સારો હોવાથી સિકારને માટે એ સરસ સ્થળ જાણી કારાયલ ખૂબ પ્રસન્ન થયો,

ધડા કુંગરથી આગળ ચાલતાં મધળા ચંદ્રીયા કુંગર પર આવ્યા, અને ત્યાંથી નીકળી ઘરટોડા કુંગર પાસે આવ્યા. આ કુંગર પાસે કાસ કુંગરની ધાર આવી રહેલી છે. એ ધાર પર એક મથૂર અખાડો કરીને નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. સામે ઘરટોડા કુંગર પર ૭૫૦ ઘેરા વાળીને બેઠી હતી. દેવોને જોઈને મોર ત્યાંથી ઊઠ્યો, અને દેવોના ઘેરામા આવીને પડ્યો આ શુભ શુકન જોઈને કારાયલને અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન થયો.

ઘેરા ઘરટોડા, દેવોં સંધો તો હજે;
કારાયલ કામા, ઉઠીને ઉતરી અચે.

ભાવાર્થ—ઘરટોડા કુંગર પર ઢળકતી દેવોનું ટાણું જોઈને, કારાયલ અર્થાત મોર કાસ કુંગરની બેઠી ધાર પરથી ઊઠીને ત્યાં ઉતરી આવે છે.

કારાયલ ત્યાંથી ફરતો ફરતો આખરે પચ્છમાઈ કુંગર પર આવી પહોંચ્યો. આ કુંગર લખણુડનો કહેવાય છે. પચ્છમાઈ કુંગર કારાયલને પોતાના નિવાસ-સ્થળ માટે તદ્દન યોગ્ય જણાયો. એ કુંગરમા મોગી મોટી ખીણો, મહાન વૃક્ષોના ઝૂંડો, અને અનેક શુભ સ્થળો આવેલા હોવાથી, કારાયલને તે જોતા વાર જ ગમી ગયો. તેણે પોતાનું મેવાણુ આ લખણુડના પચ્છમાઈ કુંગર પર રાખી દીધું.

પચ્છમ વડે પાર, કુંગર હિસજે સિંધીઉં;
ધારીયેં પીઝિછ વાક, મથે ગુરૂ ગળાઉં કરે.

ભાવાર્થ—પચ્છમને કિનારે પચ્છમાઈ અથવા સિંધીઓ દેખા છે એની ધાર પર ચારે બાજુ પીરોના સ્થાનક વાડની ગાફક આવી રહેલાં છે, અને ઉપર લખણુડની દાક વાગી રહી છે.

કારાયલ સમાજે આ દેવતાનું કુંગર પર પોતાનું થાણું જમાવ્યું. થોડા જ સમયમાં આ બહાદુર બહારવટીયાની હાંકના પડધા સિંધ અને કચ્છને ચથરાવવા લાગ્યા. એ મહાન ધાડપાડુના ઝપાટામાંથી ધારેલો શિકાર છટકી જાય, એ સર્વથા અસંભવનીય હતું છતાં તેણે એક ખાનદાન બહારવટીયાને જાણે તેવી નીતિ ગ્રહણ કરેલી હતી. ઠાંધપણ અજળા સામે દોષદષ્ટિએ નિહાળવાનો તેણે પોતાના સમસ્ત મંડળમાં સખ્ત પ્રતિજ્ઞાંવ કર્યો હતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના સાથીદારો પૈકી ઠાંધની પણ એવી અયોગ્ય વત્તે-ણક જોવામાં આવે તો તેને સખ્તમાં સખ્ત સજા કરતાં તે લેશ પણ અચકાતો નહિ.

લૂટકાટમા પણ તેનો ખાસ નિયમ હતો, કે “મારવો તો મીર.” ગરીબ કે પૂજ્ય ગણાતી વ્યક્તિઓ સામે જાતી આંખે પણ ન જોવાનો તેનો મજબૂત ઠરાવ હતો. અવાર નવાર તેની આ વીર-મંડળીને ધોંગાણામાં ઊતરી પડવાનો પ્રસંગ પણ આવી પડતો. પરંતુ તેની ટોળીના મહાન ખેલાડી અને પટાનાજી જીવાનો કદીપણ ઠાંધને મચક આપે એવા ન હતા. આ બહાદુર નરનું જીવન-નાવ આમ ખુલા બહારવટાને પથે ચડી ચૂક્યું હતું.

(૨)

કપૂરી સંથાર.

કારાયલ સમાના નિવાસ સ્થળથી થોડે દૂર બાંજડો કુંગર^૧

૧ અહીં જૂના વખતમાં બાંજડો નામનો એક યોગી તપશ્ચર્યા આદરી રહેલો હોવાથી એ કુંગરનું નામ બાંજડો કુંગર પડેલું દેખવાય છે. કાળી ચૌદસની રાત્રે એલી વિદ્યાના સાધકો ત્યાં સાધના માટે પહોંચી જાય છે. “બાંજડે જી હેણુ” એવી કહેવત આજ પણ કચ્છમાં પ્રચલિત છે.

આવેયો હતો. આ બાજડા કુંગર પર બિજર રામો નામનો એક પ્રખ્યાત છુટારો રહેતો હતો. બિજર રામો અનેક શ્રીમંતોને લૂંટીને તાલેનુંત બન્યો હતો. ચારે બાજુ તેના નામનો કંઠો વાગતો એના રહેણાણ પાસેથી પસાર થતાં મદોના મન પણ મૂંઝાતાં ચોરી અને લૂટ એ જ એનો મુખ્ય ધંધો હતો.

બિજર રામો એક વખત ફરતો ફરતો, પોતાની ટોળા સાથે થર પ્રદેશ તરફ નીકળી ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતા તે બજારમાંથી પસાર થતો હતો. સમય જપોરનો હતો. આ સવળા લોકો પાણીની તૃપાથી બાકુળબાકુળ ચઢ રહ્યા હતા. જપોરના સખ્ત તાપમાં બજારનો રસ્તો કાપતા કાપતા તેઓ આખરે જ્યાં સંધાર પોઠોની વાઢો પડેલી હતી, ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

અહીં સાચો સગાર નામક એક ધણુર પોતાની જ ગી આથો સાથે પડેલો હતો. એ સમયમાં શ્રીમંત લોકોની થીમંતાઈ, તેમની પાસેના પશુધન પરથી અંકાતી આજ પણ આ રિવાજ બજો જ્યાં પ્રદેશમાં ચાલુ છે. ઢોરોને ઉછેરવા, એ જ એ લોકોનો મુખ્ય ધંધો હતો. દૂધ-દહીં એ એમનું નિત્યનું ભોજન હતું.

સાચા સગારને સતતિમાં માત્ર એક પુત્રો હતી તેનું નામ કપૂરી હતું. કપૂરીની ઉંમર સોળ સત્તર વર્ષની હતી ધણે ભાગે તે દુગ્ધ-પાનથી જ ઉછેરેલી હોવાથી, તે વીસ વર્ષની યૌવના જણાતી હતી યૌવનનો વસંત વાયુ તેના અંગે અંગને વિકસાવી તેમાં કંઈ અજળ લાલિત્ય ફૂટી રહ્યો હતો. યુવાણી લાવીથી લાલ બનેલા તેના ગોર લાલ જાણે પૂર્ણપણે કમળ યુવોની હરીદાઈએ ચક્રવા દતા. શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન શીતળ કિરણોની ઝંડીઓ વરસાનું તેનું મનોહર મુખારવિંદ, કાળી અણિયાળી આંખો પર આવી રહેલી કામદેવના ધનુષ્ય સમાન તેની બમર-કમાનો, સિંદને શરમાવે એવો

કટિપ્રદેશ, અને મદમરત બાલ-હસ્તિની જેવો તેનો ચનગનાટ પ્રથમ દષ્ટિએ જ બેનારને મ્હાત કરવાને બસ હતાં. સરવના સોટા જેવું તેનું સીધું કદ અને બાડી ઓઢણીમાંથી બહાર પડતા કેળના ગેલ જેવા ઉલ્લસ હસ્ત કંઈ ઓર દેદીપ્યમાન દેખાતા હતા. સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલી આસરા સમાન આ કપૂરી સંધાર જેટલી ખૂબસુરત હતી, તેથી જ તે સામર્થ્યવાન હતી. તેણે તેના પિતાનાં અસંખ્ય ઢોરોને પાણી પાવાનું કાર્ય પોતા પર જ લઈ લીધું હતું. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાની તેની રીત પણ અજબ હતી તેણે એક પાડાની બાલનો એક જળ્મર ચડો (ડાલ) બનાવ્યો હતો. પાણીથી ચીકાર ભરેલો આ ચડો કૂવામાંથી ખેંચી કાઢવો, એ તેને મન એક રમત માત્ર હતી. દરરોજના આ પ્રકારના વ્યાયામથી તેનું શરીર પણ કસરતબાજ બની ગયું હતું. જેની મૂંછે લીંચુ ઠરે, એવા જવાંમદો પણ કપૂરીની આ કળા પાસે મસ્તક ઝુકાવતા. કપૂરી સંધારે ખુલ્લો એકરાર કયો હતો, કે જે માણસ એ ચડો કૂવામાંથી ખેંચી કાઢે, તેને જ 'વરવુ. કેટલાયે વીર યુવાનો પોતાનાં નસીબ અને બળને અજમાવવાને અહીં આવ્યા હતા અને લાચાર બનીને પાછા ફર્યા હતા. જે કાર્ય કપૂરી સંધાર હસતાંરમતાં કરતી, તે કોઈ મદદ મહા મુશ્કેલીએ પણ કરી શકતો નહિ. આ કારણથી કપૂરીના પિતાનું મન તેના ભવિષ્ય માટે રાતદિવસ અત્યંત ચિંતામગ્ન રહેતું હતું. પરંતુ કપૂરીના અડગ નિશ્ચયને ડગાવી શકવાને કોઈ સમર્થ ન હતું.

ઊજર રામો બ્યારે પોતાના બેલીઓ સાથે કૂવામાંથી પાણી કાઢતી કપૂરી સંધાર પાસે આવી લાગ્યો, ત્યારે તેનું સુંદર મુખ-મંડળ નિહાળીને તે તેના પર મુગ્ધ બની ગયો.

તે કપૂરી સંધાર તરફ આવતો હતો, તેથી જ તેની દષ્ટિ ત્યાંથી અપાટાબધ પસાર થતી એક રોઝડી પર પડી. કપૂરીને પોતાની બહાદુરી બતાવીને ચક્રિત કરવા માટે આ સરસ અવસર આવેલો

જાણી, તેણે એક તીર કહાડીને કમાન પર ચડાવ્યું, અને તેના એક જ ધાયા રાઝડીને તેજ વળતે જમીન પર પાડી દીધી

જિજ્ઞર રામાનુ આ નિર્દય વતન કપૂરીને જરા પણ મધ્ય નહિ છતાં તેને કંઈ પણ ન કહેતા તે શાન્ત રહી. એટલામા એ નજદીક આવી પહોંચ્યો તેણે પોતાને પાણી પાવાનું કપૂરી સધારને કહ્યું —

ફૂંજલહી કપૂરી, નજર કરેને ન્યાર;
થરનું થકી આવેઆ, પાણી તિની પિઆર.

ભાવાર્થ—હે ફૂંજ જેવી સ્વરૂપવાન કપૂરી, તું નજર કરીને લો થર મુલકથી થાકીને આવેલા અમો મુસાફરોને તું પાણી પિવાડ કપૂરી સધારે જિજ્ઞર રામાને જણાવ્યું —

પાણી પાતરા, સિલે કઢે સે પીએ,
ઉજરીઆલ તું આ, રૂપ મુચગા રામા.

ભાવાર્થ—પાણી તો પાતાળમા છે, અને તેને 'મહાર કાઢી શકે તેજ પીએ છે માટે હે સ્વરૂપવાન જિજ્ઞર રામા, તું અહીં આવ અને પાણી કાઢ

કપૂરીના શબ્દો શ્રવણ કરીને તે ત્વરિત ગતિએ ફૂવાના પડ ધાળ પર ચઢી ગયો આમડાનો ચડો પોતાના હાથમાં લઇને તેને તે ફૂવામા ઉતારવા લાગ્યો

ન્યારે ચડો પાણીથી ચીકાર બરાઈ ગયો ત્યારે જિજ્ઞર રામો તેને જહાર કાઢવાને જળ કરવા લાગ્યો તેણે પોતાની તમામ તાકાત અજમાવી લેઈ, પરંતુ ચડાને એક હાથ પણ પાણી ઉપર લાવી શક્યો નહિ તેનું સરીર મદ્દેનતથી લાલચોળ થઈ મધું મોડું શીયા

વીયા થવા લાગ્યું. ચહેરા પર બોહપ તરી આવી. હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો જાણીને કપૂરી બોલી:—

ઉજરીઅલ અબોટ, રૂક પછાડે રોઝડી;
હઈ અડે કો'ચોટ, કઢજ બાર કપૂર ચે'.

ભાવાર્થ—હે ઊજર રામા ! તેં જેમ તીર મારીને પેલી નિર્દોષ રોઝડીને પાડી નાખી, તેમજ હવે ચોટ દહને આ ચડો બહાર કાઢજે.

કપૂરીનું આ મહેણુ ઊજર રામાના હૃદયમાં તીરની પેઠે વાગ્યું. તેણે ડેટલીયે ઝહેમત ઉઠાવી, અને રાતોપણે જની ગયો, પણ ચડો પાણીમાંથી બહાર ન નીકળ્યો તે ન જ નીકળ્યો. અંતે તે નિરાશ થઈને ફૂવા પરથી વીસે મોઢે પાછો ફર્યો.

કપૂરીની પ્રાપ્તિ માટે આજ પર્વત આ ઊજર રામા જેવા ડેટલાયે વીર જવાનો પોતાના તકદીર અજમાવવાને આવી ચડ્યા હતા. પણ સૌને નસીબે નિષ્ફળતા સિવાય બીજું કશું લખાયેલું ન જ હતું.

ન્યારે આ વાતની કારાવલ સમાને જાણુ યઈ, ત્યારે તેને પણ કપૂરી સંધારને જેવાની ઈચ્છા જગી બિડી. એક દિવસ તે પોતાના બહારવટીઆ-મંડળ સાથે ફરતો ફરતો કપૂરી સંધારની વાઢમાં આવી લાગ્યો. સમય મધ્યાહને હતા. તાપ પણ પ્રચંડ હતો. સૌનાં ગળાં પાણીની તૃપાથી શુષ્ક જની ગયા હતાં.

વીરકન્યા કપૂરી સંધાર પોતાના પશુ-સમુદાય વચ્ચે ફૂવાના પડયાળ પર બેઠીને પાણી ખેંચવાના પોતાના હંમેશના કાલેમાં મરાગૂલ બનેલી હતી. એાદણીનો એક છેડો છાતી પરથી કમ્મર પર બાંધી લઈને ખુલા મસ્તકે પગણીના અવતાર સમી એક મુકામળ કુમારિકાને દેહરથી લવાનક ચડા સંગાથે ખેલતી નિહાળીને, કારા-

પલનું હૃદય આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયું. કોઈ દિવસ ન જાગેલી એવી અનેક લાગણીઓએ તેના અંતરમાં મહાન યુદ્ધ મચાવી મૂક્યું તેની તેજસ્વી આખોએ આ મનોહર મુગ્ધા તરફ મીટ માંડી.

પંખે સતે ન ઉપડે, એડા ભાર અપાર;
સતે સાનેજે ચડા, સે સિંહે કંઠે સંધાર.

ભાવાર્થ—પાંચ સાત જણથી ન ઉપડે એવો સાત સાદના ચામડાનો ચડો કપૂરી સંધાર સીંચીને ફૂવામાંથી કઢાડે છે.

જેના માત્ર નામ—શ્રવણથી બહાદુરમાં બહાદુર પુરુષો પણ થરથરી જતા, એવો એક જળવાન બહારવટીઓ એક બાળાની આ અજ્ઞમ શક્તિ નિહાળીને યત્રવત્-જડવત્ જિભો રહ્યો. અમિના તણખા વરસાવતી તેની ચકચકતી આખોએ, પોતાના કાષ્ઠમાં તલ્લીન બની રહેલી આ વીર-માળા પર લેશ પણ અસર કરી નહિ. તેની પાસે આવ્યા તેવા પાછા ફરનારાઓનો તોટો ન હતો. તે કોઈ સામે જાંચી આખ કરીને જેવા જોટલી તરહી પણ લાગ્યે જ લેતી.

કારાચલ સમો ફૂવામાંથી પાણી ખેંચતી આ વીર રમણી તરફ એકી ટસે જોતો જિભો રહ્યો આ અદ્ભુત દૃશ્યના અવયોગનમાં તે પોતાની તૃપાને ધડીભર વીસરી ગયો હતો.

પાસે ડહ તાણુ, સિંહે સંગાર કંઠેઓ;
લગા મોહળા બાણુ, સુઅણું સમેં જામકે.

ભાવાર્થ—કપૂરી સંગારને એક પડખેથી જોર કરીને ચડો કાઢતી નેઢને કારાચલ સમાને પ્રેમના બાણ વાગ્યા.

ચોડીવાર આ દેખાવ અનિમિષ નયને નિહાળીને તેણે બોલ વાની શરૂઆત કરી.

“વીર કુમારી ! તૃપાતૃપોની તૃપા અહીં ટળી શકે છે ?”

કપૂરીએ ઊંચે જોયું. તેની હરિણી જેવી ચપળ આંખો જાણે કારાયલનું સામર્થ્ય માપી રહી હતી.

“રાજપૂત વીર ! અહીં તો પાણી કાઢી શકે, તે જ પી શકે છે. નહિ તો આ ચોપાનો હવાડો વિશાળ છે, અને તે સૌને માટે ખુલ્લો છે.” કપૂરીએ ધીરથી પણ બેપરવાઈથી તલવારની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ જવાબ આપતાં જણાવ્યું.

કપૂરીનો આવો વિચિત્ર ઉત્તર સાંભળીને કારાયલ જાણે થંભી ગયો. તેનું વીર-હૃદય તેને કૂવા પર ચડવાને ધક્કેલવા લાગ્યું. કપૂરીનો પડકાર સાંભળીને શાન્ત રહે, એવું કારાયલનું માનસ ન હતું. તે તે જ ક્ષણે સડાપ ! દેતો કૂવાના પડયાળ પર ચઢી ગયો. અને પેલો બીપણુ ચડો હાથમાં લઈ, ચિત્રનાથ ગુરનું રમરણ કરીને, તે તેણે સરસ ! કરતો કૂવામાં સેરવી દીધો.

કારાયલની ચપળતા અને આસાફી જોઈને કપૂરી પણ રતબ્ધ બની ગઈ. ઠેટલીએ મુક્તથી મુકાતી જતી તેના અંતરની આશ-વેલીને નવલ-જળનું સીંચન થયું. વીરનરની શોધ કરી કરીને આખરે નિરાશ બની પાછી ફરેલી તેની અણિયાળી આંખો એક પવકારો પણ લીધા વિના કારાયલની કગાને અમીટ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહી.

પેલો રાક્ષસી ચડો કૂવામાં પડ્યો, તેણે જ જરાધને આ રાજ-પૂત વીરના બળવંત બાફુ વડે ઉપર ચડવા લાગ્યો. જેમ જેમ ચડો ઊંચે આવવા લાગ્યો તેમ તેમ કપૂરીની કરમાઈ ગએલી આશલતા વધુ ને વધુ પાંગરવા લાગી. તેના રનેહ-સાગરનાં ઝોસરી મપેલાં પાણી જાણે પાછાં ચડવા લાગ્યાં. તેને માટે આજ એક નવી જ દુનિયા રચાતી લાગે એવું તેને જણાયું. વિધાતાએ કપૂરી સંધારનો આજનો દિવસ સેનાનો સરળ્યો હતો.

જોતજોતામાં પેલો જાળી ચડો બહાર પડ્યાળ પર આવીને પડ્યાયો. પાણીની રેલમહેલ યઘ રહી. સાથે સાથે કપૂરીનું હૃદય પણ આનંદના બિરાધી રેલમહેલ યઘ રહ્યું. કારાયલ પ્રત્યે તેને અપૂર્વ માન હિતપત્ત યથું. તેણે તરત જ માથે ઓઢી લીધું. તેના હૃદય પર દિનપ્રતિદિન વધતો જતો અસીમ જોજો આજે ખાલી થતો જણાયો.

કારાયલ ખાણી પીને શાન્ત થયો. તેના સંગાથીઓ પણ તૃપ્ત ટાળી તૃપ્ત બન્યા.

કપૂરીનો પિતા સાચો મંગાર પણ આજે સંયોગવશાત્ અહીંજ હાજર હતો. તે પણ આનંદવેશથી કારાયલને આતીને બેઠ્યો. એક બીજાને ઓળખાણો અપાઇ. કારાયલ સમાનુ નામ સાંભળી તેના આનંદનો અવધિ થયો.

કારાયલ તથા તેના સઘળા સંગાથીઓ આજ સાચા સંધારના મહેમાન બન્યા. રાત્રિ પડતાં કપૂરીના પિતાએ કપૂરીની પ્રતિજ્ઞા સંબંધી સવિસ્તર હકીકત કારાયલ પાસે રજુ કરી. અને કપૂરીનો હસ્ત મહણ કરવાની તેને અરજ કરી.

કારાયલ સમો પણ પૂર યુવાનીમા આવેયો હતો. જોયો તે પોતે શૌર્યવાન, સ્વરૂપવાન અને સામર્થ્યવાન હતો, તેથી જ ખતી પ્રાપ્ત કરવા માટે અનાયાસે આવી ચડેલા આ સુયોગને તેણે વધારી લીધો.

સઘળો નિર્ણય થઇ ગયો. થોડા જ દિવસોમાં કારાયલ સમા તથા કપૂરી સંધારના વિધિ પુર સર રોડ-લગ્ન થઇ ગયાં.

કપૂરીના પિતાએ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પહેરામણીઓ અને માપ ધન આપીને પોતાની પુત્રીને વિદાય કરી.

કારાયલ સમે કપૂરી સંધાર સાથે સીવો પચ્છમાઠ કુંગર પર આવી પહોચ્યો. પરંતુ હવે તેને ગૃહસ્થી જીવન જીવવાનું હોવાથી પચ્છમાઠ કુંગરનું ભયંકર સ્થાન તેને યોગ્ય જણાયું નહિ. આથી તેણે પચ્છમાઠ કુંગરનો ત્યાગ કર્યો. અને પોલડીઆ^૧ ટંકારા આવી પહોચ્યો. આ જગ્યા તેને પોતાના નિવાસ સ્થાન માટે યોગ્ય જણાવાથી તેણે અહીં જ પોતાનું રહેઠાણ કર્યું.

પોલડીએ ટંકાર, મણધર મેડી અડે;
હિત હીંડારા ખાટતે, લુડ લાલ સંધાર.

ભાવાર્થ—પોલડીઆ ટંકારમાં મહાન કારાયલ સમાએ પોતાનું મહાલય તૈયાર કરાવ્યું, અને ત્યાં હીંડાળાખાટ પર કપૂરી સંધાર હીંચના લાગી.

કારી ચૌદસ કાતકી, જયો વીર વીંઝાર;
ઈંદ્રાસનનું આવયું, હૂડ અંધણ હાર.

ભાવાર્થ—કાતક માસની અંધારી ચૌદસના દિવસે કારાયલ સમાને ત્યાં વીર કુમાર વીંઝારનો જન્મ થયો. જેને હાર પહેરાવવાને ઈંદ્રપુરીની અપ્સરાઓ આવે એવું એનું સ્વરૂપ હતું.

હિતમ પ્રકારની સીપ અને સ્વાતિર્ણિદુના સંમિલનથી જેમ મહામૂલ્યવાન મોતી પાકે, તેમ કારાયલ અને કપૂરી સંધારના જોડલામાંથી પેદા થયેલો વીંઝાર કુમાર પણ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેનામાં શૌર્ય, સૌન્દર્ય અને કૌશલ્ય આદિ ગુણો વૃદ્ધિ પામતા ગયા.

૧ ગરમીમાં અને કાટકી વચ્ચે આવેલા પોલડીઆ ગામે આજ પણ કારાયલના સ્થાનની જૂની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે.

વૉઝાર કુમારને ખાસાવસ્થાથી જ તીર, તલવાર, બંદૂક આદિ અત્ર-શસ્ત્રો વાપરવાનો શોખ હતો. કંઈક મોટા થતાં તે તેમને કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા લાગ્યો, અને એક રાજકુમારને છાત્રે તેની સર્વ વિદ્યામાં તે પારંગત બની ગયો.

કપૂરી સંધારના સૌન્દર્ય-સામર્થ્ય અને કારાયલ સમાના શૌર્ય-ઓદાર્યનું એકીકરણ તે વીરકુમાર વૉઝાર.

૩

ચૌથું કળા

એક વખત કારાયલ સમાને વૉઝારની કસોટી કરવાની ઈચ્છા થઈ. એમના ઘરના આગણામા એક બેચુ' લીમડાતું ઝાડ હતું. આ ઝાડ પર એક કાગડીએ માળો બાંધ્યો હતો. માળામા ઈડાં હતાં. કાગડી ઇંડા સેવવા માટે આખો દિવસ માળામા બેસી રહેતી.

કારાયલે કહ્યું: "વૉઝાર! આ લીમડા પરના કાગડીના માળા-માંથી કાગડીને ખનર ન પડે એવી રીતે એનાં ઈડાં છુ સરકાવી શકે ખરો?"

"બાપુજી! બધાં પંખીઓમાં કાગડો મહાયતુર અને હુમ્મુ' પંખી છે. એને ઠગી લેવાની કળા તો તમે મને આજ સુધી શીખવી જ ક્યા છે?"

"પણ આવી કળાઓ કંઈ શીખવી એટલી જ શીખાય છે? એ તો આપોઆપ આવડે! ત્યારે તારામાં હજુ એટલી અધૂરાશ ખરી!"

"અને બાપુજી! તમે એના ઈંડા ઉઠાવી શકો ખરો?"

વૉઝારે નવી યુક્તિ ચલાવી.

“ કેમ નહિ ? હું તો એનો આખો માળા ઉઠાવી આવું તોય એને ખખર ન પડે ! ” કારાયલે પોતાની કળાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ ત્યારે તો એ ગ્રયોગ 'મારે જરૂર નેવો છે.' ”

“ તો નોંધ લેજો ! હું તને હમણાં જ બતાવું. ”

આમ કહેતાં જ કારાયલ સમે સડસડાટ ! કરતો એક ચિતાની ઝલગથી લીમડા પર ચઢી ગયો.

એની પાછળ વીંઝાર પણ બાપને ખખર ન પડે તેમ બિસ્લી-પગે ત્યાં પહોંચી ગયો.

કપૂરી નીચે બેઠી બેઠી આ બાપ-બેટાની ચાલાકીનો તમાસો નોંધ રહી હતી.

કારાયલે કળાપૂર્વક ઘણી જ સીકતથી કાગડીના માળા નીચેની ડાખળાઓ પવનથી આવતા આંચકાના મેળ સાથે ધીરે ધીરે ખસેડી દૂર કરી. પછી તે એનાં ઈંડાં એક પછી એક ઉઠાવતો આવ્યો અને પોતાની બેઠમાં મૂકતો આવ્યો.

અને પિતાની બેઠમાંથી આ ચાલાક પુત્રે એટલી જ ચાલાકીથી એ જ ઈંડાં સરકાવી લઈને પોતાના ખીસામાં મૂકવા માંડ્યાં.

કાગડીના માળામાંથી કારાયલે ચોરેવાં ચારે ઈંડાં આમ વીંઝારના હાથમાં આવી પડ્યાં.

‘ પોતાનું કામ પૂરું થઈ જતાં વીંઝાર ગુપચુપ નીચે આવી ગયો અને ડાહ્યો-ડમરો થઈને માતા કપૂરી પામે છાનોમાનો નીચે બેગી રહ્યો. એટલામાં કારાયલ પણ લીમડા પરથી નીચે ઊતરી આવ્યો.

“ બાપુ ! માળામાં ઈંડાં હતાં ખરાં ? ” વીંઝારે અગાનતા બતાવતાં પિતાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ કેમ ન હોય ? ઈડાં તો ચાર હતાં. ” કારાયને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ અને ચારે ઉઠાવી આવ્યા ? ”

“ ત્યારે ખીજાં કેને માટે રાખું ? અને જો, પેલી કાગડી ખાઈ તો હતું એમ ને એમ બેઠાં છે. એ બિચારી જાણે કે કે હું હતું મારા ઇડા પર જ બેઠી છું. ”

“ પણ કાગડીનાં ઈડાં હોય કેવા ? ” વીંઝારે પ્રિયા બદલી.

“ અને એજ તને બતાવું છું ને ! શું તે ? હતું કાગડીનાં ઈડાં જોયાં જ નથી ? નવાઈ ! ”

આમ કહીને કારાયલ સમો પોતાની બેઠમાં ઈડાને શોધતો ખાંખાખોળા કરવા લાગ્યો. તેને નવાઈ લાગી. બધાં ઈડાં એકાએક કપા બિડી ગયાં. તે પોતાની બેઠ છોડી જોવા તૈયાર થયો.

આટલો વખત કપૂરી મોઢા આકું કપડું ચૂકીને મહા મુરો હીએ પોતાનું હસવું ખાળી રહી હતી. પણ હવે તેનું હસવું તેનાથી રોકી શકાયું નહિ તે મોટે માટે ખડખડાટ હતી પડી.

ચતુરે કારાયલ સમજી ગયો કે દાળમાં અવશ્ય કંઈક કાણું છે. એટલામા વીંઝારે પોતાના ખીસામાંથી એક પછી એક ચારે ઈડાં બહાર કાઢી બાપ પાસે રજૂ કરી દીધાં.

કારાયલ ફણ્ણર તો આજોજ બની ગયો. પણ તરત જ તે બધી હડીકત પામી ગયો. ત્રણે જથ્થાના ખડખડાટ હાસ્યની એક લહરિ વાતાવરણમાં વેરાઈ ગઈ.

“ વીંઝાર ! તેં તો જીદુ કયું. તું મારાથી આગળ ગયો. ” કારાયને મુક્ત કંઠે વીંઝારના વખાણ કરવા માંડ્યાં.

“ગુરુ કરતાં ચેલા સવાયા જ હોય ને!” કપૂરીએ ટહુકો પૂર્યો.

“અને વીંઝાર ! એ હવે પાછાં તું જ મૂકી આવ.” કપૂરીના માતૃહૃદયે ગરીબ કાગડીની દયા ખાધી.

તરત જ વીંઝાર પાછો લીમડા હિપર ચઢી ગયો અને આરે ઇડાં પાછાં જેમનાં તેમ કાગડીના માળામાં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવી દીધાં.

“વીંઝાર ! આજની પરીક્ષામાં તું સફળ થઈ ચૂક્યો.” કારાયલે પ્રમાણપત્ર આપતાં કહ્યું.

“ત્યારે બાપુ ! આજે વાઘેલા રાજના રાજમહેલની જડતી લેવા મને જરૂર તેડી જશોને ?” વીંઝારે તક સાધી.

“વાર, ત્યારે આજે તો તું પણ તૈયાર થઈ જાશે.”

ધણી દિવસની માગણીના સ્વીકારથી વીંઝાર આજે રાજ રાજ થઈ ગયો.

(૪)

મસ્તક-વિચ્છેદન

કારાયલ સમાના નિવાસરથળથી થોડે દૂર ધારાનગર નામનું એક મોટું શહેર આવેલું હતું. અહીં વીસળ વાઘેલો પોતાનો અગલ ચલાવી રહ્યો હતો. વીસળ વાઘેલાનો ખગ્નનો સ્વીકાર હતો. પરંતુ તે પ્રજા-કલ્યાણ અર્થે તેમાંથી કદી એક પાઈ પણ લેાપરતો નહિ. કારાયલની નજર કેટલાયે દિવસથી વાઘેલાના આ અખૂટ ખગ્નના પર ચોંટી રહી.

એટલામાં આખા કચ્છમાં એક કાળો દુકાળ ચિતરી પડ્યો.

જૂખના દુઃખે પરજીવો તાવડામાં ધાણી ફૂટે, તેમ ટપોટપ પડવા લાગ્યા. ઘાસ-ચારાની અત્યંત તંગીથી ત્રાપી જઈને પશુ-સમુદાયના માલીકો પોતપોતાનું પશુ-ધન લઈને તેમના નિર્વાહ મારે કોઈ સિંધ કોઈ હાથાર, કોઈ આશુ એમ જુદા જુદા સ્થાને જવા માટે નીકળી પડ્યા. કચ્છ વેરાન જેવું ચર્ચ ગયું અને કારાવલની આમદાની પર મોટો કાપ આવી પડ્યો.

સમય દુષ્કાળનો હોવાથી, જૂખે મરતા અને રઝગતા દુકાળી-આંખોની એક મોની સંખ્યા વીસળ વાઘેલાનો આશ્રય લેવાને તેની પાસે આવી પરંતુ જેનામાં ઔદાયનો એક છટો પશુ નહિ, એવા આ વાઘેલા રાખએ આ લોકોને આશ્રય આપવાને બદલે એમને હડધૂત કરીને કહાડી મૂક્યા. આ માણસોએ ત્યારે કારાવલ સમાર્ત્ત નામ સાલજી, ત્યારે તેઓ ત્યાંથી સીધા આ સમા સરદાર પાસે ધમી આપ્યા. આશરો માગવા આવેલાને તરછોડી કહાડે એવો કારાવલ ન હતો તેણે આ સઘળા લોકોને ઘણાજે માન સાથે પોતાને ત્યાં રાખી લીધા. આમ એક બાબુથી ત્યારે કારાવલનો હાથ તંગીમાં હતો, ત્યારે બીજી બાબુથી દુષ્કાળને લઈને વાચક વર્ગની મખ્યા દિન પ્રતિદિન સમૃદ્ધની ભરતી પેઠે વધવા લાગી. હવે કયો માગ મહત્ત્વ કરવો, તેના વિચારમાં આ ધીરવીર ચોક્કો રાત-દિવસ મુઝાવા લાગ્યો.

કેટલાક ઝરણાં પોતાના પહાડી પ્રદેશમાંથી નીકળતા જ સાગી દિશામાં એક સરખી ગતિએ વહેવા માટે છે. કેટલાક અનેક આડા અવળા અને વાંકા-ચૂકા વળાકા લઈને પછડાતા પછડાતા મહા મુરકેલીએ પોતાની નિયમિત ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. અને કેટલાક તે કુમરાળ પ્રદેશમાં રખડતા રઝગતા આખરે ત્યાં જ લય પામે છે. કારાવલના જીવન-ઝરણું વહેણ પશુ આવું ત્રીજા પ્રકારનું હતું.

હાલ કુષ્કાળના સમયને લઈને તેનો દીનજન-સહાયક હસ્ત, વધુ પ્રમાણમાં તંગ બની ગયો હતો.

જે સમયે લોકોને પેટપૂરતા દાણા મળવાના સાસા હતા, તે સમયે વીસળ વાઘેલો પોતાના ખજાનામાં સુવર્ણની ઇંટ ખડકયે જતો હતો. આ વાત કારાચલના અંતરમાં ખૂચી રહી હતી. તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી લીધો, કે આવા કંજૂસ રાજાનો ખજાનો ખાલી કરવો, અને તેનો ઉપયોગ દીન જનોના પોષણ અર્થે કરવો એ પાપ નહિ પણ પુણ્ય જ હોઈ શકે.

ત્યારપછી કારાચલ દરરોજ વીસળ વાઘેલાની રાજ-કચેરીમાં જવા લાગ્યો, અને પોતાના ઉપયોગની બાતમી મેળવવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં તેણે વીસળ વાઘેલાના ખજાના, ભોયરા અને ભંડારોની સઘળી હકીકત અત્યંત કુશળતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી લીધી. હવે તેણે વાઘેલા રાજાના ખજાનામાંથી ધાડ મારવાનો વિચાર કર્યો.

એક રાત્રે તે પોતાની અંદન-ઘોડો લઈને ધારાનગર શહેરના કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યો. અંદન-ઘોડોની મદદથી કિલ્લા પર ચડીને તે શહેરમાં દાખલ થયો. ક્યા જલુ, અને કાર્ય કેવી રીતે પાર

* જૂના વખતમાં ચોરો કિલ્લા પર ચડવાને અંદન-ઘોડો ઉપયોગ કરતા. એક દોરડી આ અંદન-ઘોડોની કમરે બાંધવામાં આવતી, અને બીજી તેના નાકમાં પરોવવામાં આવતી અંદન-ઘોડો બધા પડે ત્યાં ચોટી જવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી તેને કિલ્લા પર ફેંકતા જ્યારે તે ચોટી જાય, ત્યારે ચોર લોકો તેની કમર પર બાંધેલી દોરડીના આધારથી ઉપર ચડી જતા અને એ જ રીતે બીજા બાળુએ ઊતરી જતા. આ કામ પૂરું થઈ ગયા પછી તેના નાકમાંની દોરીને જરા ખેંચવાથી તે તરત જ ઊપડીને નીચે પડતી.

ઉતારવું, એ યોજના તેના મગજમાં પ્રથમથી જ ઘડાઈ ગયેલી હોવાથી, તેને તેના કાથમાં કોઈ પણ પ્રકારની નડતર થવા પામી નહિ. વીસળ વાઘેલાના રત્ન-ભંડારમાંથી કીમતી રત્નોનો એક મોટો ગાંસડો ભરી, તે આવ્યો હતો તે જ રીતે પાછો પોતાના રથાનક પર પહોંચી આવ્યો.

રાજાનો રત્નભંડાર હરાઈ જવાની વાત બીજે જ દિવસે કલ્હો-પક્ષી આખા શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. પરંતુ ચોરને મોઢી કાઢવાના વાઘેલા રાજાના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

થોડા જ સમયમાં કારાવલ સમાજે વીસળ વાઘેલાના ખજાનામાંથી બીજી બે ચાર ધાડો મારી લીધી. હવે વાઘેલો રાજા અત્યંત ક્રોધાવમાન બની ગયો. ચોરને પકડી પાડવા માટે તે જુદા જુદા ઇલાજ કામે લગાડવા લાગ્યો.

આ તરફ કારાવલ અને વીંઝારે પણ વાઘેલા રાજાના ખજાનામાંથી એક જખરો હાથ મારવાનો મનસૂબો કીધો. એમણે વિચાર્યું, કે એક જ વખતે એક જગી ધાડ લગાવી હોય, તો વારંવાર તેમ કરવાની કડાકૂટ જ મટી જાય. આ કારણથી વીંઝારે પણ આજે પિતા સાથે જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

યે ને પુતર પાણુમેં, પૂરેા કેઆં પરિયાણુ,
માણુક સુએં મોલમં, સે પિટે અયોં પાણુ;
પાય રાતોય ટીરેઆણુ, મરજાયક જકોરેં કરોં.

ભાવાર્થ—પિતા અને પુત્રે વિચાર કર્યો કે રાજમહેલમાંનું સઘળું ઝવેરાત આપણે ઉઘાડી લાવીએ, તો પછી વાચક વગેરે ભવે આનંદમગ્ન થઈ શકે.

રાત્રિ પડી કારાયલ સમો અને વીંઝાર શસ્ત્રાસ્ત્ર-સજ્જ થઇને
બહાર નીકળી પડ્યા.

વારી વીસલ વીરજી, ધારાનગર ધામ,
પોત્રો વાંગઠ જખરે, બાપ નારાયણ નામ;
વાંઝણુ ઘર વિશ્રામ, કારાયલ કોટે ચડે.

બાવાર્થ—વીસળ વાઘેલાના વખતમાં, પુત્રકીન માતાના વિશ્રામ-
રૂપ, જખરા જામનો પૌત્ર અને નારાયણ સમાનો પુત્ર કારાયલ
ધારાનગરના કિલ્લા પર ચઢ્યો.

આજ રોજે વીસળ વાઘેલાના મંત્રો ઓધવે ચોરને પકડવાનો
નિશ્ચય જ કર્યો હતો. તેણે ધારાનગર શહેરની ચારે બાજુએ એક
મોટી ખાખ બેઠાવીને, તેમાં કીલ પથરાવી રાખ્યું હતું. ઓધવ મંત્રો
આત્યંત કાબેલ હતો. આજ કેટલાયે દિવસથી તે કારાયલ સમા
તરફ વહેમની દષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો હતો. તેણે કારાયલ સમાને
ફસાવવાને આજે આ ઘાટ ઘડ્યો હતો. આ બીના કારાયલ સમાના
લક્ષ બહાર ન હતી. પરંતુ આવી અનેક ખાખએ કુદાવી જવાની
શક્તિ ધરાવનાર વીર કારાયલ તેની દરકાર કરે તેમ ન હતું. ખાખની
નજીક આવતાં જ તે ચિત્તાની છલંગથી ખાખ ફૂટી આવ્યો, અને
કોટની બાજુમાં જ આવીને ઊભો રહ્યો પાછળ વીંઝાર પણ વીજ-
ળાના સપાકાની જેઠે આવી પહોંચ્યો. જંને જણુ અંદન-ધોની મદ-
દથી ગઢ ઓળંગીને હમેશને રસ્તે રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા.

આજ તેમનો છેલ્લો દાવ હતો. આથી જોટલું હાથમાં આવે
તે બધું ઉદાવી જવાનો તેમણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો. વાઘેલા
રાખના કીમતી બંડારો તેમણે બોળાબોળાને ખાલી કરવા માડ્યા
અમૂલ્ય ઝવેરાતના જંગી ખડિયા ખમે ચડાવીને તેઓ તરત સરકી

જવા તૈયાર થયા. એટલામાં વીંઝારની નજર વાઘેલા રાજાના સોનાના હીંડોળા ખાટ પર પડી. પરંતુ તેના પર તો રાજા પોતે સતેજો હતો. તેઓ જરાવાર વિચારમાં પડ્યા. તરત જ વીંઝારને એક યુક્તિ જડી આવી. હીંડોળાખાટમાંની હીરની પાટી તંજવાર વતી કાપીને, વાઘેલા રાજાને કળ ન પડે એવી સીક્તથી, તેમણે તેને ધીર રહીને જોમનો તેમ જમીન પર સુવાડી દીધો. હીંડોળાખાટ અને તેની સુગંધુ-સાકળો કાઢી, ખભે ચઢાવીને આ બંને જથ્થા પાછા પોતાને પથે પડ્યા. વાઘેલો રાજા તો જોમનો તેમ ધોરતો જ પડી રહ્યો.

ગઢ પર ચઢી તેમણે ગાંસઠા-પોટલા ખાધની પેઠી પાર નીચે ફેંક્યા, અને પોતે પ્રથમની રીતે જ પાછા નીચે ઊતરી ગયા. હવે તેમને માત્ર એક ખાઈ જ કુદાવવાની જરૂર હતી. કુદકો મારવા પહેલાં થોડુંક દોડવાથી સહેલાઈથી ફૂદી ચકાય છે. આવવા વખતે તેઓ સામી બાજુએથી દોટ મૂકીને ફૂદી આવ્યા હતા. પણ હવે તો આ બાજુએ કિલ્લો આડો આવેલો હોવાથી, તેમને માટે દોટ ભરવાની જગા ન હતી. આ કારણથી ખાઈ કુદાવી જવાનું કામ જરા મુશ્કેલ બન્યું હતું. કારાયલને પોતાની છલંગમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી ચિત્રનાથનું ધંત્ર આ વખતે તેણે પોતાના બાહુમાંથી છોડીને વીંઝારની સલામતી માટે તેના બાહુમાં બાંધી દીધું. વીંઝાર તે જ ક્ષણે વાનર-છલંગથી ફૂદીને ખાઈને પેસે પાર પડ્યો. વીંઝારને સહી-સલામત સામે પાર ફૂદી ગયેલો જોઈને કારાયલને સંતોષ થયો. હવે તેણે પોતે પણ ફૂદી જવાની તૈયારી કરી. કારાયલની ફૂદવાની કળા કંઈ બોધી ન હતી. પરંતુ કુદરત ક્યારે શું કરવા માગે છે, તે કાણ બોધી શકે? કારાયલનો કુદકો કમનસીબે ખાઈની પાળથી માત્ર એકાદ હાથ ધરી ગયો.

યક્ષ ચૂક્યું. કારાયલનું આખું સરીર કાલની અંદર ખૂંચી ગયું. જેમ જેમ તેણે બહાર નીકળવા માટે બળ કરવા માંડ્યું, તેમ

તેમ તે અંદર ને અંદર જિતરતો ગયો. વીંઝારે પણ પોતાના પ્રયત્નો અજમાવવામાં કશી મથા રાખી નહિ. પરંતુ કીલના રાક્ષસી પંજ-માથી પિતાને મુક્ત કરવા તે આખરે અશક્ત નીવડ્યો. જ્યાં કુદરત વીંદરે ત્યાં પામર માનવીનું કેટલું ગળું ?

હિનું ઠંક, કારાઈડ, વેઝો કોટ ચડી,
કામલ કીલ પથરો, રેઝો મિંજ ચડી;
વિંઝ વીંઝાર વરી, સિર કપે સમેઝો.

ભાવાર્થ—કારાચલ દુઢકો મારીને કોટ ચડી ગયો, પરંતુ કામલ મંત્રીએ પથરાવેલા કીલમાં તે ખૂચી ગયો. હવે વીંઝાર ! તું કારા-ચલ સમાનું મસ્તક કાપીને આણતો થા !

કારાચલ સમાએ વિચાર્યું, કે હવે તેને માટે એક પણ રસ્તો બાકી નથી. આથી તેણે આ કામની શક્તિ જાળવવા ખાતર પોતાનું મસ્તક હિતારી લેવાની વીંઝારને આજ્ઞા કરી.

પિતાનું મથકર દરમાન થવલું કરતાં જ વીંઝાર પથરની માફક રિથર થઈ ગયો. કારાચલના આ કપરી આજ્ઞાનો અમલ શી રીતે કરવો, તેના વિચારમાં વીંઝારનું બહાદુર હૃદય ગોચાં ખાવા લાગ્યું. વીંઝારને મુજાતો નેધને કારાચલ તરત બોલી જાયો.

થરથરતા હાથ અને હૃદયને દૃઢ કરીને, તારી કમરે લટકી રહેલી મહાદેવીને! લિપયોગ કરી લે! રાત્રિ પોતાનું કાર્વ કરતી પસાર થઈ ગય છે. માટે વ્યર્થ સમયનો વ્યય ન કરતાં તારી આ કપરી ફરજ ઝટ બજાવી લે! નહિ તો બંધી બાજી ધૂળમાં મળી જશે! આલ, તૈયાર થા! માઈ મસ્તક કપૂરીને આપી તેને દિલાસો દેજે.”

સાહે દીજ સંઘાર કે, વઢે સર વીંઝાર;
કોડે કારાયલકે, લોડે લાલ સંગાર.

ભાવાર્થ:—હે વીંઝાર! તું માઈ મસ્તક કાપીને તે સંભાળ-પૂર્વક કપૂરી સંઘારને આપજો. પછી કપૂરી સંઘાર કારાયલના મસ્તકને બાંધે કોડથી ઝુનાવે.

કુચ્છેત્રમા આમજનોના સંહારથી દુઃખિત થઈને હચિવાર ફેંકી દેવા તૈયાર થયેલા અશ્ત્રુનના અંતરપટ પર જે અસર કૃષ્ણ પર-માત્માના અમર વચનોએ કરી હતી, તે જ અસર કારાયલનાં રનેહ અને શૌર્યથી નીતરતાં વચનોએ વીંઝારના હૃદય પર કરી. વીંઝારને તેના કર્તવ્ય-પથનું ભાન થયું તેના હૃદયમાં નિબંધતાને સ્થાને જલંત જુરસાએ વાસ કર્યો. મુદ્દ ધર્મ તેણે તલવારની મૂંડ પર હાથ નાખ્યો, હાથ પાછો ખેંચાતો જોઈને, વીંઝારને તેના ફરજ-મ્યુત થવા પર જરા ક્રોધ વ્યાપ્યો. તરત જ તેણે હૃદય પર પાછો કાણુ મેળવી લીધો. અને તે જ ક્ષણે મ્હાનમાંથી ઝગઝગતી યોગિની તેણે બહાર ખેંચી કાઢી.

કારાયલના મુખમાંથી આનંદનો ઝેક ધ્વનિ બહાર આવ્યો, અને કાળી રાત્રિની અંધાર સ્થિતિમાં મળી ગયો.

“સાનાસ ! ખેટા ! વીર-ધર્મ તે આનું નામ !” વીંઝારને

સતેજ થતો જોઈને કારાયલે કહ્યું, “ મારા બહાદુર કુમાર ! ચલાવ ! તારા હાથમાંની મહાદેવીને ચલાવ ! શિવ...શિવ...શિ ”

એલ ખલાસ થયો ! કારાયલનું રક્ત-ટપકતું મસ્તક વીંઝારે ઝટ પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. તરત તેને રેશમી રૂમાલમાં લપેટી લીધું હાંગતા પડે, અને દ્રવતા હૃદયે, તે ઘર તરફ ચાલતો થયો. એટલામાં તેને ઓધવમંત્રી યાદ આવ્યો. એનું વેર પણ વસૂલ કરી લેવાની આજની તક સાધી લેવા વીંઝારે વિચાર કર્યો.

તેણે પોતાની સાથેની સઘળી વસ્તુઓ એક સ્થળે અંધકારને જોડે અનામત રાખી દીધી. પોતે પાછો શહેરમાં દાખલ થઈ, ઓધવમંત્રીના ઘરના ખારણા જોરથી ખડખડાવવા લાગ્યો.

આ વખતે મોટી પ્રજાતનો સમય થવા આવ્યો હતો. મંત્રી તરત જાગી ઊઠ્યો. અત્યારે દરવાજો કોણ ખડખડાવે છે તેની તપાસ કરવા તે એકદમ બહાર આવ્યો. જોવા તે દરવાજો ખોલીને પોતાનું ડોકું બહાર કાઢવા જાય છે, કે તરત જ વીંઝારની રક્તભૂખી તલવાર તેના પર તૂટી પડી મંત્રીનું મસ્તક ધડ પરથી છૂટું થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યું. વીંઝારે મંત્રીનું ધડ એક મોટા પથ્થર સાથે ખાંધીને ફૂવામાં નાખી દીધું અને તેનું મસ્તક ઉઠાવીને તે ચાલતો થયો.

બહાર આવીને તેણે કારાયલ સમાના ધડ પર ઓધવમંત્રીનું માથું બરાબર જોડવી દીધું. હવે વીંઝારના હૃદયનો ભાર કંઈક ઢળ્યો થયો. તે પોતાની સઘળી વસ્તુઓ સંભાળી લઈને પાછા-હટતા પડે ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો.

આજની રાત કપૂરી સંધાર મારે કાળરાત્રિ સમાન સરજાયલી હતી તેને વારંવાર બપોલક સ્વપ્નાં સતાવી રહ્યા હતા, થોડી થોડી

વારે તે બહાર રસ્તા પર દૃષ્ટિને ફેંકી, તો કાળા આકાશમાં ભયં-
કર હાસ્ય કરતા તારલાઓ સિવાય કશું પણ દૃષ્ટિગોચર થતું નહિ
આને ધુવડોના ધૂવવાટ, આપમમાં લડતી ચીબડીઓના કચકચાટ,
અને સૂસવતા વાયુથી ડોલતા વૃક્ષોના સૂકા પાદડાના ખડખડાટથી
તે જરા જરા વારમાં ઝબકીને જાગી ઊઠતી જાણે કોઈ તેના કાનમાં
કહી રહ્યું હોય, કે “કપૂરી ! આજ તારો કારાવલ રખે પાછો ન
ફરે !” સદાની સ્વસ્થ કપૂરી સધાર આજે અસ્વસ્થ મની હતી
માથા હાથમાં લાધને મેદાને પડેલા પતિ-પુત્રને ખીલી-ખટકો પણ
ન થાય તે માટે પ્રભુને પ્રાર્થો રહી હતી.

એટલામાં બહારથી આવતા કોઈના પગલાનો સ્પષ્ટ અવાજ
કપૂરીના કર્ણપટ પર પડ્યો. તે સંજ્ઞા જાડી, અને બહાર આવી.
જુએ છે, તો બંને ખભે ચઢાવેલા ચીકાર ખઠિઆ સાથે વીંઝારને
આવી પહોંચેલો દોઢો. કપૂરી અત્યંત હિમમત્તર જણી, અને વીંઝા
રની સામે આવી

ઘણું ઉમંગે ઉથઈ, કારાઈડે જે કેડ;
■ મથો મિલ્લ ગોડ, અચી દિને અમાં કે.

ભાવાર્થ—કારાવલને જોવાની હોસથી કપૂરી ઉમંગેરે જી,
તો વીંઝારે બેટમાંથી પિતાનું મસ્તક કાઢીને કપૂરીને આપ્યું.

સાવજ જેડી મુછડી, મથો જાણે મદ;
પેઓ અચી પદ, સિર સમે જામ જો.

ભાવાર્થ—સાવજ જેવી જેની મુછો છે, એવું કારાવલ સમાનું
ગોડુ માથું જમીન પર મૂકવામાં આવ્યું.

વૉઝારે કારાયલ સમાનું કરકરતી મૂછોવાળું મસ્તક યાળીમાં લઇ જમીન પર મૂક્યું.

કારાયલનું મસ્તક દષ્ટિએ પડતાં જ કપૂરીની આંખે ફાટી ગઈ. તે જાણે બેબાકળી-દીવાની બની ગઈ. તેના અંગેઆંગમાં અકસ્મ વેદના જાગવા માંડી. શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. હૃદય અકળાવા લાગ્યું.

“ વૉઝાર ! આ ગોઝાઈ કૃત્ય કેમ કર્યું ? ” કપૂરીએ રડતા હૃદયે વૉઝારને પ્રશ્ન કર્યો.

“ માતા ! આ કાળું કૃત્ય કરનાર તમારો કુળાંગાર તમારી સામે જ ખડો છે ! ” વૉઝારે ગળગળા અવાજે અને ચરકાતી છબે જવાબ દીધો.

“ તું ? ” કપૂરીએ ફાટી આંખે મીટ માંડી.

ખાતર હીંધે ખુલ્લે, ખલા બે ભર્યા;
સિર વહીંધે પેળે, હથઠા કો વર્યા ?

ભાવાર્થ—ખાતર પાડતાં તારા ખલા ધૂળે ભરેલા છે, પણ વૉઝાર ! પિતાનું મસ્તક કાપતાં તારા હાથ કેમ ચાલ્યા ?

વૉઝારે પ્રત્યુત્તરમાં કપૂરીને જણાવ્યું:—

પે મરંધે આંઈ મરાં, મું મરંધે વંસ જાય;
સિર હી સમેં જામ જો, કપુરી પીંગે પાય.

ભાવાર્થ—જો હું એમ ન કરત તો મારા પિતાના મરણ પછી માઈ પણ મરણ યાત, અને આપણા વંશનો ઉચ્છેદ થઈ જત. માટે હે માતા કપૂરી, તું આ મારા પિતાનું મસ્તક પારણામાં મૂકીને તેને હીંચોળ !

વીંઝારે સઘળા ખીના કપૂરીને સમજાવી, અને તેને દિવાસો આપવા માડ્યો. પરંતુ કપૂરીનું હૃદય હવે ધીરજ ધરી શકે તેમ ન હતું તે છાતીકાંટ રુદન કરવા લાગી.

“માતા ! આ સમય રુદન કરવાનો નથી. રડવાનો સમય પાછળથી પુષ્કળ મળી રહેશે. હમણા તો આ વાતની સહજ અસર પથ્થુ બહાર જશે, તો સઘળા યોજના ધૂળમાં મળી જશે, જે ટેકને માટે મારા વીર પિતાએ હસતા હસતા શીશ સમર્પણ કર્યું, તેનો પથ્થુ નાશ થશે. માટે માતા ! મારા અવટંકી પિતાના આત્માને ખરેખરી શાંતિ આપવી હોય, તો આ બધું થોડા સમયને માટે ભૂલી જવા સિવાય આરો નથી.” વીંઝારે કપૂરીને સમજાવતા કહ્યું.

“પથ્થુ વીંઝાર ! મનમાં હોળી હોવા છતાં બહાર દિવાળી શી રીતે દેખાડી શકાશે ?” કપૂરીએ કુઃખપૂર્ણ અવાજે જણાવ્યું.

“અનેક વીરમદોના મદને દળનારી, અને એક મોટા પાડાની ખાલનો ચડો રમતા રમતા ખેંચનારી મારી માતાનું હૃદય આટલી હદ સુધી નિર્બળ હોય, એ વાત હું સ્વપ્ને પણ માની શકું તેમ નથી” વીંઝારે કપૂરીને તેની ખરી શક્તિનું જ્ઞાન કરાવતા કહ્યું.

વીંઝારના આ વચનોએ કપૂરીના હૃદયમાં હિંમત ઝરી તેણે વીંઝારની સૂચના અનુસાર વર્તવાની કશુંલાત આપી

આમ વાતોમાં ને રોકકળમાં રાત પૂરી થઈ, અને સવાર પડી. આજ હવે ધારાનગરનો ધણી વીસળ વાઘેયો ચોરને શોધવાને શા ઉપાય કામે લગાડે છે, તે જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા હોવાથી, વીંઝાર કારાવસની બદલીમાં પોતેજ રાજકચેરીમાં ચાલતો થયો.

વીંઝાર ગયો, કે તરતજ કપૂરીની આંખોમાંથી જાણે ઘાવજી

અને ભાદરવો વહ્ય્યા. કપૂરી સંધાર રાત-દિવસ અખંડિતપણે કારાયલના નામનું રટન કરવા લાગી. અનેકાનેક રમરણો, સ બોધનો, ઠલામણાં, અને રીસામણાં-મનામણાંથી રડતીરડતી, આ પતિ-પ્રેમી સતી એક જ જાપ જપવા લાગી. મહેંતે હંફાવનાર મહા સમર્થ કપૂરી આજ દીન-લાયાર બની હતી. તેનું હૈયું હાથમાં રહેતું ન હતું. તે મુક્તા હૃદયે વિલાપ કરવા લાગી.

કપૂરીના દુઃખના કારાઝડા સૂરના કચ્છી બહેતો સાંભળી પત્થર હૃદય પણ રડી જાતે એવી કઝણ રસની જમાવટ તેમાં રહેલી છે.*

* કપૂરીના કર્પાંતના આ દૃશ્ય આ પુસ્તકમાં અન્ય સ્થળે દૃશ્ય-વિભાગમાં આપનામાં આવેલ છે આ કથાનો વીંઝાર-ચરિત્રનો ઉત્તર વિભાગ સ્થળ મોકાવના કારણે અત્રે આપનામાં આવેલ નથી.

લા અને સા.

પાંડવોને અશ્વમેધયજ્ઞથી જ્યાંથી પંચકલ્યાણક અશ્વની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે મહાભારતમાં વર્ણવેલી પુરાણી ભદ્રાવતી નગરી પર આજ પર્વત અનેક કાળયુગો ફરી વળ્યાં છે. જામ લાખા કૂલાણીના સમયમાં આ ભદ્રાવતીનગરીમાં 'લા' અને 'સા' નામના બે પરમ મિત્રો રહેતા હતા. બંને જણ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામેલી હતી. એક-બીજાને ન જુએ, ત્યાંસુધી કાંઈને એન પડે નહિ.

એક દિવસ પ્રભાતના સમયે 'લા'ની બહેન લકીર સરિતા તટે પાણી ભરવા માટે ગઈ હતી. તે પાણી ભરીને પાછી ફરતી હતી, તે વખતે તેના પર 'સા'ની દષ્ટિ પડી. બાઈનું સૌન્દર્ય અદ્ભુત હતું. તેની હંસગતિ સમી આકર્ષક આસ અને મનોહર હટાથી 'સા' મોહાંધ બન્યો. એ અપૂર્વ સૌન્દર્યશાળી મનોહર મુગ્ધાને જોઈને તે મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો. તેનું ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યું. તેની સ્વર્ગાશુદ્ધિ જાણે બહેર મારી ગઈ. એ લાવણ્યવતી લલના તેના પરમ મિત્ર 'લા'ની બહેન છે, એટલું જોખખવાની તેની શક્તિ પણ તેને તજી ગઈ. આ ખૂબસુરત બાળાની પાછળ પાછળ એ ચાલવા લાગ્યો.

તેને અત્યંત નવાઈ લાગી હતી. થોડીવાર પછી જ્યારે તે પાછી બહાર આવી, ત્યારે દરવાજા પાસે જડવલ જિભેલા 'સા' પર ફરી તેની દૃષ્ટિ પડી. તેને જોઈ 'સા' પણ સફાળો પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ ગયો. તેનું હૃદય હવે તેને અનેક વીંછીઓની વેદનાથી ડંખી બેઠું. 'લા'ની બહેનની તેના પર દાદા પડતાં જ, તે અત્યંત શરમિંદો બની ગયો. જમીન માગે આપે, તો તેમાં પેસી જવાનું મન થયું. તે જ દારૂ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો, અને ત્વરિત ગતિથી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો. કોઈ અદૃષ્ટ આકર્ષણ જાણે તેને આકર્ષી રહ્યું હોય તેમ તે ભદ્રાવતી નગરી બહાર નીકળીને જંગલને માગે પ્રયાણ કરવા લાગ્યો.

ઘેર આવતાં જ્યારે 'લા'ને આ ઘટનાની જાણ થઈ, ત્યારે તેને પણ નવાઈ લાગી. તેને ધારતી પેડી, કે 'સા' કોણ જાણે ક્યાં આશ્વેા ગયો હશે! તે પણ પોતાના પરમ મિત્રની શોધમાં તેના પગ લેતો લેતો આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પોતાના ભાઈને 'સા'ની શોધમાં નીકળેલો જોઈને 'લા'ની બહેનનું હૃદય પણ પળેપળે અસ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યું. તે પણ આ બંને જણની પાછળ જવા તૈયાર થઈ. પૂછતી અને પગ લેતી, તે 'લા-સા'ના પંથે પરવરી ચૂકી.

સૌથી પહેલાં 'સા' હતો. તેને જાણે કોઈ નિશ્ચિત કંપના દોરી જતી હોય, તેમ તે ધસારાગ્રસ્ત જંગલમાં ધસ્યો જતો હતો. તેની પાછળ 'લા' અને તેની પછત્રાડે 'લા'ની બહેન, આમ આ ત્રણે વ્યક્તિઓ એક પછી એક વાયુવેગે ફૂચ કરી રહી હતી.

આગળ ચાલતાં 'સા' જંગલમાં એક નિર્જન સ્થળે આવી પહોંચ્યો. અહીં તેણે 'હાશ !' નો એક જીંડો શ્વાસ લીધો. તે વિચાર-મગ્ન બની જરાવાર સ્થિર જિભો રહ્યો. તેના ચહેરા પર દુઃખ

૧. લદ્રાનગરી રાજ્યા, લથિયર લા ને સા;
 ૨. સે બરેઆ નિંગારમે, થઈ અમરવેલ પેદા.

લાવાયે—લદ્રાવતી નગરીનાં નવજવાન રાજાશી લા અને સા નીંગાળ પાસે બળાને લરમ થવાથી ત્યાં અમરવેલી ઉત્પન્ન થઈ.

લદ્રાવતી નગરીમાં માવલ નોમનો, એક ચારણ રહેતો હતો. તેની પાસે જીંટ, ઘોડા, ગધિયા, બેંસા, ઘેટાં, બકરાં છતાં પુષ્કળ પશુ-ધન હતું. નીંગાળાઓ નામનો એક રખારી આ માવલ ચારણનાં બકરાં ચારતો હતો. નીંગાળાઓના વગમાં એક અત્યંત ધરડી બકરી હતી. તે માંડ માંડ ચાલી શકતી હોવાથી, આખા રોજાની પછવાડે ચાલતી. એ બકરી હવે વિચાવાની ન હોતાં નીંગાળાઓ રખારી તેની બહુ દરકાર કરતો ન હતો. છતાં કુદરતની કૃપાએ આજ લગી આ ધરડી બકરી વાઘ કે વરૂનો ભોગ થતાં બચી

શક્તિ નીંગાળાઆ રખારીમાથી ઓસરી ગઈ ન હતી તેણે તરત જ આ બકરીને ઓળખી લીધી તેના શરીરમા આવો અજબ પવનો કેમ થઈ ગયો, તેનું કારણ તે કળી શક્યો નહિ બકરીના કાંટ કાંટ થતા આયળામાથી ઊભરાઈ જતું દૂધ જોને તે તેને દોહના લાગ્યો ગેડકું દૂધ નીંગાળાઓ રખારી પોને જ ગેડગટાવી ગયો આ દેવી દૂધ રખારીના ઉદરમા જના જ તે એક અલમસ્ત નનજવાન બની ગયો આ બકરીનું દૂધ બને વખત એ પોતે જ પીવા લાગ્યો એક નિસ સનારમા એ બકરીનું દૂધ થોડું વધી પડવાથી તે તેણે આકડાના પાદડાના એક દડિયામા નાખીને તેને એક સપના રાફડા પાસે મૂકી દીધું અને પોતે બકરા ચારનાના પોતાના કાયમા મશગુલ બની ગયો.

અહીં એનું બન્ધુ કે સાધુઓની એક મોતી જમાત હોંગળાજ પરમીને પાછી ફરતાં એ જ દેકાણેથી પસાર થતી હતી એ જમાતમા પણ પેલી જુડી બકરી જોવા એક અત્યંત ધરડો અને વધ રામા કેલીઓ સાધુ સૌથી પાછળ ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવતો હતો શારીરિક વ્યાધિને લીધે તેને પોતાના જીવન પર કંટાળો આવી ગયો હતો અચાનક આ સાધુની દષ્ટિ સપના રાફડા પાસે મડેલા પેલા દૂધના દડિયા પર પડી સાધુએ વિચાર્યું કે આ દૂધ સપનું પીવેતું જથ્થામ છે મારે લાવ, હમણા જ એ પી જઈને મારી જીદ ગીતો અત લાવું અને આ દુખદ વ્યથાથી મુક્ત થાઉં તેણે પેનો દૂધનો દડિયો ઉઠાવી લીધો તેમાનું સઘળું દૂધ તે ગેડગટાવી ગયો' દૂધ પીના જ તેને સમસ્ત જગત જણે પલગી ગયેનું જથ્થાનું તેના શરીરનું વૃદ્ધત્વ, શૂન્ય, દુખ અને ત્રાસ સૌ એક સ્વપ્ન સમાન બની ગયા તે જાણી ગયો કે આ દૂધના પીનારને જો કડકડતા તેવના કડાવામા તળી લીધેનો હોય, તો તે એક અખડિત સુવર્ણ પુરસો બની જાય સાધુ મદારાજના મનમા સુવર્ણ-પુરસો બનાવ

વાની ધૂન જાગી જીઠી આ વિચારથી તેણે પોતાનો ચાલુ કાર્યક્રમ ફેરવી નાખ્યો. પેલા સાધુઓની જમાત પાછળ જવાને બદલે એ દેવી દૂધના પીનારની શોધમાં નીકળી પડ્યો.

સમય બપોરનો હતો નીંગાળાઓ રજારી પોતાના વગને સારી પેઢે ચારી-પીવડાવીને એક નાની તળાવડીની પાળે ઝાડના છાંયડા નીચે, આખે ઢીલે પોતાનો જડો ધાખ્યો ઓઢીને, આરામથી બેઠો હતો. ત્યાં દૂરથી ચીપીઓ પહોંચતા પેલા સાધુ મહાત્મા આવી પહોંચ્યા. તેના 'અહાલેક'ના ધ્વનિથી આખું જંગલ ગાંજી બેઠું નીંગાળાઓ રજારી પડખું પણ ફેરવ્યા વગર જેમનો તેમ નિશ્ચિત પહે બીંધી રહ્યો હતો રજારી ન બેઠવાથી સાધુ મહારાજે તેને જગાડવા માંડ્યા.

હસી જોગી આવેઓ, વેઓ વગ છ વટ;
સામી કરે સટ, નિંગારીઓ ઉઘીઆરેઓ.

ભાવાર્થ—આ યોગી રજારીના વગ પાસે આવી પહોંચ્યો, અને દોટ મૂકીને તેણે નીંગાળાઓને ઊઠાડવા માંડ્યો.

રજારી જાગી બેઠો. સાધુને જોતાં જ તે સઘળી વસ્તુચિંતિ સમજી ગયો. બાવાજીએ તો "રામ રામ" કરીને રજારી પાસેથી ખાવાનું માગ્યું એને ખાવાનું કાઢી આપવા માટે રજારી પોતાના શેટલાનું પોટકું છોડતો હતો, એટલામાં બાવાજીએ તેને પ્રશ્ન કર્યો, કે "ભોપા! તે શું કર્યો છે કે કેમ?"

રજારી બોલ્યો, કે "બાપજી, હજી સુધી તો મેં કંઈ પણ શું કર્યો નથી" રજારીનું બોલવું સામજીને સાધુ ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયો. તે બોલ્યો, "એમ છે, તો તારા શેટલા જેમના તેમ

જ રહેવા દે ! હું 'તુમરા'નું અન્ન ખાતો નથી." રખારીએ વિચાર્યું,
કે સાધુનું મોત આજ તેને બોલાવી રહ્યું છે. તે બોલ્યો, " મહા-
રાજ, મારો ગુરુ તો કેઈ નથી, પણ આજ તમે જ મારા ગુરુ
યાઓ તો ?" સાધુને આ વાતથી આનંદ થયો. તેને તો લાવતું
હતું અને વેદે બતાવ્યા જેવું થયું. તેણે તરત જ ગુરુ બનવાની
કમ્બુલાત આપી. વિધિ માટે એક મોટા કડાચો અને તેમાં સમાય
તેટલું તેલ લાવવા રખારીને સૂચના કરી. રખારી તો તૈયાર જ હતો.
તેણે થોડા જ સમયમાં એ વસ્તુઓ બાવાજી પાસે હાજર કરી દીધી.
બંને જથ્થુ નહાણ-ધોષ તૈયાર થઈ ગયા.

કડાયામાં તેલ ભરી તેમાં અમરવેલનો રસ અને પેલી રામ-
આળી* બકરીનું દૂધ નાખવામાં આવ્યાં. નીચે દેવતા સળગાવીને
નીંગાળીઓ રખારી તે બાવાજીની આગા અનુસાર ઉકાળવા લાગ્યો.
તેલ જ્યારે ઉકળીને લાલચોળ થઈ ગયું ત્યારે બાવાજીએ એ કડા-
યાને ફરતી દૂધની સાત ધારાવળિ દેવા રખારીને સૂચના કરી. નીંગા-
ળીઓ અચાનકતાનો ડાળ કરીને બોલ્યો, " બાપા ! અમે જંગલમાં
વસનારા એવું કંઈ પણ બાણીએ નહિ. પણ તમે કરી બતાવો, તો
તે પ્રભાણે કરવાને હું તૈયાર છું." આથી સાધુ પોતે પેલા રખારીને
સમજાવવાને કડાયાની આસપાસ દૂધની ધારાવળિ દેતો પ્રદક્ષિણા
કરવા લાગ્યો. આગળ બાવો, અને પાછળ રખારી. એમ આ બંને
જથ્થુ ફરવા લાગ્યા. સાધુના મનમાં હું છેતરું છું, અને રખારી બાણે
છે, કે હું છેતરું છું. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે ૭ આંટા પૂરા થયા,
ત્યારે બાવાજી સાતમો ફેરો ફરવા લાગ્યા. તે પોતાના મનમાં ને
મનમાં મનસૂચા કરવા લાગ્યો, કે આ મૂર્ખ રખારીનો સાતમો
ફેરો પૂરું થઈ જતાં જ આપણે બેડો પાર થઈ જવાનો છે. આમ

આગળ બાવો અને પાછળ નીંગાળાઓ પોતપોતાના મનમાં અનેક
અવનવા ઘાટ ઘડતા જતા હતા એક બિનાડી, હિંદરને જે નજરથી
ટાપી-ટાપીને જોતી ચાલે, તેવી જ રીતે રજારી પણ બાવાજી પર
ફૂદી પડવાનો લાગ શોધતો ચાલતો હતો બાવાજીનું સાતમું ચક્કર
પૂર્ણ થતા જ રજારી એકદમ જનમ મારીને તેના પર તૂટી પડ્યો,
અને તેને કમ્મરમાંથી પકડીને આ બળવાન નરે તરત જ ધગધગતા
તેલના કડામાં ઝીંકી દીધો બાવો ફણફણતા તેલમાં પડતા બોલ્યો,
કે “હમારા સિર મત કાટના” અને તરત જ તેનું શરીર સવા
હાથના સુવર્ણ-પુરસાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયું

મંઢયો કડાઈયો તેલ જો, મંતર સાધી મધ;
ઝલે પછાટી પછાડ્યો, થો સામી પુરસો સિદ્ધ.

લાવાઈ—તેનનો કડાઈો ચડાવી, મંત્રની સાધના કરી. રજા
રીએ બાવાજીને કમ્મરમાંથી પકડી તેમાં પછાડ્યો, એટલે તે એક
સુવર્ણનો પુરસો બની ગયો

૧. નીંગાળાઓ રજારીને અત્યાનંદ આવી અમૂલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ
થતા તેના આનંદનો માર રહ્યો નહિ આ સુવર્ણ-પુરસામાં વિશિષ્ટ
ગુણ એ હતો, કે મરતક સિવાય એના કાંઈ પણ અંગનું હેદન કર
વામાં આવે, તો તે ખીંજે જ દિવસે, પ્રથમ મુજબ અખડ બની
જાય સુવર્ણનો આવો અખૂટ બહાર અનાયાસે હાથ ચડી જતા
નીંગાળાઓ રજારી જલ્દી કુમેર લાડરીનો અવતાર બની ગયો આ
સંપત્તિનો તે પોતાની શુદ્ધ-શક્તિ અનુસાર પરોપકારી કાર્યોમાં
ઉપયોગ કરવા લાગ્યો જે તળાવડી પાસે તે પોતાના વગ સાથે
હરોજ બેસતો, ત્યાં તેણે એક ત્રિશાળ તળાવ બોલાવ્યું અને
પોતાના નામ પરથી તેનું નામ નીંગાળાસર રાખ્યું જે અદ્યપિ

કાયમ છે*

કટલોક સંમય આમ વીતી જવાં પછી નીંગાળીઆને વિચાર થયો, કે આવી અગ્રાધ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ તો થઈ, પરંતુ તેનો ખરેખરો સદુપયોગ મારાથી થઈ શકે તેમ નથી! તેણે આ બાબતમાં તેના શેઠ માવલ ચારણની સલાહ લીધી. તેમણે જાનેએ નિશ્ચય કર્યો, કે આ અનુષ્ઠાન વસ્તુ મહાન દ્વાતાર કચ્છાધિપતિ જમ લાખા કૂલાણીને સમર્પણ કરવી. નીંગાળીઆ રજારીએ એ સુવર્ણ-પુરસો, જમ લાખા કૂલાણીને આપવા માટે તેના શેઠ માવલ ચારણને સુપરત કર્યો.

માવલ ચારણ, અત્યંત સંમુદ્ધિચાળી હતો. તેની પાસે અનાયાસે આ સુવર્ણ-પુરસો આવી જતાં, તેણે પણ તેનો પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો. માવલ ચારણે એક મહાન યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. જે કાલે મહાન નૃપાણો પણ ન કરી શકે, તે તેણે એ સુવર્ણ પુરસાની સહાય વડે સંપૂર્ણ કર્યું. આ યજ્ઞ એણે તેર માસ સુધી ચલાવ્યો, અને તે મુદત દરમિયાન તેણે અપૂર્વ અમહાન કરીને ખોતાનું નામ યુગોયુગ પધરાત અમર કર્યું. માવલ ચારણના અમહાનની પ્રશંસા કરતાં આજ પણ ભાટચારણો કહે છે કે:—

છપો

પર ચડાયા માવલે, ધરા બાધી ધમધમે,
ચર ચડાયા માવલે, તાપે શેષ તલખખે;

* નીંગાળસર તળાવની પાસે આવેલા ગામનું નામ પણ નીંગાળ છે. ભાટ લોકોના કથન મુજબ જમ લાખાએ નીંગાળીઆ રજારીના સમર્પણ માટે ત્યાં ગામ વસાવી તેનું નામ નીંગાળ રાખેલ છે.

અરે અડાયા માવલે, લાયવા સાંધર લગજે,
 અરે અડાયા માવલે, માન મહીપત તગજે;
 અરે માવલે અડાયા જેણે, રથ રવરાય રખખયો,
 માવલ સામે એહવો, આજ કુંવાડે દક્ષિયો.

યતનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં માવલ ચારણ એ સુવર્ણ-પુરસો લઇને, કચ્છાધિપતિ જામ લાખા કૂલાણીને તેની બેઠ ધરવા બદાવતી નગરીથી આસતો થયેલ.*

* માવલ ચારણના મહાપદ વિષે એવી દંતકથા ચાલે છે કે માવલને બે બેનો હતી. નાની બેનનું સગપણ વામડમાં મેર બાટી (મેર નામ ને બાટી નુખ) નામના ચારણ સાથે કરવામાં આવેલ હતું. મેર ચારણને ત્યાં સાત સો બેસો હતી. તે ગામને પાદર દૂધના દેગડા તૈયાર રાખતો. કાંઈ પણ મુસાફરને તે દૂધ પાવા વિના જવા દેતો નહિ.

એક વખત મોટા કુબાળ પડતાં એની તમામ બેસો મરી ગઇ. મેર બાટી આફતમાં આવી પડ્યો. અધૂરામાં પૂરું આ સમયે માવલ ચારણે એને જળ્યાબું કે જો તે ત્રણ માસમાં લગ્ન નહિ કરે તો કન્યા બીજે જશે. આથી એની વિધવા માતા રાત દિવસ રડવા લાગી. કહેવાય છે કે આ મેર બાટીને કાસેખાં પદાણુ નામનો એક જીન સહાય હતો. મેર ચારણે એની બડોબદાનીમાં એક વખત એને પુષ્કળ દૂધ પાઈને તૃપ્ત કર્યો હતો. આથી મેર બાટીએ હવે એનો આશરો લીધો. એની મદદથી એણે માવલ ચારણને કહેવડાવું કે અમે જાન લઈ આવીએ છીએ અને તમે જાનતા હાથી-ધેણા વગેરેની સગવડ માટે ત્રેવામાં રહેજો.

માવલને નવાઇ લાગી. એને આ રાજકો કન્યા નહિ એણે

એક મહાયજ્ઞ આદરીને તમામ ચારણો અને રાજા-રજવાડાને પોતાની પાસે રોકી લીધા. મેરની જનમાં આવવા જેવા તમામ માણસોને અહીંજ એકઠા કરી તેને પાછો પાડવો એવી એની ગોઠવણ હતી.

આમ છતાં મેર બાટી એના દોસ્ત કાલેખાંની મદદથી મોટી જન લઇ આવ્યો અને માવલ ચારણનો બધો મદ ઉતારી દીધો.

માવલ ચારણની બંને બેનોનાં લગ્ન સાથે હોવાથી દાન આપવા વખતે બે જાનો વચ્ચે હરીફાઈ જાગી. આખરે નક્કી થયું કે જેટલું દાન મોટી બેનનો સસરા આપે એથી બમણું મેરભાઈ આપે. સામી જનવાળાએ મેરભાઈને હરાવવા માટે બેઠમાંથી કટારી કાઢી તેની અણી વડે પોતાની એક આંખ બહાર કાઢીને દાનમાં આપી. હવે તો મેરભાઈ બે આંખો આપે તો જ કરાર પૂરો થાય. આ વખતે મેરભાઈએ સમજીને નમી પડતાં કહ્યું કે “મદવી! હું નાનો ને તમે મોટા.”

આવો અઘટિત બનાવ બની જતાં તેર મહિને માવલ ચારણે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરી. માવલના યજ્ઞ વિષે અનેક ચારણી કાવ્યો આજ પણ ચારણો બોલે છે.

મેરભાઈના દાનથી આકર્ષાઈને રાવળ, વીરમ અને મોતીસર નામે ચારણોના યાચકોની ત્રણ નવી શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ.

મેણુશીઓ રાવળ

૧

રાવળ મેણુશીઆની મનોહારી મૂર્તિ જગદ્ગતિએ સંપૂર્ણ નવ-
રાયની છે. ધન્ય ઘડીએ ઘડી હતી.

મેણુશીઓ રાવળ જ્યારે મેરીવેશ* ધારણ કરીને ભવાંધનો
ખેલ ભજવતાં, લોક સમુદાયની પુરાણી રંગભૂમિ પર પગ મૂકતા
ત્યારે ઇન્દ્ર મહારાજના ધરની છે. અપ્સરા મૃત્યુ-સૌક્યમાં જૂલી પડેલી
હોય, એવો જોનારને ઘડીભર ભાસ થતો. અગત્યની વીજળી જેવી
અકબીએ એ જ્યારે રમતના મયદાનમાં ફેલી આવતો, ત્યારે એના
અતૂલ સૌંદર્યની અલકથી દિશાઓ પણ ગળાઈ જાય. આશ્ચર્યનો
અંદરમાં પણ એના મનોહર મુખ-કમળનાં મોંઘેરાં દર્શન મોટે ઘડી
ભર થઈ જતો. કામળતાના સત્ત્વ સમું એનું નાગ્નુક બદન, કાળ-
જમાં સોંસરવી પેસી જાય એવી કાળી અલ્ખિયાળી આંખો અને
કામદેવની કમાન સરીખી એના જમર યુગ્મને વક્ર કમાનો પ્રથમ
દષ્ટિએ જ જોનારની માનસિક સૃષ્ટિને મ્હાત કરવાને બસ હતું.
એનાં અંગેઅંગમાંથી શીતલ આંદનીના જાણે કુવારા ફૂટતા. સંક્ષે-
પમાં મેણુશીઓ રાવળ ઓવેશની શ્રમિકા ભજવનાર એક સર્વોચ્ચ
સુંદર પાત્ર હતો. તમામ પ્રેક્ષક વર્ગને આંખની એક દેશારત પર
નચાવવાની અપૂર્વ કળા મેણુશીઓ રાવળે કંઈ અજબ સિદ્ધતથી
સાધ્ય કરી લીધી હતી. એની લાવણ્ય મૂર્તિ પર લોકો પતંગોની
પેટે ઘેલાવર બનતા. રંગભૂમિ પર મેણુશીઆનો પગ પડતાં જ આખું
વાતાવરણ જાણે નાચી ઊઠતું. અણઅણી ઊઠતું.

* ઓનો વેશ.

કચ્છમાં એક વખત પ્રખ્યાતિના શિખર-પર પહોંચેલ ભૂવડ આવડાની કીર્તિ ગાયાઓ ગાતું કચ્છનું પુરાતન ધામ ભૂવડ, એ મેણશીઆની જન્મભૂમિ.

મેણશીઓ ચારણોના રાવળ હતો મેણશીઆ રાવળનું નામ ચારણી આલમમાં ચોમેર મચ્છર હતું. વંશપરંપરાથી આત્મા આવતા બાપદાદાઓની વારના પોતાના ચોપડામાં ચારણ-પરિવારના વધતા વંશનાં નામો નોધવાં, આ-ણોના ડાચરા વચ્ચે બુધ્દ સ્વરે તેમના પૂર્વજોની યશગાથાઓ ગાવી, પરીઆ વાચવા, ગામેગામ ફરવું અને ચારણોને ઘેર-ઘેરથી બાર બાર મહિને એકેક ફેરી “શીખ”ની લેવી એ એનો પેઢી ઊતાર ધણો હતો.

આ ઉપરાંત મેણશીઆ રાવળનો એક ખીજો પણ કાર્યક્રમ હતો, અને તે ભવાઈની રમતનો. મેણશીઆ પર એક અનુપમ પ્રચરિ બક્ષિસ ઊતરી હતી ભવાઈનો વેશ ભજવવામાં તેણે અતૂલ કાબેલિયત ડેખી લીધી હતી તેણે પોતાની એ કળાનો અનુભવ પોતાના કુટુંબને પણ આપ્યો હતો. તેનું કુટુંબ વિશાળ હતું. ઝરપરા અને સંઘડનો “વાર્લ-ગોન”ના નામે ઓળખાતો તેનો ભાણેજ પરિવાર પણ બહોળો હતો. તેઓ પણ સંગીત અને સ્વાંગમાં કુશળ બની ગયેલા હોવાથી મેણશીઆ રાવળે પોતાના કુટુંબીજનોનો આળીસેક માણસોની સંખ્યાનો એક ‘પેડો’ તૈયાર કર્યો હતો.

મેણશીઓ રાવળ જ્યાં જ્યાં જતો, ત્યાં ત્યાં દિવસના સમયે પોતાના ભાગાલગમ ઉપરાવવાનું કાર્ય કરતો અને રાત્રે ભવાઈની રમનના જેવ ભજવતો. મેણશીઆની હકૂમત તણે રહીને આ બધા રાંવળો-તેની સાથે ફરતા અને એ રીતે પોતપોતાના કુટુંબનું યુજ્જ્વાન ચલાવતા. એક વર્ષમાં ૭ મહિના સુધી તેઓ એક ગામથી

ખીને ગામ કરતા, રમતો કરતા અને છ મહિના પોતપોતાને ઘેર રહી આરામ કરતા.

૨

હાલારમાં ખારાડી એ ચારણોનું મુખ્ય મથક ગણાય. ગાયો, બેંસો વિગેરે પશુધનના વિસ્તારથી ત્યાંના ચારણો માલદાર અને મસ્ત રહેતા. આજ પણ ખારાડીના ચારણોને ત્યાં ઘી-દૂધની છોળા ઉછળે છે, એટલું જ નહિ પણ હાલાર કાઠિયાવાડને પણ તેઓ ઘી-દૂધ પૂરે છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ખારાડીના ચારણો એટલે આડો આંક !

હાલાર-ખારાડીના માડી ગામમાં હરજીગ નામે અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી ચારણ હતો. ખારાડીનું તે નાક ગણાતો. ગાયો, બેંસો ઇત્યાદિ અસંખ્ય પશુધનનો તે માલિક હતો. તેવી જ રીતે "ગરાસઆસ" ની પણ તેની પાસે ખોટ ન હતી. માડીના ચારણો અને પૂછીને પાણી પીએ, એટલું એનું હાપણ હતું. એના નામથી ચોર બહારવટિયા પણ ટળીને ચાલે એવી એની ધાક હતી.

મેણુશીઆ રાવળની મંડળી કચ્છ કાઠિઆવાડ ફરતી ફરતી હાલાર-ખારાડીના આ માડી ગામે આવી લાગી. હરજીગ ચારણે મેણુશીઆના વેશની ખૂબ પ્રશંસા સાંભળેલી. પરંતુ આજ્ઞાથી તેણે મેણુશીઆ રાવળને કાઠિયાર મેરી વેશમાં બિતરેલો જોયો ન હતો. આજે હાથમાં આવેલી અમૂલ્ય તક એણે જવા ન દેવી એવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તરત મેણુશીઆ રાવળને બોલાવીને રાત્રે લગામની રમત કરાવવાની યોજના તેણે ઘડી લીધી.

આજથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. એ સમયે નાટક, સીનેમા અને સરકસો ન હતા. એ તમામનો અંત

માત્ર એક લવાઈની રમતમાં જ આવી જતો. ભવાઈ મંડળીઓનાં ટોળેટોળાં એક ગામથી બીજે ગામ ફરતાં અને લોકોને પોતાની કળા બતાવી એમનું મનોરંજન કરીને પોતાનું શુભરાત ચલાવતાં. લોકો પણ ભવાઈનું નામ પડતાં દૂર દૂરથી જેંચાઈ આવે એવા શોખીન હતા.

માડી ગામમાં આજે મેલુશીઆ રાવળની રમત ધવાની છે એ વાત આખા ગામમાં અને પડોશનાં ગામોમાં પણ પવનવેગે પ્રસરી ગઇ. સાંજ પડતાં શોખીન લોકોના થોડેથોડ માડી ગામમાં જીતરી પડવા લાગ્યા.

રાત્રી પડી. રમત ચાલુ થઇ. મેલુશીઆ રાવળે હંમેશની પેઠે આજે પણ નારીવેશ ધારણ કર્યો હતો. તેણે પોતાની અનુષ્ઠ મ અભિનય-કળાથી ખારાડીના ચારણોને હચ્ચ કરી નાંખ્યા. હરજીગ ચારણ પોતે પણ મેલુશીઆની મનમોહક મૂર્તિ પર અને તેના અનેરા સંગીત પર મુગ્ધ બન્યો હતો. આથી તે તેના પર હજાર હાથે નિવાજવા લાગ્યો હતો. આખી રાત તેણે લવાઈ ખેલતા રાવળોને ખુદ્દા દિલથી ભેટ-સોગાદો આપીને સંતુષ્ઠ કર્યા. રાવળોએ પણ હરજીગ ચારણના નામની જ્યકાર બોલાવવામાં મથ્યા ન રાખી.

છેક સવાર પડતાં રમત બંધ પડી. સૌ ડાહ્ય પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલવા લાગ્યા. રાવળો પણ પોતાના સાજ-સરંજામ સંકેલીને આખી રાતના ઉજાગરાની અસર દૂર કરવા થોડી વારના આરામ માટે પોતપોતાની પચારી પર પડ્યા.

માડી ગામનો મહારથી હરજીગ ચારણ પણ ઘેર ગયો. અખંડ રાત્રોના ઉજાગરાને લીધે તે પણ બિઝાના પર આરામ લેવા માટે પગો, પરંતુ નિરાદેવી તો કાણ બલે કેમ તેનાથી આજે દૂર દૂર

નાસીં ગાઇ હતી. મેલુશીઆ, રાવળના સૌંદર્ય અને સંગીતમાં એનું હૃદય આજે ઘેસું બન્યું હતું.

ઘડીમાં મેલુશીઆનું મોહકં ધ્રુવકું તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહેતું. ઘડીમાં મેલુશીઆના મધુર સંગીતના લણકાર તેના કણપટ પર અથડાવા લાગતા. વારંવાર તે અર્ધી નિદામાંથી ઝબકી જાગી જાતો-ધ્રુજ જાતો. કોઈવાર તેનું હૈયું આનંદાવેશથી નાચી જાતું અને કોઈવાર દુઃખ તેમજ તિરસ્કારની લાગણીથી કંપી જાતું. આમ કેટલીયે વાર તેણે માખણ જેવી પોચી રૂની તળામમાં તરફડિયાં માર્યાં પરંતુ તેના પર નિદ્રાદેવીની કૃપા ન થઈ તે ન જ થઈ. આખરે તે કંટાળ્યો. પિછાના પરથી જીડીને બહાર આવ્યો અને મેલુશીઆ રાવળને તે જ વખતે બોલાવી લાવવા તેણે માણસ મોકલ્યો.

મેલુશીઆના સૌંદર્ય અને સંગીત ક્ષાથી તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો હતો એ ખરું, પરંતુ મેલુશીઆ જેવો એક મદ માણસ સ્ત્રીને વેશ ધારણ કરીને લટકાં-મટકાં કરવા લાગે, એ વાત તેના અંતરમાં ખૂબેલા તીરની પેઠે ખટકી રહી હતી. એટલે તેને મેલુશીઆનું કળાથી આનંદ હૃદયગ્યો હતો, તેટલો જ તેના સ્ત્રીવેશ પ્રત્યે તે તિરસ્કાર વધુઓ હતો. આ કારણથી મેલુશીઆને સ્ત્રીવેશ ન લેવાનું કોઈપણ ઉપાયે પ્રતિજ્ઞ લેવડાવવાનો આજે હરશ્ચુગ ચારણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

કારણ કંઈ સમજાય છે ?” હરગુગ ચારણે મેલશીઆને આવતાં વેંતજ પ્રશ્ન કર્યો.

“વગર કહે કેમ સમજાય અનદાતા ? હમણાં જ માંડમાંડ મારી આંખ જરા મળી ત્યાં તો તમારા માણસે ખૂમ મારી જગાડ્યો. હું ધારું છું કે અવશ્ય કંઈક જરૂરી-કાર્ય તો હશે જ.” રાવળે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું.

“એમ જ છે રાવળ દેવ ! આજનું કાર્ય ખરેખર જરૂરી છે. આજે તારા જીવનનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન મારે ઉઠાવવો છે.” હરગુગે મુદાની વાત પર આવતાં કહ્યું.

“એટલે ?” મેલશીઆ રાવળે પોતાની લાલ બનેલી આંખો શીડીને એકાએક પ્રશ્ન કર્યો.

“એટલે એ જ કે આજે મારે તારી સાથે એક જરૂરી વાત કરવાની છે. પણ તું માને તો જ તે કહેવાની છે. મારી સોનાની જળ પાણીમાં ન પડે તેની તું ખાતરી આપે તો જ.”

“પણ વાત સાંભળ્યા વિના કેમ સમજાય અનદાતા ! મેલશીઆનું આ પિંડ ચારણોના અતજજનથી પોષાયું છે. અને ચારણોના કાર્ય માટે કાળી રાત્રે કૂવામાં કિતરતાં આ મેલશીઆ રાવળ પાછો હડે તેમ નથી.” મેલશીઆએ પોતાની નીમકહલાકીની ખાતરી આપતાં જણાવ્યું.

“ને સાંભળ ત્યારે ! આજે તારી પાસે મારે એક વાતનું પાણી લેવડાવવું છે.”

“પાણી ? શાનું અને શા માટે ?” આશ્ચર્યચકિત મેલશીઆએ સદસા સવાલ કર્યો.

“હું પણ દંવે એ જ વાત પર આંતું છું. તો સાંભળ ! તું હમણાં ને હમણાં હાથમાં પાણી લઇને પ્રતિજ્ઞા લે કે આજથી તારે મેરીવેશ ધારણ ન કરવો. બોલ ! છે કયુન ?” હરગુગે ખરી વાત બહેર કરી.

“પણ એ તો અમારો ધંધો રહ્યો બાપ ! પેટના માટે જીનો તો શું પણ પાવેવાનો વેશ પણ લેવો પડે. અમારું તો અનદાતા ! એ પર ગુજરાન રહ્યું. વળા મારી સાથે બીજા આજ્ઞાસ માણસો છે. તેમના કુટુંબનો આધાર પણ અમારી એ કમાણી પર જ રહ્યો, માટે વેશ ન લેવાની વાત શી રીતે પરવડે ? મેણુશીઆએ પોતાની અશક્તિ બહેર કરતાં જણાવ્યું.

“પણ રાવળ ! મારી વાત તો એક તારે માટે જ છે. અન્યોને માટે મારે કશું જ કહેવાનું નથી. માત્ર તને એકને જ આજ મારે પાણી લેવડાવવાનું છે. અને તે ચોક્કસ વાત છે. હરગુગે પોતાનો અડગ નિશ્ચય જણાવતાં કહ્યું.

“તમારી વાત બંને ચોક્કસ હોય છતાં તે અમલમાં આવવી અશક્ય છે.” મેણુશીઆએ પોતાનો નિશ્ચય રજુ કર્યો.

“પરંતુ તારી એ અશક્ય વાતને જ મારે સક્ય બનાવવી છે રાવળ ! હું કોઇ કાચું હાથ પર ધરતો નથી અને ધई છું તો તેને જીવના જોખમે પૂણું કई છું.”

“આપની એ મમત છે.” મેણુશીઆએ ટૂંકમાં પતાવ્યું.

“પણ જોના જાદવામાં તને જે જોઇએ તે માંગી લે. આજ તારી જીભ વેરી છે. મેણુશીઆ બોલ ! તારે શું જોઇએ ? અને લે, આ પાણી કે આજથી સ્ત્રી-વેશ ધારણ કરવો હરામ છે.”

મેણુશીઆ હવે મુંઝાર્ધ પડ્યો, વિચારવમણમાં તે ગોચાં ખાતા

લાગ્યો. આવો પ્રસંગ આંતરે એમ તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું ન હતું. તે થૂપ રહ્યો.

“ કેમ છતાં નથી બિપડતી રાવણ ! આવો વખત ફરી ફરીને નહિ આવે હો ! અને જો ! મારો નિશ્ચય તો મેરૂ પર્વત જેવો અડગ છે. ચારણોનો અંત લેવામાં મળ નથી મેલુશીઆ ! ચાલ ઝટ કરે ! ” હરણુગ ચારણ જરા આકરો ચપ્પને બોલી બીડ્યો.

“ પણ મારા મેરીવેશ સાથે તમારે શું સંબંધ છે, તે મારાથી તો કશું સમજાતું નથી. ” મેલુશીઆએ અજ્ઞાનતા અને ભોળપણુ ભરેલી દયામણી આંખે જણાવ્યું.

“ તને તે નહિ સમજાય. હવે તું સીધી વાત પર આવ અને કહે કે શું જોઈએ ? ખસ ! સો વાતની એક જ વાત. ”

મેલુશીઆની મૂંઝવણનો હવે પાર રહ્યો નહિ. તેણે વિચાર કર્યો, કે આ બલામાથી હવે છટકી શકવું મુશ્કેલ છે. છેવટે તે હરણુગ ચારણ કશુંય ન કરે અને પોતાની મેળે જ ઠેકાણે આવી જાય એવી આકરી શરત તેની સમક્ષ રણુ કરવાના હુકમણુ ભરેલા નિશ્ચય પર આવી ગયો અને તરત બોલી બીડ્યો કે—“ ત્યારે હવે માગી લઉં છું ગદવી ! ”

“ ખુશીથી. મને એટલી જ જરૂર છે. ” હરણુગ ચારણે આનંદ-યુક્ત પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવ્યું.

“ તો મને હજાર રૂપિયા રોકડા, હું પસંદ કરું તેવી ચાર બેસો અને તમારી ખાસ સવારીની રોઝી ઘોડી મળે તો હું આજથી મેરીવેશ ધારણુ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર છું. ”

હરણુગને તેની રોઝી ઘોડી જીવ કરતાં પણ વહાલી હતી. રોઝી પર ‘રા’ વાગવાની પણ કાંઈને પરવાનગી ન હતી. પવનપુત્રો જેવી

એની ત્વરિત ગતિ અને માંતરીને શરમાવે એવી એની સમજશક્તિ હતી. રાવળ મેલુશીઆને ખાતરી હતી કે હરજીગ ચારણ ગમે તેમ તો પણ પોતાની રાણી ઘોડીને કદી નજર આગળથી દૂર કરવાનો નથી. અને એ ખાતરીને લીધે જ તે હિપચુંકા માગણી રજૂ કરીને તેની સામે ઉત્સુકતાપૂર્ણ નેત્રે જોઈ રહ્યો.

“તથારતુ!” હરજીગ ચારણ હર્ષાવેશથી પોકારી બેઠ્યો. રાવળની આંખો કાઠી રહી.

તેજ સમયે મેલુશીઆ રાવળની ત્રણે માગણીઓ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવી. મેલુશીઆ રાવળ વચનના બંધને બંધાઈ ગયો. એ પણ એકવચની હતો. તેજ ક્ષણે તેણે પાણી મૂક્યું કે—
“આજથી ‘જીવત-જમત’ મેરીવેશ ધારણ કરવો હરામ છે!”

હરજીગ ચારણની આંખો સતોષ અને આનંદથી નાચી બેઠી. મેલુશીઆને બાથમાં દબાવીને તે બેઠી પડ્યો.

૩

‘રાગા’ એ કચ્છના મુન્દ્રા તાલુકામાં આવેલું ચારણોનું એક નાનકડું ગામ છે. ચારણોની ‘રાગ’ નામક ઝોળખ પરથી એ ગામનું નામ ‘રાગા’ પડેલું. આજનું ‘રાગા’ ગામ શ્રાપિત અને ઉત્તમડ જેવું દીકામાં આવે છે, જ્યારે આપણી આ કથાના સમયમાં ‘રાગા’ના ચારણો જરૂર જડોજલાલી બોગવી રહ્યા હતા. ખાતાં ખૂટે નહિ એટલો ગરાસ અને અપાર પશુધનનું ચારણો પાસે પૂર હતું. ‘રાગા’ની સીમમાં ગાયો બેંસોનાં ધણ કીડીઓની પેઠે જિમ-રાતાં અને ચારણો ‘મુજા માગ ન દે’ એવા મદમાતા અને સમૃદ્ધ હતા.

આ ‘રાગા’ ગામમાં રાગ જોગીદાસ અને પંવારીઆ નામે

જે ચારણ લાઘવો રહેતા હતા, જન્મે સુખી અને તાજા હતા તેમાં પણ જોગીદાસ તો અકડાઈ અને અલિમાનની મૂર્તિ સમે હતા. આખું ગામ જોગીદાસના નામથી કંપવા માંડે એવી એની હાકલ હતી.

જોગીદાસ રાગનો લાઘ પંચારીઓ કમ્પ-માંડવી તાળે આવેલા ગામ મોટા-ભાડીઆના કડા ચારણની દીકરી રાણાઈ જોડે પરણ્યો હતો. પરંતુ પરણ્યા પછી થોડી મુદતમાં જ કંઈ નજીવ કારણે આ પતિ-પત્નીના હૃદયમાં કડવાશનાં બીજ રોપાયાં. એમનો અણખનાવ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. પંચારીયા રાગની સ્ત્રી રાણાઈ ગરીમ અને શાંત સ્વભાવની હતી, જ્યારે આ લોકો અલિમાનનાં પૂનર્જા હતાં. તેમનો જીવન આ 'ગૌભેષ' જેવી રાણાઈ પર દહાડે-દહાડે વધતો ચાલ્યો. છેવટે તેમણે આ બાળને તેના પિતા કડા ચારણને ત્યાં મોટે-ભાડીએ મોકલાવી દીધી.

બાર મહિના ગયા-જે વરસ ગયાં, છતાં રાણાઈના સાસરા પક્ષ તરફથી કોઈએ તેની ખબર પણ પૂછાવી નહિ. એટલું જ નહિ પરંતુ કડા ચારણની તેમની સાથે અનેક ચોવટો અવાવવા છતાં તેમની વંકાઈમાં જરા પણ ફરક પડે એવું જણાયું નહિ. આ લોકો અતિ બળવાન હોવાથી બાપડા કડા ચારણની 'ધાં' કોઈ પણ સાંભળે એમ હતું નહિ. "સાપના ભારા" સરખી જીવાન દોકરીને ઘેર બેસાડીને કડો ચારણ આખરે કંટાળ્યો. તેણે પોતાની દીકરીનું બીજા કોઈ રથે પુનર્લમ કરવાની તજવીજ ચલાવવા માંડી પરંતુ તેમાં પણ તે પજાત પજો. કમ્પના ચારણો જોગીદાસનું નામ સાંભળી ચરચરતા. આ જોગીદાસના ભાઈની બાને જ ઘરમાં બેસાડવાની હામ કોણ ભીડી શકે ? જિયારો કડો ચારણ માથે હાથ દબને એમી રજો. જીવાન જોગ જેવી દોકરીને આમ પોતાને ત્યાં કેટલો વખત બેસાડી રાખવી એ વિચારે એનું મગજ ભમી જતું. તે તો દિવસે-દિવસે તેની દેવી જેવી દીકરીના "સોસ"માં ગોળાતો ગયો.

કેટલાક સમય પછી તેને હાહાર બારાડીના હરજીગ નામના એક ચારણની બાળ લાગી. હરજીગ કાળ સામે પણ બાથ બીડે એવો બહાદુર હોવાથી કડા ચારણની માગણીનો તેણે સ્વીકાર કર્યો અને કડા ચારણે તેની દીકરી રાણબાઇનો સંબંધ બારાડીના એ બહાદુર ચારણ જોડે જડી દીધો.

આ હરજીગે ચારણ અન્ય કોઇ નહિ પણ જોણે રાવળ મેણ શીઆને તેનું મન માગ્યું આપીને તેની પાસે મેરીવેશ ધાગ્યું ન કરવાનું પાણી લેવડાવ્યું હતું તે જ માડી ગામનો વીર હરજીગ પોતે હતો.

૪

મેણશીઆ રાવળ પોતાની રાવળ મંડળી સહિત ફરતો ફરતો હાહાર-બારાડીમાં ચાલે સીવો કચ્છમાં ઊતરી પડ્યો અને અંજાર તાલુકાના વેવાર ગામમાં એક ખેલ કરીને ત્યાંથી પરબારે પોતાના “પેડા” સાથે રાગા ગામે આવી પહોંચ્યો. સ્ત્રીવેશ ધારણ ન કરવાની એની પ્રતિજ્ઞા એણે અખંડ પાળી હતી. અનેક લાલચો અને ધમકીઓ વચ્ચે પણ મેણશીઆ રાવળ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં ક્યુવ સમાન અચળ અને અડગ રહ્યો હતો.

મેણશીઆ રાવળ ખર ગામ રાગા વાળા જોગીદાસ રામના ચાર હાથ હતા. મેણશીઆની રમતનું નામ સાંભળીને તે પાતાળમાંથી પણ પહોંચી આવતો.

રાગામાં મેણશીઆનો પગ પડતાં જ આખું ગામ તેની રમત જોવા એક પગે ધડ રહ્યું. આસપાસનાં ગામોમાં તો તેના ખબર ક્યારના થે પહોંચી ગયા હતા. સાંજ પડતાં જ ચારે બાજુથી લોકોનાં રોજેટોળાં તીકની પેઠે ઊભરાવા લાગ્યાં.

રાત્રી પડી, અને રમતની તૈયારી થતા લાગી ગામના વિશાળ

ચોકમાં લોકોની મેદની જામવા લાગી. રથુશીંગા જેવા તીથા અવા-
જનાં જૂગળાં ગગનબેદી નાદથી 'કૂંકાવા' લાગ્યાં. ઝાંઝના અણકાર
અને મુદંગના રથુકારથી રાગા ગામનું શાંત વાતાવરણ ગરજી ઊઠ્યું.
જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લોકોની ઠંઠ પથુ વધતી ગઈ.
કેટલાક શોખીનોએ ખાટલા પર રૂપાળાં ગોદડાં પાથરીને તે પર
પોતાનું સ્થાન લીધું હતું. કેટલાક કોટડીઓ પર, કેટલાક ગાડાં ઉપર
અને કેટલાક ઝાડોની ડાળીઓ પર પણ ચડી બેઠા હતા. ચોકની
એક બાજુએ સ્ત્રીઓ માટેનું સ્થાન પણ રાખવામાં આવ્યું હતું.

જેગીદાસ રાજે રાત્રે વાણુ કરતાં બવાઈનાં જૂગળાંનો તીથો
અવાજ સાંભળ્યો તે પણ હાથમાં દિલ્હી (હુક્કો) લઈને રમતના
મયદાનમાં આવી પહોંચ્યો. પ્રથમથી જ તૈયાર રાખેલી સુવાળી શીરખ
ના બિજાના વાળા ખાટલા પર તેણે પોતાનું સ્થાન લીધું. તલપૂર
જગ્યા પણ મળવી મુશ્કેલ પડે એવી લોકોની 'હેકડા ઠંઠ' મેદની
જામી ગઈ હતી.

સમય થતાં રમત ચાલુ થઈ પ્રથમ ગણેસનો વેશ આવ્યો.
અને ત્યારબાદ એક પછી એક વિધવિધ પ્રકારના વેશ ઉપર વેશ
આવવા લાગ્યા. એકંદરે રમત ઠીક હતી, છતાં પ્રેક્ષક વર્ગે આજે
ઉદ્ઘાસમાં ન હતો, નિરાશ હતો. લોકોની આંખો મેણુશીઆ રાવળને
શોધી રહી હતી, અને મેણુશીઓ તો આજે કાણુ જાણે ક્યાંયે ગુમ
થઈ ગયો હતો. અર્ધીક રાત્રી લગભગ ખલાસ થવા આવી છતાં એ
હમણાં આવશે, હમણાં આવશે એ આશાએ લોકો ધીરજ ધરી
રહ્યા હતા. છેવટે સૌએ ધાર્યું કે હવે છેલ્લખટાઉ અને 'મોહના રાણી'
ના વેશમાં મેણુશીઓ અવસ્ય મોહના રાણીના સ્વાંગમાં આવી પહોં-
ચશે અને એ આશાએ જ લોકો ખાટલો વખત વીતાવી શક્યા
હતા. થોડો વખત વ્યતીત થતાં જ છેલ્લખટાઉ અને મોહનારાણીનો
વેશ આવી પહોંચ્યો. સગરત પ્રેક્ષક વર્ગની આંખો એકદમ મોહના-

રાણી પર પડી અને તેજ ક્ષણે નિરાશાથી પાઠી ફરી અફસોસ । મોહનારાણીના અવાગમ એ લોકપ્રિય પાત્ર મેણુશીઓ રાવળ ન હતો લોકસમૂહ વચ્ચે ખળમળાટ ઝમી ગયો અને મેણુશીઓ રાવળના નામની ઊપરાજિપરી ખૂમો પડવા લાગી પરંતુ મેણુશીઓ બહાર ન આવ્યો તે નજ આ થો કોઈપણ તેને જોઈ શક્યુ નહિ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ પ્રેક્ષકગણમાં વધુ ને વધુ નિરાશા ફેલાતી ગઈ રમતનું વાતાવરણ કથળતું જતું હતું

આટલો વખત શાત થઈ બેઠેના જોગીદાસનું હૈયુ પણ હવે હાથમાં ન રહ્યું ૫૫ની નળા મ્હોમાંથી અગળી ખરીને તેણે જુલદ અનાજ મેણુશીઓના નામની ત્રાહ પાડી જોગીદાસને ગગનમેળી સ્વર સામગીને પ્રેક્ષકવર્ગ શાન્ત થઈ ગયો તરત જ રાવળોખાને એ જણુ જોગીદાસ પામે હાજર થયો અને નમ્રતાથી બોલ્યો, કે ' મેણુશીઓ તો સૂતો છે '

' કેમ કંઈ માદો પડી ગયો છે ? ' જોગીદાસે કરડાડીથી પૂછ્યુ પેલો આવનાર નિરુત્તર રહ્યો જોગીદાસના આજના દમામથી તે દબાઈ ગયો હતો " ચાલ, હમણા ને હમણા એને જગાડ, અને કહે કે જોગીદાસ રાગ બોનાવે છે " જોગીદાસના અવાજમાં સત્તા અને અલિખાન સ્પષ્ટ તરવરી રવા હતો

રાવળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ત્યાંથી ચાલતો થયો અને યોડી જ વારમાં ઊંઘમાંથી જાગૃત થયેનો આખો જોળતો મેણુશીઓ રાવળ રમતના મયદાનમાં આવી પહોંચ્યો

નિરાશ થયેલા લોક સમૂહમાં મેણુશીઓને જોઈને નવુ ચિત્ત આગ્યુ સૌએ એક સાથે અને જુલદ અવાજે ખુશાલીને એક પોકાર કર્યો સૌને ખાતરી પડી કે મેણુશીઓ હવે રમતમાં જરૂર જાતરવાનો

મેણુશીઆને આત્રી પહોંચેલો જોઈને જોગીદાસ રાગ ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરીને બોલ્યો, “કમ રાવળદેવ ! આજે શરીરે સુવાણ નથી કે શું ?”

“ના બાપ, બરાબર છે, આપનો પ્રતાપ છે.” મેણુશીઆએ દૂકમાં જ પતાવ્યું.

“ત્યારે શું આ રાવળ લોકો જોડે તારે કંઈ અગડો જાગ્યો છે ?”

“એવું પણ કંઈ નથી અનદાતા ! તમે જાણો છો કે અમારે તો એક જ કુટુંબ છે.”

“કંઈ પણ કારણ ન હોય તો જેનું નામ મેણુશીઆ તે આલતી રમતે હાંધી જાય ખરો ?”

મેણુશીઆ ચૂપ રહ્યો. તેને મનમાં ધારતી પડી કે બાજી રમે બગડી જાય.

“આલ ત્યારે ઝટપટ રમતમાં જોડાઈ જા !” જો ! આ તમામ માનવમેદની તારા નામની માળા જપી રહી છે.

“હમણાં વેશ નથી પહેરતો દાદા !” મેણુશીઆએ ગરીબાઈ ભરેલો હિતર આપ્યો.

“વેશ નથી પહેરતો ?” કંઈ કારણ ? તને પણ હવે મૂછાળા બનવાના કોઠ જાગ્યા, કે પેટ ભરાયું ?”

“એવું તો કશું નથી, અનદાતા ! મારે તો મૂછાળા દેખાવાનાય કોઠ નથી અને પેટે નથી ભરાયું. પણ...”

‘એ પણ ને બણ !’ જોગીદાસે મેણુશીઆ રાવળના વાક્યને વચમાંથી જ કાપી નાખતાં કહ્યું.

“ તારે માટે પળે પળે આતુર બનતી આ માનવમેદનીનું અને માફ માન આજ તો તારે રાખ્યેજ છૂટકો છે.

પણ મેણુશીઆ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. જોગીદાસ રાગ સામે ટગર ટગર જોતો તે પત્થરની ચેકે ઊભો રહ્યો.

“ કેમ જમીન પણ તળે ચોંટી ગઈ છે કે શું ? ” જોગીદાસે કરડાકીથી અને વક્તાથી ચોતાની આંખ મેણુશીઆ તરફ તાકીને ત્રાડ પાડી.

“ જોગીદાસ રાગ ! ખફે કહ્યું ? વેશ પહેરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, હાલ હું ક્યાયે મમતમાં ઊતરતો જ નથી. ” મેણુશીઆએ દદતાપુર્વક હિતર આપી દીધો.

“ વેશની પ્રતિજ્ઞા ? નવાઈની વાત ! આવું તો આજેજ સંભળ્યું. પણ આજ તો તારી પ્રતિજ્ઞાને જરા વાર ખોંટીએ લટકાવી દે અને માફ કહ્યું માની જ રાવળ ! ”

“ આપના એક બોલની ખાતર હું મારા પ્રાણ પાયરી આપવા પણ તૈયાર છું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ શી રીતે થાય ? ”

“ અરે પણ રાવળના દીકરાને વેશની તે પ્રતિજ્ઞા હોય ! મેણુશીઆ ! તું આજ તારી મમત છોડી દે ! હું ઠીક કહું છું. ”

“ મેણુશીઆ જેવો ને તેવો મક્કમ જોગીદાસ રાગની સામે ઊભો હતો. એક પણ ચબ્દનો હિચ્ચાર ન કરતાં તે મૌન જ રહ્યો. ”

“ પણ કોની પ્રતિજ્ઞા તે લીધી રાને ? ” જોગીદાસે વળી પૂછ્યું.

“ મેં નથી લીધી, પણ આપના જેવા એક દાતારે લેવડાવી છે. ”

“ દાતારો પણ કંઈ નવરા લાગે છે. ” જોગીદાસે જ નરમ આવજો જણાવ્યું.

“ દાતારોની તો એ મોજ છે બાપુ ! ખાસા ખણખણતા હજાર રૂપીઆ રોકડા, ચાર મનમાનતી ભેંસો અને એક વાયુવેગી રોઝી ઘોડી, એ અતિચાના બદલામાં મને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તો હવે તમે જ કહો કે મારાથી તે શી રીતે તોડી શકાય ? ”

મેણુશીઆ રાત્રળની વાત જોગીદાસને વાસ્તવિક લાગી. તે જરા નરમ પડ્યો અને બોલ્યો, કે “ મેણુશીઆ ! એ દાનવીરનું નામ તો કહે ! ”

“ એ દાતાર કમ્મનો નહિ પણ બહારનો છે બાપુ ! ”

“ પણ એ કાણ છે ને ક્યાનો છે તે તો મારે જણવું જોઈએ ને ! ” જોગીદાસે શ્વ ન ઊડી.

“ એ છે હાલાર-ખારાડીનો ! ” મેણુશીઆએ વાતને વધુ ન ચોળતા ગામનું નામ જ માત્ર જણાવ્યું.

“ હાલાર-ખારાડીનું નામ કાન પર પડતાં જ જોગીદાસની આખો ચડી ગયું. પરંતુ તે કોઈ પણ ન જણી શકે તેમ પાછો સ્વસ્થ થઈ ગયો અને અધીરામથી બોલ્યો, પણ તેનું કાંઈ નામ તો હશે કે નહિ ? ”

“ એ વાત પૂછવા જેવી નથી, અન્નદાતા ! જવા દો, ” મેણુશીઆએ વાત પર પડેલ પાડવાના ધરાદાથી જણાવ્યું.

“ પણ મારે તો તે જરૂર સાબળવી છે. ” જોગીદાસ હડે ચડ્યો.

મેણુશીઆ હવે અકળાયો-મુઝાઈ પડ્યો.

“ કેમ બોલતો નથી ? ” જોગીદાસનો ગાંભીર અને ગુસ્સાના મિશ્રણ વાળો અવાજ આવ્યો.

મેણુશીઆએ જરા ખુખારો ખાધો. સ્વસ્થ થયો અને મરણિયો થઈને બોલી બિહ્યો, “ત્યારે એનું નામ જરૂર સાંભળવું છે ?”

“હા, જરૂર !”

ત્યારે સાંભળો, એનું નામ “હાલાર-ખારડીનો બંકો હરજીગ.” મેણુશીઆએ ધડાકો કરાવ્યો.

જેગીદાસની આંખો ચકર-ચકર કરવા લાગી.

“કોણુ માડી ગામનો ?” જેગીદાસે પોતાની શંકાનું સ્પષ્ટીકરણ કરાવવા એક વધુ પ્રશ્ન કર્યો.

“બસ એ જ ! દાતારો તો દરો દિશાએ પાધરા જ હોય ને !” મેણુશીઆએ બળતામાં ઘી હોમ્યું.

હરજીગનું નામ સાંભળીને જેગીદાસના રામે-રામમાં કોંધની જવાળા સળગી બિહી. તેનાં રવાડાં બિલાં થઈ ગયાં. આંખો રક્તવર્ષા બની ગઈ. તેના સગા બાઈની ઓને ઘરમાં બેસાડનાર હરજીગ ચાર-છની પ્રથંસાએ જેગીદાસના ગુસ્સામાં બચકર ઉમેરો કર્યો. પરંતુ તરત જ તેણે પોતાના ઉછળતા ગુસ્સાને કાણુમાં લઈ લીધો. હરજીગની લેવડાવેલ પ્રતિજ્ઞા કાંઈપણ ઉપાયે તોડી નાખવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી તે બોલ્યો.

“રાવળ, હરજીગે તને હજાર રૂપિયા, ચાર બેંસો અને એક ઘોડી આપી, તો હું બે હજાર રૂપિયા, આઠ બેંસો અને બે ઘોડીઓ હમણાં જ આપવા ત્યારે છું. બોધ હવે શા વિચાર છે ?”

મેણુશીઆ રાવળ તો પહાડ જેવો અઠગ હતો. તે બોલ્યો, “જેગીદાસ, બે હજાર તો શું પણ હવે તો બે લાખ પણ મારે રાખ બરાબર છે. મેણુશીઆનો બાપ એક છે અને તેનો બોલ પણ

એક છે. તમે તમારું માન જાળવવા ઇચ્છતા હો, તો હવે મને એ વિષે ખિલકુલ આગ્રહ ન કરશો એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.” મેણીશીઆએ છેલ્લા શબ્દો દૃઢતાપૂર્વક સંભળાવી દીધા.

જોગીદાસે મેણીશીઆને જાતજાતની લાલચો અને ધમકીઓ આપી તેને સમજાવી લેવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે આ બહાદુર રાવળ બચ્યો એક ટુળા બે ન થયો.

મેણીશીઆની મેરૂ સમાન અડગતા પાસે જોગીદાસ ઝંખવાઈ ગયો—મોઢો પડી ગયો. તેની આ મોઢપે તરત જ કોધનું સ્વરૂપ પકડી લઇને તેના અંતરમાં કોઈ દાઝણુ જવાળા જગાવી દીધી. એનાં અંગેઅંગ ધૂજવા લાગ્યાં. એની ઉમ્મતા પ્રતિપળે વધતી ચાલી.

મેણીશીઆ ચાલવા લાગ્યો. જોગીદાસે અગ્નિઝરતી આંખોથી પોતાના બાયાત વર્ગના જીવાનેને જરા ઇશારો કર્યો અને સેંકડો કડિયાળી ડાગો આ રાવળ-મંડળી પર તૂટી પડી.

રમતમાં હાહાકાર જામી ગયો. પ્રકાશ આપતી મશાલો હોલ-વાઘ ગઇ. ચોતરફ ઘેર અંધકાર જામી ગયો. એકઠા થયેલાં લોકો જોમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. રમતમા લંગાણુ પડ્યું. સૌ કોઈ પોતપોતાને ઠેકાણે થઇ ગયા.

અંધકાર અને હોકારને લીધે જોગીદાસના મનની હામ તો હળુ મનમાં જ રહી ગઇ. તે પણ ઘેર ગયો. જિજ્ઞાસા પર પડ્યો પરંતુ અપમાનના ડંખે તેને આખી રાત જાગવા દીધો નહિ. આમથી તેમ તરફડિયાં મારવામાં જ તેની આખી રાત વીતી ગઇ.

આ લયંકર રાત્રે જોતી અસ્વસ્થ સ્થિતિ જોગીદાસ રાગની હતી તેવી જ મેણીશીઆ રાવળની પણ હતી.

૫

ખીજ દિવસની પ્રભાતથી જ રાવળો પોતાની સ્ત્રીખ ઉપરાવવા માટે રાગા ગામમા ફરવા લાગ્યા પરંતુ જોગીદાસે ઘડેલી યોજના અનુસાર ન તો તેમને કોઈએ શીખ આપી, કે ન ક્યો કોઈએ જોજનનો બદોબસત માણુમ દીઠ શેર શેર ઘીના પાકા મીઠા લેનાર રાવળો આજે રાગા ગામમા જૂએ મરવા લાગ્યા કોઈએ પણ આજે તેમની ખમર સુધા ન લીધી

ન્યારે મેણુશીઆને ખગર પડી, કે આ સધળા કારણના જોગીદાસના જ છે ત્યારે તે પોતાના જેવા મરણીઆ બનેલા બાર રાવળો સાથે જોગીદાસને ઘેર ગયો પરંતુ જોગીદાસની તો તેને સ્ત્રી-વેશ પહેરાવવાની એક જ આગી હતી અને મેણુશીઆ રાવળ તે કાળાતરે પણ કશુંય કરે તેમ ન હતું પતાવટની તમામ વાતો તદ્દન ભાગી પડી જોગીદાસની જીવંતી રાવળો ઉશ્કેરાઈ મયા તેમણે ત્રાગા કર્યા, લોહીના ખોમેખોખા ભરી ભરી તેમણે જોગીદાસના ઘર પર છાટ્યા રાવળો મરવા સુધી તૈયાર થઈ ગયા પરંતુ અભિમાની જોગીદાસ ચારણનું એક ફંવાકુ થે ફરકયુ નહિ મેણુશીઆની મૂછો સુડાવવાનો તેનો એકનો એક અડગ નિશ્ચય જેવો ને તેવો દૃઢ હતો

અને પોતપોતાની એટ માટે મરી ફીટવા સુધી તૈયાર હતા કોઈપણ કંઈ મચક આપે એવી વાત ન હતી

ન્યારે મેણુશીઆનો એક પણ ઈલાજ બાકી ન રહ્યો, ત્યારે તેણે ખીજ બાર રાવળો સાથે જોગીદામના ઘર પર લાઘણુ કરવા માડ્યા એક બે ને ત્રણ દિવસો એવી રીતે નીકળ્યા ગયા પરંતુ તેનું પરિણામ કંઈ આવ્યુ નહિ રાવળો હવે જીવ પર આ પા તેમણે જોગીદાસના ઘર પર મરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ગામ-લોકોને અને આજુબાજુના ગામવાળાઓને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ, ત્યારે તેઓ બધા જોગીદાસ રાગને ઘેર એકઠા થયા. ઉભય પક્ષમાંથી એક પછી લગ ખાય એવું તો હતું જ નહિ. તમામ સમજાવટ નિષ્ફળ નીવડી. આખરે સઘળાએ મળીને રાવળોને પગે પાધડીઓ મૂકીને તેમને રાગા ગામનો ત્યાગ કરી જવા વીનવ્યું. છેવટે મહા મુશ્કેલીએ સમજાવી દેાસલાવી, તેમને જોગીદાસને ઘેરથી ઉઠાડીને શેખડીઆ ગામની વાટે ચઢાવી દીધા.

જાક્ષીમ જોગીદાસના નામ પર ઘિઝાર અને ફિટકારના વરસાદ વરસાવતા રાવળો, પેટમાં જૂખને લીધે પડેલા વેંતવેંતના ખાડા સહિત રાગા ગામનું પાણી ‘અગરાજ’ કરી શેખડીઆને રસ્તે ચાલવા લાગ્યા.

રાવળો રાગામાંથી રવાના થઈ જવા બાદ જોગીદાસ રાગના જુસ્સાએ ફરી એકવાર ઉછાળો ખાધો. અપમાનની આગે આ ગર્વિષ્ઠ ચારણનું મસ્તક ફરી એકવાર લમાવી નાખ્યું. તે એકદમ બિડી બોલો થયો. હથિયારબંધ તૈયાર થયો. મેજુશીઆ પાસેથી લીધેલું અધૂર વેર પૂર કરવા તે પોતાના પાણીદાર અથ પર સવાર થઈને તેને રાવળોને રસ્તે તેમની પાછળ મારી મૂક્યો.

૬

મેજુશીઓ રાવળ પોતાની મંડળી સાથે રાગા ગામનું પાણી હરામ કરીને જૂખ્યો-તરસ્યો ચલ્યો જતો હતો, સમય ખપોરનો થવા આવ્યો હતો. સૂર્યનારાયણ પ્રખર તાપે તપતા જગતને તપાવી રહ્યા હતા. તણ તણ દિવસના ઉપવાસથી અશક્ત બનેલા રાવળો જૂખે પેટે અને શોષાતે કંઠે કીડીની ગતિએ ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા.

એટલામાં એકાએક પાછળથી દોડ્યા આવતા ઘોડાના દાખડાને

અવાજ તેમના કાને આવ્યો. સૌની નજર એકી સાથે પાછી ફરી. સૌએ જોયું કે હાથમાં મોટી બરછી સાથે લાલચોળ બનેયો જોગી-દાસ રાગ પોતાના ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવતો ધસ્યો આવતો હતો.

નિમિષ માત્રમાં જ જોગોદાસ રાગ નજદીક આવી પહોંચ્યો. તરત જ તે કરડાકાથી પોકારી બોલ્યો:—“બજરબાર ફૂતરાઓ ! હવે એક પણ ડગલું આગળ વધ્યા તો !”

ક્રોધના આવેશથી ખોખરો બનેયો જોગોદાસ રાગનો ભયંકર અવાજ સાલગીને, અશક્તિને લીધે માડમાંડ ચાલી ચકતુ રાવળ-મંડળ એકદમ અટકી ગયું-થંભી ગયું.

મેણુશીઓ સૌથી આગળ વધી ખોખરે આવ્યો અને જોગોદાસ તરફ જોઈ બોલ્યો—“જોગોઆ ! આવી પહોંચ્યો કે ? ભયે આવ્યો ખાપ ! હજી તારે વેર પૂરું નહિ વળ્યું હોય !”

“અને તે વાળવા મારે જ હતાવળે આવી પહોંચ્યો છું” એમ કહી જોગોદાસ રાગે રાવળ મેણુશીઆ પર પોતાના સધળા બળથી બરછીનો ધા કર્યો. બરછી ઝપ ! દેતી મેણુશીઆના પેટમાં ધૂમી ગઈ.

મેણુશીઓ અઠગ રહ્યો. નિર્જાળતાને રથાને તેનામાં હવે નહું ચેતન આવી ગયું હતું. પોતાના પેટમાં પડેલી બરછી સાથે જ તે બોલ્યો ! હજી ધા કરતા શીખ્યો નહિ જોગોઆ ! આખરે ચારણ તો ખરો ને !”

એમ કહી પેટમાં પડેલી બરછીને બન્ને હાથે પકડી નેરથી તેની અણી પેટની બીજી બાજુએ કાઢતાં તે અન્ય રાવળો તરફ જોઈ પોકારી બોલ્યો “મારા બહાદુર યુવાનો ! આવી જાઓ હવે તમે પણ આ બરછીમાં ! આ જોગોઆની બક્ષિસ આપણે બધા

સરખે હિસ્સે વહેંચી લઇએ અને આપણા ધગધગતા લોહીની એને ઉમળી આપીએ.”

મેણુશીઆના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત વચનો બહાર આવતાં જ એક પછી એક એમ ખીખ છ રાવળ વીરો એ જ બરછીમાં પોતાને હાથે જ બળ કરીને લગ્નચોલસ્ય પરોવાઈ ગયા. દેખાવ ભયંકર દિલ્લદાવક બની રહ્યો.

જેગીદાસની આંખો પણ આ દાઝણુ દ્રશ્ય જોઈને ફાટી ગઈ. તે જાણે થોડા પર જ ચોંટી ગયો. આ લોકો માણસ છે કે કાણુ, તેનો તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ.

અને આ તરફ એક જ બરછીમાં પરોવાયેલી સાત-સાત રાવળોની હાર શેખડીઆ મામ તરફ આગળ ને આગળ ચાલવા લાગી.

રાપર* ગામ પાસે આવતાં જ બરછીમાં પરોવાયેલા સાત જણામાંથી છેલ્લા એક જણના રામ રમી ગયા. તેને તરત જ બરછી-માંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો, અને બાકી રહેલા છ જણુ “હર! હર! મહાદેવ!” ના પ્રયંડ ધ્વનિનો આકાશમાં પડધો પાડતા આગળ ચાલ્યા. થોડા સમયમાં જ મરણુ કિનારે પહોંચેલા આ છ જણુની લાખી હાર શેખડીઆની સમીપમાં આવી લાગી.

શેખડીઆના ચારણો આ હૃદય-ભેદક દ્રશ્ય જોઈ મોંમાં આંગળા ધાલી રહ્યા. એમનાં અંતર પણ દ્રવી ગયાં. આખોમાંથી આંસુધારાઓ ચાલવા લાગી

* શેખડીઆ અને રાગાની વચ્ચે અસલ રાપર નામનું નાનું ગામ હતું. હાલ એ રાપર ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે. આ રાપર ગામના કેટલાક લોકો ગુંદાળા ગામે ગયેલા તેથી આજ પણ ત્યાંનું એક ફળાઉં “રાપરીઆ ફળીઆ” ના નામથી ઓળખાય છે.

“ નિર્દોષ રાવળો પર આવો બચકર જુલમ ગુજરનારનું નખખોદ નીકળી જશે. ” એવી લવિધવાણી સૌના મુખમાંથી એકી સાથે નીકળી ગઇ.

શેખડીઆના ચારણોએ બરછીમાંથી એક એક જથ્થે બહાર કાઢ્યા. પરંતુ હવે ધા ફરી ગયેલ હોવાથી બહાર નીકળતાં જ છએ જથ્થે બેલાન બની જમીન પર ઢળી પડ્યા. એમાંના ચાર તો તે જ વખતે જોગીદાસના જુલમની “ધાં” દેવા જમતકર્તાના દરબારમાં પહોંચી ગયા.

શેખડીઆ ગામની પાદરે ઊગમણી તરફ આ રાવળ વીરોના આત્મ-સમર્થણનો દત્તિદાસ ઉચ્ચારતી પુરાતન પાળાઆઓની હાર એ આત્મ-ત્યાગી અટકી વીરલાઓની વિજયગાથા ગાતી બાજ પથુ અડગ ઉભી છે.

બાકી રહેલા બે જથ્થેની શેખડીઆના ચારણોએ તન-મન-ધનથી સારવાર કરવા માંડી. કેટલાક દિવસના પાટા-પોંડીને પરિણામે આ ઉલ્લખ રાવળ વીરો એ જીવંતે જ જખમમાંથી ઉગરી આઘ્યા. તેઓ સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત થઇ જતાં શેખડીઆના ચારણોએ સુવર્ણની એક મઢી બનાવીને તેમને ભેટ કરી. બાજ પથુ એમના વંશજો શેખડીઆના ચારણોની પ્રશંસા કરતાં ગાય છે કે:—

મઢી ગેર સમાન, ભલી બનાવી લાભરે;
સોનાની સપ્રમાણ, શેખડીએ સોંપી ભલી.

હવે પેલા જોગીદાસનું શું થયું તે જોઇએ. કચ્છ-કોડાવનો પ્રતિષ્ઠિત ચારણ લાધો પીર, વેવારનો મોડ અને રાગાનો જોગીદાસ એ ત્રણે માસિઆઇ લાઇઓ હતા. મોડને અને લાધાને જ્યારે

જેગીદાસના આ પાપાયરણની જાણ થઈ, ત્યારે તેઓ જેગીદાસ પામે રાગા ગામે આવ્યા. રાવજોની માફી માગીને પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તેમણે જેગીદાસને ઘણું સમજાવ્યું. પરંતુ જેગીદાસના અભિ-માનનો આંકડો અંશ માત્ર પણ નીચો નમે એમ ન હતું. લાઘા પીર અને મોડ પણ નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા. જતાં જતાં લાઘા પીરે મીઠાની એક ઢાચળી ફૂવામાં નાંખીને જેગીદાસને આપ આપ્યો કે “જેગીઆ ! જેવી રીતે આ મીઠાની ઢાચળી ઘસાઈને ઓગળી જશે, તેમ આજથી તું પણ ઘસાતો જઈશ અને નષ્ટ થઈશ !”

લાઘા ચારણ* વચન-સિદ્ધ હતો. તેજ સમયથી રાગાના ચારણોમાં ઘસારો પડવાની શરૂઆત થઈ. રાગા ગામ આજે મૂઆને વાકેજ જીવી રહ્યું છે. લાઘા અને મોડ ચારણ જેગીદાસથી રીસાઈને ચાલ્યા ગયા હતા. આ કારણથી એમના વંશજો આજ પણ રાગ ચારણોથી ‘રામરામ’નો બવહાર પણ રાખતા નથી. રાગ ચારણોને ઝાડવાથી ઠોઢ થાય એવી માન્યતા અઘાપિ એમનામાં પ્રચલિત છે. રાવજોના વંશજો પણ રાગા ગામનું પાણી પીતા નથી. રાગનો માત્ર પડછાયો પડે તો પણ તેઓ નાહી નાખે છે.

* લાઘા પીરની કચ્છ-ઢોડાયમાં દહેરી છે. આજ પણ તે પીર તરીકે પૂજાય છે.

રવોજી ઠાકોર

૧

નવસખી સિંધમાં હમ્મર જતની હાક વાગતી. હમ્મરમીઆં એટલે સમસ્ત સિંધનો નર-કેસરી. ગર્ભિણીઓના ગર્ભ ગાળી નાખે એવી એની હાક હતી. સૂર્યોદય થતાં જેમ આકળ ઘીડીને અદ્વય થઈ જાય, તેમ હમ્મર જતના આગમનનો ઓળો પડતાં જ મહા ધમંડીઓનાં ધમંડ પીગળી જતાં. જેના અવશ્ય માત્રથી રડતા છોકરાં છાના રહી જાય એવી વિકરાળ એની વાણી હતી. કમ્પ-કાઠિયાવાડ અને મારવાડના પ્રદેશોમાં એનાં ધાડાં નિરંકુશ ફરતાં જેની મૂઠો પર લીંછુ હરે એવા અનેક મદ-અવ્યા એના બાન-કેદી બન્યા હતા. આસપાસના પ્રદેશોમાંથી વાળી લીધેલી અસંખ્યાત આથો અથાત્ આયો, બેસો, બકરાં, ઘેટાં, ઊંટ, બળદ આદિ પણ ધનના વિસ્તરિષ્ટ ટોળાનો હમ્મર જત માલીક હતો. એની આણુ સિંધની રીમાઓ બેદીને દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસરવા લાગી હતી. ચારે તરફ સિંધના શેર સમા હમ્મર જતનો ડોકો વાગી રહ્યો હતો.

મદોની સાચી મદોનગી એ જમાનામાં અસ્ત થઈ ન હતી રણવીરોની તલવાર એ સમયે હજુ ગીરો મૂઠાઈ ન હતી. બળતી સામે બાય લીડતાં બળ ન ફાવે તો કપટની કળથી કામ કાઢી લેવાનું ઠહાપણ કે કળાએ હજુ જનતામાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો. ચીવ અને વીચ હજુ રમસાનની શાન્તિના પ્રવાહમાં પરવારી થૂક્યાં ન હતાં. રણવીરોની આંખોનાં ઓજસ, આજસ અને અમલના એદી પદ્મામાં ઓસરી ગયાં ન હતાં. નવજવાનોની જવાની અને મદોન મદોનગી હજુ ફેશનના ફંદામાં ફસાઈ ન હતી.

હમ્મર જતનો ડાયરો કેઈ રાજ-મહારાજની રાજકચેરી જેવા જમતો. એ વખતે અસંખ્ય વીરપુરુષો એની તાબેદારીનો સ્વીકાર કરતા. મસ્તક ઢાળી એની તકેનાતમાં ખડા રહેતા. ભાટ-ચારણાદિ યાચક વર્ગનો પણ હમ્મર જતના દાયરામાં કંઈ તોટો ન હતો. હમ્મર જતની અતૂલ બહાદુરીના ગુણગાનના બદલામાં તેમને એ જત જવાંમદ તરફથી અનેક પ્રકારની ઉત્તમ બેટોની નવાજેશો થતી.

હમ્મર જતનો જંગી ડાયરો એક વખતે પૂર બહારમાં જામેલો હતો. આ જત જવાનના ઉજત મસ્તક પર બગલાની પાંખ જેવી સફેદ સિંધી પાધડી ઢાલની પેઠે ઊભાયેલી હતી. ઘેરદાર સિંધી ચોરણ પર બાધેલી ઉઠાવદાર ભેડમાં પડેલી નેટાણી છરીઓની રૂપેરી ધૂધ-રીઓ ઝલુઝલુ રહી હતી. અને હમ્મર જતની અખૂટ મદાનગીનાં ભાટ-ચારણોને મુખે ગવાતાં દાબ-ગીતોની સાથે પોતાનો ઝીણો અને તીણો સ્વર મીવાવી રહી હતી. આખો ડાયરો આજે હમ્મર જતના શૌર્ય-ગાનના શ્રવણમાં ગુસ્તાન બની ગયો હતો.

ચારણી શક્તિએ ઇતિહાસમાં અતિ અગ્રયનો ભાગ ભજવ્યો છે. એમની તેજસ્વી વાણીનો એક જ શબ્દ રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં મહાન પલટા આણી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો. શત્રુની નલવાર કરતાં ચારણની જીભ અનેકગણી શક્તિશાળી ગણાતી ઇતિહાસના પદ ઉપર દષ્ટિ ફેરવતાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, કે ધણીવાર આવા વાચાળ ભાટ-ચારણો પોતાના આશ્રયદાતાને પણ કડવા લાગે એવાં નમ્ર સત્યો સંભળાવી દેતા.

આવો જ એક સાચો સરસ્વતીપુત્ર-ચારણદેવ હમ્મર જતના ચિહ્ન લેલા ડાયરામાં આવી ચઢ્યો. આવતા વેંત જ સરસ્વતી દેવીએ ચારણદેવની તેજવી જગ્યા પર સ્થાન લીધું. ચારણ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વડે સિંધના સિંહ હમ્મર જતનાં શૌર્ય અને વીર્યને

વધાવવા માંજાં. આ કચ્છી ચારણની અનેરી કાવ્ય-કળાએ અન્ય કવિઓના મુખ-મંડળ પર આખાશ આણી દીધી

હમ્મર જત પોતાની મદીનગીમાં મસ્ત હતો. પ્રશંસાનાં પુષ્પો વડે તેની છાતી ગજગજ ફૂલવા લાગી. પ્રશંસા કેને પ્રિય ન હોય ? ખુશામત ખુદ ખુદાને પણ પ્યારી કહેવાય છે ત્યાં હમ્મર જતનો શો દોષ ? આગંતુક કચ્છી ચારણ પર આ જત સરદાર જતોદિલથી દિદા થઈ ગયો.

હમ્મર જતનો એક અચૂક નિયમ હતો. આ નિયમ એ હતો કે જ્યારે કોઈ પણ ચારણ તેના દરબારમાં પ્રથમ દાખલ થતો ત્યારે તે તેને સૌથી પહેલાં એ સવાલ કરતો, કે ‘ સાંઈ, માં જેડો કે ચુડસ ડિંદો ? ’ અર્થાત્ ‘ તે’ મારા જેવો કોઈ મદદ જેડે છે ખરો ? ’

હમ્મર જતના આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તેને હમેશાં નકારાત્મક જવાબ મળતો. અને હમ્મર જતના શરીરમાં શૈર લોહી ચડી આવતું. તેની છાતી ફૂલી ઊઠતી. તેના ચહેરા પર લાલાશ તરી આવતી. અને જવાબ આપનાર ભાટ, ચારણ કે ખીર ‘ ન્યાસ ! ન્યાસ ! ’ થઈ જતો. આજ લગી એક પણ ચારણ કે ભાટે હમ્મર જતના ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો અણગમતો ઉત્તર આપ્યો ન હતો.

આ વખતે પણ હમ્મર જતે પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર નવા આવેલા કચ્છી ચારણની સમક્ષ પણ એ જ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

કેટલાક ભાટ-ચારણો કોઈના મોઢામાં માથ એવા હોતા નથી. તેઓ તીખી તમતમતી કે કડવી ઝેર જેવી વાતો બઠવીરો, જૂપાણો કે મહાન રાફેનશાહોને સંભળાવી દેતાં પણ હેશમાત્ર અચકાતા નથી. આજે આવેલ કચ્છી ચારણ પણ આમ કોઈનો ગાંભીરો જાય એવો

ન હતો. હમ્મર જતના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે તરત જ વજ્ર-પ્રહાર કર્યો.

“જત જવાંમદ્ ! તને કચ્છ-વમોટીવાળો સાહેબાણી સરદાર રવોણ હકર બેલ્યો જણાતો નથી. રવોણને બેટતાં તારા મગજની તમામ તુમાખી અને તોરને એક પળવારમાં પીગળી જતાં વાર નહિ લાગે એની ખાતરી રાખજે.” કચ્છી ચારણે કચ્છી પથર જેવો કઠોર જવાબ સિંધી સરદારના મોં પર ફેંક્યો.

કચ્છી ચારણના આ સખત ફટકાથી સિંધના શાહ જેવો હમ્મર જત ક્ષણભર તો દિગ્ધ થઇ ગયો. ચારણની તીક્ષ્ણ વાણીએ બરછીના ધાની પેઠે હમ્મર જતની છાતીને વીંધી નાખી. તેના ચહેરા પર ચડેલી લાલાશ અગ્નિના ગોળા જેવી તેની આંખોમાં આવીને એકત્ર થઇ. તેની મૂંછના બાલ એક પલકમાં તીજી સોપાની પેઠે ખડા થઇ ગયા. કેડીયાંની બરાવદાર બાંયોવાળો તેનો હાથ અચાનક તલવારની મૂઠ પર આવી પડ્યો. હમ્મર જતની અભિમાની મૂર્તિ દોષની જગાળામાં સળગી ઊઠી, વિકરાળ આખોવાળા તેના મુખમાંથી એકદમ આ શબ્દો સરી પડ્યા.

“ચારણ ! હ રવોણ વમોટી વારો કે ખ્યો ? અરે હ રવ-લી તાં માં વટ કુતી આય.” અર્થાત્ “ચારણ ! એ રવોણ વમોટી-વાળો કે ખીજો ? અરે એ રવલી તો મારી પાસે ફૂતરી છે.” આમ કહેતાં જ તેણે ‘રવલી ! રવલી !’ એમ કહી પોતાની ફૂતરીને બોલાવવા મોટેથી બૂમ પાડી.

માલીકનો અવાજ કાન પર પડતાં જ ફૂતરી ત્વરિત ગતિએ દોડી આવી અને હમ્મર જતના હાથને ચાટતી પૂંછડી હલાવતી ગેલ કરવા લાગી.

૧૧. “ચારણ ! હી તોવારી રવલી !” (ચારણ આ તારી રવલી) હમર જતે ચારણના હૃદય પર અસહ્ય પ્રહાર કરતાં પડકાર કયો.

ચારણ આ દસ્ય જોઈ શક્યો નહિ. એની સહનશક્તિની હવે હદ આવી હતી. રણવીર રવાજીને રવલી કૂતરી સાથે સરખાવતા હમર જતના શબ્દો ચારણના અંતરમાં તીરની પેઠે ખૂંચી ગયા. તેના રોમેરોમને જાણે કોઈ અકથ્ય વેદના કરડી ખાવા લાગી. જડેજ વંશની વફાદારીથી પોષાયેલા તેના સ્વામિભક્ત હૃદયમાં કોઈ અવશ્ય-નીય વેદના જાગવા લાગી. એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા વગર આ રૂઢેલો ચારણ ત્યાંથી પૂઠ ફેરવી ચાલતો થયો.

જુગ જેવી જતી હતી. કેમે કરી તેનો માર્ગ આજે ખૂટતો ન હતો. ગરડની ગતિએ બિહતો અશ્વ આજે એને ગોઠળગાય જેવો ધીમે લાગતો હતો.

ચારણને આજે એક જ ધૂન લાગી હતી-હમ્મર જતના શબ્દો એના મોઢામાં પાછા દેવાની. આ એક જ રટનનો ઘંટ આજે એના અંતરમાં અખંડિતપણે ગાજી રહ્યો હતો.

ચારણ પોતાની સઘળી શક્તિથી પહેલી જ તકે વમોટી આવી પહોંચ્યો. રવાજ સાહેબાણી પોતાના ભરપૂર ડાયરા વચ્ચે ખૂબ ખીલેયો બેઠો હતો. ‘કઠા-બેર’ વાળી ચોરણી પર બાધેલી રંગ-બેરંગી ભેઠ આજે અપૂર્વ શોભા આપી રહી હતી. સિંહ સમાન છાતીની પાછળ બાધેલી ગેડાની ઢાલ દરથી ચમકી રહી હતી. કચ્છી પાધડીનો વઠો પેચ આજે આ સાહેબાણી સરદારના મસ્તક પર બંધી-છટા આણી રહ્યો હતો. વાંછીના આકડા જેવી ચડેલી મૂછો પર મૂકી રહેલી વાંકી ભમર કમાનો એના શ્વેત મુખ-મંડળ પર ‘કંઈ’ અજબ દીદારના દર્શન કરાવી રહી હતી ખરેખર, રવાજ ઠાકોર આજે પૂરબહારમાં ખીલી બિઠ્યો હતો.

ચારણને આજે અચાનક આવી ચડેલો જોઈને રવાજને જરા નવાઈ લાગી સદા મેઘગજના સમો ગજતો ચારણ આજે ચોરની ચૂપકીદી ધારણ કરીને કેમ આવેલો છે, એ પણ એક અગમ્ય પ્રશ્ન હતો. રવાજએ તરત જ તેને પડકાર્યો.

“અને અત્ર પળે જ ત્યાંથી પાછો ફરું છું અજ્ઞાતા !”
આમ કહીને ચારણ એકાદસે રવાણ સાહેબાણીના મુખ-મંડળનું
નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

ચારણની નજર પોતાના ચહેરા પર ચોંટી ગયેલી જોધને રવા-
ણના આશ્ચર્યમાં અલિટલિટ થઇ.

“બારોડણ ! આજે આમ અમીટ દિવસે શું નિહાળી રહ્યા
છો ? કશુંક નવીન દેખાય છે કે શું ?” રવાણએ ચારણની આંખો
વિચિત્ર રીતે જોતા ફરી સવાલ કર્યો.

“નવીન તો ધણુંએ છે, બાપુ ! પણ કહેવું કે નહિ, એનો
નિર્ણય કરવામાં જ આજે અટવાઈ પડ્યો છું.”

“સરસ્વતી-પુત્રોને કદી પણ કોઈ વિષયમાં અટવાઈ જવાનું
હોતું જ નથી. તીખામા તીખો રાજપૂત પણ ચારણની કડવામ
કડવી ટીકા સહન કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે. માટે તમારું
જે કંઈ કહેવાનું હોય તે લેશ પણ અચકાયા વિના બેવાણ
બોલી નાખો !”

ચારણ વળી પણ રવાણના લગ્ન ચહેરા પ્રત્યે અનિમિષ નયને
જોવા લાગ્યો.

“દેવી-પુત્ર ડાગળી ચરકી ગઇ છે કે શું ?” ચારણની સ્થિત
દિવ્ય શક્તિ થઇને રવાણએ ટકોર કરી.

ટકોર ! આ ચારણ જન્મે તો લલલલાની ડાગળી ચરકતી
દે એવો છે. પરંતુ આજે જ તે એક વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં
મુઝાઇ પડ્યો છે. આમ કહેતાં જ તેણે ફરી રવાણના મુખ પર
મીટ માંડી.

“ ગઢવી ! એવી કંઈ ગઢનતામાં ઘેરાઈ ગયા છો ? જે હોય તે ઝટ કહી નાખો ! ”

“ સાચું કહું હાકોર ? હું જોષ રહ્યો છું કે હમ્મર જતની રવલી અને રવોજી હાકોર એ બંને એક જ છે કે જુદા જુદા ? ”

ચારણના આવા વિચિત્ર પ્રકારના ઉત્તરથી રવોજીની મૂંઝવણમાં વધારો થયો. તેણે જે હોય તે ચારણને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવા આગ્રહ કર્યો.

ચારણે લેશ પણ સંકોચ વિના શરૂઆતથી અત સુધીની તમામ વિગત રવોજી પાસે રજૂ કરી, અને હમ્મર જતના ગવંતુ કોઈ પણ પ્રકારે ખંડન કરવા તેણે રવોજીને તૈયાર કર્યો.

હમ્મર જતની આવી ઉદ્વેગિય બરેલી વર્તણૂક રવોજીથી સહન થઈ શકે એમ ન હતું. તેણે તરત જ પોતાના સાથીદારોને એકઠા કરી લીધા અને પહેલી જ તકે હમ્મર જતનો વદ ઉતારવા સિંધના માર્ગે કૂચકદમ કરતો આગળ ધસવા લાગ્યો.

૩

કચ્છ-વગોટીનો રવોજી હાકોર પોતાના બળવાન સરદારોની ફોજ સાથે મજલ દર મજલ કરતો ચડી આવે છે, એવા વર્તમાન હમ્મર જતને કાને આવતાં તે અત્યંત આનંદિત થયો. તેણે પણ પોતાના સિંધી જુવાનોનો સંગાથ મજબૂત કરી લીધો.

રવોજીના રણકંઠો અચાજ કણ્ઠપટ પર પડતાં જ બળવાન હાથીઓ જેવા સિંધી સૈન્યના સરદારો પણ જંગે-મયદાનમાં ધમી આપ્યા.

૧ હમ્મર જત પોતાના મિંધી વીરોને હિંદેશીને કહેવા લાગ્યો, કે "મારા બહાદુર સરદારો, આજે કમભાગી કચ્છીઓ પોતાના હાથે જ સિંધી જુઝાનોની પાણીદાર તલવારોનો ભોગ બનવા આવે છે, તો આપણે આ સમયને લાભ-પ્રસંગની પેઠે વધાવી લેવો જોઈએ. અભિમાનમાં અધ બનેલા એ પતંગીયાઓને આપણે બતાવી દેવું જોઈએ, કે સિંધીવીરોના શૌર્ય અને ખમીર હજુ ખૂટી ગયા નથી. મરજુ-મુખમાં ફૂદી પડવા તૈયાર થયેલા એ રવાજને પણ આપણે ખાતરી કરી આપવાની છે, કે તારી તાકાતની કિંમત સિંધી શૌર્યની પાસે રવલી કૂતરી કરતા જરા એ વિશેષ નથી.

હમ્મર જતના આ ઉત્તમાહી વચનોથી સતેજ બનેના સિંધી સૈનિકો કચ્છી ફોજનો મુકાબલો કરના કટિબદ્ધ થઈ રહ્યા.

ઉભય પક્ષના શરવીર સૈનિકો સામસામે મયદાને-જંગમાં આવીને બિલા રણુભેરીઓ રણુમજના કરવા લાગી. ડહા પર ડાહી પડતા જ રણુવીરોના રક્ત ઉછળવા લાગ્યા તનવારો અને લાવાઓ સૂર્યકિરણોના તેજમાં ચમકાર કરવા લાગ્યા. કઈ પગે તારીરો કરવાનો હુકમ હોય છે તેની બંને પક્ષના સૈનિકો આગુર હૃદયે અપેક્ષા કરવા લાગ્યા.

બરાબર એ જ સમયે કચ્છના સાહેબશી વીર રવાજનો રણુ ફૂત હમ્મર જતની સમક્ષ આવી બિહો સરદાર રવાજનો સદેશો હમ્મર જતના કાન પર મૂકતા તે બોલ્યો, કે "અમારા સરદાર રવાજ સાહેબાણીની ઇચ્છા એવી છે, કે આપણા નિર્દોષ સૈનિકોને નાહક મૃત્યુ-મુખમાં હડસેલી મૂકવા કરતા આપણે બંને દુન્ન-યુદ્ધમાં બિતરીને આપણો ઇન્સાફ કરી લાઇએ એ જ વધારે ઇચ્છનીય છે."

રવાજના આવા પ્રકારના સદેશથી હમ્મર જતનું હૃદય આનંદ

દના બિભરાથી નાચી બિહ્યું. માતેલા પાડા જેવા તેના શરીરમાં અને કાંથી સમાન અખૂટ બળમાં હમ્મર જતને અપૂર્વ વિશ્વાસ હતો. તેને પોતાની પટાખાજમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, કે રવાજ જેવા એક સાધારણ રજપૂતને તે દન્દ યુદ્ધમાં તો પલક વારમાં એક ચાંચડની પેઠે ચોળા નાંખશે. આ કારણથી એણે રવાજના સંદેશાનો ધણા જ આનંદની સાથે સ્વીકાર કર્યો. અને આ ઉભય મહારથીઓ દન્દ યુદ્ધમાં બિતરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

અદ્ય સમયમાં જ આ બંને બહાદુર સરદારો શરીર પર બખ્તર-ટોપ ધારણ કરીને શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ, પોતપોતાના પાણીદાર અશ્વોને ઉછાળતા રણ-મયદાનમાં આવી બિભા. ઉભય પક્ષના તમામ સૈનિકો આ દુમુલ યુદ્ધ નિહાળવા બંને બાજુએ શાંતિપૂર્વક ગોઠવાઈને બિભા રહ્યા.

પોતપોતાના સરદારના હૃદયમાં શૌર્યનું સૌચન કરવા માટે બંને પક્ષો તરફથી જ્યનાદોના પ્રચંડ પોકાર થવા લાગ્યા.

હમ્મર જત પોતાના શરીર સામર્થ્યમાં મદમરત બનેલા સાંઠની માફક ત્રાડ પાડતો આવી બિભા. પોતાના હાથમાં એક અતિ વજનદાર શુલ્કને ઝણઝણાવતો તે રવાજ સાહેબાણીની સન્મુખ ખડો થયો.

તરત જ રવાજએ તેને ધા કરવાનો પડકાર કર્યો.

“હકર ! તો જેડે બાલક મથે વરી પેલો ધા છા ઢેલું ! માંલે ધા પેલો અચોધા ત તોજ ઉમેઘ પૂરી કી ન ચોધી” (હકર ! તારા જેવા બાળક પર પડેલો ધા શું કરે ? મારો ધા પડેલો આવશે તો તારી ઉમેઘ પૂરી થશે નહિ) હમ્મર જતે અભિમાનપૂર્વક ઉપરોક્ત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

હમ્મર જતના મોઢામાંથી નીકળેલા છેલા સખ્દો પૂરા થતાં જ કોઈ પર્વત પર વજ્રપ્રહાર આવી પડે તેમ રવાજની રક્ત-તરસી તલવાર હમ્મર જતના જમણા બાહુ પર આવી પડી. એક વિશાળ વૃક્ષમાંથી જેમ કોઈ પ્રચંડ ડાળા તૂટી પડે તેમ હમ્મર જતનો આખો હાથ તેના કદાવર શરીરમાં ઘૂસે થઈને એક જખ્મર ધડાકા સાથે જમીન પર આવીને પહોંચ્યો.

હમ્મર જત હવે જ અભિમાનની હાથમાંથી જાગૃત થયો. તેણે પોતાના ડાબા હાથથી જમીન પર પડેલા ગુણ્જ ઉપાડી લીધો અને સઘળા બળથી રવાજના શરીર પર તેનો પ્રહાર કર્યો.

હાથીના પ્રાણહારક પ્રહારમાંથી એક ચિત્તો છટકી જાય તેની આસાપ્રીથી ત્વરિત ગતિએ રેવાજ હમ્મર જતના આ ભયંકર ધામાંથી છટકી ગયો. અને તરત જ ગુણ્જનો ધા નિષ્ફળ જવાથી જરા નીચા નમેલા હમ્મર જત પર તેણે જનોઈ વઢનો એવો પ્રચંડ પ્રહાર કર્યો, કે ગિરિવર પરથી જેમ સિખર ઊંટું થઈને નીચે પડે તેમ હમ્મર જતનું મસ્તક તેના ધડ પરથી દૂર જઈને પડ્યું.

સરદાર પડતાં જ સિંધી સૈન્ય ઊભી પૂછડીએ નાસવા લાગ્યું. કચ્છી ફોજમાં ગગનને ભેદી નાંખે એવા આનંદના પોતારો થવા લાગ્યા.

હમ્મર જતની તમામ આથો-પશુધન એકત્ર કરીને રેવાજ દોરે પોતાના ઉચ્ચ વાવટા સહિત કચ્છ પ્રતિ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

૪

હમ્મર જતની માતા પણ એક મહાન શક્તિશાલિની ઝોરદ હતી. પોતાના પુત્રની પટાખાજ અને એના બાહુબળમાં તેને સંપૂર્ણ

વિશ્વાસ હતો. તેનો પરાક્રમી પુત્ર હમ્મર, સિન્ધનો શાહ થવાને જ સરળથેલો છે એમ એ માનતી હતી. હમ્મર જતના મૃત્યુના સમાચાર જ્યારે એને આપવામાં આવ્યા ત્યારે એણે એક શરી ક્ષત્રિયાણીની પેઠે આ સમાચાર શાંત ચિત્તે શ્રવણ કર્યાં. તેના બહાદુર બેટા હમ્મર જતનો જન લેનાર એ રવાણા હાકાર ઢેવોક છે તે જોવાની એને ઉત્કંઠા જાગી.

મધ્યાહનનો સમય હતો. ભાસ્કરદેવ પોતાના પ્રચંડ તાપથી પૃથ્વીને તપાવી-તાવી રહ્યા હતા. જન-જનવર પખી-પરંદા સૌ કોઈ સિન્ધની સખત ગરમીથી ત્રાસીને પોતપોતાના સ્થાનકે લાપાઈને પડેલાં હતાં. રવાણા દરબાર પોતાની છાવણીના તંજુમાં એક ઊંચા પાવાના ઢોલીઆ પર આરામ લેતા પોઢેલા હતા. અંગરક્ષકો અને અનુચરો પણ આજના પ્રચંડ તાપથી અકળાઈને પોતપોતાના સ્થાનકે પડી રહ્યા હતા.

આ વખતે એક પ્રચંડકાય ઓ હાથમાંની ખુલ્લી સમશેર સાથે રવાણાના તંજુ પાસે આવી ચડી. તંજુના દરવાજામાં આવતાં જ રંગીત ઢોલીઆ પર આરામ લેતા રવાણા પર તેની દષ્ટિ પડી. આ જોતાં જ એક વાર તો તેને નિદ્રાધીન રવાણા પર તસવારનો ધાકરીને પોતાના પ્રિય પુત્રનું વેર વાળવાની ઉત્કંઠા જાગી ઊઠી. પરંતુ અસાવધ દુસ્મન પર ધાકરવો યોગ્ય નહિ, એ સૂત્ર યાદ આવતાં તેણે રવાણાને જાગૃત કરીને તેના પર ધાકરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રવાણાના પગનો અંગૂઠો પકડીને હમ્મર જતની માતાએ એક આંચકાની સાથે તેને ધુણાવવા માડ્યો.

અંગૂઠાને આંચકો લાગતાં જ રવાણા પોતાની સાંતિભરી નિદ્રામાંથી સદાજો જાગૃત થઈ ગયો, અને એટલા પ્રજળ જુલસાથી તે ઢોલીઆ પર બેઠો થઈ ગયો કે ઢોલીઆની બને બાજુની બંને ઇંસ કડાકે ! કડાકે ! કરતી વૂટી પડી.

આ અપૂર્વ દશ્ય જોઇને સ્વાશ્ત્રને ઠાર કરવા માટે આવેલી
જત વીરાગનાનો સઘળો ગર્વ ગળા ગયો.

તેણે તેજ વખતે ચોતાની ખુદી તનવાર સ્વાશ્ત્રના ચરણોમા
ધરી દીધી અને સહસા તેના અંતરમાથી આ ઉદ્ઘારો બહાર પડ્યા
કે, ' માળે હમ્મર તો બેસતમે વ્યો, જુકો તવાજો દૃશ્ય મો ! ”
(મારો હમ્મર તો સ્વર્ગમા ગયો કે તારા હાથે મૂચો !)

લટારી

કચ્છ વાગડનું જાટાવાડા ગામ લગલગ રણને કિનારે આવેલ છે. જાટાવાડા એ વાઘેલા ગરાસદારોની હકૂમતનું ગામ છે. અહીં એક વખત સામંતસિંહ વાઘેલા નામે એક ગરાસદાર હતા. સામંતસિંહ પાસે એક સુંદર ગાય હતી. ગાય પર સામંતસિંહને ખૂબ પ્રેમ હતો. ગાયને એ 'લટારી' કહીને બોલાવતા. ગાયોના ધણુ વચ્ચે સામંતસિંહ 'લટારી ! લટારી !' કહીને યોદ્ધા કરે તો હજારોના ટોળામાથી પણ 'લટારી' 'ભાં ભાં' કરતી એની પાસે દોડી આવે.

વાગડ એટલે પશુધનનો પ્રદેશ. ઘી-દૂધની તો ત્યાં નદીઓ વહે. એક દિવસ માટે આવેલો મહેમાન મહિના દિવસે પણ માંઠ નીકળી શકે, એવી વાગડની મહેમાની અને એવું એનું હેતુ ! ગાયો બેસોનાં તો ટોળેટોળાં વાગડની ભૂમિમાં ઉલરાય.

વાગડની વહાલપના વખાણ કરતાં કવિ દલપતરામ કહે છે કે—

મોતી મહેરામણુ બને, રસ આંખા ગુજરાત;
ચીજે નીપજે ચીનમાં, સૂત્રફેણી ખંભાત.
સૂત્રફેણી ખંભાત, સૂરતની ખરફી સારી;
પંઠા મથુરાપુરી, વિઘા કાશીની ભારી.
દાખે દલપતરામ, વાગડ વહાલપ હોતી;
રસઆંખા ગુજરાત, બને મહેરામણુ મોતી.

વાગડની આવી વહાલપ-મરપૂર ભૂમિ પર એક વખત એક મોટી આફત આવી પડી.

કચ્છમાં જ્યારે છપ્પનિયો કાળ તૂટી પડ્યો ત્યારે વાગડ પણ એની ઘેરી અસર નીચે આવી ગયું વગ્માદનું એક ટીપુ પણ વાગડની તપતી ધરતીને ઠારવા નીચે પડ્યું નહિ અને વાગડ તો વરસાદને આધારે જ જીવે વરસાદ ન ધાય તો વાગડ હાલમેહાલ બની જાય

આરાના અભાવે પશુઓ ટપોટપ પટકાવા લાગ્યા વાગડમાં તો આરાની સાથે પાણીના પણ સામા પડવા લાગ્યા લોકો પોત પોતાના ઢોરોને ફુકાળના લય કર જડમામાથી બચાવી લેવા માટે ગીર અને ગુજરાત તરફ લઈ જવા લાગ્યા

સામંતસિંહ વાઘેલાને પણ પોતાની વહાલી ગાયને બચાવવાની ચિંતા થવા લાગી અહીં તો આર-પાણીને અભાવે ‘લટારી’ જૂએ મરી જાય તેમ હતું, એટલે એને કોઈ લીલા પ્રદેશમાં મોકલી બાપ વાની જરૂર હતી આટલો વખત ધરના ધરેણા-ગાઠા વચ્ચે-સાગિતે સામંતસિંહે લટારીને જેમતેમ કરીને જીવતી રાખી હતી અને એમ કરતા એનું આખું ઘર સાફ થઈ ગયું હતું એક મચ્છુની દશ ઢોરી દેતા પણ હવે કડળ કે ખીંતે કોઈ ધાસચારો મળવાની વજી ન હતી સામંતસિંહ હવે અકળાઈ ગયો એને એક ચિંતા સતાવવા લાગી, કે ‘લટારી’નું હવે શું કરવું ?

એટલામાં પ્રાચળમાથી ઢોરોનું એક મોટું ટોળું ગુજરાત તરફ જતું તેના જોવામાં આવ્યું સામંતસિંહે ‘લટારી’ને પણ એ ટોળા સાથે ગુજરાત તરફ મોકલી દીધી ફુકાળના દિવસો પોતે જેમતેમ કરીને કાઢી નાખ્યા. સમસ્ત વાગડ વિભાગમાં છપ્પનિયાએ કાળો ઢેર વર્તીવ્યો હતો

અને ગમે તેવી કાળા અધારી રાત પછી પણ આખરે તો દિવસ આવે છે ને ! ફુકાળનો સમય પણ એમ વીતી ગયો અને

અપાડ માસ આવી પહોંચ્યો. ઇશાની વીજળી ચમકવા લાગી અને વાદળ ગજવા લાગ્યાં. આખા વાગડમાં વરસાદની રેલમહેલ થઈ રહી. લોકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ખેડી રાખેનાં ખેતરોમાં ખેડૂતો અનાજ વાવવા લાગ્યા. ચારે તરફ લીલાલ્હેર થઈ ગઈ.

ગીર અને ગુજરાતમાં પોતાનાં ઢોરો સાથે બિતરી ગયેલા માલધારીઓ પણ વાગડમાં વરસાદ થયેલો સાંભળીને પોતાના માલ સાથે પાછા ફરવા લાગ્યા. વાગડની લીલીછમ ધરતી જોઈને પશુઓનાં હૃદય પણ હર્ષાવેશથી નાચી ઊઠ્યાં.

રણ બિતરીને પેલે પાર ગયેનાં આખા વાગડનાં ઢોરોનાં ધણુ પાછાં ફર્યાં, પણ સામંતસિંહની ‘ભટારી’ પાછી ન આવી તે ન જ આવી. સામંતસિંહ તો દો’ જોગે ને એની વાટ જુએ. એ કહેતા, કે “ગમે ત્યાંથી પણ મારી ભટારી તો જરૂર આવશે! એ ક્યાંય રહે એવી નથી.”

દિવસો પર દિવસો વીનવા લાગ્યા દિવાળી આવી. તો પણ ‘ભટારી’ પાછી ન આવી. ખજાં તૈયાર થઈ ગયાં પણ ‘ભટારી’ ન આવી જુવાર અને વોથુ પણ લેવાઈ ગયાં છતાં ‘ભટારી’ પાછી ન ફરી તે ન જ ફરી.

આમ છતાં સામંતસિંહે હજુ ‘ભટારી’ ની આશા છોડી ન હતી. એની આશા અમર હતી. એ તો હંમેશ ની માફક ‘ભટારી’ ની રાફ જોતો રહ્યો.

એક દિવસ વહેલી પ્રભાતે સામંતસિંહના ઠાન પર ‘ભટારી’ ના ભાંભરવાનો અવાજ આવ્યો. સામંતસિંહ જીવમાં પણ જાણી ગયો, કે ‘ભટારી’ આવી પહોંચી. ઝડપથી બિટીને એણે દરવાજો ઉઘાડ્યો. દરવાજા બહાર ‘ભટારી’ એની નવી વાછરડીને આટની બીબી હતી. આ દરમિયાન સામંતસિંહના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. એ તો એકદમ બાળકની માફક ‘ભટારી’ ને ગળે ખાત્રી પડ્યો. ખંનેની આંખોમાંથી આનંદનાં આંસુ વહી રહ્યા હતાં. એક મનુષ્ય અને એક પશુ ઉભય એકાકાર બની ગયાં હતાં.

ખત્રિયાણી-ખરી ક્ષત્રિયાણી

—: જોડીખાઈની ઓઢણી :—

અમાસની અંધારધેરી રાત્રિનો ગાઢ અંધકાર દશે દિશાને ઘેરી વળ્યો હતો. અર્ધી રાત વીની ગઈ હતી. એ સમયે કાઠિયાવાડને દક્ષિણ કિનારે આવેલ દીવ બંદરના રંગાટ અને વણાટ કામના એક કચ્છી કારખાનામાં કાનજી નામે એક કચ્છનો કામદાર હેલા આસ લઈ રહ્યો હતો. અહીં એનાં ઘરખાર ન હતાં. પત્ની તો કપારની એ પરમ ધામમાં પહોંચી ગઈ હતી. પેટનો ખાડો પૂરવા તે પોતાના એકના એક નમાયા પુત્રને લઈને કચ્છ-માંડવીના પંજૂ ખત્રી અને તેની ધર્મપત્ની જોડીમાના દીવ બંદરના કારખાનામાં મજૂરી કરતો હતો.

દશ વરસના દીકરાને લઈને તે અહીં આવ્યો હતો. આજે એનો પુત્ર ઓઢ વરસનો થયો, ત્યાં તો કાનજી પણ એની સ્વર્ગવાસી પત્ની પાસે પહોંચી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. સગાં-સંબંધીમાં તો એક એનો પુત્ર પત્નો અને કારખાનાના મજૂરો સિવાય ખીજું કોઈ ન હતું. હા, કારખાનાની માલિકશુ જેડી મા તો મા કરતાં પણ વધારે હતી. એક કાનજી માટે જ નહિ, પણ કારખાનાના તમામ કામદારો પર એ માતા જેટલું જ વહાલ જતાવતી હતી, અને પારકા પ્રદેશમાં પેટનું પૂરું કરવા આવેલ કામદારોની માતાની ખોટ પૂરી પાડતી હતી.

જોડીમાએ કચ્છ માંડવીથી જીવડીને દીવ બંદરમાં રંગાટ અને વણાટ કામનું મોટું કારખાનું ઊભું કર્યું હતું. ભારતના રંગાટ કામના હુજરમાં કચ્છનો હાજો મોટો હતો. જામ રાવજના વખતમાં કચ્છથી જામનગર આવેલ ખત્રીઓએ રંગાટની કળાને ખૂબ ખીલવી હતી. સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગરનું રંગાટ કામ એક અવાજે વખ-થાતું. પરંતુ જોડીમાએ તો દૂર દૂરના દીવ બંદરને પસંદ કર્યું હતું. દીવ બંદરથી એના કારખાનાનો પુષ્કળ માલ પરદેશ પણ ચડતો.

પાદરીઓ તો ગીધડાંની માફક ટાંપીને બેઠા હતા. તરત જ પોલિસ પાટીને સાથે લઇને પાદરી લોકોનું ઘાડું આવી પહોંચ્યું. આ વખતે જેઠીમા તો બાલુ ઝાંસીની રાણી બની ગઈ. પાદરીઓ અને પોલિસોની આડે દીવાલ જેવી બનીને તેણે નિડરતાથી પડકાર કર્યો કે "કાનાનો પુત્ર નિરાધાર નથી. એ તો ક્યારનો જે પરણી બેઠો છે—લગ્નમંથીથી બેઠાઈ ગયો છે. અને હિંદુ લગ્ન કેમ કાળે ફેલે થઈ શકતાં નથી."

જેઠીમાનું કંપ આજે રણચંડી જેવું બની ગયું હતું. પોલિસ અફસરો એની તેજસ્વિતા પાસે ડહાંધળા ગયા. થોડા ધમપજાડા મારી તે પાછા ફર્યા. પાદરી બાવાઓની બાજુ બગડી ગઈ. એમની મેલી મુરાદ ધૂળમાં મળી ગઈ.

આમ છતાં એ લોકો ઝટ મમત મેલી દે એવા ન હતા. કારણ કે એ તો મમતીલી પોટુંગીઝ સરકારના પાદરી હતા. કાનાનો મુકદ્દમા એ લોકો દીવની પોટુંગીઝ અદાલતમાં લઈ ગયા. કાનાના પુત્રનાં લગ્નને ફેલે કરવા એમણે ન્યાયની અદાલતનો આશરો લીધો, પણ હિંદુધર્મના અગાધિત નિયમનો અદાલત પણ લંગ કરી શકી નહિ. અદાલતમાં આખરે આ લગ્ન કાયદેસર ગણાયાં અને પાદરી બાવા હાથ ધસતા રહી ગયા.

આ રીતે જેઠીમાનો નૈતિક વિજય તો થયો, પરંતુ પોટુંગીઝ સરકારની વટાણ પ્રવૃત્તિનો બલીમ કાયદો એના અંતરમાં તીરની માફક ભોંકાતો રહ્યો. આ કાળા કાયદાના સકળમાંથી છૂટવા માટે શો રસ્તો લેવો, એ જ વિચારો એના મનમાં રાતદિવસ ઘોળાતા રહ્યા.

જેઠીમાની સામે પોટુંગીઝની બલીમ સરકાર હતી. સીધો સામનો કરવાથી તો સરકાર ચાંચડની માફક ચોળી નાખે એવો ભયંકર જમાનો હતો. આ કારણથી જેઠીમાએ એક નવો જ માર્ગ મંડળ્યો હતો.

કરતો હતો. ત્રણ ત્રણ દિવસથી એણે અનાજનો એક દાણો પણ લીધો ન હતો. છતાં છેલ્લા ડચકા ખાતો એનો જીવડો કેમે કરી નીકળતો ન હતો. જીવની મુક્તિ યતી ન હતી.

ત્રીજા દિવસની અર્ધો રાતે એના જીવને રૂધાતો જોઈને જેડીમા એને આશ્વાસન આપી રહ્યા હતાં. “કાનાભાઈ, તું તારા જીવને મતે કર’ તને કાઈ કહેવું હોય તો કહી દે।”

આ વખતે કાના કામદારે બાજુમા જ બેઠેલા પોતાના કિશોર પુત્ર તરફ અગ્રણિ નિદેશ કર્યો જેડીમા એના મનની વાત પામી ગયા. કિશોરનો હાથ પોતાના હાથમા લઈને કહ્યું—“કાના ! હું આજે ભગવાનને સાક્ષી રાખીને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. કે માત્ર આખું કારખાતું હાથુ વળી જાય, તો પણ તારા દીકરાને જીવી આપ્ય નહિ આવવા દઉં’ આજથી આ દીકરો તારો નથી, પણ મારો છે।” તું સુએથી તારો જીવ ગતે કર’.”

જેડીમાના આ શબ્દોએ કાનાના અંતરના ઉત્પાતને શમાવી દીધા. જેડીમાના વચનોમા એને પૂરું શ્રદ્ધા હતી થોડીવારમા જ એણે પ્રાણ ત્યાગ કરી દીધા.

એક ખરાબરીનો હતો કાનાના અવસાનની વાત બહાર આવે તો તે જ ઘડીએ પાદરીઓ અને પોલિસનો ધસારો આખા કારખાનામાં જીથવપાયલ મચાવી દે. કાનાના નિરાધાર પુત્રને અને એની ઘર વખરીને પણ ખેંચી જાય. જેડીમાએ સમય સૂચકતા વાપરીને કાનાના મૃત્યુની હકીકત પર પડેલો પાડી દીધો અને ખીજ દિશામા પગલા માગ્યા એ જ રાતે કારખાનાના એક બીજા કામદારની તેર વરસની પુત્રી સાથે કાનાના પુત્ર પમાના લગ્ન કરાવી દીધા લગ્નવિધિ પૂર્ણ થતા ઝડપી ગતિએ પમાનું નવું ઘર પણ મકાઈ ગયું.

બીજા દિવસનો સાંજે કાનાના મરણની જાહેરાત કરવામા આવી

પાદરીઓ તો ગીધડાંની માફક ટાંપીને બેઠા હતા. તરત જ પોલિસ પાર્ટીને સાથે લઇને પાદરી લોકોનું ઘાડું આવી પહોંચ્યું. આ વખતે જેઠીમા તો જાણે ઝાંસીની રાણી બની ગઈ. પાદરીઓ અને પોલિસોની આડે દીવાલ જેવી બનીને તેણે નિડરતાથી પડકાર કર્યો કે “કાનાનો પુત્ર નિરાધાર નથી. એ તો ક્યારનો ચે પરણી બેઠો છે-લમમ્રંથીથી જોડાઈ ગયો છે. અને હિંદુ લમ કાઈ કાળે ફાક થઈ શકતાં નથી.”

જેઠીમાનું કપ આજે રણચંડી જેવું બની ગયું હતું. પોલિસ અફસરો એની તેજસ્વિતા પાસે ડબાઈ ગયા. થોડા ધમપછાડા મારી તે પાછા ફર્યા. પાદરી બાવાઓની બાજુ બગડી ગઈ. એમની મેલી મુરાદ ધૂળમાં મળી ગઈ.

આમ છતાં એ લોકો ઝટ મમત મેલી દે એવા ન હતા. કારણ કે એ તો મમતીલી પોડુંગીઝ સરકારના પાદરી હતા. કાનાનો મુકદ્દમે એ લોકો દીવની પોડુંગીઝ અદાલતમાં લઈ ગયા. કાનાના પુત્રનાં લમને ફાક કરવા એમણે ન્યાયની અદાલતનો આશરો લીધો, પણ હિંદુધર્મના અધાધિત નિયમનો અદાલત પણ ભંગ કરી શકી નહિ. અદાલતમાં આખરે આ લમ કાયદેસર ગણાયાં અને પાદરી બાબા હાથ ધસતા રહી ગયા.

આ રીતે જેઠીમાનો નૈતિક વિજય તો થયો, પરંતુ પોડુંગીઝ સરકારની વટાણ પ્રવૃત્તિનો જાલીમ કાયદો એના અંતરમાં તીરની માફક બોંકાતો રહ્યો. આ કાળા કાયદાના સકંજનમાંથી છૂટવા માટે શો રસ્તો લેવો, એ જ વિચારો એના મનમાં રાતદિવસ ઘોળાતા રહ્યા.

જેઠીમાની સામે પોડુંગીઝની જાલીમ સરકાર હતી. સીવો સામનો કરવાથી તો સરકાર ચાંચડની માફક ચોળી નાખે એવો ભયંકર જમાનો હતો. આ કારણથી જેઠીમાએ એક નવો જ માર્ગ મંડળ્યો.

એક બાકોશ બેરિસ્ટરની સલાહ લઈને પોટુંગલની ગણી ઉપર,
 નેહીમાએ પોટુંગીઝ સરકારના જીવમની કઠાણી, પોટુંગીઝ ભાષામાં એક
 હૃદયદ્રાવક અરજીમાં લખાવીને તૈયાર કરી. ત્યારપછી આ અરજીના
 અંગ્રેજ અફસરોના મોટા ખીનાં લાકડાની પટ્ટીઓમાં કેતરાવીને તૈયાર
 કર્યાં. મોટી રેશમી ઓઢણી પર આ અરજી મોટા અફસરો વડે સાગો-
 પાગ છાપી કાઢી. અરજીની આજુબાજુ ચારે તરફ એક સુદર ફૂલવેલ
 પણ છાપીને જોડાવી દીધી. આખી ઓઢણી પર આ અરજી એવી
 કળાપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવી હતી, કે જોનાર એને જોઈને જ
 ચકિત થઈ જાય. અરજીમાં માતબર હિંદુ શૃદ્ધધોની સહીઓ પણ
 લેવામાં આવી હતી. ધર્મના નામે ચાલતા પાદરીઓના જીલમનો
 એમાં આબેહુજ ચિતાર હતો.

અરજી છાપેલી ઓઢણીને સુદર કીનખાળની ઘેલીમાં મૂકીને
 નેહીમાએ પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી. દીવ બંદરેથી વહાણમાં
 ઊપડીને બે અઠવાડીયા પછી પોટુંગલની ધરતી પર પગ મૂક્યો.

અહીં આવીને પોટુંગલના ગવર્નરના બે મોટા અધિકારીઓની
 નેહીમાએ મુલાકાત લીધી. એકનું નામ હતું એન્ટો નિયો-મેયો-દ
 કેર્રો અને બીજાનું નામ હતું, મોનિસ કેર્રો-દ-રાય. આ બે અધિ-
 કારીઓએ ઘણી જ સહાનુજૂતિથી નેહીમાને મુલાકાત આપી અને
 એની હકીકત ધ્યાનમાં લીધી. આ મુલાકાત વખતે નેહીમા દોઢે
 દિવસે હાથમાં સળગતી અશાલ લઈને ગઈ હતી. કારણમાં કંઈ કે
 પોટુંગીઝ સરકારના રાજ્યમાં થોડા અંધકાર છે, એટલે એને પ્રકાશની
 જરૂર છે આ પ્રયોગે ઉભય અધિકારીઓ પર ભારે અસર કરી. આ
 ઓફિસરોએ પોટુંગલની રાણી ઝૉન ટ્યૂઝાની મુલાકાતની સગવડ કરી
 આપી એટલું જ નહિ, પણ નેહીમાની હકીકત પર ખાસ લગ
 આપવાની સલામણું પણ કરી દીધી

પોટુંગલની રાણી અને નેહીમાની મુલાકાત ઠીક ઠીક લાંબી

ચાલી. ભારતની એક કાળા રંગની બાઇને મુલાકાત આપવામાં પોર્ટુ-ગલની રાણીએ ખૂબ સૌજન્ય દાખવ્યું હતું. જેઠીબાઇએ હૃદય ખોલીને બધી વાત કરી અને ભારતીય કળાની જાણેલી ઓઢણી રાણીને બેટ આપી. ઓઢણીની અંદર મોટા મોટા અક્ષરે જાણેલી અરજી વાંચીને રાણી તો આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગઈ. અરજીની હકીકતે એની આંખોમાં આંસુ આણી દીધાં. ખરેખર, એક સ્ત્રીના હૃદયને, સ્ત્રીના હૃદય સિવાય ખીન્નું કોણ સમજી શકે? નારી હૃદયની લાવનાશીલ લાખા ખીન્નું કોણ ઉઠેલી શકે?

રાણીએ જેઠીબાઇની કળામય કૃતિ અને એની હિંમત માટે ધન્યવાદ આપ્યા. ભારતમાં પોર્ટુગીઝ સત્તાનો જીલમી કાયદો તેણે પોતાના ખાસ હુકમથી રદ કરાવ્યો.

તે દિવસથી જેઠીબાઇની ઓઢણી ‘પાન-દ-જેઠી’નું નામ વિખ્યાત બની ગયું. આ ઓઢણીની ભાત સાથે જેઠીબાઇનું નામ જોડવામાં આવ્યું હતું. આ ભાત ભારતની એક અનેખી ભાત ગણાતી.

રાણીની આજ્ઞાનો દરાવ એક તામ્રપત્ર પર કોનરવામાં આવ્યો અને આ તામ્રપત્ર ધણા માન અને દખલગી સાથે જેઠીબાઇને અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

એ ઉપરાંત જેઠીબાઇના માનમાં અદવાડિયામાં એક દિવસ તેના ઘર આગળ બેન્ડ વગાડવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. જેઠીબાઇની ગિંદગી સુધી આ નિયમનો અમલ ચાલુ હતો. પોર્ટુગીઝ ઓફિસરો જેઠીબાઇના ઘર પાસેથી પસાર ચતા ત્યારે જેઠીબાઇના માનમાં પોતાના મસ્તક પરની હેટ ઉતારી નાખતા.

૧૮૭-માંડેનીની એક અમલુ બાઇ-જેઠીબાઇ આ રીતે પોતાના ગળથી ઉપરવટનું એક અદ્ભુત કામ કરીને પોતાના નામને પ્રખ્યાત કરી ગઈ-અમર કરી ગઈ.

વીજળીની જળસમાધિ

સાગર આજે ઘેલોતૂર બન્યો હતો. પાણીનાં મોઝાં ધડીકમાં આકાશમાં હોયે ચડી જવા ધસતાં હતાં, ધડીકમાં પાતાળમાં પેસી જવા મથતાં હતાં. કાળાનાગ જેવા કૂંદાડા ભારતા સાગરના ઝપાટા કચ્છને કિનારે પછડાઈ પછડાઈને પાછા ફરતા હતા.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૫ ના કારતક સુદ ૫ ને શુક્રવારનો એ દિવસ હતો. ચોરાશી બંદરના વાવટા ન્યાં ફરફરતા હતા, એવા માંડવી બંદરને કિનારે બપોરના બરાબર બાર વાગે એક આગબોટ લાંગરી હતી. એક સુશોભિત શહેર જાણે ફરીઆ પર તરતું હોય એવી એ સુંદર અને વિશાળ હતી. એનું નામ હતું “વેટરના.” પરંતુ એના પર ઝળહળતા વીજળીના પ્રકાશને લીધે લોકોએ એને “વીજળી” ઉપનામ આપ્યું હતું. વીજળી આગબોટ વીજળીની રાશનીથી ઝળકી ઊઠતી એટલું જ નહિ પરંતુ એની ગતિ પણ વીજળી જેવી જ ઝડપી હોવાથી એનું ‘વીજળી’ નામ ઉભય પ્રકારે સાચક થતું હતું.

આજે તો માંડવીના ખુલા બંદરનો ફરીઆ જાણે દીવાનો બન્યો હતો. ચરખી સમુદ્ર આજે એકાએક ખરતીમાં આવી ગયો હતો. પરંતુ વીજળીનો કપ્તાન એની તાકાત પર કુસ્તાક હતો. આવા અનેક તોફાનો વચ્ચેથી એ સફળતાપૂર્વક પસાર થઈ ગયેલો હોવાથી આજનો ડાહલો ફરીઆ એને ડરાવી શકે એવું ન હતું એ પોતાની વીજળી માટે મગફર હતો. અને વીજળી પણ મગડરીથી જાણે ઉછળતા સાગરનો ઉપહાસ કરતી હોય તેમ આનંદથી ખૂસતી બેળી હતી.

વીજળી આગબોટ હમણાં નવી જ બધાઈને વિતાવતના ડંડી બદરેથી તાજી જ કરાચી આવી હતી. કરાચીથી મુંબઈની આજે

એની પહેલી જ સફર હતી. વીજળીની મુસાફરી આજે એક લાવા સમાન હતી.

નવી નહેર વીજળી આગખોટ મુખઈ જવા માટે કરાચીથી ઊપડી ચૂકી છે એવા ખબર કચ્છને ગામડે ગામડે પહોંચી ગયા હતા. કચ્છને ખૂણે ખૂણેથી ઠોડીલા કચ્છી માફુ વીજળીને પકડવાને માંડવી ખંદરે ઠોડી આવ્યા હતા. ઉતાવળા કચ્છી ઉતાડ્યો વીજળી પર વહેવા વહેલા પહોંચી જવા માટે પડાપડી કરી રહ્યા હતા.

કિનારા પરથી એક પછી એક મજવાઓ છૂટવા લાગ્યા. કચ્છના સાઠા સાતસો મુસાફરો વીજળીની સહેલ કરવા તલપાપડ બની રહ્યા હતા. કચ્છની તેર તેર જનો મોડખંધા વરરાજ સહિત વીજળી પર ચડવા માટે આવી પહોંચેલી હોવાથી, માંડવી ખંદરનો રેતાળ કિનારો ગીતોના ગુંજારવથી ગાજી રહ્યો હતો. વીજળીની સુખ-સગવડોની વાતો કરતા કરતા સૌ રાજી રાજી થતા હતા.

વીજળી આ વખતે અહીં એક દિવસ વહેલી એટલે ભુધવારે આવવાની હતી. પરંતુ ભુધવારનો દિવસ મુસાફરી માટે અપશુકનિયાન ગણાતો હોવાથી લગ્ન જેવા પ્રસંગ માટે એ દિવસે નીકળવાને સદુ અચકાતા હતા. એટલામા નવા ખબર આવ્યા કે વીજળી શુક્રવારે માંડવી આવે છે. લોકોના હર્ષનો હવે પાર રહ્યો નહિ. અશુભ ભુધવારને બદલે શુક્રવારનો શુભ શુકનવ તો દિવસ નક્કી થતા વહેંચી લોકો તો ખુશખુશાન બની ગયા હતા. પરંતુ કુદરતને ચોપડે તો કંઈક નવી જ વાત ચડી ચૂકી હતી.

જનોનાં માણસો તો જોશીઓ પાસેથી મંગળ મુહૂર્ત જોવડાવીને ચલા હતા. પરંતુ જાવિના જ્યોતિષનો સાચો ભેદ કોણ પારખી શક્યું છે? જાવિષ્યના ભેદ પારખવાને બિચારા પામર માનવીનું ગત્યું કેટલું ?

મુબમ્માં મેટ્રિકની પરીક્ષાનો દિવસ પણ એ જ અરસામાં આવતો હતો. આથી મોંઝી અને ભુજના મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ પણ મેટ્રિક પાસ થવાની મોટી આશાથી વીજળી આગભોટ પર ચડવા દોડી આવ્યા હતા.

આ વખતે કચ્છ-કપાયાનું એક વણિક કુટુંબ પણ મુબમ્ જ્યાં માટે આવી પહોંચ્યું. એમની સાથે પાંચ વરસનો એક નાનો છોકરો હતો. ગાડામાંથી ઊતરી તરત આ લોકો વીજળી પર પહોંચવા માટે મહત્વા પર ચડવા તૈયાર થયા.

પાંચ વરસના બાળકે દરીઆમાં ફર ફર ધુમાડાના ગોટેગોટા કાઢતી વીજળીને જોઇ. આગભોટને જોતાં જ આ બાળકના હૃદય પર વીજળીના ભાવિની કંઈક બેઠી અસર આવી પડી. બાળક એકાએક આગળ વધતું અટકી ગયું.

“બાપા! પાંકે નાંચ હલણું.” (પિતાજી! આપણે નથી ચાલતું.) આમ કહેતાં જ બાળક ડરવા-ઘરઘરવા લાગ્યું.

“હલ! બેટા! ઝટ હલ! નહાં વીજળી ભજી વેધી.” (ચાલ બેટા જલદી ચાલ! નહિ તો વીજળી ભાગી જશે.) માતા-પિતા એને હિંમત આપી સમજાવવા લાગ્યાં.

“બલે! ભજી વિગે! પાંકે નાંચ હલણું.”

“પણ નાંચ હલણું કુલા?”

“બસ, નાંચ હલણું.”

“બસુ! બેટા ચર્ચો મ થી! ગિડે મુબમ્ પુજી વેધો ને પાં રઈ વેધાસી.”

“બાપા! આગળ જુડી વેધી.”

“ત જુડે બેટા! આગળ કડે જુડે?”

“બાપા ! જુડી વેધી ! પાંકે નાંચ હજાણું.”

બસ ! બાળક તો એક જ હતું પકડીને બેસી ગયું. માવિત્રોની અનેક પ્રકારની સમજાવટો એને કંઈ કામ ન આવી. એ તો એક જ નબો પકડીને બેસી રહ્યું. કોઈ પણ પ્રકારે એ સ્ટીમર પર ચડવા તૈયાર ન થયું તે ન જ થયું.

બાળપુત્રની બાળદહ પાસે માત-પિતા આખરે લાચાર બન્યાં. આ આખું કુટુંબ બીજી આગબોટમાં ચડવા માટે માંડવીથી એ જ ગાડામાં પાછું ફર્યું.

કિનારા પરથી મહવાઓ એક પછી એક તીરની માફક છૂટતા હતા. પરંતુ આજના પવનના રંગદંગ કંઈ વિચિત્ર જ જણાતા હતા. તમામ મહવાઓ મોટા ચક્કરમાં પડી ગયા અને મહા મુશ્કેલીએ વીજળીની સોડમાં આવી શક્યા.

આ તરફ માંડવી બંદરનો મસ્ત મહેરામણ ચક્રવ્યૂર બની નાચી રહ્યો હતો. હાથે ઉછળતાં મોઝાં વીજળીના લોખંડી શરીર પર ચપ્પડો લગાવતા પછડાઈ રહ્યા હતા. હજારો વનરાજ એક્ટ્રી સાથે ગજાતા હોય એવો સાગર આજે બીપણ ગર્જના કરી રહ્યો હતો.

તમામ મહવાના ઉતારોએ એક પછી એક વીજળી પર આવી ગયા. મહવાના નાખુદાઓ સહીસલામત વીજળીની સોડમાં આવી લાગવાથી ખુદાનો આભાર માનવા લાગ્યા. માંડવીના મહેરામણનું આજનું તાડત નૃત્ય આ અનુભવી નાખુદાઓના અંતરપટ પર કંઈ અનોખી અને લયંકર હાથ પાડી રહ્યું હતું.

એટલામા એક ક્કશ બ્વનિ સાથે વીજળીનું લંગર બિપડવા લાગ્યું. આગબોટનું જૂંગણું લવાનક ઘેરા નાદ સાથે કોઈ મદિયા-સુરના બીપણ સ્વરથી જૂંકી બિપ્પું. સીટી વાગી, આગબોટ ધીરે ધીરે પાણીમાં ખસવા લાગી. કચ્છના સાગ્ર સાનસે ઉતારોએને પોનાની

ગોદમા લઈને સાગરપટ પર દિવોળા લેતી વીજળી આગમોટ માડવી બંદરને છેલ્લી સલામ કરીને વીજળીની ઝડપે આગળ વધી

સાગરના પટ પર ધીરે ધીરે અદસ્ય થતી વીજળી જ્યાં સુધી દૃષ્ટિએ દેખાતી બધ થઇ ત્યાં સુધી ઉતારાઓના સગા વહાલા માડ વીના કિનારા પર રિયાર થઇને બેસા હતા કોઇ પોતાના વહાલાઓને વિદાય આપતા હાથમાના રમાલ હલાવી રહ્યા હતા કોઇની આખો માથો રોલેલીઓ અને સ્વજનોનો વિયોગ આમુઝ કે પહેતો રહ્યો હતો કોઇનું દિલ સામે ઉછળતા સાગરની માફક શોકસાગરમાં ઉછળી રહ્યું હતું

આગમોટ દેખાતી બધ થઇ અને સૌ પાછા ફર્યા કોઇને ખબર ન હતી કે વીજળી આજે વેરણ બની ગઇ છે કોઇ જાણતા ન હતા કે વીજળી એમના વહાલા જનોને પોતાના કૂર પંજમા ઝડપી ગઇ છે વીજળી પર વળાવેલા વ્હાવસોયા સ્વજનોને સહાને માટે વળાવેના છે એવી કોઇને કલ્પના સરખી પણ કપાથી હોય ?

વીજળી થોડા જ વખતમાં કાઠિયાવાડના રૂપેયુ બંદરે ધઇને દારકાને કિનારે આવી પહોંચી કેટલાક ઉતારા અહીં બિતરવાના હતા તે બિતરી ગયા દારકાથી ૧૮૫ ઉતારાઓને લઈને વીજળી પાછી ભરસાગરમાં માર્ગ કાપવા લાગી

દારકાનો કિનારો છોડતા જ સાગરમાં ભયંકર તોફાન ડાલ્યું આત ચર્ચ ચૂકી આમશમાં કાળા વાદળાની ધનધોર ધટા ધેરાવા લાગી કડકડાટ કરતી આમશની વીજળી ધોળે દિવસે આમમાં લીસોટા પાડવા લાગી ડુંગર ડુંગર નેવડ ગોળ આમશમાં ઉછળવા લાગ્યા શિયાળાનો શાન્ત સાગર આજે આવો મરતીબોર મેમ બની ગયો, એ સમજી શકાતું ન હતું

દારકાથી વીજળી એક સપાટે પોરબંદર આવી પહોંચી.

સાગરનું તોફાન પળે પળે વધતું જતું. હતું. પોરબંદરના દરીઆમાં હાલકડોલક થતી વીજળી આગભોટ ઉતાર્યોની રાહ જોતી ગભી હતી

લેવી સાહેબ આ વખતે પોરબંદરના એડમિનિસ્ટ્રેટર હતા. સાહેબ હાપણના ભંડાર હતા. દરીઆમાં જિપડેલું આજનું તોફાન એને ભાસતું ન હતું. આવા તોફાની વાતાવરણમાં પોરબંદરના ઉતાર્યોને વીજળી પર ચઢવાની પરવાનગી આપવી એ તો સીધા એમને મૃત્યુ-મુખમાં ધક્કેલવા જેવુંજ લાગતું હતું.

આગભોટ પર જવા માટે સેંકડો મુસાફરો પોરબંદરના બંદર પર હાજર થઈ ગયા હતા. પરંતુ લેવી સાહેબે તમામ લોકોને આજે સાફ ના મુશ્કાલી દીધી. સાહેબની મનાઈથી લોકો ખીજવા લાગ્યા. મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ હાથ પછાડતા સાહેબને ક્રોધ પશુ બોલે રજા આપવા વીનવવા લાગ્યા મેટ્રિકનું વરસ બગડે તેના કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓ મૃત્યુને બેઠવાને વધારે ખુશી હતા પરંતુ સાહેબ આજે હિમાલય જેવા મહત્તમ બની ગયા હતા. એ પોરબંદરના એક પખીને પણ વીજળી પર વિદાય આપવા તૈયાર ન હતા.

લેવી સાહેબના આપખુદ અધિકાર પર ધિક્કાર વરસાવતા પોરબંદરના ઉતાર્યો નિરાશ વદને પાછા ફર્યા.

લેવી સાહેબે કાળો વાવટે ફરકાવી આજના ભયંકર તોફાનમાં વીજળીને આગળ ન વધવાની સૂચના કરી. પરંતુ વીજળીનો આમ્રહી કમાન સાહેબની આ સૂચનાને સ્વીકારી લે એવો નરમ ન હતો, એ પણ પોતાના નિશ્ચયમાં કુંગર સમાન દઢ હતો. આજ મુધીમાં એણે આવા અનેક તોફાનો બેઈ નાખ્યા હતા. અને દરેક તોફાન-માંથી એ સહીસલામત પાર ઊતરી ચૂક્યો હતો. એની સાહસિકતા અને શક્તિ પર એને અપૂર્વ વિશ્વાસ હતો. લેવી સાહેબનો કાળો

વારડો એને એના આણનમ નિશ્ચયમાથી ડગાવી શકવાને અશક્ત હતો. પોરમદરને કિનારે ફરકતા આ કાળા વાવટા તરફ ઉપહાસની એક દૃષ્ટિ ફેંકીને વીજળીના કપ્તાને વીજળીને ઉછળતા મહાસાગરના આકાશી મોજા વચ્ચે હકારી મૂખી-મારી મૂકી.

અને મહેગમણે પણ હવે તો માઝા મૂકવા માડી હતી કાળના દૂત જેવા મોજા કાળા રાક્ષસોની માફક વીજળીને આપ જવા ડાઝા ફાડીને જણે દોડતા આવતા હતા વીજળી ધડીકમા હોયે થડની હતી, ધડીકમા નીચે પટકાપ પડતી હતી.

આમશમા વાદળા નાચી રહ્યા હતા, સાગરમા મોજા નાચી રહ્યા હતા. હોયે અનંત આજ અને નીચે અનંત પાણી હતા. રૂએમા ગજળને હાહાકાર મચી રહ્યો હતો. જ્યાં સમ-ગીતો ગવાતા ત્યાં કાળી ચીમો પડતી હતી. માતા યાજ્ઞકને જોધને રડતી હતી, યાજ્ઞક મતાને જોધને રડતા હતા. જેનો ભાધને જોધને રડતી હતી, ભાધઓ જેનોને જોધને રડતા હતા. જીવનની આશા આકાશકુસુમવત ખની ગઈ હતી. રત્નાકર સાગર સૌની નજર આગળ કાળ સ્વરૂપે નાચી રહ્યો હતો.

આમ વેરાવળ સુધી તો ડોલમડોલ થતી અને ડચકા ખાતી વીજળી અવાર નવાર દેખાતી રહી ત્યારપછી તે અદૃશ થઈ ગઈ. વીજળી જેવી વીજળી વેરાવળ અને માગરોડ વચ્ચે કોણ જણે ક્યાં એ ગરક થઈ ગઈ.

તેરસો મુસાફરો, પીડિતમર્ચા અને આશાલયો તેર તેર વરરાખ, સમનો આનંદ માણવા બેપડેલા જાનૈયાઓ અને જાનડીઓ, કોઈ એકવાર માડીની અધાધાકડી સમાન ઘરદીવડા જેવા પુત્રો, કોઈ આશામરી બેનડીના જાણુઓ, કોઈના બાપ કોઈના બેટા, કોઈની માતાઓ અને કોઈની પુત્રીઓ એ તમામે તમામને પોતાના દૂર

સકળમા સંકેલી લઇને વેરણુ વીજળી મહાસાગરના અગાધ
પાણીમા સદાને માટે જોવાઈ ગઇ-પ્રવાઈ ગઇ.

કૂચને શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે વીજળીના વેરનો
કાળો ઠેર વરતાઇ રહ્યો ઘેર ઘેર રોકકળ અને કલ્પાતો મચી રહ્યો !
કેટલાયે ઘરને સદાને માટે સમૂળા તાળા ચડી ગયા ! કેટલીયે
માતાઓ અપુત્ર બની ગઇ ! કેટલીયે પત્નીઓ વિધવા બની ગઇ !
કેટલીયે બહેનો લાઇ વગરની થઇ ગઇ !

અને વીજળીનું એક લાગેલું પાટીયું કે કોઇ માનવીની
લાશ પણ કદી ક્યાયે દેખાયા નહિ. વીજળી જેવી વિશાળ આગ
ખોટ કોણુ જણે ક્યા પતાળમા પેસી ગઇ !

કૂચ અને કાઠિયાવાડમાં વીજળીનું નામ કદી પણ જૂલાવાનું
નથી. આજ પણ ઠેર ઠેર રાનજીદમ્યા વાળા ગોઝારી વીજળીના
કાળા ઠેરની યાદ કરતા ગાય છે કે—

વીજળી

કાસમ તારી વીજળી રે, ભર દરિયે વેરણુ થઈ;
હાંજીકાસમ તારી વીજળી રે, મધદરિયે વેરણુ થઈ.
જુજ અંજરથી જૂતિયુ જાનુ, જાય છે મુખઈ શહેર. કાસમ
દશ વાગે તો ટિફીટું દીધી, અગિયારે વે'તી થઈ. કાસમ
તેર જાનુ તો સામટી જાતી, ચડ્યા કેસરીઆ ગોટ. કાસમ
સાતવીસું માહે શેઠીઆ બેઠા, જાનૈયાનો નહિ પાર. કાસમ
મધદરિયે તો મામડો મચિયો, દરિયે ડોલ્યા વહાણ. કાસમ
ઉત્તર દળણના વાયરા વાયા, વીજળી ઝોલાં ખાય. કાસમ
લેલી સાહેબની ચીકીયું મળિયું, વીજળી પાછી વાળ. કાસમ
પાછી વાળું તો માવડી લાજે, અલા માથે ઇતખાર. કાસમ

કાચને ફૂપે કાગળો લખ્યા, તેય તણાતા જાય. કાસમ
 ભુજના હાકમ હાથ પછાડે, પીર જિતારે પાર. કાસમ
 હિંદુ મુસલમાન માનતા માને, કોઈએ ન કરી વાર. કાસમ
 મુંબઈ તે શે'રમાં માંડવા રાપેલ, ખોળલે વહે'યેલ ખાંડ. કાસમ
 ઢોલ શરણાઈયું જોરથી વાગે, જુએ જનુંની વાટ. કાસમ
 દેશ પરદેશથી તાર વધુલ્યા, વીજળી વેરણ થાય. કાસમ
 વાણિયા વાંચે લાટિયા વાંચે, ઘેર ઘેર રૂંગા થાય. કાસમ
 મામો-ભાણેએ ધૂમકે રૂવે, રૂવે છે ઘંરની નાર. કાસમ
 સગાં રૂવે ને સાગવાં રૂવે, બેની રૂવે બારે માસ. કાસમ
 પીડી ચોળેલી લાડડી રૂવે, માંડવે જીડી આગ. કાસમ
 ફટ! રે બૂંડી વીજળી તુને, તેર સો માણસ જાય. કાસમ
 વીજળી કહે મારો વાંક નહિ ખાવા, લખ્યા છઠીના લેખ. કાસમ

મુંબઈના પારસી કવિ 'ઝરીફ દારા' લાવણીની રચના કરવામાં
 ધણા કુશળ હતા. આ કવિએ વીજળીની જળસમાધિ વિષે એક
 ઘણી જ સુંદર લાવણી રચેલ છે. એ સમયે પ્રજામાં લાવણીઓના
 ખૂબ પ્રચાર હતા. લાવણીઓના ગાયકોમાં 'તુરો' અને 'કલંગી'
 એવા બે પક્ષ હતા. બંને પક્ષો વચ્ચે ખૂબ હરીફાઈ ચાલતી. બંને
 પોતપોતાની સરસાઈ સિદ્ધ કરવા કાબરચના કરતા. આ રચનામાં
 પોતાના પક્ષને જીતે ચડાવતા અને સામા પક્ષને નીચે પાડવા પ્રયત્ન
 કરતા. અહીં આપનામાં આવેલી લાવણીમાં પણ કવિએ છેલ્લે 'કલંગી
 વાળાને મોટી સરમ' એમ કહીને એક કાંકરે બે પક્ષી પાડવા જેવા
 શ્લોકની રચના કરી છે. કલંગીવાળા એટલે ભારત પર રાજ્ય કરનાર
 અંગ્રેજ લોકો માટે આ સરમજનક ઘટના છે એમ કહીને કવિ ખીજ
 તરફ કલંગીના પક્ષ પર પણ ખૂબીથી પ્રહાર કરે છે. આ રીતે
 એ લાવણી—

લાવણી

જય જય રતનાકર સાગર, તમે અનેક પાપીને તાર્યા;
હવે નિર્દય થયા, કેમ કુળાડી વીજળી મનુષ માયા. (૨)
કાન દધને સુણને લાઈ, કહું વીજળીનો વિસ્તાર;
સંવત ઓગણીમે, પિંતાલિસ કાર્તિક સુદ પાંચમ ને શુક્રવાર. (૨)
સન અઢાર સે અઠ્યામી, નવેમ્બર તારીખ આઠમી ચાર;
કચ્છ-માંડવીથી, ઉતાડ સાઠા સાત સે થયા સવાર. (૨)

શૂલ

ઉતાડ દારકા પોરખંદર, વેરાવળ મુંબઈના ભરી,
વીજળી વેરણ થઈ અરે એ કાળચંદ્રે નીકળી;
ખરે ખપોરે ખાર વાગે, ઊભી તે લંગર કરી,
રૂપેણ ખંદર થઈ પછી તે દારકા આવી ખરી.

થોડા ઘણા એક ઉતાડઓને, દારકા ખંદર પર ઊતાયો;
હવે નિર્દય થયા, કેમ કુળાડી વીજળી મનુષ માયા (૨)
ત્યાંથી વેરણ વીજળી ચાલી, એક સો પચાસી ઉતાડ લઈ;
આગળ ચાલતા, થયો બહુ તોફાન ઘટા ઘનઘોર થઈ (૨)
વળી વાદળા વેરી લાગ્યા, ગાજવા એક પર એક સહી;
બીજલી ચમકે, વરસે વરસાદ પોતી પોરખંદર થઈ (૨)

શૂલ

લેલી સાહેબે ઊભા રહેવા, જણાવ્યું કાળા નિશાનમાં,
પણ વીજળી ત્યા થોભી નહિ, એકદમ પડી તોફાનમાં;
દેખાઈ વેગવળ સુધી તે આવતી' તી ધ્યાનમાં,
પછી દિટ્ઠી તે શુભ ઘઈ, દરિયા તણા મેદાનમાં.

જે જે ચચ્યા તે પડ્યા ભોગ થઈ, પ્રભુ ! એકને નહિ ઉગાર્યા
હવે નિર્દય થયા, કેમ ડુબાડી વીજળી મનુષ માયાં (૨)
કોઈ વૃદ્ધ ડોસા-ડોસી કોઈ પરણેલા કોઈ ખાલ જવાન,
કોઈ કુંવારા, આવતા લગન કરવા લઈ ભેગી જાન (૨)
કોઈ ખલાસી મજૂર માલમ, કોઈ ઇજનેર ને કોઈ કમાન,
માને ધાવતા, બચ્ચાને ધાઈ રહી મુખની દરમ્યાન (૨)

બ્રહ્મ

મા રુવે જોઈ બાળને, બાળક રુવે જોઈ માતાને,
ભાઈ રુવે જોઈ બેનને, ભગિની રુવે જોઈ બ્રાતાને,
જોઈ પતિ નારી રુવે, પતિ જોઈ અબળા જાતને,
પાસ થનાર વિદ્યાર્થી રુવે, પટકી પટકી હાથને

વરરાજના લીધા જાન કા, પ્રભુ ! એકને નહિ શણગાર્યા,
હવે નિર્દય થયા, કેમ ડુબાડી વીજળી મનુષ માયાં (૨)
કોઈનું તીરથ કામ ન લાગ્યું, કોઈના ન લ્હાવા લેવાણા,
કોઈ બેવારસ, થયા ને કોઈ વાઝિયા કે'વાણા (૨)
કોઈ તો નિર્જન થયા ઘરો, કોઈને ઘર તાળા દેવાણા,
કોઈ વિયોગી, મિત્રહીન કોઈના માલ-ધન વેચાણા (૨)

બ્રહ્મ

આશા ભરી કેા બેનડીની આશ કઈ ભાગી પડી,
આસુ ભરી કેા માવડીની આખડી રડતી રહી,
કેાક વામા રહી વ્હાલમની નિરખતી વાટડી,
હાય ! તે કેવો બયઠર ઠહેર કીધો વીજળી ?

મહા મુનિવર પંડિત પણ એ અકળ કળા આગળ હાર્યા;
 હવે નિર્દય થયા, કેમ ડુબાડી વીજળી મનુષ માયાં (૨)
 કેઈનું મૂરત કામ ન આવ્યું, કેઈનો ન આડો આવ્યો ધરમ;
 સરવ કાળવશ, થઈને મુઝ્યા, ખુલો ના થયો ભરમ (૨).
 આખર વીજળી નારી જાતિ એ, દીધો દગો કર્યું પૂરું કરમ;
 ‘ઝરીફ દારા’ કહે તે કલગી વાળાને મોટી શરમ (૨)
 જનનાં ધાર્યાં કામ ન થાયે, થાય કામ પ્રભુનાં ધાર્યાં;
 હવે નિર્દય થયા, કેમ ડુબાડી વીજળી મનુષ માયાં (૨)

કુચ્છી કિસ્સા

આંઉં, ઇલિયાસ ને ઇલિયાસ વારેા ઉઠે !

વરરાજા પરણીને પોતાને ઘેર પાછા ફરે છે જન કેટલી મોટી હતી તેની પૂછા કરતાં કોઇ તેને પૂછે છે “જન મે કેર ફેર હલ્યા 'વા ?” (જનમાં કોણ કોણ ચાલ્યા હતા ?)

વરરાજા તેને જવાબ આપતાં કહે છે કે—“આંઉં, ઇલિયાસ ને ઇલિયાસ વારેા ઉઠે !” અર્થાત્ “હું, ઇલિયાસ અને ઇલિયાસવાળેા જાઉં !”

બ સુવર વધુ આયા 'વા !

જૂના રાજાશાહી સમયની વાત છે. ખેડૂત પટેલની વાડીની તપાસણી અર્થે વહીવટદાર તેના રસાલા સાથે આવ્યા હતા કામકાજ પતાવી વહીવટદાર જ્યારે વિદાય હો છે ત્યારે ખેડૂત તેને શાક-બકાલા વગેરેની ભેટ આપે છે જતાં જતાં વહીવટદાર કહે છે. “પટેલ ! આઈ તા જોરે ડાખડો કરે વિધા !”

પટેલ પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે—“કો વાધો ન જા, 'અસી સમ' જધાસી, બ સુવર વધુ આયા 'વા !” અર્થાત્ “કરો વાધો નહિ સાહેબ ! અમે સમજીશું કે બે સુવર વધુ આવ્યા હતા !”

રામ તાં ચુલ મેં પ્યો આય !

એક ઠોશીમા લાંબી માંદગીમાં સપડાઈ ગયાં હતાં ઠોશીન દીકરા ઘરથી માતાની ખીમારી માટે જાદા જાદા ઉપચાર કરી

રહ્યા હતા. એટલામાં કોઈએ એમને ડોશીમાને ટાઢા (ડામ) દેવડાવવાની સલાહ આપી. જૂના વખતમાં ઘણા રોગો પર ટાઢા દેવાનો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવતો. ડોશીમાને ટાઢા દેવા માટે પણ એક નિષ્ણાત આવી પહોંચ્યો.

દરદીના અંગ પર જ્યાં ટાઢા દેવાના હોય ત્યાં એકવાર આંગળી વડે રાખનાં ટપકાં કરવામાં આવે છે. પછી દેવતામાં તપાવેલા લોઢાના તત્તાણુને લઈને સજોસજ તેને રાખનાં ટપકાં પર લગાવીને ડામ દેવામાં આવે છે.

ડોશીમાના ડીલ પર પણ ટાઢા આપવાવાળાએ એકવારે રાખનાં ‘કંસા’ કરવા માંડ્યા. ડોશીમા સમજ્યાં કે તેને ટાઢા દેવાય છે. એટલે ટાઢા દેવા વખતે દરદી બોલે છે તેમ ડોશીમા દરેક રાખના ટપકાની સાથે જ ‘રામ ! રામ !’ એવા પોકાર કરવા લાગી ગયાં. એ સાંભળીને ટાઢા દેવા વાળો બોલ્યો—
“ ડોશીમા હમણાં જરાવાર છાનાં રહો ! રામ તાં અમાં ચુલ મે’ પ્યો આય ! ” અર્થાત્ રામ તો હજુ ચૂલામાં પડ્યો છે !

અભલો વડો થીંધો તડે’....

એક પીંજરી બાઈ પોતાની બહેનપણી સાથે સવારમાં પાણી ભરવા જતી હતી. પોતાના પુત્ર અભલાની ચાલાકીનાં વખાણુ કરતી તે પોતાની સખીને કહેવા લાગી કે—“ અભલો વડો થીંધો, તડે’ સેર ના ત્રેં પા ડીંધો. ” અર્થાત્ અભલો મોટો થશે ત્યારે પીંજવા માટે એક શેર ૩ આપી જનારને માત્ર પોણા શેર જ પાછું આપશે.

(૧) એક ક્ષીર જે પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો, તેણે આ વાત સાંભળી લીધી. તે તરત જ બોલી બેઠો.—“અલા કંધો ત એડો જ વેધો.” અર્થાત્ તું તારા દીકરાને આવો દગાબોર બનાવવાની આશા સેવે છે તો સંભવ છે કે તે નાનપણમાં જ ચાલ્યો જાય !

અલા જો દ્રા 'વે, ત હલ અસાંજે મારિયે !

એક વખતે માળિયાના મિયાણા લૂટફાટ અને ચોરીચપાટીમાં પ્રખ્યાત હતા. ધાડ અને લૂટ એ જ એમનો માનીતો ધંધો હતો. એ સિવાય ધર્મ-કર્મ કે એવી કોઈ ખીણ બાળતોની ભાગ્યે જ તે ખબર રાખતા.

એક વખત એક સુદાને ખુદાની જાદગીમાં નિમાજ પઢતો જોઈને માળિયાના એક મિયાણાને વિચાર આવ્યો, કે આ માણસ આટલી નમનતાઈથી આજીજ કરી રહ્યો છે, તે જરૂર એને કોઈકનો ડર હોવો જોઈએ. નિમાજ પૂરી થતાં તેણે સુદાંજીને પૂછ્યું, કે “જેલી ! હેડો ઉચું નીચું થિયે તો સે કેંલે દ્રા આય ?” અર્થાત્ જેલી, તું આટલો જાણો નીચા થાય છે તે કોનો ડર છે ?

સુદાં કહે “દ્રા અલા જો જે કેંલે ?” અર્થાત્ ડર ખુદાનો ખીજ કોનો ?

મિયાણો જોલ્યો, “અલા જો દ્રા 'વે ત હલ અસાંજે મારિયે !” અર્થાત્ અહીં ખુદાનો ડર હોય તો હાલ અમારે માળિયે ! ત્યાં ખુદાનો પણ ડર નથી.

જે' તોકે 'હા' કઈ, તે' મુંકે 'ના' કઈ.

એક ડોશી પોતાની જુવાન દીકરીને સાથે લઈને એક ગામથી બીજે ગામ જતી હતી. રસ્તો વિકટ હતો. મા-દીકરી ચાલ્યાં જતાં હતાં ત્યાં એક ઘોડેસવાર એના ઘોડાને ઝડપથી દોડાવતો પસાર થયો અને કહેવા લાગ્યો. "ડોશીમા ! લુટારા આવે છે. ક્યાંક છુપાઈ જાઓ ! નહિતો લુટારા જશે !"

ઘોડેસવારની વાત સાંભળીને ડોશી ગભરાઈ ગઈ. તે બોલી—“ભાઈ મારી આ દીકરીને તારી પાછળ ઘોડા પર બેસાડીને સામે ગામ પહોંચાડી દઈશ તો તારો મોટો ઉપકાર થશે. પછી મારી પાસે તો લુટાવા જેવું હતું જ શું ?”

ઘોડેસવાર બોલ્યો—“માડી ! હું પોતે જ માંડ લાગી છૂટ્યો છું. તો તમારી દીકરીને ક્યાં સંભાળું ?”

આમ કહેતાં જ ઘોડાવાળાએ ઘોડાને મારી મૂક્યો. ઘોડેક ગયા પછી તેને વિચાર આવ્યો કે ધરણુંથી લદાયલી રૂપાળી છોકરીને ઘોડા પર લઈ જવાની ના કરી એ તો ભૂલ થઈ. અને તરત જ તે પાછો ફર્યો.

ડોશી પાસે આવીને તે બોલ્યો—“ડોશી મા ! ચાલો ઝટ કરો ! તમારી દીકરીને તેડી જવા માટે જ હું પાછો આવ્યો છું.”

ડોશી બોલી—“જસ ભાઈ ! હવે તો જેવા અમારા નસીબ !”

ઘોડેસવાર બોલ્યો—“કેમ, હવે ના કહો છો ?”

ડોશી બોલી—“ભા, જે' તોકે હા ચઈ, તે' મુંકે ના ચઈ.”
અર્થાત્ જેણે તને હા કહી તેણે મને ના કહી.

મીંચડા વઠા લલા !

ગરીબ ડોશીમાના ઝૂપડા પર એકાએક બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. ડોશીમાનું ઝૂપડું અને એના ગરીબ ઘરની મધળી ઘરવખરી પાણીના પૂરમા વહી ગયા એટલું જ નહિ પણ એના લુવાન બેઘ સાત દીકરા પણ પાણીના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાઈ ગયા. ગામના લોકો ડોશીમાની દયા ખાવા લાગ્યા અને સહાનુભૂતિ બતાવતા કહેવા લાગ્યા—“ ડોશીમા ! મેઘરાબળે તો તમારા પર કાળો કેર વરતાવ્યો ! ”

ડોશી બોલી—“ પુતર ! મીંચડા વઠા લલા ! ”

“ પણ માડી ! ઝૂપડા સાથે તમારી ઘરવખરી ચે ગઈ એ તો ભારે થઈ ! ”

ડોશી કહે—“ બા ! મીંચડા વઠા લલા ! ”

“ એ તો ઠીક, પણ ડોશીમા ! તમારા સાતે દીકરા તણાઈ ગયા, એ તો બહુ ખોટું થયું, તમારા પર આભ તૂટી પડયું ! ”

ડોશી એટલું જ બોલી—“ તોય મીંચડા વઠા લલા ! ”

પોતાના સ્વાર્થને ભૂવી જઈને દુનિયાનું ભલું વાછવાવાળી આ ડોશીમા તો એના દુ ખના રોદડા રડવાને બદલે સૌને એક જ જવાબ આપતી—“ મીંચડા વઠા લલા ! ”

વેળ કંઠે પાટિયા

કચ્છમાં ખેગારછ બાવાના આખરી અમલમાં વેળ સાહેબ નામે એક અગ્રેજ દીવાન આવ્યા હતા આ વેળ સાહેબે ભુજમાં કેટલીક દુકાનોના નામના પાટિયા કઢાવી નાખ્યા હતા

વેળ સાહેબ પછી મહારાજોશ્રી વિજયરાજજીના વખતમાં ત્રિભુવનદાસ રાણા નામે દીવાન હતા. આ દીવાને કચ્છનો જૂના વખતથી ચાલ્યો આવતો 'લોકલ' સમય બદલાવીને 'સ્ટેન્ડર્ડ' સમય ચાલુ કર્યો.

ત્યાર પછી મુકરજી દીવાન આવ્યા અને લોકોને ધારતી પેઢી કે એ વળી કોણ જાણે કેવું કૌલાંક રચશે ! પરિણામે લોકવાણીમાંથી નવી જ રચના બહાર આવી:-

વેળ કહે' પાટિયા, ને રાણે' ફિરાંય ડી,
મુકરજી મેં કહે', હાણે' કેડા અર્ચીધા ડી ?

આ દોહરાની પ્રથમ પંક્તિનો પ્રલેખાલંકાર સમજવા જેવો છે.

આંજ વળે' બારે

એક ગામડિયા જેડૂત અને મુધરેલા સાહેબ વચ્ચે સમયની વાતચીત ચાલતી હતી, ત્યાં જેડૂતે લોખા ભાવે કહ્યું-
“અસાંજ ધિયે' બપોર, તહે' આંજ વળે' બારે !” અર્થાત્ અમારા બપોર થાય ત્યારે તમારા બાર વાગે.

રાયશી-દેવશી પ્રતિકમણ

કચ્છના ગોધરો ગામમાં એક વાર એક ગોરજી મહારાજનું ચોમાસું હતું. ગામમાં ત્રણ પટેલ હતા. દેવશી, રાયશી અને જેતશી.

ગોરજી મહારાજ દરરોજ સવારે અને સાંજે પ્રતિકમણ કરાવતા. સવારના સમયે પ્રતિકમણની શરુઆતમાં કહેતા કે-

“દેવશી પડિકમણું ઠાયમિ” અર્થાત્ દિવસના પ્રતિકમણની શરુઆત કરે છું. અને સાજના પ્રતિકમણ વખતે બોલતા કે “રાયશી પડિકમણું ઠાયમિ” અર્થાત્ રાત્રિના પ્રતિકમણની શરુઆત કરે છું. આ પ્રકારનો કાર્યક્રમ દરરોજ ચાલતો.

ખેતશી પટેલ જરા લોળા હતા. ગોધરાના એક રમૂલ અને તોફાની વૃત્તિવાળા જુવાને ખેતશી પટેલના લોળપણને લાલ લઇને એક દિવસે એને બનાવવાના હેતુથી કહ્યું, કે “પટેલ આ ગોરજી તો દરરોજ સવારે દેવશી પટેલનું નામ લેછે અને સાજે રાયશી પટેલનું નામ લે છે, તે તમે શું એને જાહેરાત આપતા નથી ?”

આ સાંભળીને ખેતશી પટેલ ખીજાઇને બોલી ઉઠ્યા—

“ઠોઠો માની તા રાજ તો ગિની વિત્રે !”

“તડે આજે ના ઠીં નતો ગિને !”

અને પેલા જુવાને આ લોળા પટેલને એવી આદી ચડાવી કે પટેલ તો ઉશ્કેરાઇને અપાસરામા પહોંચી ગયા અને ગોરજી મહારાજ સાથે ઝગડો કરવા મંડી પડ્યા સમજી માણસોએ વચ્ચે પડી, પટેલને મહામુસીબતે સમજાવીને માઠ શાન્ત કર્યા

હાથે છડિયાં ત હોડા ? તોં ને પુતર થિયાં

જૈન ધર્મમા સામાયિકની શરુઆત કરતા ઇરિયા વહીયા પાઠમા એકેન્દ્રિય, બેન્દ્રિય એમ પચેન્દ્રિય જીવોની સમાપના માગવામા આવે છે ગોરજી મહારાજ દરરોજ આ ક્રિયા કરાવતા. આસુ પટેલ આ ક્રિયા વખતે એકેન્દ્રિય, બેન્દ્રિય એટલું જ

બોલે. ગોરજી એમને કહે “પટેલ, એટલું જ બોલીને અટકી જવાય નહિ. ખરાબર પૂરો પાઠ કરવો જોઈએ.”

બીજે દિવસે પટેલ અપાસરામાં આવ્યા અને સામાયિકની શરુઆત કરી. ઇરિયા વહીયાનો પાઠ આવતાં એમણે ચલાવવા માંડ્યું—“એકેન્દ્રી, બેન્દ્રી, ત્રેન્દ્રી, ચારન્દ્રી, પંચેન્દ્રી, છેન્દ્રી, સાતેન્દ્રી, આઠેન્દ્રી અને એ રીતે પટેલ તો આગળ ને આગળ કૂચ કરવા લાગ્યા.

ગોરજી મહારાજ તો ગભરાઈ ગયા. બોલ્યા “પટેલ, આ શું કરવા માંડ્યું છે ? બસ કરો એમ ન બોલાય.”

પટેલ તો હવે રંગમાં આવી ગયા હતા. એમને ગણતરી આવડે છે તે ખરાબર બતાવવું હતું. તો બોલી બિડ્યા—“ઠાડા ! હાથે તાં સૌ સુધી છડિયાં ત તોજે પુતર થિયાં !”

અસીં કંધાસીં હથ મેં જોડા

આંધં અમ્મણા ઊજરા, ત અસીં ઊજરા ખાસા,
આઈ કરીધા વેસ કારા, ત મોં અસાંબ થીંધા કારા;
આઈ અચીંધા ઝોડા ઝોડા, ત અસીં કંધાસીં હાથમેં જોડા.

આકાશનાં વાહજાને ઉદેશીને કાળા બબરિયા કહે છે કે—
તમે સફેદ અને ઊજળા (નિર્જળ) છો ત્યાં સુધી અમે પણ
ઊજળા છીએ. જો તમે કાળા ડમ્બર (જળ ભરપૂર) વેશ
કરશો તો અમારા મોઢા પણ કાળાં ધબ ! થઈ જશે. તમે નજ-
દીક આવશો તો અમારે હાથમા જોડા લઈને ચાલ્યા જવું પડશે

લોક-ગીતો

વિક્રમ સંવત ૧૮૧૯ ના માહ માસમાં સિંધનો નીર
 ગુલામશાહ કલ્હોરો પોતાના ૭૦ હજારના જગી લશ્કરથી
 રણુ ઓળંગીને સિંધમાંથી કચ્છ પર ચડી આવે છે. આ પ્રસંગે
 સમસ્ત કચ્છના રણુવીરો અને જાડેજા ભાયાતો ગુલામશાહનો
 સામનો કરવા કચ્છના રણુને કિનારે આવેલા આરા ડુંગર પર
 એકત્ર થાય છે કચ્છી લશ્કરના સેનાપતિ વિંઝાણુના જાડેજા
 લખાણુ જ્યારે રણુભૂમિમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કચ્છની જનતા
 તેનો કેવો સત્કાર કરે છે તેનું આ ગીત છે.

ઊડા રે રણુમાં જાડે રે ઝીણી ખે,
 ઊડા રે રણુમાં જાડે રે ઝીણી ખે,
 સાદીડો રે આવે જાડેજાનો ખે લયો રે, વારી રે લાખણુસંગ !
 તારા ઘોડાને નીર રે નાગરવેલ,
 તારા ઘોડલિયાને નીર રે નાગરવેલ,
 સાદીડાને નીર રે, કડવો લીમડો રે, વારી રે લાખણુસંગ !
 તારા ઘોડાને બાધું રે, ઘૂઘરમાળ,
 તારા ઘોડલિયાને બાધું રે ઘૂઘરમાળ,
 સાંદીડાને બાધું સાંયરના સંજલા રે, વારી રે લાખણુસંગ !
 આરા ડુંગર પર ઢમકે રણુના ઢોલ,
 આરા ડુંગર પર ઢમકે રણુના ઢોલ,
 હુમારા પર મૂઝે રણુવંદા રાજિયા રે, વારી રે લાખણુસંગ !
 ઊડા રે રણુમાં જાડે રે ઝીણી ખે,
 ઊડા રે રણુમાં જાડે રે ઝીણી ખે,
 સાદીડો રે આવે બાવાનો ખે લયો રે, વારી રે લાખણુસંગ !

આરાના યુદ્ધમાં નરાના ઠાકોર ભીમભા અને વીસાભાએ
અતૂલ પરાક્રમ કરીને સિંધ સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેનું
લોક-ગીત.

(રાગ-સિંધુડા.)

ભીમભા થ આરો મલાયો, મુઠેઓ માગ ન ડે,
આરો મલાયો, આરો મલાયો, મુઠેઓ માગ ન ડે;
જાડેજા આરો મલાયો.

અચી ઉભા કુંવર ચોકમે', ચોડા સો ચારી. જાડેજા
તરાઈ ઉછાળ તકડીયું, બાલે' જા જિત મીં. જાડેજા
ગલોલિયે' જ્યું જૂગરીયું, કૂંગા ઠાજિકા. જાડેજા
પાણીની સવા સેર જો, રૂટેઓ રત્ત મિત્ત. જાડેજા

ન છડિયાં તલવાર !

દેવ સમોવડ દાદાજી ને, પુત્રી પાણી પાય,
 પીઓ રે, દાદાજી મોરા,
 પીઓ ને બાપુજી, તમને પુત્રી પાણી પાય,
 તમારી તલવારે, મારી છાતી ફૂલી જાય !
 નવલા નાવલિયાને, નારી પાણી પાય,
 પીઓ રે, પ્રીતમ મોરા,
 પીઓ ને સ્વામીજી, તમને દાસી પાણી પાય,
 તમારી તલવારે, મારી છાતી ફૂલી જાય !

છપનાનું લોકગીત

સંવત ૧૯૫૬ ની સાલે કચ્છ ઉપર ભયંકર ડુંકાળ તૂટી પડ્યો ત્યારે મહારાષ્ટ્રોશ્રી જેંગારજીએ દરિયાપારથી પુષ્કળ અનાજ મંગાવીને ગામેગામ ખાણેત્રાંનું કામ ચાલુ કરી દીધું હતું. એ વખતે કોણ કેટલું કામ કરે છે, તે પૂછ્યા વિના જ માથા ઢીક દરેક નાના મોટાને પાટવી ધાન છૂટે હાથે આપવાનો ડુંકમ કરેલો, એ પ્રસંગનું આ લોકગીત છે.

હમીર સરની પાળે, ઢોલીડા ધૂસક્યા,
 કચ્છ કેવાણો ગરીબોની શુભરાત રે,
 કચ્છ ભુજના રાજા, ખજના બોલ્યા રે છપન સાલમાં.
 દેશે રે ધરદેશ, વહાણો મોકલ્યાં,
 મગ-ચોખા ને બાજરાને નહિ પાર રે. કચ્છ
 ગામે ગામે, ખાણેત્રાં ખોલીયાં,
 ઘણી ખમાં ! તુને ગરીબોના આધાર રે. કચ્છ

છૂટે હાથે, માથા દીઠ પાટવી,
 લોક પોકારે જિયે રા ખેંગાર રે. કચ્છ૦
 સોરઠ હાલાર આવી સામટી,
 એક તો નાવી ઘેલડી ગુજરાત રે. કચ્છ૦

પાણિયારી

ફૂવે પાણીડા કીં વિનાં પવન તો લગે;
 પવન તો લગે, નજર તી લગે. ફૂવે૦
 મુંજ વેણી વાંખાજે પવન તો લગે;
 કુલ્યા કુલડા ફૂંખાજે નજર તી લગે. ફૂવે૦
 મુંજ મેંદી ઝંખાજે પવન તો લગે;
 રતો રંગ રજોટાજે નજર તી લગે. ફૂવે૦
 મુંજ ચેલ લિચકાજે પવન તો લગે;
 મુંજ ! હેલ કીં ભરાજે નજર તી લગે. ફૂવે૦

બહારવટીઓ જુમલો

આજથી એક સદી પહેલાં બહારવટીઆ જુમલાની કચ્છમાં
 રાઠ ફાટવી હતી. આ એનો રાસડો છે—

ગંઢ કાંચડના જુમલા રે, મોજડિયું માણી લે !
 ચાર લાઈયાંનો બૂડલો જુમલા,
 પાંચગો બહારવટી પીર. કાંચડના૦
 પે'લું ધીંગાણું જેલમાં ફીધું,
 જમાદાર માર્યો કાર. કાંચડના૦

હાથે પગે તારે મેડીયું જુમલા,
 લીધી વાગડની વાટ. કાંથડનાં
 પ્રાગપર લાંગી પટેલને માર્યો;
 જુમલો હાલ્યો જાય. કાંથડનાં
 અંજારની સડકે સાધુ જમાડ્યા;
 જોલો જુમલાની જય. કાંથડનાં
 અંડીઓ ડુંગર ઘોડલે ઘેર્યો;
 હમીરીઓ નાવે હાથ. કાંથડનાં
 ભચાઉનો ફેજદાર ચોવડું કરે,
 હથિયાર હેઠાં મેલ. કાંથડનાં
 હથિયાર મેલું તો માવડી લાજે,
 લાજે પડાણો ગામ. કાંથડનાં
 બ સો ઘોડા લઈ ભૂરીયો ચડેજો,
 છેતરી માર્યો છેલ. કાંથડનાં
 ‘જાનગર’ જાવો રાસડો ગાયે,
 દીધી છે ગવરી ગાય કાંથડનાં

દેદાનો રાસડો ✓

દહીસરાના દેદા બહારવટે નીસર્યા,
 મોરળીવાલાથી જઈ માંડયું છે વેર, અરે બહેરામજી સાહેબ,
 છેતરીને રે, છેલને નોતા મારવા !
 જોળવીને રે, માથડાં નોતાં વાઢવાં !
 જાચી રે મેડી, અરૂંજે જાળીયાં,
 અળકે જેવા, અળકે ચાંદો ભાણુ—અરે બહેરામજી

બુજીથી તો કાગળીઆ લખી મોકલ્યા,
 કાગળ દેલો / મોઘીબાને હાથ-અરે બહેરામજી
 રાજડી રે ઘોડી, રણમલજીને શોભતી,
 માથે માડયા છે, પીતળીયા પતાણુ-અરે બહેરામજી
 આમેડી રે ગામની શેરી સાકડી,
 રાજડી તેમા જાય છે ઝાકમ ઝોટ-અરે બહેરામજી
 ડેલીએ રે ડેલીએ, દેદાના હાથરા,
 મોરખીઓ તેમા વાલો લારમ લાર-અરે બહેરામજી
 ગોખમા રે બેઠો, ભાણો કાફે બોલિયો,
 મ કરો દેદા, વેરીયુનો વિશ્વવાસ-અરે બહેરામજી
 ફાસીએ ચડતા, ભાણો કાફે બોલીયો,
 દેદા હતા કચ્છ વાગડના કમાડ-અરે બહેરામજી

કાંચડજીનો રાસડો

કાચડજી લીરના લાડા ! મોડને રાખો તર
 મોડ મારીને ખંજડે ટાંગ્યો, ખંજડો રતો ચોળ કાચડજી
 મોડ મારીને અડુવે હાલ્યા, લીધી ડુંગરની વાટ કાચડજી
 અડુવે જઈને ચગો ચલ્હિયો, બારીયું રાખી બાર કાચડજી
 અડુવો ડુંગર ઘોડલે ઘેરો, પારાનો ન મળે પાર કાચડજી
 કાઠો-ભત્રીજો ચોવડુ કરે, હથિયાર હેડા મેલ કાચડજી
 હથિયાર મેલુ તો માવડી લાલે, ને જેસડુ લાલે ગામ કાચડજી
 વીર કાચડજી જેસડા વાળા, વાળું કાકાનુ વેર કાચડજી

રવેચીનો ચોર

વાગડના રવેચી માતાના મંદિરમાં એક વાર મોટી લૂંટ થઈ. મહંત બાવાને બાંધી મોટી રોકડ રકમ તેમજ સોના-રૂપાનાં છત્રો લઈને લૂંટારા ભાગી નીકળેલા. પણ માતાજીના પરચાથી તેમને માર્ગ સૂઝ્યો નહિ અને ઝડપાઈ ગયા એમ કહેવાય છે.

રાસડો

અમે અમારે ખડીર જાતા તા, જિતયાં અવળી વાટ,
હરદોળના કાનડા લાડા, માળીએ વેલો આવ.
ટીંબલી ઢળતાં શુકન બોલાવ્યા, ડાળી તો લેસ્વ થાય. હરં
આરતી ટાણે મઢીમાં ઢળિયા, આરતી અધવચ રહી. હરં
મહંત બાવાને અવળા બાંધ્યા, ફૂંચીયુ કીધી હાથ. હરં
રૂપિયા લીધા ને કેરીયુ લીધ્યુ, છતરમાં નાખ્યો હાથ. હરં
દેશલ બાવાનો છતર ચડાવેલ, કાનડો લીધે જાય. હરં
રવ જેસડાના જુવાણીયાં ગાગા, કાનડો આડો આંક. હરં
મહંત બાવો તો અરજી કરે, પૂજે રવેચી માતા. હરં

જંગીનો પોકાર

વાગડનું જંગી ગામ એક સમયે ઝગડાના સફરજન જેવું બની ગયું હતું. જંગી માટે કચ્છ અને મોરબી વચ્ચે ઘણો વખત ખેંચાખેંચ ચાલી હતી. ત્યાર પહેલાં કટારિયાના કાંયાણી વશે એને લૂંટવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું. જમાદાર ક્તેહ મહમ્મદે પણ જંગીની જનતામાં ત્રાહે પોકરાવેલી. જમાદારના ત્રાસનો એક રાસડો આમ ગવાતો—

જમાદાર ! જંગીમા રહેવા દે !
જંગીના આડ વાલેરાં છે.
કાંટાની રે માયા લાગી છે.

આ લોકગીતમાં જંગીના લોકોનો જંગી પ્રત્યેનો ભિડા પ્રેમ દર્શિતોચર થાય છે.

કાયાણી ઠક્કરોએ જંગીમાં ચલાવેલી લૂંટફાટનું એક લોકગીત—

જેતર પાદર તારા બાપના રે, મને વાવણું વાવા દે,
વાવણું વાવા દે, કાયાણી તું જંગીમાં રે'વા દે.
ગાયુ લેણુ તારા બાપની રે, મને બાકરી રે'વા દે !
બાકરી રે'વા દે, કાયાણી ! તું જંગીમાં રે'વા દે !
હીર ને ચીર તારા બાપના રે, મને ચીથર રે'વા દે,
ચીથર રે'વા દે, કાયાણી ! તું જંગીમાં રે'વા દે !
તાબા પિત્તળ તારા બાપના રે, મને ઠીબડું રે'વા દે,
ઠીબડું રે'વા દે, કાયાણી ! તું જંગીમાં રે'વા દે !
મહેલ મેડી તારા બાપના રે, મને જૂંપડી રે'વા દે.
જૂંપડી રે'વા દે, કાયાણી ! તું જંગીમાં રે'વા દે !
દૂધ ચોખા તારા બાપના રે, મને રાખડી રે'વા દે,
રાખડી રે'વા દે, કાયાણી ! તું જંગીમાં રે'વા દે !

વનમાં પીલુ પાક્યાં !

માળિયાના મિયાણા ઝોવર સિધવાણીનું બહારવટું કમળ-કાઠિયાવાડમાં પ્રખ્યાત છે. આ મિયાણાને ઝડપી લેવા માટે

ચડેલા મોટા સાહેબની છાવણીની અખંડ જાગતી ચોકીઓ વચ્ચેથી એની મડમને રતોરાત ઉઠાવી જનાર અને એને પોતાની ધર્મની બહેન તરીકે જાળવનાર આ બહાદુર બહારવટિયાનું નામ લોકો જૂલવાના નથી. એનું એક ભાંગ્યુ-તૂટ્યુ હાથ ચડેલું લોકગીત અહીં આપવામાં આવે છે.

વનમાં પીલુ પાક્યાં, હો માળિયાના મિયાણા !

હો વનમાં, હો વનમાં પીલુ પાક્યાં.

રોઝી ઘોડી વાળા, હો માળિયાના મિયાણા !

હો રોઝી, હો રોઝી ઘોડી વાળા !

મડમ બહેન કીધી, હો માળિયાના મિયાણા !

હો મડમ, હો મડમ બહેન કીધી.

ભૂરિયો ભાણેજ કીધો, હો માળિયાના મિયાણા !

હો ભૂરિયો, હો ભૂરિયો ભાણેજ કીધો.

કળશી ચોખા રાંધ્યા. હો માળિયાના મિયાણા !

હો કળશી, હો કળશી ચોખા રાંધ્યા.

ખોબલે ખાંડ પીરસી, હો માળિયાના મિયાણા !

હો ખોબલે, હો ખોબલે ખાંડ પીરસી.

વાદીએ ઘી રેલ્યા, હો માળિયાના મિયાણા !

હો વાદીએ, હો વાદીએ ઘી રેલ્યાં.

ઝજવાણીનો ઢોલી

વાગડના ઝજવાણી ગામની રસમસ્ત આહિરાણીઓ રાસ-રમણમાં ચક્રવર્તી બનીને ઢોલીના ઢોલ પર સૂઈ રહી છે, અને એ વસંતની કોયલડીઓના કમનીય કંઠ પર કુરબાન બની

જતો રસધેલો ઢોલી ઢોલના તાનમાં શુલતાન છે. ત્યાં એકા-
એક મજવાણીના વહેમી આહિર યુવાનો તલવાર વડે આ
ઢોલીનું મસ્તક તેના ધડથી ફર કરી દે છે. છતાં માથા વગ
રના રણશૂરા ઢોલીના હાથની દાંડી ઢોલને રમાડતી રહે છે.
આ ભયંકર દૃશ્યથી બેઝાકળી બનેલી સાતે વીસું આહિરાણીઓ
પોતાના ત્રિયપાત્ર ઢોલી પાછળ અગ્નિદેવના અંકમાં બસી
ભૂત બની જાય છે.

રાગ—ઓ રંગ રસિયાની ઢબે—

ઢોલી ! તારા ઢોલની મનોહર બોલી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારે ઢોલડે મધુર રસ પાયાં, મનડાં મારા રે મોહાયાં,
ઢોલી ! તે તો પ્રેમની પરબડી બોલી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારાં ઢોલડાં ધનાધન વાગ્યાં, અબકી હેડાં રે હો જાગ્યાં
ઢોલ માથે ઢળકંતી ઢેલડી ઢોલી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારે ઢોલડે મન હરી લીધાં, કામણુ કેવાં રે હો કીધાં !
તાન મહીં મજવનિતા તરબોળી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારા ઢોલડા હમઢમ હમકે, અંઝર પગનાં રે હો અમકે,
ઢોલી ! તે તો પૂરી નવરંગી રંગોળી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારા ઢોલની અનેરી વાણી, ગામઠિયુ ઘેલું રે મજવાણી,
ઢોલી ! તે તો લૂંટાવી લૂંટાણુ અણુમોલી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તે તો મૃત્યુનાં અમરત પીધાં, દેહનાં દાન બલિદાન તે દીધા,
ઢોલી ! તે તો પ્રગટાવી પ્રેમની હોળી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !
ઢોલી ! તારા ઢોલની મનોહર બોલી, મજવાણીના રે હો ઢોલી !

રીંગણે જી રમખાણ

(લોક-ગીત)

સમાજમાં સાસુ-વહુના ઝગડા તો લગભગ ચાલતા જ હોય છે. આ ઝગડાઓના મૂળમાં તો હંમેશાં કોઈક નજીવું કારણ જ હોય છે. એક નાના તણખામાંથી મોટો દાવાનળ કેમ સળગી જઈ છે, તેનું આ લોકગીતમાં વર્ણન છે

ગામની પાદરે રીંગણાં અર્થાત્ વેંગણનું એક ગાડું ભરાઈને આવે છે. વડના ઝાડ નીચે આ ગાડું છૂટે છે, રીંગણા ખરીદાય છે. શાક સમારીને વહુ રસોડામાં રાંધવા બેસે છે. મીઠું-મરચું પ્રમાણસર છે કે કેમ, તે જોવા વહુ રીંગણાના શાકને જરા ચાખી જુએ છે. નાનો દિયર આ જોઈ જાય છે. આ બાળક પોતાની માતાને જઈને કહે છે કે—“લાભી તો રસોડામાં ખેઠી ખેઠી રીંગણાનું શાક ખાય છે” આ સાંભળીને સાસુનો કોથ લાગી જઈ છે. પોતાના દીકરા પાસે તે ખાઉધરી વહુની ચાડી ખાય છે, અને કહે છે કે—‘આવી વહુ જોઈએ જ નહિ, એને કાઢી મૂક!’ દીકરો દલીલ કરે છે કે ‘બાળકો નાનાં છે અને એનું પિયર બહુ દૂર છે, એને કેમ કાઢી મૂક?’ આ સાંભળીને માતા તેને બાયલાનો ઇલકાળ આપે છે અને એને કાઢી મૂકવા આગ્રહ કરે છે. માતાનાં મેણા-ટોણાંથી ઉશ્કેરાઈને આખરે આ લાઈસાહેબ પોતાની નિર્દોષ પત્નીને મારી-ઝૂડીને ઘર બહાર કાઢી મૂકે છે. પરિણામે આ નિરાધાર અબળાને આખરે કુવાનું શરણુ શોધવું પડે છે. આ સામાજિક કથા એક કચ્છી લોકગીતમાં નીચે સુજળ વણાઈ રહેલી છે—

પતિ—

મરથા મિણી બા ગૂંથેઆ, પાણી વારી લો !
તોબા ઠી ઉબલા વાર ? પાણી વારી લો !
ઊછણ મિણી કે પાલડ્યું, પાણી વારી લો !
તોબે ઠી મેલડો વેશ ? પાણી વારી લો !

પત્ની—

ચેણ્યા મિણી બા ઘરેં વસેં, ઓઠીડા રે લો !
મુંબે ચેણ્યો પરદેશ, ઓઠીડા રે લો !

બાઈ પાણી બરીને ઘેર જાય છે. ઘેર પહોચતા મોડું
થવાથી સાસુ મથા કરે છે—

પાણી વારીયુ પાણી ભરે આવીયું, વહુઆરી રે લો !
તોઠે ઠી લગડી વાર ? વહુઆરી રે લો !

વહુ—

હિકરો ની ઓઠી હો કુટરો, બાઈજી રે લો !
તે સેં તા કય મું ગાલ, બાઈજી રે લો !

સાસુ—

કે જેટા ઓઠી હો કુટરો ? વહુઆરી રે લો !
કેંજી દુધ અણોસાર ? વહુઆરી રે લો !

વહુ—

ડેર જેટા ઓઠી હો કુટરો, બાઈજી રે લો !
નણદલ જી અણોસાર, બાઈજી રે લો !

સાસુ—

ધન ધન શુભિયલ નાર, વહુઆરી રે લો !
જિયે તું ઝિઝી જગાર, વહુઆરી રે લો !

—પ્રતાપરાય ત્રિવેદી

મોર તો ટિલે

મયૂર આજે ભારતનું રાષ્ટ્રપક્ષી છે. કચ્છમાં તો વરસોથી મયૂર પવિત્ર અને પૂજનીય ગણાય છે. રાજાશાહીના જમાનામાં પણ મોરને મારનાર શુનેગાર ગણાતો, અને તેને છ મહિનાની કેદની સજા કરવામાં આવતી.

કળા કરીને નાચતા આ મયૂરનું કચ્છી વાણીનું એક મુંઝર લોકગીત અહીં આપવામાં આવે છે.

મોર તો ટિલે, અંડણુ તો ખિલે;

પતંગડા જાની, મોર તો ટિલે.

મોર તો ટિલે, ને ઢલ તી ખિલે. પતંગડાં

મોર તો ટિલે, જંગલ તો શુલે. પતંગડાં

મોર તો ટિલે, ડુંગર તો ડુલે. પતંગડાં

મિયડા વસે' ને મોર તો ટિલે. મોર તો

ગજજી ગજે ને મોર તો ટિલે. મોર તો

નાચુ નચે તી મોર તો ટિલે. મોર તો

મોર તો ટિલે, ઢલડ તી ખિલે. પતંગડાં

લગ્ન ગીત

કચ્છી વાણીના જૂના લગ્નગીતો નવયુગના નવા પ્રવાહમાં ઘણાંખરાં તો વહી ગયાં છે. છતાં કેાઈ કેાઈ ગીત પોતાની તેજસ્વિતાના કારણે હજી પણ પરાણે ટકી રહ્યાં છે. અહીં આપવામાં આવેલ એવું જ એક લગ્નગીત ઘડી ભરવા ટાણે પ્રજાતના પહોરમાં ગવાય છે. ત્યારે એની મધુરતા સાંભ-

જનારને ઘડીબર આનંદ મુગ્ધ બનાવી દે છે. આ ગીતમાં ઉમર સૂમરાને સતી માર્છ પોતાના જૂંપડાના જીવનનો એક રસિક પ્રસંગ કહી સંભળાવે છે—

ગીત

હિકડો ની સાં ડિનુ રોકડો રે, ઉમર !
 તેજી મું તાં ઉન મંગાઈ રે, ઉમર !
 ઉન જી લોઈ વણાઈ રે, ઉમર !
 ઝરમર મીંચ વસે' રે, ઉમર !
 લોઈ ના પાંધ પુસે' રે, ઉમર !
 આઈ તાં લાલ ચુઠીંધીસ કુલ.
 આઈ તાં પીરો ચુઠીંધીસ કુલ.

તમ સમયે ઠીકરી માતા-પિતાની જાયને છોડીને મધુર ગૃહે પગલાં પાડે છે. એ વખતનાં ગીતો ધણા જ લાવવાહી હોય છે. એવાં એક-બે સર્વસામાન્ય ગીત અહીં આપવામાં આવે છે. બન પદની બનડીઓ ગાય છે—

ગીત

લોલીડા મનૂકયા લાડી, ચાલો આપજે દેશ રે,
 કેસરડીનો શીનો લાડો, જોસો વડલા હેડ રે.
 હાલા રહો તો મારું મારા, હાલાજીની શીખ રે,
 હવે કેન્દી શીખ રે લાડી, હવે કેસા માન રે,
 પરવ્યાં તો પસાયા લાડી, ચાલો આપજે દેશ રે.

અને કન્યાને માસરે વગાવવાના એ સમયે માંડવા-પદની બહેનો ગાય છે—

આંખો મહોયો ને લાંબે ઝડ પડી રે,
 બપૂડો લહેરડે બય, કોયલ ચાલી સાસરે રે;
 આંચો આંચો, પરદેશી પોપટો રે,
 લાંચો કાંઈ હીર ને ચીર, લોખાવીને લઈ ગયો રે.
 એવાં રૂડાં દાદાજીનાં રાજ, મેલીને ચાલ્યાં સાસરે.

આ હૃદયદ્રાવક ગીત એક એવા કરુણામય વાતાવરણમાં
 અને એવી દર્દીયેરી હલકમાં ગવાય છે, કે એ સાંભળતાં ચાહે તેવી
 કઠોર હૃદયની વ્યક્તિની આંખો થણુ આંસુથી છલકાઈ જાય છે.

લેયા લો !

પીલુની મોસમ આવે છે અને પાવર પટનાં પીલુડીનાં
 જંગલ શ્રામ્ય જનતાનાં મંગલગીતોથી મનોરમ બની જાય છે.
 એ ઋતુમાં એ લોકો માત્ર પીલુ પર જ જીવે છે. વાંદરાની
 પેઠે લોકો પીલુનાં ઝાડની ડાળીએ ઠાળીએ ફરતા રહીને તાજાં
 પીલુનો રસાસ્વાદ માણે છે. એ વખતે ‘લેયા લો’ જેવાં લોક-
 ગીતોના સામસામા લલકારથી પીલુનાં જંગલ ગાજી જીકે છે.

લેયા લો ! કંઠી મેં તાં આમાં પક્કા લેયા લો !
 લેયા લો ! પાવર મેં પણ પીલુ પક્કા લેયા લો !
 લેયા લો ! ઝીઝલ મા આંઈ કડેં ડિસાં રે લેયા લો !
 લેયા લો ! વડેં ચડી આંઈ વાટું ન્યારિયાં લેયા લો !
 લેયા લો ! મિઠાની માડું રુઠા જુણેં રે લેયા લો !
 લેયા લો ! પીલુધર મેં ધોરમ ડાડો લેયા લો !
 લેયા લો ! પ્રંગ મથે તાં મેકણુ ડાડો લેયા લો !

અને પછી તો લોક કવિઓના હૃદય સાગરમાંથી બહાર આવતા શબ્દોની રત્નમાળાનાં નવાં નવાં જોડકણાંથી પીલુડીનાં વનનું વાતાવરણ સશર બની જાય છે.

જમાંલો

કચ્છના શામ્ય પ્રદેશમાં બે હરીફ પક્ષો વચ્ચે રમતગમતની કે કુસ્તીની હરીફાઈ ચાલતી ત્યારે વિજયી પક્ષ નીચેનું નૃત્ય-ગીત ગાતાં ગાતાં ગામમાં પ્રવેશ કરતો. આ નૃત્ય-ગીતની હલકે અને ઝોના શબ્દો જ એવા છે કે કોઈપણ માણસને એ સાંભળીને નાચવાનું મન થઈ જાય.

હો જમાંલો રે બેલી ! હો જમાંલો !
 જમાંલો જતન લે, હો જમાંલો !
 અરસોં બેલી ! ખટ્ટીબ્યારસોં, હો જમાંલો !
 અરસોં માડુ કચ્છ જા, હો જમાંલો !
 અછા ચોખા ખીર મેં, હો જમાંલો !
 રતા ચોખા છાય મેં, હો જમાંલો !
 ઠારા ડુંગર કચ્છ જા, હો જમાંલો !
 ઠારા મેઘ મલાર બેલી, હો જમાંલો !
 ધોરા ધણુ ધણાર જા, હો જમાંલો !
 ધોરા ધાબર ચીર બેલી, હો જમાંલો !
 મિઠા માડુ કચ્છ જા, હો જમાંલો !
 મિઠા મધ્યન ખીર બેલી, હો જમાંલો !

નાખવાનું ગીત

કચ્છના દરિયા કિનારાના નાનકડા વિસ્તારમાં પણ આઠ દશ બંદર આવેલાં છે. હિંમત અને સાહસ માટે કચ્છી વહા-ણવટી દુનિયાભરમાં પ્રખ્યાત છે. કોઈ મહેનતનું કામ કરવા વખતે જ્યારે ખારવા લોકોની સામસામી ટુકડીઓ ‘લાવલાવ ધરિયાપીર !’ ‘લાવલાવ-ધરિયાપીર !’ બોલે છે. અથવા ‘હેલે જલામસે-નાખવાનું કામ છે’ એવા શબ્દો એમની અનોખી અદાથી અને તન્મયતાથી ચોકારે છે ત્યારે એ શબ્દો એક કવિતાનું રૂપ પકડી લે છે એમના દરિયાઈ ગીતોનો એક નમૂનો અત્રે આપવામા આવે છે—

હેલિયા માલે રે, જલામા હેલિયા માલે,
લખપત બંદર આયો સલામત, હેલિયા માલે.

લખપત બંદર,
મથે સમંદર,
ચોટી ચંદર,
ભાગ સિકંદર !

હેલિયા માલે રે, જલામા હેલિયા માલે,
જખૌ બંદર આયો સલામત, હેલિયા માલે

જખૌ બંદર,
મથે સમંદર,
ચોટી ચંદર,
ભાગ સિકંદર !

હેલિયા માલે રે, જલામા હેલિયા માલે,
મહા બંદર આયો સલામત હેલિયા માલે.

ઢીંગલો

(ઢીંગલો એટલે દોઢ દોકડો અથવા ત્રણ ત્રાંબિયા)

કચ્છની સ્થિતિસત્તા સત્તાનો અંત આવતાં કચ્છનું રાજ્યતંત્ર ભારતીય તંત્રમાં વિલીન થઈ જાય છે. પરિણામે ઠેરઠેર-પાંચીઆ અને ઢીંગલા-દોકડાનું કચ્છનું સૈકાજનું આગવું ચલણ સમાપ્ત થાય છે. તેના વળતા દિવસનો જ આ એક કાલ્પનિક પ્રસંગ છે:- પોતાની માતા પાસેથી દરરોજ એક ઢીંગલો લઈને તેમાંથી મનગમતું ખાવાનું ખરીદનાર એક બાળક માતા પાસે નિયમ મુજબ ઢીંગલો લેવા જાય છે. માતા આ અજ્ઞાન બાળકને શે! જવાબ આપે ? ટૂંકમાં કહે છે. ‘પુતર ! ઢીંગલો તારો જો !’

બાળક મુઝાઈ પડે છે. કહે છે. ઢીંગલો ક્યાં ગયો ?

ઢીંગલો કિડાં બો રે માડી, ઢીંગલો કિડાં બો ?

હાથી જે પેર જેડો, ઢીંગલો કિડાં બો ?

ઢીંગલો જા ટેર મુકે, બેર ગિની ડે,

પાવર જા પકા પીણ, હેર ગિની ડે. ઢીંગલો

ડોકડે જાયું ખારકું, ખજૂર ગિની ડે,

ત્રાંબિયે જા ભૂતડા, જરૂર ગિની ડે. ઢીંગલો

ડોકડે જા સેર મુકે, જામ ગિની ડે,

ત્રાંબિયે જા તે મથે, લધામ ગિની ડે. ઢીંગલો

ડોકડે જા ઠારીઆ, કુટેલ ગિની ડે,

ત્રાંબિયે જા કુલા, તું કુલેલ ગિની ડે. ઢીંગલો

ડોકડે જા લાલ તું, લિયાર ગિની ડે,

ઢીંગલો ન વે, ત તારું ઉધાર ગિની ડે. ઢીંગલો

માતા—

દીંગલો હાલ્યો વ્યો રે પુતર, દીંગલો હાલ્યો વ્યો,
દીંગલો છ જાન મથે, આનું અચ્ચી વ્યો. દીંગલો॥

મેવેં ભરેઆ મટ

કચ્છની ધરતી પર ડુંગરામાં અને જંગલોમાં જાતજાતના કચ્છી મેવા પાકે છે. તેમાં પણ ચોમાસાના દિવસોમાં તો આવા ખાદ્ય પદાર્થો આડે વગડે જોગી નીકળે છે. જૂના સમયમાં ડોશીઓ, ખાળકોને ખાવા માટેની જુદી જુદી ખાદ્ય સામગ્રી માટીનાં માટલાંમાં ભરી રાખતી. કચ્છની ધરતી એ ડુંગરાથી માટલાંમાં કેવી કેવી વાનીઓ ભરી રાખે છે તેનું આ ગીત છે—

મા ! તોજા મેવેં ભરેઆ મટ^૧,

મેવેં ભરેઆ મટ, તેંજા પટોપટ મેં થટ. માં

ધીયા તેલા, ગાંઠણીયુ ને, પીલુ છાયા પટ,

બેરીઓં મેં બેર બેરા, લીયારેં છ લટ. માં

હુંઆં ધોધા લાલ ગોહું, માલ મોંધે મટ,

કોટીંલા ફૂંદેર પથર્યા, ધામૂરી છ મટ. માં

મિઠા ગૂંધા મધ મિઠલડા, ગૂંધ મેં નાંચ ઘટ,

ખુલા વનવન જા ખજાના, પેઆ પેરેં વટ. માં

૧ આ પહેલી લીટી સ્વ કવિશ્રી લાલજીલાલ નાનજી નોધીની રચેલી છે. જ્યાં તમામ વસ્તુઓ મળી શકતી હોય તે 'પાખારી ને લટ' કહેવાય.

‘કારાણી’ એ કચ્છ ધરણી, પટોપટ પરગટ,
 વઠે મિયડે વતન પાંજે, પાળારી ને હટ. માં
 મેવે લરેઆ મટ માડી ! મેવે લરેઆ મટ,
 તેંબ પટોપટ મેં થટ. માં

ધાન્યનાં જોડકણાં

કચ્છમાં બાજરો એ મહત્વનું ધાન્ય મનાય છે. બાજરાનો રોટલો કચ્છમાં જે મીઠાશ આપે છે, તેવી મીઠાશ બીજે કયાય માણી શકાતી નથી. ‘બાજર’ શબ્દ કચ્છમાં આયુધ્યના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ‘બાજર ખુટી’ એનો અર્થ થાય છે ‘આયુધ્ય ખૂટયું.’

આ બાજરાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં એક જૂની લોકકથા એવી ચાલે છે, કે આજથી એક હજાર વર્ષ પહેલાં કચ્છનો પ્રતાપી રાજવી જામ લાખો ફૂલાણી એકવાર સૂરજની સળાતે ગયેલો, ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે કોઈ દૂર દૂરના પ્રદેશમાંથી બાજરાના છોડ અને તેના બી તે પોતાની સાથે લાવેલો. બાજરો એ વખતે ઘાસના રૂપમાં હતો. આ નવા ઘાસના દાણા લોકોને પચશે કે કેમ, તેની શંકા હતી. અજમાયશ ખાતર એને વાવવામાં આવ્યો. બાજરો તૈયાર થતાં તેના ઝીણા દાણા દળીને રોટલા પણ બનાવવામાં આવ્યા. આ રોટલા ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા અને પચવામાં પણ વાધો ન આવ્યો. એટલે લોકોએ જામ લાખાને, બાજરો પચી જવાની વધામણી આપતા કહ્યું, કે ‘બા’ જયો !’ અર્થાત્ ‘ખાવા ! એ

તો પચી ગયો !' (કચ્છમાં રાબને; બાવા એટલે પિતાના નામથી સંબોધવામાં આવે છે. અને બા' એ બાવાનું જ દ્વંદ્વ રૂપ છે.)

‘બા’ જ્યો !’ ઉપરથી એનું નામ બાબરો પાડેલું એમ કહેવામાં આવે છે અને પછી તો આ બાબરોની પ્રશંસા લોકસાહિત્યમાં ચાલવા લાગી કે—

બલિહારી તુજ બાબરો, જેનાં લાંબાં પાન,
થોડે પાંખુ આવીયું, ને બુઢા થવા બુવાન.

કોરડ

કોરડની પેદાશ કચ્છમાં ઘણી થાય છે. કોરડ-મગની ખીચડી પણ થાય, એના રોટલા પણ સ્વાદિષ્ઠ થાય અને પાપડ તો એનાં જ સરસ થાય. કોરડમાં પવન છૂટ કરવાનો શુભ છે. લોકવાણીમાં કહેવાય છે કે—

કોયડ એ આંઉ સુસવાડી, મુંકે સૌ કો ખાય,
હથ પગ સુમી રે' ને,.....ગીત ગાય.

મગ-ચોખા

રાતા સિંધી ચોખા એક સમયે સિંધમાંથી કચ્છમાં પુષ્કળ આવતા હતા આ ચોખા નિરોગી અને પચવામાં ખૂબ હલકા હતા. દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, ગોળ, ખાંડ વગેરે દરેક વસ્તુ સાથે આ ચોખા ઘણા સ્વાદથી ખાઈ શકાતા. સિંધી ચોખા અને કચ્છી મગની ખીચડીનો સ્વાદ કંઈ બુઢો જ હતો. આ મગ-ચોખાની એકતા વિષે લોકવાણી આવે છે કે—

કચ્છી મુંડ, ને સિંધી ચોખા,
ભેરા થીએ, ત ન થીએ નોખા.

નાંગલી

નાંગલી એ ગરીબ લોકોનો ખોરાક છે. આ નાંગલીને ઉતારી પાડવા જેવી કચ્છમાં એક કહેવત ચાલે છે કે—

“નાંગલી મેં 'વે, ત વીયાં મેં વાપરે ના!”

અર્થાત્ નાંગલીમાં કંઈ માલ હોય તો જ તે લગ્ન જેવા ઉત્તમ પ્રસંગમાં વપરાય ને!

આના જવાબમાં નાંગલી કહે છે કે—

નાંગલી એં આંઉં નિંદડી એંયાં, ધનવારેં તું ધાર,
વીયા મેં ન વાપરીયે, પણ ગરીબેં જો આધાર.

નાંગલી કહે છે કે હું તો નાની છું—હલકી છું. ધનવાનોથી અલગ છું. મને લગ્ન પ્રસંગે તો વાપરતા નથી, પણ હું ગરીબોના આધારરૂપ છું.

જુવાર

કચ્છમાં ગળેડ, ઘેરાબ, રામાણી, તુમડી એ પ્રદેશોમાં જુવાર મોતીના દાણા જેવી થાય છે જુવારની રાખ એ કચ્છનું એક વખતનું મોંઘામૂલુ શીરામણ. ખાટી છાશમાં રાધેલી જુવારના શીરામણનો સ્વાદ દાઢમાં ચોટી રહે

જુવારની રાખને એકવાર એસરી ગયેલી જોઈને કવિ તેને પ્રશ્ન કરે છે—

જુવાર! તું જુગંધરી, છુડી છોતા કી થઈએં ?

અર્થાત્ ઓ જુવાર! તું તો જુગના આધારરૂપ છે. આજે એસરી જઈને છોતાં જેવી કેમ બની ગઈ છે ?

જવાબમાં જુવાર કહે છે—

કેરો વંગ જુવાર, જે રધીધલ કુવાડ.

જુવાર કહે છે કે એમાં મારો શો વાંક ? મને રાંધનારી જ
કૂવડ હોય ત્યાં હું શું કરું ?

કચ્છમાં કહેવત છે કે—

રખ તી ખુડે, ત ડે તો કુડે.

અર્થાત્ રાખ જે દૂધમાં ડૂબેલી હોય તો દેશ આનંદ
મંગળથી નાચતો હોય.

માંધાણું

માંધાણું એ એક પ્રકારનું ઘાસ છે. કચ્છમાં પુષ્કળ પ્રમા-
ણમાં ઊગી નીકળે છે. ગરીબ લોકો એમાંથી દાણા કાઢી તેના
રાટલા બનાવીને ખાય છે.

એક વખત કચ્છના મહારાઓશ્રી દેશળજીએ લિટારાના
કવિ કેશવની સુલાકાત વખતે પૂછ્યું, કે “કવિરાજ, કેમ છો
અને ક્યાં વસો છો ?”

પ્રત્યુત્તરમાં કવિ કહે છે—

માંધાણું જી માની, અસીં કુટે પિટે ખ્યેં;
અક્કેં ભર ઓતારા, હાણું વતારો તિત વ્યેં.

અર્થાત્ અમે તો માંધાણાને ફટીપીટી તેના રાટલા બના-
વીને ખાઈએ છીએ. અને નિવાસ તો આકડા નીચે છે. હવે
તમે જ્યાં બતાવો ત્યાં રહીએ.

આ સાબળીને દેશળી બાવાએ કવિની જરૂરિયાત વિશે પ્રશ્ન કર્યો. કવિ જોડ્યા—

બાવા કરમી બાજર, ને કરસી 'વે જુવાર;
કરસી 'વે કોયડ છ, ત સજો વરે સુગાર.

અર્થાત્—બાવા ! એક કળશી બાજરો, એક કળશી જુવાર અને એક કળશી કોરડ—મઠ હોય તો આખું વરસ લીલા લહેર !

આજના જમાનાની જરૂરિયાતો અને આ કવિ જેને લીલા લહેર કહે છે એવી જરૂરિયાતોની સરખામણી કરતાં કવિની સાદાઈ અને આજની સાદાઈ વચ્ચે કેટલો ફરક પડી ગયેલો દેખાય છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

રત્તડ રખે રંગ

આજથી પાંચ પહેલાં રાજાશાહીના સમયમાં એક વાર કાળા બજારીઆઓએ કચ્છના તમામ અનાજને કચ્છ બહાર ધક્કેલી દીધું. અને કચ્છી પ્રજા મહા વિટબણામાં આવી પડી. એ વખતે શ્રી માધુભા બાવાએ ખાસ અધિકારીઓને મોકલીને રત્તડની હજારો ગૂણીઓ બહારથી મંગાવી લીધી એ વખતનું આ કાવ્ય છે—

બાજર ખુટી જોલીઆ, જ્યો કો લજો ન બંગ,
કુલી હલ્યો હી રે તડે, રત્તડ રખે રંગ.

જુવાર હલધી થઈ અને, વ્યા વાગડિયા મુંડ.
છાસટીઓ સટક્યો તડે, રત્તડ રખે રંગ.

ગં વં મં ગેરૂ પેઓ, પલટી વેઓ પ્રસંગ,
 કોયડ કુટણ વધ તડે, રત્તડ રખે રંગ.
 ધાઈ વગર ધબકી વેઓ, અણડાસો અણુ લંગ,
 વાગડ વગડો થઈ તડે, રત્તડ રખે રંગ.
 ખજૂર ખુટી ખડ ખુટા, તમામ થઈ વ્યા તંગ;
 ખેતર ખરા ખુટા તડે, રત્તડ રખે રંગ.
 કારે નાંગે કચ્છ કે, ડિનાં કારજે ડંગ,
 પિંઠ બા પતરી વ્યા-તડે, રત્તડ રખે રંગ.
 કહે ન ભુલંધા કચ્છડો, રત્તડ રત્તે રંગ.
 'કારાણી' ચે કિત હુઈયે ? રત્તડ તો કે રંગ !

કચ્છી વનસ્પતિ

લોકવાણી

વનસ્પતિ શાસ્ત્ર-વિશારદ શ્રી જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીનું નામ માત્ર
ગુજરાતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.
એમનું જીવન વનસ્પતિમય જ બની ગયું હતું. વનસ્પતિ એ જ
એમની સંપત્તિ હતી. રાત-દિવસ એક જ ધૂન અને એક જ
એમનું રટન હતું કચ્છ-કાઠિયાવાડની વનસ્પતિના મહાન ગ્રંથો
લોકચરણે ધરીને એમણે તમામ જનતા પર એક મોટો ઉપકાર
કર્યો છે કચ્છની વનસ્પતિનું વર્ણન કરતી લોકવાણીના લોક-
સાહિત્યને પણ એમણે એમના અમૂલ્ય પુસ્તકમાં સ્થાન આપેલ
છે. એમાનું ઘોડું કચ્છી સાહિત્ય અહીં આપવામાં આવે છે.

ગડ્ડ મિરી ગ્યો પિત્તપાપડો,
પીંધે વેઘો ઠોસો બરો;
હિકડો ડીં ને લંગણુ કરે,
પાઉં બરો તેકે ના ચડે.

ગડ્ડ, મરી અને પિત્તપાપડો એનો ઉકાળો પીવાથી બનો
તાવ મટી જાય છે. પછી એક દિવસ ઉપવાસ કરવાથી તાવ
પાછો આવતો જ નથી.

મોંબારી હી સત્યાનાસી, મિરીઠાનથી આવઈ,
પિંઢ ને ચેઢો વસાય કરે ને, ઘા વિજેતી બારી;
પન મેં કંઢા ફરમેં કંઢા, કંઢા ચારો પાસ,
ચોપો પણ ઢો વટે ન વિખે, મ કરજી વિસવાસ.

સત્યાનાશી અથવા દારૂડી એ વનસ્પતિ અમેરિકાથી અહીં આવી છે. પોતાનું જૂથ જમાવીને એ ઘાસને ખાળી નાખે છે. પાંદડાંમાં, ફળમાં અને ચારે બાજુ એને કાંટા હોય છે. ઢાર પણ એની નજદીક જતા નથી. એનો ભરોસો કરશો નહિ. કારણ કે એ ઝેરી વનસ્પતિ છે.

ખિઘરે કે તાં સૌ કેા જાણે, કિની ઈન છટ;
ખિજ સાંચવે વડે વિભે, હિકડે ઘા અટપટ.

ખિઘરાને ખધા જાણે છે. એની વાસ ખરાબ છે. એના ખીજ ઉપયોગી હોવાથી એને સાચવીને એક જ ઘાએ અટપટ એને વાઢી નાખજો!

અછે પીંજોરે છ અછી પાડ,
ખોધે ખણે તે'કે સંભાર;
ગડ ગુંભડ ને રત-વા વિઝે,
લડે ખીર સેં ચોપડજે.

અછો પીંજોરે એટલે દૂધિયા હેમકંદના સફેદ મૂળને ખોદી તેને ગોળના પાણીમાં ઘસીને પાવાથી રત-વા મટે છે. અને દૂધમાં ઘસીને ચોપડવાથી ગૂંમડાં મટે છે.

વલ કવરી છ સવરી આઝે,
કડો પન જો અવરે;
પન આણિયે'ત અથાણુ' કરીઆં,
જ તું થીએ' નવરો.

પત્ની પોતાના પતિને કવરી નામની વેલીની આળખાણુ આપતા કહે છે કે કવરીની વેલી તો સવળી છે પણ એના

પાનના કાંટા આવળા છે. જો તું નવરો ધાય અને એના પાંદડાં લાવી દે તો હું એનું અથાણું કરૂં.

આઉ નકમ્મી રાપત્રી પત્ત, કમ વડેરો ઠરિયાં;
મુંજા પન સૂઘે ને મુમે, ત અણિયે નિંધર ભરિયા.

હું રાપત્રી (ખરસણ) નકામી જેવી લાશું છું પણ કામ મોટું કરૂં છું. મારા પાંદડા સૂઘીને સૂનારને મીઠી જાંઘ આપું છું.

આડે વગડે તોઠે ડિસાં, ડાંડી પન મે મેલી,
કુકાર મેં તું માડી જેડી, ગરીબજી તું બેલી.

ખપાટાં તું આડે વગડે દેખાય છે. તારા પાનની ઢાંડી મેલી-ભૂરી છે. કુકાળમાં તું માતા જેવી છે. ગરીબની સહાયક છે.

મૂઢેરી તું પટ અટીયેંતી, મિસકીનેં જ બેલી,
થેલી વારા જખ મારીતા, અસા ગરીબ જ બેલી.

ઓ મૂઢેરી ! તું ધરતી પર છવાયલી રહે છે અને ગરીબોને માટે આશીર્વાદ રૂપ છે. શ્રીમંતોનું કામ નથી. તું તો ગરીબની છે. મૂઢેરી શક્તિદાયક ગણાય છે.

પિંઠ નિંદી ને લમી સુજ, અગ મથે રજારી શુંધ,
રતી ડાઢી રતા ફૂલ, રતી ફૂલડી કર કખૂલ.

પોતે નાની પશુ પાનની અણી લાળી હોય છે. અંગ પર રજાળ હોય છે. લાલ ઢાડી અને લાલ ફૂલ હોય છે. એનું નામ રતી ફૂલડી એ રચિકર છે.

અછા ચિઠા અછી કોઠ, ખાવચી પાપી મેં લોઠ,
ગોરી કરે ખીર સે લહે, મખે તેજી કોઠ ટરે.

ખાવંચી અથવા ખાખચીને પાણીમાં કે દૂધમાં વાટીને ચોપડવાથી શરીર પરના સફેદ ડાઘ દૂર થાય છે.

કપૂરીએ જો ડાઘ કરે, ડાઘ જી પીડા તેજી ટરે.

જડ ખારે ને કરજો મિસી, ડંધ જી પીડા વિજો ખિસી.

કપૂરીઆનું દાંતણુ કરવાથી દાઢની પીડા મટે છે. એનું મૂળ ખાળી મિસી ખનાવીને દાંતે ઘસવાથી પણ દાંતની પીડા દૂર થાય છે.

સરપંખે જી ચમરી આણી, મનમેં ભણે ગુરૂજી વાણી,
ઉલથે ટાણું મથે તેં ફેરે, અલાખલા સત ડીં મે ભજે.

સરપંખાના છોડને સુકાવી, તેની ચમરી ખાધી, સાત દિવસ માથું, તાવ કે કમળાના દરદીના મસ્તક પર ફેરવવાથી એ દર્દો દૂર થાય છે.

કાંકચીએ જી લમી વલ, ઢાંદી પન કંઠારા ફલ,
રસ પન જો ને બેઆ ખિલ, બરો કંઠેતા અંગેં મિલ.

કાંકચની વેલ લાંબી થાય છે. એની ઢાંદી, પાન અને ફળ કાંટાળા હોય છે. એનાં પાનનો રસ અને એનાં ખી તાવને મટાડે છે.

ચિમેડ જો ચલકાટ નેઆરેઓ, અખ અંતર્ધ વેંધી,
અટો કરેને ભયણુ ભરીંધા, અખ મેં ચટકો ડીંધી.

ચિમેડનો ચળકાટ આંખને આજી દે તેવો હોય છે. એનું ચૂર્ણ આંખમાં ભરવાથી ખટકે છે પણ આવેલી આખો મટી જાય છે.

કંઢેરી બા રતા ફૂલ, તેંકે મથે હાંદી હુલ,
પન વટે ને ભુકે પીધા, ચયો મટીને ચંદુ ધીધા.

કંઢેરી અથવા ઉક કંઢેરીનાં લાલ ફૂલ થાય છે. એનાં પાન
વાટીને પીવાથી પાગલ ડાહ્યો બને છે.

ફૂલ જાંધા નીચે ન કીં, ઉચે અમ મેં ન્યાર,
ફૂલ ખ્યા ઉત નમ્મં વિજે, જિત સાહેબ હરખાર.

—કવિ નિરંજનજી

જાંધ ફૂલીનાં જાંધાં ફૂલને જોઈને કવિ તેને કહે છે. “ તું
નીચે શું જુઓ છે ? નીચે તો કશું નથી. ખીજાં ફૂલો તો ત્યાં
નજર નાખે છે જ્યાં સાહેબનો હરખાર છે. ”

દેવદર્શન અથવા વનવિનય

આમેં જી મધુરતા કે, અંતર મેં આણે લાય,
નિત ઉથી હથ જોડે, તેંકે નમી ગિનાં તો;
થકેં કે યધારીધલ, જટારે જોગીડે જેડે,
વથાણુ જે વડલે કે, પજેં લગી ગિનાં તો;
ઠાલર શુલાબ તેડે, ન્યારે નેણે ઠારે કરે,
આવર જેં ફુલડેં કે અર્ખી મથે ગિનાં તો;
'કારાણી' ચેં કલ્લી જી, કટુતા કોઠે પય તે-લા,
નિમરે નિમ બા, ચાર પન ચણે ગિનાં તો.

ગામો અને નામોનાં લેડકણાં

ભુજ લડાકા, લિડ કા નાકા;
મા છીનાલ ને બેટા વાંકા.
ન દેખા હોય તો, દેખ સરપટ કા નાકા.

(ભુજના ગઢ ઉપર છીનાલ નામે એક તોપ હતી અને તેની બાજુમાં વંકે નામનો એક ' ગુડદિયો ' એ તોપનો પુત્ર કહેવાતો હતો.)

*

અંબર શહેર ને ટીંબી ઠોઠો;
બાયડી નાની ને ધણી ઠોઠો.

*

માંડવી શહેર સોના કી બારી;
મા મચકણ ને બેટા બુગારી.

*

મુનરા શહેર શા'મરાદ પીર ધણી;
વસ્તી થોડી ને અદેખાઈ ધણી.

*

ટોડે ખણયુ ટોડિયુ, લગી ભોરાસ;
રતાડિયે જે રાજ મિંબ, ગુડકઈ ગુંધારા.

*

બિધડા ભકાલી, કારી કુની હથ મેં;
કુતડી તા મારીએ, પળેસણ ન પારીએ.

ભારી ગંજો બલોટા, જે મેં જિત્તી લગેલી યુગ;
બલોટે' છુ ભાજર મેં, લણીને લણીને કરેલી યુગ.

✽

ખામા માલ ખડીર લા, ખાજર ખાકર ખોર,
ફૂંડ ધૂડ કંધકોટ લા, ઠાકર ચાકર ચોર.

✽

મહાં મેર માણીગર, જે' મેં ટોપલુસર તરા;
હેક પટ લા ધાધગ, મથે સોન લા ઘડા

પોતપોતાના ગામનાં નામ બદલાવીને લોકો પોતાના ગામની
મહત્તા ગાય છે. અને એને જિતારી પાડવા સામાવાળા નીચે
મુજબ દેશવીને બોલે છે—

..સેર માણીગર, જે' મેં... સર તરા;
હેક છિનલ ધાધરા, મથે બોળા ઘડા.

✽

લાલ ગંજો લણી જે' મેં હાલા દિલે' હંજ,
નિત કસુભા નિકરે, હિકડા સવારો ખ્યા સંજ.

✽

હવે એની ખીલ બાલુ—

લાલ ગંજો લણી, જે' મેં હાલા દિલે' હંજ;
ઠારી વી કડાકા કરે, સવારો ને સંજ.

✽

સારો ગામ સાંચરો, પણ પીવા ખારો પાણી;
ખડ-ભેગાણુનો પત્તો ન મળે, કિયાડી કચવાણી.

✽

નળીયામાં તો નેલુ પાંતી, ઠકરાતું કેમ ચાલે ?
એક એક ને અનેક કુંવારા, વરસે વધતા હાલે.

ભા હી તાં ભાડઈ

પતિ-પત્ની પ્રવાસમાં હતાં. કોઈ સારા ગામમાં રાતવાસો કરવાનો વિચાર કરતાં હતાં. ત્યાં એક ગામ આવ્યું. પુરુષે પૂછા કરી-‘આ કયું ગામ ?’ જવાબ મલ્યો.

‘ભા, હી તાં ભાડઈ !’
ત - એ - “રજ મુકે !”

✽

મુન્દ્રા તાલુકાના વડાળા ગામમાં એકવાર કોરો સાંગાણી નામે એક ફૂડિયાનો સરદાર થઈ ગયો. સાચું બોલવાનું તો તે શીખ્યો જ ન હતો. આથી વડાળાતા લોકો તેને ‘કોરા ફૂડિયા’ના નામથી ઓળખતા. આ કોરાને માટે કહેવત ચાલી કે:—

ફૂડિયેં ભે કોડ વે, ત વિઝ વશડે ગોઠ,
ઠેવરે કે વાંધયેં લરા, કોરો સાંગાણી કોઠ,
પંજ પિટે પિરોં ભે, ને સો સવારો હેઠ,
હિકડયું હલાધધો વિઝે હયેં મેં, ખઈયુ ભરેઓ વિઝે ભેઠ.

✽

એક જમાનો એવો હતો જ્યારે કોઈને કંઈ ધાય તો તેને ડાકણ વળગી એમ લોકો માનતા. વડાળા ગામમાં એક વખતે એવી કહેવાતી ડાકણોની વિપુલતા હતી. લોકોમાં કહેવત ચાલતી છે:-

છસરે મેં છ જેણું, ને વોવાર મેં વી,
વરાડે મેં વધી ચઈયું, ચોડા સો ચારી.

✽

ફરાદી ગામમાં એક વખત વેરાળ નામે ઠક્કર બહુ જીલમી થઈ ગયા. લોકો કહેતા.

વેરા તોળ વસંધી મેં, મૂરછં ચડે ન મા,
ડુકારેં સેંસા અન જા, સુગારેં તો જો ધ્રા.

✽

ગોણિયાસર ગંજો, તેં મેં ઘટછી ન કાં મંજો,
નરીયે મુલ ને કોઠારે અં મુલ.
સાબરાઈ સત ગાઉ.

નારાણસર જા કેડા પાર ! ત ચેં-વેંઘડે જીવાર !
કો ડે ? તચેં-કો ડે ન કાં જોડે હિકડો જલે
ને જ્યો ચોડે !

✽

ચીરાઈ ગામ ચક્રાસર પાણી, દીકરી દેજો એવું જાણી.

✽

વાગડ કચ્છનું મોટું ધામ, તેમાં છે દેશલપર ગામ,
દેશલપર દીકા ખંડોલ, વટ્ટવાળા અવટંક અડોલ.
ખંડોલ ખાંતીલા, જન લઈ ગયા જાડી,
વળતાં વળ્યા ને વિસારી આવ્યા લાડી.

❀

ધુફી વારો મેડાવો

જૂના વખતમાં ગામડામાં કોઈ મહેમાન આવે તો તેને મળવા જવાનો ખાસ રિવાજ હતો. અળડાસામાં આવેલ ધુફી ગામ આવા મેળાવા મોટે મશહૂર હતું. અહીં ધુફી ગામમાં કોઈને ત્યાં મહેમાન આવે તો આખી રાત તેને જાગતા જ રહેવું પડે. મહેમાનને મળવા આવનારા માણસો પોતાની સગવડ પ્રમાણે એક જગ ને બીજા આવે એમ આખી રાત નીકળી જાય. આગલી રાતે સીમમાંથી વળી આવનારાનો મેળાવો જામે અને પાછલી રાતે વહેલા ઊડીને સીમમાં જનારાની જમાવટ થાય. એટલે મહેમાનની પૂરી કમખખતી ! આ કારણથી કચ્છમાં કહેવત ચાલી કે- ‘ધુફી વારો મેડાવો.’

❀

કારો કાં લારો, ને રુઘા કાં રા !

કચ્છના રાજ્યો જેંગારજી પહેલાને મોરબીના સારસ્વત જોષી કારા અને રુઘાએ મોરબી સર કરવામાં ઘણી સારી મદદ કરી હતી. આથી રાવશ્રી આ બંને મામા-ભાણજને પોતાની સાથે કચ્છ તેડી લાવેલા. અહીં ભુજમાં આ બંને

જણ એટલી સત્તા ચલાવવા લાગ્યા કે લોકોમાં કહેવત ચાલી,
“કારો કાં ભારો ને રુથો કા રા !”

(ભારો એ રાવત્રીના કુંવર ભારમલજી)

*

ખાવો મેધાનશા શુધિયાગી વારો ચોખો ચટ્ટ થઈ વ્યો.

શુધિયાળી ગામમાં એકવાર મેદાનશાહ નામે સેયદ થઈ
ગયા તે પોતાના ઉડાઉપણાને લીધે સાફ થઈ જવાથી પ્રખ્યાત
થઈ ગયા,

*

માંડવીમાં એક સમયે જુગારના મોટા અફા જામતા અને
હાજરો ફોફીઓની હારજીત થતી કેટલાક જુગારીઓના નામ
પ્રખ્યાત થઈ ગયા.

કાઉ, કચુ ને કારો, ચોથો ખુશી બાપા વારો,
તેજે શુરુ નાગજી ઝવેરી વારો,
હાલે આયો શાન્તિદાસ જે વારો.

❀

વરસાદ સંબંધી લોકવાણી

કારી કકર મેં આથમે, રતી પ્રાં વિહાય,
ભડલી ચેં ધરતી મથે, પાણી કીં ન સમાય.

કાળી વાદળીઓમાં સૂર્ય આથમે અને પ્રભાતનો આકાશ
લાલ હોય તો ભડલી કહે છે, કે પાણી સમાય નહિ.

રોણુ તપે ને મૃગસર વાય;
ભડલી થેં આદ્રો વસે. ધરતી નીર ન માય.

રોહિણી નક્ષત્રમાં તાપ તપે અને મૃગસરમાં વાયુ વાય તો
ભડલી કહે છે-‘આદ્રોમાં ખૂબ વરસાદ થાય.’

રોણુ વાય ને મૃગસર તપે, તે માડું મરે’ કાં હુકાર અથે.

રોહિણી નક્ષત્રમાં પવન ફૂંકાય અને મૃગસરમાં તાપ તપે
તો કોઈ રોગ ફાટી નીકળે અથવા હુકાળ પડે.

મૃગસર ન વાયા વાયરા, આદ્રો ન વહા મીં;
જોખન ન જાયો જોટડો, ત્રાય હાયા તીં.

મૃગસરમાં વાયુ ન વાય, આદ્રોમાં વૃષ્ટિ ન થાય અને
જોખનમાં પુત્રજન્મ ન થાય તો એ ત્રણે નિષ્ફળ ગયા સમજવા.

વસે પુનરવખ ત કુતડી ખાય કખ.

જો પુનર્વસુ નક્ષત્ર વરસે તો જીવાત મોલને ખાઈ જાય.

પુખ જો પાણી ને અમૃત વાણી.

પુખ્ય નક્ષત્રનું પાણી અમૃતવાણી જેવું ઉત્તમ.

વસે પુખ, ત વિનો જુખ.

પુખ્ય નક્ષત્ર વરસે તો કોઈ જૂખ્યા ન રહે.

અધી અખિયુ તિરમાંછધી.

અધી એટલે અશ્વેષામાં ઝીણી છાંટ વરસ્યા જ કરે.

અધી ચગઈ ત ચગઈ, ને ફગઈ ત ફગઈ.

અશ્વેષામાં કોઈ વાર વૃષ્ટિ ખૂબ થાય અને કોઈ વાર ન થાય,

હાથીયો વસે હાર, ને સભે વરે પાર.

હાથીયો વરસે તો આખું વરમ બિકારી દે.

જ વસે હાથીયો, ત મોતિયેં ભરજે સાથીયો.

હાથીયો વરસે તો મોતીના સાથીયા પૂરાય.

વસ વસ તું હાથીયા, કુણમણ પૂરે સાથીયા.

એ હાથીયા તું વરસતો રહે, કણમણ તને સત્કારતી રહે.

હાથીયો ગળ્યો બોલ કે, અગલે વરે જો કોલ કે

હાથીયો ગરજે તો આવતા વરસનો કોલ આપે

ચિત્રા જે મીં, નો સો નવાણું નધીયુ કેં.

ચિત્રાના વરસાદે નવસો નવાણું નદીઓ કરી.

ઘેલી ચિત્રા ખેલે ખેલ, બરેં બપોરેં આણે રેલ.

ઘેલી ચિત્રા એવા ખેલ કરે, કે ભર બપોરે પાણી વહી નીકળે.

ભર આસાદી બીજડી, 'વે' વડર ને વિજ,

ધાઈ વિકણી ધન કર્યો, ગિર્નો બગદ ને બિજ.

આસાદી બીજના દિવસે વાદળાં અને વીજળી હોય તો ધાન્ય વેચીને પૈસા પેદા કરો અને બગદ તથા બીજની ખરીદ કરો

ભાદ્રે જો મીં, હુકડે સેડે મીં જ સેડે ડીં.

ભાદરવાનો મેહ એવો કે એક બાણુ વરસાદ ને બીજ બાણુ દિવસ.

ડી-લ વડર રાત-લ તારા, ચોંધલ ચેંતા, હુકાર લ ચારા.
 દિવસે વાદળ રાતે તારા, લોકો કહે છે, હુકાળના ચાળા.
 રૂઠા મીં દીવાસે વરે: દીવાસો ને મીં-લે માસો.
 રૂઠા મેહ દીવાસે વળે: દીવાસો મેહનો માસો.

જ લગે કામાય ત નીર ન સામાય.

કરમમાં વાયવ્યનો પવન વાય તો પુષ્કળ વરસાદ તૂટી પડે.

પેલો વસે ગયડો, ત વરે ખાંદા બયડો.

પ્રથમ ગરડા તાલુકામાં વરસાદ થાય તો વરસ કરવડે.

પેલો વસે મ પારકર, મ ભરજે સામ તરા,

કાં-તાં છલે ડે-ધણી, કાં ડે મેં હુકાર.

પ્રથમ પારકરમાં વરસીશ નહિ અને શામ તળાવ ભરાઈશ નહિ ! કાં તો દેશધણી પડે, કાં દેશમાં હુકાળ પડે.

અલ રતો ત મીં મતો (આલ રાતો તો મેહ માતો)

જ હુવે તોણુ ત પોખીજ વોણુ. (સંપત હોય તો કપાસ વાવળે.)

પૂરવા મેં પોખઈ, ને ઉત્તરા મેં ઉગી,

તેં લે નાં જુવાર, બધ મિડે જુવાર.

પૂર્વા નક્ષત્રમાં વવાય અને ઉત્તરામાં ઊગી નીકળે, તેનું જ નામ જુવાર બાકી તો બધું જુવાર.

કાલાં ફેલવાનાં જોડકણાં

કચ્છ એટલે કપાસની પેદાશનું મોટું ધામ. વોલ્વનાં ખેત-રોમાંથી કાલાં વીણાય અને તેના કુંગર જેવડા ઢગલા ખડકાઈ જાય. કપાસની પેદાશવાળાં શહેરો અને ગામોમાં કાલાં ફેલવાના 'આડ' મંડાઈ જાય. જનતાને માટે એક સરસ રોજીનું નહું સાધન ચાલુ થઈ જાય. નાની-મોટી બહેનો કાલાં ફેલવા મંડી જાય અને આખું વાતાવરણ કાલાંની ગણતરીનાં જુદાં જુદાં જોડકણાંથી ગાજી જાય. એવાં થોડાં જોડકણાં અહીં

૪

લાલ રે આંધ્યાં છાંધ્યાં, લાગ લનાંધ્યાં,
લાગ મેં આંમાં, જિયેં મુંજા માંમાં,
બ રે આંધ્યાં છાંધ્યાં.....

આ રીતે અનેક પ્રકારનાં-જાત જાતનાં જોડકણાં ચાલતાં હોય છે. કાલાં ફાલતી બહેનો બ્યારે જોડકણાં ગાતી હોય છે ત્યારે નવા જ રંગમાં આવી જાય છે અને આ જોડકણાંની મસ્તીમાં જ કાલાનો ધડો-ઢગલો પૂરો થઈ જાય છે.

❀

મહોરમની ઓસારણીઓ

મહોરમના દિવસો આવે છે ત્યારે શહેરોમાં અને ગામો-ગામમાં ઇમામના ‘માતામ’ માં લોકોની મોટી ઠઠૂ જામે છે. મહોરમના દશ દિવસ બહેનો ઓસારણીઓ ગાવામાં મસ્ત બની જાય છે. ભુજમાં એક વખત સેજવાળા ‘માતામ’માં સીંદણોની ઓસારણીઓ સાલજવા માટે મોટી મેઢની જામતી. આ ઓસારણીઓની પણ મોટી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ છે. એમાંની થોડીક ઓસારણીના નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે—

ચાંધા રાં ને ઘડી, રણ મેં રાત પડી.

ડાં હીં ઝુઝડા માયો. ચાંધાં

પીડી લરેઆ માયો. ચાંધાં

છિનલેં સેરેં માયો. ચાંધાં

હૂરબાઈ લાવર માયો. ચાંધાં

નિંદિયેં જા વર માયો. ચાંધાં

❀

પિરોં કુટી પરભાત, મૈયધ સિધાયા રાત,
ડા ડીં જુઝડા માર્યાં. પિરોં

અને પ્રથમ પ્રમાણે એ જ રીતે આગળ ચાલે છે.

સિર ને રૂમાલ, લોધયે' ભરાણું,
ડા ડીં જુઝડા માર્યાં સિરને

લઈ ચડઈ અસમાન, મલકે કયો માતામ,
ડા ડીં જુઝડા માર્યાં. લઈ

સેરા ડિસી તી રાય, બીબી મૈયધ ન
ડા ડીં જુઝડા માર્યાં સેરા

લાડડો લગ્યો વિને, મુર્ખી સેજ મથા,
ડા ડીં જુઝડા માર્યાં લાડડો

અને છેલ્લે તાજિયાની વિદાય વળતે—

હાય હાય ! માર્યાં, વિને' વટાયા,
હાય હાય ! માર્યાં, વિને' વટાયા
હાય હાય ! સો બેલ વિને,
નેપે છ નેડ વિને.

હસન-હુસેન નેડ વિગે,
હાય હાય ! સો બેલ વિગે,
નેધે' જી નેડ વિગે.

ઇમામ હસન-હુસેનની શહાદતની ગમગીની વ્યક્ત કરતી આવી ઓસાણીઓની હૃદયદ્રાવક હલક સાંભળનારના હિલને ઘડીભર ડોલાવી દે છે.

અટપટા ઉચ્ચાર

અટપટા ઉચ્ચાર એ પણ ભાષાનું એક આનંદજનક તત્ત્વ છે. શતે વાણી કરીને અવકાશના સમયે ઘણું આનંદી કુટુંબી આ આનંદ માણતા હોય છે. એક અટપટું વાક્ય જટપટ બોલતાં જ્યારે બખડજંતર થઈ જાય છે ત્યારે ખડખડાટ હાસ્યથી ઘરનું વાતાવરણ છવાઈ જાય છે. ગાળકોને તે! એમાં ખૂબ જ મજા પડે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં પણ આ પ્રકારનું સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. તેના એક બે દાખલા અહીં આપવામાં આવે છે.

Repeat three times rapidly

૧ She sells sea shells.

૨ Fanny Finch fried five floundering fish for Francis's father.

૩ The sixth sheikh's sixth sheep's sick.

હવે આ ઉપલા વાક્યને નીચેના એક કચ્છી વાક્ય સાથે સરખાવો—

સસ બા સત તસ સતોય તસ તડાક !

આવાં વાક્યો અટક્યા વિના સરલતાથી વારંવાર બોલી શકાતાં નથી. એને બોલવા માટે છબને ડેળવવી પડે છે. મરડવી-મચકોડવી પડે છે.

ક્યારેક એકને બદલે બીજું જ બોલી જવાય છે. સાહિત્યરસિક મિત્રમંડળમાં આ પ્રકારના વાક્યો રમુજદાયક બની જાય છે. ફરેક ભાષામાં આણું સાહિત્ય હોય છે. ગુજરાતીમાં પણ છે. જેમકે—

પાય પાપડ પાકા કાકા, પાય પાપડ કાચા,
પાકા પાકા પિરસો કાકા, કાચા મેલો પાછા.

કચ્છી ભાષામાં પણ આ પ્રકારનું કેટલુંક સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. એના થોડા નમૂના આ રહ્યા—

તાડ મથે કાગ વિઠો, ઉડ કાગ તાડ ખ્યાં,
તાડ મથે કાગ વિઠો, ઉડ કાગ તાડ ખ્યાં.

આ વચનોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરતાં ક્યારેક ‘તાડ ખ્યાં’ને બદલે ‘કાગ ખ્યાં’ બોલાઈ જાય છે.

નંગર થી બ લંગીયુ નિકરયુ, વચમે આવઈ નધી,
નિંદી લંગી લગે વઈ ને, લંગ વડી લગી.

અભા રહીમ ધણો ચટ, ડટો ડઈ ખુત ભર રખ.

ઉઠ પુચ્છ પોઆ રલી લુડે, લુડ રે બાબાણી રલી.

ઉઠ ને પુચ્છ ઉચું, ઉઠ ને પુચ્છ ઉચું.

નીચેનાં વાક્યો ઝટપટ સાત વખત બોલી બાંધો બેંધાં.

ઉઠ પુચ્છ મેં લુડ ધણી,

કુડ કુતા ચટ ધણી.

ઉઠ તેં ચાર જેણાં ચડ્યા વિગે,

અગલે ને આંઉં પે, પુઠલો મુંને પુતર,

ત્રે ને આંઉં લેણુધયો, ચોથો મુંને સાલ.

બાલ-વાર્તાઓ

હિકડો હો બૂધરજી, તેંજે પેટ મેં ત્રે તરાધયું;

બ કલિયુ, ત્રધ ભરજે ન.

તેં મેં છુડા ત્રે તારૂ;

બ છુડા, ચો લજે ન.

તિત વઠા ત્રે ગામ;

બ સુઝાં, ચો વસે ન

તેં મેં રેઆ, ત્રે કુંભાર;

બ ડડ, ચો છુજે ન.

તેં ઘડ્યું ત્રે, કુનીયું,
 બ કચીયું, ત્રઈ પચે ન.
 તે મેં વિધા ત્રે મુઠ,
 બ કોયડીઆ, -યો રજો ન
 તે તે આયા ત્રે નાઠી,
 બ પ્રાયલ, યો જાય ન
 તેં ડિન્યું ત્રે કોરીયું,
 બ જોટીયું, ત્રઈ હલે ન
 તે તે આયા ત્રે પારખુ,
 બ અધા, યો ડિસે ન

સગર વારતા-૧

વાટ હલધે કોડી લધી,
 કોડી મુ મોર કે ડિની,
 મોર મુકે પીછી ડિને,
 પીછી મુ દીલે તે જોડધ,
 દીલે મુકે મિટ્ટી ડિને,
 મિટ્ટી મુ કુલાર કે ડિની,
 કુલાર મુકે ઘડૂલો ડિને,
 ઘડૂલો મુ માલી કે ડિનુ,
 માલી મુકે કુલ ડિને,
 કુલ મુ માદેવ તે ચડાયો,
 માદેવ મુ ભા ડિને,
 ભા મુ લોખાઈ કે ડિનુ,

લોભઈ મુંકે લડુ દિને,
લડુ મું યૂણે મેં વધને ખાધો.

૨

ને ધભા ને ધભા, વાટડીએં દિયા,
ને વાટડીઈ ને વાટડીઈ, છખરેં છાયું,
ને છખરું ને છખરું, ઘોડલા ચરેં,
ને ઘોડલા ને ઘોડલા, લિડડી કરીં,
ને લિડડી ને લિડડી, કુંભાર ખણેં,
ને કુંભાર ને કુંભાર, કામડા ઘડીં,
ને કામડા ને કામડા, માડુડા ગિનેં,
ને માડુડા ને માડુડા, ખાવલો રધીં,
ને ખાવલો ને ખાવલો, નિઠા વડા છોકરા જેં.

❀

સક્કર મુલક છ મોજ

સક્કર મુલક ને ખાદશાહ મિસરીખાન ગાય. તેં છ તજ
છ તરાર, લવીંગ છ ભંધૂક, ખસખસ ને ધાર, રાઈ જા છરા,
ધાણેં જયું ટોટીઈ ને જોરાચીએં જયું ગલોલીયું. પટે મેં
'પીપરમેંટ છ ટિકીએં જા રિયાલ, પેટે છ હાલ ને ગુખીત
ને ઘોડો.

ગુખીત ને ઘોડે મથે દૂધપાક રાજા ભગીએ મેં હવા ખાધે
લાય વિએંતા. તરેંતરેં ને આંડેં છ હવા જેંતાં. જાઈ, જૂઈ,
ચંપો, ચંબેલી, ડોલર, ગુલાબ, જાવંત્રી, નારંગી ને કેતકી-

કેવડે છ ફાર છુટી રઈ આય. ભર મેં દૂધ છ તરાઈ ભરઈ
પઈ આય. તેં મેં કિતરીયું બાઈયું કમ ત્યું કરીએં ! કેસર-
બાઈ, કસ્તૂરીબાઈ, ચારોલીબાઈ ને ત્રોફે છ સોપારીબાઈ,
છરાસાઈ ચોખેં જ્યું ને બન જ્યુ પારં બધીયેં ત્યુ ને પતામેં
જા પગથિયા રખેત્યું. ગૌધર-સલાટ ચાહું-લાધીયું રખી કરે
મેસૂપાક જેં ગજીયેં સેં ફિરંધી પાવડી કરીએંતા. તરા તેં
રાજા જો મોનથાર જો ગઢકિલ્લો ને પનસાટેં જા કુંગરા સોલી
રયા એં મેસૂપાક જ્યુ મોલાતું ને હંહુએ જા બંગલા ચમકી
રય એં. દૂધપાક રાજા પકવાન છ ગાધી તેં બિરાજમાન થયા
એં. ઘેવર જો તકિયો ને પિસ્તો ધીવાન. ગગન ગાંઠિયો કાર-
ભારી મેતો ચિલેં જા ખાતા ઉથલાય રયો આય. ઇતરે મેં
અખોડ ભજર ને ભજીયો નોકર, તેંછ થઈ તકરાર. કાન્તુ
સિપાઈ છ પલટન અચી કરે ભજીયે નોકર કે સુતરફેણી છ
પછેડી સે બધી કરે, હથ મેં જિલ્લેલી જેં છાતલેં જા બેડી-
ડસકલા વિજી કરે, હંહુએ જે બંગલે મેં પૂરે છડેં, ને ચોટી-
એં લહુએં છ એડી માર ડિનેં જે માવે જ્યુ મલમપટીયુ કે
તડેં મડ ઠીંક આરામ થયો આય.

પ્રયોજક—સ્વ. શ્રી પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ

❀

અક્ષર જો ખાં

૧

ઘમાણુ મેં મેં ગજજર ખાય, વિઠે વિઠે પઈ ડાહ હલાય,
અમથો તાં જિત આયો આય, ખાંધે મિજાનું ઇ પવ્વ ખાય.

હરેં હરેં પગ ખોય હલાય, પગ મેં જે સિંહેં મેં પાય,
 ઉથઈ માણુકી મુજ હલાય, જીંધી સિસી કરે ઉથલાય.
 પટ તેં અમથો ખ્યો પછડાય, આછટ સૌં ઉખરાડું પાય,
 ખુર સેં કાયા પઈ ખૂંધાય, છેલુ-કિયલ મેં અંગ છોલાય,
 ડિઠેં તમાસો માડું ડાય, સિંહેં વિચાનું જી વિછટાય,
 મુન મખાય ને અપ ચડાય, ઉતા અચે તો રત્ત ત્રિમાય.

કુરો કુળડો ઇન જો નાં ?

ઇન જો નાં અક્કલ જો ખાં !

૨

ઉચું નિમ્મ કો ઉલ તૈઈ આય, મારે મેં ઇનું ખ્યો આય,
 મથે કાગડી કારી આય, ઇતે અછરતો આયો આય.
 ચલ્યો ચાંપલો નિમ તેં ચાય, ઉથઈ કાગડી પખ ફફડાય,
 ફિરાંવિરાં જ્યુ કીકું પાય, જમાત આવઈ જોર વતાય.
 ગંજે કે તાં ડિનોં ગળય, ઢોલી નાણે ઢોલ વળય,
 ઠોલા કાગ હણેંતા કાય, ફિલ્હો મુન-તેં હથ્થ ફિરાય.
 દુચદુચ ટિપ્પર પઈ ટોચાય, જેડો ટાંકલ જંધર આય,
 છપ્પયો મથાનું મુન છોલાય, ઉતા અચેતો રત્ત ત્રિમાય.

કુરો કુળડો ઇન જો નાં ?

ઇન જો નાં અક્કલ જો ખાં !

પ્રતાપરાય ત્રિવેદી

❧

ખાલ-રમતો

। ચાર પાંચ ખાળકો હાથ માંડીને ગોળાકારમાં બેસે છે. એક
 ખાળક નીચેના એક એક શબ્દ સાથે સૌના હાથ પર પોતાની

આંગળી વડે વારા ફરતી ટકોરા મારે છે. પછી જેના હાથ પર છેલ્લો ટકોરો આવે તેને પ્રશ્ન કરે છે.

આંચાં ગાંચાં કડી કટારી,
માંડણુ તોણ મે ભટારી,
ઉલ્લ શુલ્લ ખારે' મેલે',
પૂરો પછો કુલ્લ !

પ્રશ્ન—આંલે ઘરે' રતા રતા ડીયા જ્યાં તે ફેર આવેા હો ?

જવાબ—મામા.

પ્રશ્ન—મામા કુરો ગિની આવેા ?

જવાબ—મે

પ્રશ્ન—મે કુરો જાય ?

જવાબ—ખાડો.

પ્રશ્ન—ખાડો તોણ સસ જો લાડો, મુંકે બરધ કો ન ખારાય ?

જવાબ—મામા જા લુગડા ધૂણુ બાવાસીં સે કુતા-મિના ખાઈવ્યા.

તડે' હાણે છાય ગિનણુ અચીન !

ખાઈ ખાઈ ! છાય ડયો !

(ગલીપચી કરતાં) હિસ્સ કુતા ! હિસ્સ મિના ! (સામી વ્યક્તિ હસી પડે છે અને રમત પૂરી થાય છે.)

આ રમત ચાલુ કરતાં પહેલાં કયાંક નીચે મુજબના નોંધકણનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે—

‘ઈઢડ ગિઢડ શામ ગિઢડ,
હયલું હલે, મોર મચકે;
મોર જે ઘરે, આરતી કારતી,
કડી કટારી, વીંઢે વારી,
ઉલ્લ શુલ્લ, ખારે મેણે;
પૂરો, પક્કો, હજારિયો કુલ્લ !

❀

રમત-ઈટી-ડાકા

ગિલ્લી-દડાની રમત કચ્છમાં ઈટી-ઈટી અથવા ઈટી-ડાકાને નામે ઓળખાય છે. આ રમતને મુન્દરાના સ્વ. કવિ કુંવરજી વઘીલ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

હલો યાર ! ઈટી-ડાકે રાંધ કરીઓં.

વકાઢ, લેંઢ, મૂંઢ, નાર,
આર, વેધ, જકુ ચાર;
ડાંચ જકુએ પિચ્છ તૈયાર,
હલો ઈટી-ડાકે રાંધ કરીઓં.

આ રમતના વકાઢ-લેંઢ આદિ શબ્દો તામીલ ભાષામાંથી આવેલા જણાય છે.

❀

ખાલ-જોડકણાં

મેહુલો આવે છે અને ખાળડો ખોલી જાડે છે—

મીં આયો, માંહધો આયો;
ધરતી તોજે લાડો આયો.

વસ વસ મીં, ડા ડા ડીં;
ડુંકાર કે પાર્ણ હણા, સુગારિયો વસે

❀

મેહના મામા (ધન્દગોપ) ની આજુ બાજુ ગોળ ફંડાળું
કરી, તેની બને બાજુએ હાથ પછાડતા બાળકો બોલે છે—

મીં મામલિયા મીં કર,
મુંજે મામા જા કેઠા-ભર!

❀

મીં વઠો ને ગારો થ્યો,
ડુંકાર જો મો કારો થ્યો.

નીચેના બેઠકણા એક શ્વાસે બોલતાં બાળકો દોડે છે,
જેનો શ્વાસ મધુવાર ટકે છે તે છત્યો ગણાય છે

જિયેરા ઘોડો ડં, જેડો તેડો ઘોડો ડં!

❀

મુડે છ ડાર, ઘોડો સણગાર!

❀

ટીટોડી

ટીટોડી ચે ટ્યાં ટ્યા, ખટ્ટા ચિલડ ખ્યાં ખ્યા!
ટીટોડી ચે ટ્યા ટ્યા, ખટ્ટા ચિલડ ખ્યા ખ્યાં

❀

ટીટોડી ટગ વઢઈ, માલે છ મા,
પિંઢ ખાય ખીર-ખાવો, છારે કે કે છાય,
પિંઢ પિયે હુક્કા, ઘણી કે કે હુક્કા

હોલો

ધૂ ધૂ ધૂ, ગાંગી મા, ચેથો ચે,
વાગડ બર્ક, પીલુ ખર્ક.

❀

કારાત્રો

આ એક જ પંખીની બોલીનો જુદા જુદા ધંધાદારીઓ
જુદો જુદો અર્થ કરે છે.

ફકીર—સાંધ ! તેરી કુદરત !

પ્રાહ્મણ—રામ-લખમણ ને હશરથ !

ગાંધી—તજ, લવંગ ને તમરણ !

પહેલવાન—દંડ, બેઠક ને કસરત !

ભઠિયારો—રુઇ, રાયડો ને લસડક !

❀

નાનાં બાળકોને રમાડવાનાં બેડકણાં

બાળકના બે હાથ પકડી છાશ વહોવવાનો અભિનય
કરતાં બોલવામાં આવે છે.

❀

ઘમ વહોણાં ઘમ ! છાય કરે છમ !

ઘમ વહોણાં ઘમ ! છાય કરે છમ !

❀

ઝંગમંગ ધૂસાક ! ઝંગમંગ ધૂસાક !

❀

બાળકને હાથીની પેઠે ખૂલાવતાં—
 ખૂલ હાંથીડા ખૂલ !
 તોણ સૂંઠ મેં, કમલ ફૂલ
 હાથીડા ખૂલ !

બાળકને બે પગપર બેસાડીને હિંચોળતાં—
 ઢીચકો હામણ, મોરલી સામણ,
 ઢીચકો હામણ, મોરલી સામણ.

હિન એ હલો હલો

અંગ્રેજી ભાષાના બાલસાહિત્યમાં હાથની આંગળીઓને
 લગતું એક જોડકલું આમ છે—

A FINGER-GAME

This little finger likes to roam,
 This little finger stays at home.
 This little finger has a sweet,
 This little finger has nothing to eat.
 This little finger cries "Oh ! Oh ! Oh !
 I can't find my way home."

કચ્છી ભાષાના બાલ-સાહિત્યમાં પણ એને લગતું જ એક
 જોડકલું છે. અંગ્રેજી કરતાં એ જરા વધુ આગળ વધે છે.

પ્રથમ તો બાળકના નાનકડા હાથને હાથમાં લઈને તેની આંગળીઓ એક પછી એક ધીમે ધીમે નીચેના શબ્દો સાથે વાળવામાં આવે છે. કનિષ્ઠિકા, અનામિકા, મધ્યમા અને તર્જની એ ચારે આંગળીઓ ખીડાઈ જતાં બાળકની મૂઠી વળી જાય છે અને એક અંગૂઠો બાકી રહે છે. અંગૂઠો અર્થાત્ 'કુઠિયો' એ શબ્દ કચ્છી વાણીમાં નાકારાત્મક વ્યંગમાં વપરાય છે. ટચ્છી આંગળીથી આ બાલ રમતની શરુઆત નીચે પ્રમાણે થાય છે—

હિન ચે, 'હલો હલો,'

હિન ચે, 'કિડાં હલો ?'

હિન ચે, 'ચોરઈ કેણ,'

હિન ચે, 'માર ચોંધી,'

હિન ચે, 'કુઠિયો જલોંધા !'

આટલી વાતચીત પછી આ રમત આગળ ચાલે છે, અને કાંડાથી આગળ વધતાં ચોરાઈ ગયેલા 'ગાલલા'નું પગેઈ લેવામાં આવે છે. આ પગેઈ બાળકના કાંડાથી કેાણી સુધી અને ત્યાંથી આગળ બગલ સુધી આ રીતે જાય છે.

હયાં હલ્યો, હિતે વિઠો,

હિતે પાણી પીધે, હિતે વેસા ખાધે,

આટલું બોલતાં સુધી હાથ બાળકની બગલ લગી આવી પહોંચે છે. ત્યારે કહે છે—

'બાઈ બાઈ, કિત ગાલલો કિડાં ?'

અને એ જ વખતે બાળકની બગલમાં ગલીપચી કરતાં

કહે છે કે—‘લધો લધો લધો !’ અને જધા ખડખડાટ હસી
પડે છે.

કચ્છી હાલરડું

હીલકો વલ્લો રે । વલ્લેં કે લોડકો વલ્લો,
વાલીડે કે હીલકો વલ્લો !

મોરલા જોલેં રે, વાડી મે મોરલા જોલેં,

હોલરિયા રુલડા ડોલે—હીલકો ॥

કોયલુ જોલેં રે, કોડીલીયુ કોયલુ જોલેં,

અજિયું તા ઝુલેંયુ જોલેં.

હીલકો વલ્લો રે, મિઠું કે લોડકો વલ્લો,

વાલીડે કે હીલકો વલ્લો.

પરચૂરણ સાહિત્ય

માયા છૂટી ન મન મિલ, વધ ન વિપય છુ વ્યાધ,

અતર-દગ જેજા કુટા, તે કે કેડા સાધ

જેના મનમાથી માયા છૂટી નથી, વિપયની વ્યાધિ ગઈ
નથી અને જેના આતર-અણુ કૂટી ગયા છે તેના મનમા
સાધુ વળી કોણ ?

કાણું કજ દોલો કજ, નાણું રીજ ગમ્ય,

ગાલાઈયા તોય, સૌ કે ચોધા સચ્ય

હે ભગવાન તું મને આંખે કાણો લલે કરજે, નકામો કરજે
પણ નાણું ઘણું દે જે ! નાણું હશે તો મારી મૂખાંઈ ભરેલી
વાતોને પણ સૌ સાચી કહેશે.

પાધરો ઝેરે તું પ્રભુ, છાળંધ તોજી ભિત્ત;
ચાર અચી અખિયું કહે, તડે વિમેતો કિત ?

હે પ્રભુ ! તું પાધરો જ છે. તારા મંદિરની ભીંતો પણ
પાછી છાળંધ છે પણ ચાર આવીને જ્યારે તારી આંખો કાઢી
લે છે ત્યારે તું ક્યાં જતો રહે છે ?

સવારો સળકેાં, સે પટેલે પીયુ;
ન કોં રધિયું રાત જો, ન કોં કેંકે ડીયુ.

સવારે શીરામણી કરવા આવેલા ચારણને એક લોભી
ગણસીઓ જે જવાળ આપે છે તેને ચારણ કવિ પોતાની
વાણીમાં વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે- 'અમે તો સવારમાં જઈને
પટેલોને ત્યાં શીરામણ કરીએ છીએ. નથી રાતે રાંધતા કે
નથી કોઈને આપતા.'

ઉઠે જી કતાર

વડો ઉઠૂ અગિયા હલ્યો, પુઠિયા હલઈ કતાર;
ખુડા વિચાડા વાટ મેં, વડે ઉઠૂ જી લાર.

મોટો ઉઠ આગળ ચાલ્યો અને પાછળ આખી કતાર
ચાલી. મોટા ઉઠની પાછળ ચાલી બધા બિચારા ફૂળી મુઆ !

કલિ જા કવિ

કલિ જા કવિ કવિતા કરી, સે મુઠિ ન મુહાય,
શંકર-વાહન તાસ લખ, ખેતલ-વાહન ખાય.

કલિયુગના-આજના જમાનાના, કહેવાતા કવિઓ જે
કવિતા કરે છે એ અને સોહાતી નથી. શંકર-વાહન બળદ,
તેનું ભક્ષ ધાસ. અને ખેતરપાળનું વાહન દૂતરો. એટલે એવી
કવિતા દૂતરો બાણે ધાસ ખાતો હોય એવી લાગે છે.

સત્તાઈ સરખા

સત્તાઈ વાર સરખડા, સત્તાઈ વાર સુવાર,
રામ રુઠો જી રીં રુઠો, જી રીં વાર કુવાર.

સાતે વાર સરખા છે અને સાતે વાર સુવાર-સાશ વાર છે. જે
દિવસે રામ રૂઠ્યો હોય એ દિવસ જ ખરાબ-કુવાર સંમજવો.

દેશજી દરબારની સાહિત્ય ચર્ચા

મહારાજોશ્રી દેશજીના દરબારમાં કવિઓની કાવ્ય-
કળાની અવાર-નવાર કસોટી કરવામાં આવતી. અને કદર પણ
કરવામાં આવતી. દેશજી બાવાએ એક દિવસ કવિ કેશવને
કહ્યું-“કવિરાજ! આજે તો કોઈ બુદ્ધિચાતુર્ય વાળી સમસ્યા
કહો નેહએ!

તરત જ કેશવ કવિએ એક સમસ્યા રજૂ કરી.

વાસવ વાહન જનક સુતા, તા સુત સુત જે હોય;
સો જાકે નેનાં બસે, સંગ ન કીજે કોય.

આ સમસ્યા ઝટ ઉઠેલી શકાય એવી ન હતી. એટલે કવિએ એનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું, વાસવ વાહન અર્થાત્ ધન્વન્તર-વાહન ઐરાવત. તેનો જનક સમુદ્ર. તેની સુતા સીપ, તેનો સુત મોતી, તેનો સુત સુરમો. આ સુરમો જેના નયનમાં હોય તેનો સંગ કરવો નહિ.

એક બીજા કવિને દેશળજી બાવાએ કહ્યું, રામાયણનો પ્રસંગ લઈને એક એવો દોહરો બનાવો જેમાં વાણિયાણી, સુતારણ, સોનારણ અને કુંભારણ આવી જાય. કવિએ થોડી વાર વિચાર કરીને નીચે મુજબનો દોહરો રચ્યો.

બન આનિ રહેશે નહિ, રહેશે સહી સુતારી;
સો નારી જાશે સહી, કહે ભાણી કુંભારી.

બન આનિ એટલે વનમાંથી આણેલી (સીતા) રહેવાની નથી. જે તારી છે એ જ રહેવાની છે. સો નારી અર્થાત્ એ નારી જરૂર જતી રહેશે. એમ કુંભારણની ભાણી મંદોદરી પોતાના પતિ રાવણને કહે છે. આ દોહરામાં બન આનિ-વાણિયાણી, સુતારણ, સોનારણ અને કુંભારણ એવા શબ્દો યુક્તિપૂર્વક ગોઠવાઈ જાય છે.

કવિ કેશવનો એવો જ એક બીજો દોહરો છે. તેમાં તારા, ગાડા, છાજ અને રાય (ધાનનો ઢગલો) યુક્તિપૂર્વક આવી જાય છે.

. તારા શુભ ત્રિકમા, ગાડા બાર કેશવ ગાય;
 . છાને કચ્છ છતરપતિ, રીઝે રઘુપતિ રાય.

બીજો એવો જ દોહરો—

રામાણી રઘુનાથ બસે, બિરાજે હનુમાન;
 માડી જશોદા યું કહે, સુણો વેલડા કાન.

આ દોહરામાં રામાણિયા, બેરાળ, માડી અને વેલડા એ ચારે ગામનાં નામ આવી બધ છે.

એક બીજો પણ એ જ પ્રકારનો દોહરો છે. તેમાં શીંગડું, ખાટલો, કેથળો અને ઝોટલો એવા ચાર શબ્દો આવે છે.

કંથ ! કુસંગ સંગ કાં કરો ? કડવી દીની ખાટ;
 કેથર તારો નિકસેઓ, ઝોટો થાયે રાજ.

મંદોદરી રાવણને સમજાવતાં કહે છે કે હે પતિ ! તમે કુસંગત શા માટે કરો છો ? ખાટ તો એર જેવી કડવી થઈ ગઈ છે. તમારો આ કેવો થર નીકળી આવ્યો છે. તમારું રાજ હવે ઝોટલો બની જશે.

હિંદીમાં પણ આવી રચનાઓ ક્યાંક જોવામાં આવે છે. કવિ ખુસરો એક વાર ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં એમને ખ્યાસ લાગી. એટલામાં એક કૂવો આવ્યો. કૂવા પર ચાર પનિહારીઓ પાણી ભરતી હતી. ખુસરોએ કૂવા કાંઠે જઈને પનિહારીઓ પાસે પાણી માગ્યું. પનિહારીઓ કવિને ઝાળખતી હતી. એકે કહ્યું, “ મને ખીર ઉપર કવિતા સંભળાવો તો પાણી પીવડાવું.” બીજાએ કહ્યું, “ મને ચરખા ઉપર કવિતા

સંભળાવો તો પાણી આપું.” ત્રીજી બોલી, “મને કૂતરા ઉપર કવિતા સંભળાવો તો! પાણી દઉં.” ચોથી કહે, “મને ઢોલ ઉપર કવિતા સંભળાવો તો હમણાં જ પાણી પાઉં.”

આમ ચારે પનિહારીઓએ જુદી જુદી કવિતાની માગણી કરી. કવિએ કહ્યું, “ત્યો ત્યારે, તમારી ચારેની વાત એક જ દોહરામાં પૂરી કરે.”

ખીર પકાઈ જતન સે, ચરખા દિયા જલા;
આયા કુતા ખા ગયા, તૂં ખેડી ઢોલ બજા.

જાનનું જમણુ : ખાંધ-છોડ

જૂના વખતમાં લગ્નનો આનંદ માણવા માટે જાનના માણસો જ્યારે જમવા બેસતા ત્યારે કોઈ લોકકવિ એકાદ દોહરો કે કોઈ બેડકણું બોલીને જાનનું જમણુ ખાધી દેતો.

પછી ખાધેલા જમણુને છોડનાર સામા પક્ષમાથી પણ કોઈ એવો જ લોકકવિ નીકળી આવતો તે જમણુ ખાંધવાના બેડકણાને સુયોગ્ય જવાબ વાળી, ખાધેલા જમણુને છોડી નાખતો ત્યારે જ જાનેયા જમી શકતા. આ પ્રસંગનું એક ઉદાહરણ અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.—

જમણુ ખંધાય છે:—

ચિલા આવલ ચોખા નીર, પાસે પાણી ગંગા નીર,
ધી સણગારે જે કે ડીરે, તેંજ જમણુ તીં બધીરે.

હવે જમણુ છૂટે છે:—

છુટા ઉઠ છુટા ઘોડા, છુટા પાણી પાતારા
પાણી પીને ખણે સા, તેકે ત્રુઠો ડેસર રા.

જિકા ગોટ જી સગી સાલ, મંજે તેં વધ કરે ગાલ,
તે મેં બધો જુંમર ભૂડો, તેં મેં બધો તાજી ઘોડો,
તાજી ઘોડે ડિની રી,

છત્રી છોકરીયુ છટીયુ,
બત્રી બાઈયુ પણુ છટીયુ,

છુટા અરટ ને જંધર, છુટા મધ્યેં જા મંધર,
છુટા ગંગાજી જા નીર, છુટા પીર ને ફીર,
છટી વાટે વારી ફૂં, સે તાં ખાઈ-પી રખાઈ ધૂં,
છટી કુંભાર સંધી કુની, સે તા સલ કુનિયાં કે કુની,
છુટા ખીર છટી ખન, છુટા સત્તાએ લોજન.

ઢાણરો

અકેં સંધા આડસર, નિમેં સંધા વરિયા,
અસીં છુટી છે થ્યાસીં, બધાણા આજા ફરિયા.

વહેમ અને બંધન

હિકડા મધે જા ગુર માતંગ, બ્યો રાજગુરેં જો રાજ,
ચ્યા રેવ બાલારા, ચોઘો રેવોજી મારાજ,
ધંગાં પીર ફીર, છા લેગી ને જહાં,
સતાં કચળા ગુરજી, અગા કિતરા ગુર કંધા ?

અઠાં બધાણાં આપ્યેં સેં, નોંઉ રાંકસીએં ને રોસ,
 ડાંઉ લરોંસો ભૂતે ને, અગિયારઉ તુઠો ગુણેસ.
 બારઈ અબડે છ કુની, તેરઉ કાસમ ને કરો,
 ચોડઉ વડો વાછરો, પનરઉ જેતરપાર ખરો,
 સોરેં ભેદેં જખ સમયોં, કિતરા ચાં આંકે ?
 ઉર્થાંધે અલા સમરીયેં, વેધે પારસનાથ,
 વિધિ ન જાણેં વેવલા, ખ્યા વે'મેં ને પાસ.

નૈંચું પિરોલિયું

અચરત અમદાવાદ મેં, ન્યારે જેડો નિત થિયે,
 'કારાણી' ચેં ક્રાંતક ડિઠો, ધરતી તી સિગરેટ પિયે.

—ધુમાડા કાઢતું મિલનું ભૂંગણું.

જેડયું પાંજે પદ્દ મેં, ઘોડયું ઘોડેંત્યું,
 મુંબઈ છ ભાનર મેં, મેડયું ઘોડેંત્યું.

—મુંબઈમાં ચાલતી જે માળવાળી ખસ.

પાદપૂર્તિ—કિતે લગી રમજટ ?

ત્રિયા રમેતી ત્રાંમડી, વેઠ વળેં ખણખટ,
 ઢોલ નંગારા ધૂસકેં, તિતે લગી રમજટ !

ન લગી ભા, ન લગી !

કાવા હલેં કસૂંજલા, મેઠાવેં છ કઠ,
ગામ ગિનેં પ્યા ગાલિયે, તિતે લગી રમજટ !

ન લગી ભા, ન લગી !

ભલી ભટારી આધગી, વિંગા સિંઠે જ વટ,
આધરિયે કે ધઈ ચટે, તિતે લગી રમજટ !

ન લગી ભા, ન લગી !

હાથળથી મેં વ્યા હટી, મુઠસે જ વ્યા મટ,
ત્રીયા રોઠેં તરાર કે, તિતે લગી રમજટ !

લગી કારે વડ મિંઝા !

—મતાપરાય ત્રિવેદી

કુંગરી

કવિત

પેદ્યુ પેદ્યુ કુંગરી જ્યુ, પાડું પેધા ઘઈયુ તઠેં,
બ્રહ્મા ખૂળ બારીકી સેં, નિરખે ને ન્યારિયે,
'ચીજ બારી ચોખી ઘઈ', ચખે છ ક્યોં ચાહના ત,
ચાકે સેં કદીને ચીર, વાત મધે વારિયેં,
મનેં ચેતા હેડી ગિતેં, હેકલા ખેધારીં ત તાં,
ચોધા પેકમુઠા, એઠો વગી તા વિચારિયે;
હલેં છવ વિધ્યુ વટે, ભાવ મે ધરીબો ભેટ,
ભેટ જેડી ભેટ ભલેં, સ્વામજી મુધારિયે.

હાંઠે સીજેં ડાખોખન, પાડું વિજી પછેડી મેં,
 ભગલ મેં ભરાય ને, વાટ મેં વિચારીતા;
 ચેંતા-હેડી ચીજ ડિસી, રમાનાથ રાજી થીંધા,
 કધર કરીંધા કીંક, એડો મનેં ધારીતા,
 લેટ ધર્યાં ભાવ સેં ત, ખ્યાજ રુડી પર્યાં પર,
 તેંકે તિતે રમાનાથ, વિહા વિહા ન્યારીતા;
 તડેં વિખુ કઈ ત્યાગ, વિખુપંથ વારા અઝાં,
 પધરી ન ખેંતા પાડ, મરજાદ પારીતા.

માધવજી રાઘવજી કવિ

કન્ઠી એકાક્ષરી

ભાષાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અંગે એક સંસ્કૃત શ્લોક છે:—

એકાક્ષરો લઘુ યત્ર મન્યતે હિ મહોત્સવઃ ।

એક માત્રા લઘુ યત્ર પુત્ર જન્મ સમઃ ફિલ ॥

અર્થાત્ કાવ્ય રચનામાં એક અક્ષર ગુરુને બદલે લઘુ આવે તો તે મહોત્સવ સમાન મનાય છે અને એક માત્રા જો લઘુ આવે તો તેથી પુત્રજન્મ જેટલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

કન્ઠી ભાષા પણ અટપાક્ષરી છે. એમાં સેંકડો શબ્દો એક જ અક્ષરના છે. મા, પે, ભા, ધી, નેાં, જોં, પોં અને એવા તો પાર વગરના એકાક્ષરી શબ્દો છે. અહીં એકાક્ષરી શબ્દોના પ્રત્યુત્તરવાળો એક દૂંઢો રમૂજી સંવાદ રજૂ કરવામાં આવે છે.

‘કુરપાર શા !’ ત ચે-‘કો ?’
 ‘વિઠ અયો ?’ ત ચે-‘લો !’
 ‘ગાલ ચાં ?’ ત ચે-‘ચો !’
 ‘ધીણું કુરો રખ્યાં ?’ ત ચે-‘ગો’
 ‘ગોં કે મેડે કેર ?’ ત ચે-‘નો’
 ‘કારિયું કિતરિયું ડિનાં ?’ ત ચે-‘સો’
 ‘ખીર કિત્રા સેર આય ?’ ત ચે-‘ડો’
 ‘ત તાં ખઠ્યા લલા !’ ત ચે-‘લો !’

કચ્છી કાફીઓ, લખનો વગેરે

વતન છ તવાર

કચ્છ મિઠો મહેરાણ, અસાંને કાછે વેંધાર્સી,
 વલો વતન તાં ચિત્તમેં ચુણકે, હિતે ન રેંધાર્સી.
 કારા લખ્ખર ને કોડીલા, કુંગર ડિસંધાર્સી,
 કુંગરડેં ને જલલડેં જે, કાછે વસંધાર્સી. કચ્છ
 ઉત્તર અણકે જોર મિજા ને, સી-સેં ઠરંધાર્સી,
 ધામ ધુખેં ને તપંધેં તડકેં, ચેરં જરંધાર્સી. કચ્છ
 વિજે વરાકા વિજ ઇસાની, ચોમાસે જા ડી,
 કાછે મેં કામાય લગધે, મીં મેં જિજંધાર્સી. કચ્છ
 ઢોલક ને તંબૂરં લેયું, કાફ્યું કુછંધાર્સી,
 ચંડાં પરજિયા ચોંધાર્સી, ને સામાં ચુજંધાર્સી. કચ્છ
 ‘કારાણી’ ચેં કચ્છ મિઠલડો, તેં કેં વિસરેં કીં ?
 અસીં પખીડા યાર, ઉડામી કાછે વેંધાર્સી. કચ્છ

મુંજ માતૃભૂમિ કે નમન !

રાગ—ભેરવી

મુંજ માતૃભૂમિ કે નમન !

કચ્છી અસાંજ કોડ મિજા, કુલસાન કરી તન-મન. મુંજ
 રતન ખણી જિત વિદેશ જા ને, મેરામણ ઉછરન,
 મદલ જેડા માલમ મછવે સેં, સાગર પાર પુજન. મુંજ
 વડિયું વિલાતું વિગી માડુડા, કચ્છડે કે ઉકંઠન,
 પેર ડીધડે પચ્છમ ધરા તેં, અખડયું નીર વસન. મુંજ
 ખાલ જોગણી સરસ્વતી પણ, જમાઈ જિત આસન,
 જગડુસા, ખેંગાર, પીતાંબર, માડી જા મહાજન. મુંજ
 તેજવત્યું જલજ્યું લખખ્યું, જગમાલણ જ્યં અલન,
 જિત કપૂરી હોથલ જેડયું, પદમણિયું પ્રગટન. મુંજ
 સિંધૂડા સોણાઈ સુણી, રત મુડસેં જા ઉછરન,
 જંગ જમેં જિત જોરાતા તિત, જાડેજા મૂંઝન. મુંજ
 દોલક તેં નિત થાપ લગે ને, તંબુર વાયજ પડન,
 સુરતા જે જા લગી સાંઈ સેં, કાક્યું મિઠ્યું કુછન. મુંજ
 હેમારે વટ પુજો 'નિરંજન,' ધીણાધર સંલરન,
 અસીં ખાલુડા બુલબુલ ઇન જા, માડી અસાંજે અમન. મુંજ

હેમારે જા હકલ

રાગ—ભેરવી

કરે તો હકલું હેમારો, વડી શાન વારો,

કરે તો હકલું હેમારો;

હલો ઉઠામી હંસલા પાંજો, ઉત અય આતારો, કરે તો

જિતે બુલેતો ' માનસરોવર, મનહર મતવારો;
 જિત મોંઘેં મોતીડેં ને નિત, હંસ ચરેં આરો. કરે તો
 પુણ હલો ખ્યારા જિત પાંજો, અસલ સંધો આરો;
 હેત લયા ઉત ઝિઝા હંસલા, કાગ કિતક કારો. કરે તો
 રુત રુત ના નવરંગ રચાજે, નિત નિત રસ ન્યારો;
 રસ રંગત છ રમઝટ મેં જિત, ખલક લગે ખારો. કરે તો
 અજર અમર જોખન જે સિજ જો, જિત નિત જિજરો;
 'કારાણી' ચેં કડેં ડિસાં ઈ, પિરિયન જો પાડો. કરે તો

રાગ—એજ

ડિઠો હી હેમારો અજ ડિઠો, છું ન્યારો તોં સુઠો,
 ડિઠો મું હેમારો અજ ડિઠો
 અગમ-નિગમ જ્યુ જિની ગાલિયુ, ખાંડ ઉત્તર મેં ખુતો;
 જુગ જુગ જે જોગીડે જેડો, આસન વારે વિઠો. ડિઠો
 વડર ખણેં વેસા જિત ઝોડો, નીલડો નિત જો;
 નિરમલ નીરેં ઝરણુ ઝરેં, જિત મોતીડેં મોં વઠો. ડિઠો
 અલકનંદા જો પૂર પ્રખલ, કર છકેલ તાણ છુટો;
 મંદાકિની જો નીર મનોહર, અમૃત જેડો મિઠો. ડિઠો
 જિત જોગી જુડધાર વસેં, જિત સંત સમાગમ સુઠો;
 'કારાણી' ચેં દરશન ડંધને, તપસી મુ તેં તુઠો. ડિઠો

શ્રી પ્રતાપસિંહજી જાડેજા 'ખ્યારે રામ'

વેલો ગિરધારી

(રાગ—કહેવું શુ હવે તમને કાના!)

ગોધુલની ગલીયુંમાં ધૂમે, વેલો ર્યો ગિરધારી રે.

ખાલ્યા વિનાનો ખોઝી પડે છે, નથી લખતો ઉલટો રડે છે;
 રંજડે ને પાછો રડે છે, ફાડે માટ મોસારી રે. ગોઠ
 તોફાનીનો અજળ તમાશો, જોવા જો ઘર બાહર જાશો;
 કમલાક્ષી કાલા કહેવાશો, આફ કરે અણુધારી રે. ગોઠ
 ફજોતો કરતાં હસિ ફાવે, જશોદાજીનું જોર જણાવે;
 બહુ બોલો કીધો નંદ બાવે, ત્રિકમ છે તકસારી રે. ગોઠ
 ‘ખ્યારે રામ !’ મલ્યા પ્રભુ પોતે, ગોરસ-ચોર ગોવાલણુ ગોતે;
 છેલ છળીલો છે છલીયો તે, કેશવ કુંજ વિહારી રે. ગોઠ

રાગ—ઇ જ

મહેર કરેને રખળ મુંકે, પ્રભુજી! આં વટ ખ્યારા રે,
 પગો પગ અપરાધ અસાંજ, માફ કેળ મેરમ મહારાજ;
 ચિત ફડકેલ તોય આકર આંજ, નજરનું ન કેળ ન્યારા રે. મઠ
 અકલ કલા આંજી આંધં જણો, લીલા અલૌકિક ચિત લલચાણો;
 પેચો મ રખળ લમો પિયાણો, પાર યુગવન હારા રે. મઠ
 સાહેબ બાને પ્રિદ કે સંભારી, સરણાગત કે ગિનજ સુધારી;
 મન-મંદિર ‘ખ્યારે રામ’ મુસારી, અચી કર્યો ચોતારા રે. મઠ

પિરિયન જાધ પેચા

રાગ—મારગડે જે મુલક મેં આંઉ વેધી ઉમર મિવાં
 જોગીયડે જે જિંકર મેં, અજ પિરિયન જાધ પેચા;
 પિરિયન જાધ પેચા, મિઠા મુંજે ચિત મેં ચિણ્ણી રેચા.
 ઘોડા ઘોડ કરે ધુનિયા મેં, જનમ જિજ્ઞા વહી વેચા. જો
 પંધ ખુટણુ જો પાર ન આયો, ફૂડા કમ ફેચા. જો

મસ્ત બની તન ધન જોખન મેં, દેખા ન દે'તી એઆ. જો
 'ધ્યાસ' તો વટ તોણાં તોણાં, કમ અથે' ઠેર બેઆ ? જો

આકૃત મેં કૌં અચાં ?

રાગ-ધ્રુવ

સામીયડેં જો સંગ છડે, હિન આકૃત મેં કૌં અચાં ?
 આકૃત મેં કૌં અચાં, માલિક છ મેંર નજર સેં ભચાં.
 જુગ્યો મ મુકે લેનરૂં આંઉં નાથ ચરણ મેં નથાં. સાં
 નિરમલ ગંગા નીર તજે ને, ગારે મેં કૌં ગયાં. સાં
 ખુદ-મસ્તી જા બેલ છડે, હિન પાપ'ડ મેં કૌં પચાં. સાં
 'ધ્યાસ' ! પિરિયન પેર ઉપાસે, રામ લજન મેં રચાં. સાં

મનડા ! મ કર મિલજ

(રાગ-સરો ની નેડલો કજે)

મનડા ! મ કર મિલજ, જુક્યો આપ જોખમ મિજ જહાજ,
 પવન-ઝપાટા જખર લગેતા, મનડા ! મ કર મિલજ.
 ડિસેં નતો પણ ખિસેં ડિયાણી, સુખાણુ-સિણુ જા સાજ. પં
 મોજા દેક લગે'તા મુસ્કિલ, ઉથી કર કોક ઇલાજ. પં
 રામ-લજન કર રખી ભરોસો, ખુડે ન પરમણુ પાજ. પં
 'ધ્યાસે રામ !' મુરત રખ સમરણુ, અધર થીએ અવાજ. પં

પર છ છડ પંચાત !

(રાગ-ધંજ)

પર છ છડ પંચાત, બણુ તું બહેર તોછ જાત;
 નિવેડી ગિન તું તોછ ભંધા, પર છ છડ પંચાત.
 મિસદીને તેં મેર-નજર કર, ખિજમત કર ખેરિયાત. નિં
 નેકી કર હિત નફે હમેશાં, સાહેબ વટે સુગાત. નિં
 જિઠર કદે રખ ઝવેરાત કે, જગ છ ટાર જગાત. નિં
 'ખ્યારે રામ !' પ્રભુ-લજન ભરોસે, કંધીએ પુગા કિરાત. નિં

નિપટ વિસારે વિઠા !

(રાગ-ધંજ)

નિપટ વિસારે વિઠા, અસાં મેં કંડો ડો આંધ ડિઠાં ?
 મંદ-કુંવર કીં થેઆ નમેશ ? નિપટ વિસારે વિઠા.
 વેઆ સિયારો, આયો ભિનારો, મીં પણ મુંધ તેં વઠા. નંદં
 પ્રેમ-બાણુ સેં, વિધે વિધાં આંધ, ચુલેં અસાં કે ચિઠા. નંદં
 પ્રીતું કરેને પતરી ન વેળે, નાથ ! ન થીજે નિઠા. નંદં
 આં જંડા ખ્યા અજળ રંગીલા, ધુનિયા મેં નાંચ ડિઠા. નંદં
 'ખ્યારે રામ !' શરણુ મેં રખજા મેર કરેને મિઠા. નંદં

ભલેં પધાર્યા !

પ્રીતમ ખ્યારા ! ભલેં પધાર્યા, અસાં વટે આંધ કૃપા કરી.
 અસાં વટે આંધ કૃપા કરી, મિઠા ! દરસન ડીજ વરી વરી.
 ફૂંછે માફક રખજા સુરતી, વલા ! મ વેળ આંધ વિસરી. પ્રીં

લજન સુધારસ લલા પીયાર્યાં, પ્રેમ-પિયાલા ભરી. પ્રીં
કેઆં કૃતારથ કૃપા-સિંધુ, સુખ-સાગર નજરેં રેઆ તરી. પ્રીં
પત્રીનું આંધ પતરી મ વેળા, મેરમ મિલન ફરી. પ્રીં
'ખ્યારે રામ !' મન-મંદિર અસાજે, રાતોય-ડીં રેમ ધરી. પ્રીં

સેણ સુહાગી

(રાગ-સસાર સપનું ખોટી બાજી.)

સેણ સુહાગી મિલેઆ મુંકે, ર-ર મેં રયો રગ રમી.
જે'લા જપ-તપ ઝિઝા કેઆ તે, મિલણ જા મનસૂળા થેઆ તે,
વરે વિજેગી વરયા વેઆતે, કાયમ વસંધા કડે અમી ? સેણ
પ્રગટ ડિઠો સે પ્રીતમ ખ્યારો, નેક નજરનું નાચેં નેઆરો,
કુધરત જો હિં ધુનિયાં કિયારો, કલા અબધખ નાય કમી. સેણ
લેઆ લવ મે કેઆ લલાઈ, જાગ્યો ધિલ આનંદ ઈલાહી,
મન-ગમ ધા સુખ ડિના મિલાઈ, ખાવંધ રયા મું વટે ખમી. સેણ
ન્યારઈ મૂરત નેણ ભરેને ધિલ અંધર ધિલધાર ધરેને,
પિરિયન 'ખ્યારા' પ્રેમ કરેને, સૂરત મેં વઈ સુરત સમી. સેણ

કાનો મેલે ન કેડલો !

(રાગ-આળ્યા છે ગોકુલ તારવા)

કાનો મેલે ન મારો કેડલો, સુહાગી શ્યામ !

કાનો મેલે ન મારો કેડલો

જલ જમનાના ભરવા જતા, ખચી વાલો ફાડે જેડલો. સું
મહી વેચવા જતા મથુરા મારગે, લૂટે છોગાળો બાલી છેડલો. સું
જેચી રહુ તો ઘેર જોલાવા આવે, ત્રિકમ મેલે છે મને તેડલો. સું
'ખ્યારે રામ !' રૂઠો ને પ્રેમ રંગીલો, નંદના કિશોર કેડે નેડલો. સું

દાણુલીલા

(લાવણી : ત્રકડ કિંવા ખડી રંગ-અથવા ભયરવી.)

ખણી મહી ના બોજ, વિકણે લા રોજ,
સખિયન છ ફોજ ગિનીને શાણી;

મથુરાંછ વાટ, ગિની મહી ના વાટ,
ખૂળ કરે ઠાઠ, રાધારાણી.

રસ્તે મેં કાન, કરેતો તોફાન,
મંગે મહીના દાણુ નંદળે કાને;

હે ગોપી દાણુ, હાણે મ કર તાણુ,
છડિયાં ન હાણુ, કર ઠેરાણા.

સુણુ સખી ગાલ, અય અસલ ચાલ,
ગિનધોસ હાલ, ગ્વાલણુ ઘેલી,

ખપે તોડે લજ્જ, હે દાણુ અજ્જ,
ભાંસે તીં કજ્જ, પિંમી ને વેલી.

ચેચો છેલો બોલ, કર મન મેં તોલ,
નકાં થીંધે હોલ, વરી હયરાની,

મથુરાંછ વાટ, ગિની મહી ના માટ,
ખૂળ કરે ઠાઠ રાધારાણી.

નાંચ તોળે રાજ, હુઈ રખેં દાઝ,
ઠલા વિજેં વાજ, મન ના લોરા;

ગોકલ ના ચોર, તું ચાર ઢોર,
હુઈ મ કર જોર, નંદ ના છોરા !

ખરો કંસ રાય, ■ અસાંળે આય,
હંકુમત હલાય, જેડી મરણ,

જાણું તોજી જાત, છઠે માત તાત,
 ભગે આધી રાત, આવેં ધિરજી.
 કાના ! મ કર વોધ, ય્યો ઝીયેં જોધ,
 કંસ ઠરે સોધ, અય અભિમાની,
 મથુરાંજી વાટ, ગિની મહી જા માટ,
 ખૂબ કરે ઠાઠ, રાધારાણી.
 અય કંસ ઠેર ? મારે કરિયાં જેર,
 તેં મેં નાંચ ફેર, બેશક જાની,
 છડ ફૂડો ઝોડ, ઠલી મથ્યા-ફોડ,
 તોજો લઈયાં ફોડ, આંઈ નંદ-દાણી.
 રખ તું સરેર, લાન મ મગરેર,
 જોખન જે પૂર મેં છક્કેલી,
 હાણે છડ હઠ, અટપટ મટ,
 રખ આસાં વટ, તું અલબેલી !
 જીં ન વધે વેર, ડે હાણ હેર,
 પોધો ન ફેર, સુણ દીવાની,
 મથુરાંજી વાટ, ગિની મહી જા માટ,
 ખૂબ કરે ઠાઠ, રાધા રાણી.
 હાણે આવે સાન, મુંજા જીવન-પ્રાણ !
 ગિનો મહીજા દાણ, આંઈ નંદલાલા !
 અટ છલ્લો જેલ, લાય વિધી હેલ,
 ગિનો દાણ છેલ, આંઈ છોગાળા.
 સૌ સુખ જા ધામ, અયો મુંદર રયામ,
 કાના ખ્યારા રામ, આંઈ બલિહારી,

મુંજે મનજી આશ, આંજી ચરણ-ખ્યાસ !
 નિત નિકટ વાસ, ડ્યો ગિરધારી !
 આનંદ-કંદ ! આંધ નંદ-નંદ !
 ચરણારવિંદ જી આંઉ બાની,
 મથુરાંજી વાટ, ગિની મહી જા માટ,
 ખૂબ કરે ઠાઠ, સાર્ધા રાણી.

હોનહાર (કવિ દેવીદાનજી)

(રાગ—જલ જમના કે તીર કૃષ્ણને ખંસી લાલકારી)

શોચ મત કરના નરનારી ! (૨)
 હોનહાર સો હોત જગતમે' ટરત નહીં ટારી.
 સગર નૃપ મખ આરંભ દીનો (૨)
 સુર નાયક મતિમંદ સમજ યહ કારન મન લીનો,
 યજ્ઞ કે અશ્વ હરી લીનો (૨)
 સાઠ સહસ્ર સુત મરે ભૂપ કે શ્રાપ કપીલ દીનો,
 ખાત બિપરીત લઈ લારી (૨) હોન૦
 અવધપતિ યહ મતિ ઉપજાઈ (૨)
 રાજ રામ કે દેન, ચીજ મંગલ દી સજવાઈ,
 ખાત સુન કેકે અકુલાઈ (૨)
 બચન કાજ બન માંહિ સિધારે, લછમન રઘુરાઈ,
 સંગ ચલી જનક સુતા ખ્યારી (૨) હોન૦
 પાંડુ-સુત જુગટ રમે જબહી (૨)
 હય કુંજર ધન સદન સંપદા, હાર ગયે સળહી,
 ચલત નહીં જિનુ ખાહન કળ હી (૨)

સો ખ્યાદે બન ચલે, વિધાતા વામ લાઈ જળહી,
શુભ રહે વર્ષ આપ્તચારી (૨) હોન૦

ભૂપ હરિશ્ચન્દ્ર તારા રાણી (૨)

એક દિના સત કાજ તજે, સુખ-સાજ રાજધાની,
આચાનકે એસી લઈ ગ્લાનિ (૨)

અન્દ્રમુખી સુકુમાર નીચ કે દ્વાર ભરે પાની,
વિધિ છી રચના હે ન્યારી (૨) હોન૦

અરિત હોની કા ચહ બરના (૨)

લિખા ભાલ મેં અંક વિધાતા, સો કછુ નહીં ટરના,
તાહી તેં ધીરજ મન ધરના (૨)

‘દેવીદાસ’ તજ ફૂડ કપટ ભજ રઘુવર શુકુ શરણા,
સકલ સો નેકી રખ સારી (૨) હોન૦

મહાત્મા ઇશ્વરદાસજી

બનલ અજ આયા

(રાગ—નહિ રે વિસાઈ હરિ)

બનલ અજ આયા, જેડીયુ ! મુંજ બનલ અજ આયા.
મિઠા લગે તા પરડેઈ ખ્યારા, મેરમ મન ભાયા. જેડીયુ૦
નેણ નિમાણા રૂપ નેચારિયા, છાક વડીય છાયા. જેડીયુ૦
કોટી જનમ જા કરમ જ જેડીયુ, પલ મેં પરલાયા. જેડીયુ૦
મહેર-નજર સેં નાથ નિવાલ્યા, ‘ઇશ્વર’ સિર નાયા. જેડીયુ૦

નિરખી ઠરેઆ નેણ

(રાગ—ઈ જ)

નિરખી ઠરેઆ નેણ, સાજન સંત નિરખી ઠરેઆ નેણ.
 અખિયેં મેં ઓતારા ઉની કે, ડિયાં ભલ ભાવેં લેણ. સાં
 વહાલમ વધને ગાલિયું ગુજળયું, સુણાઈધા મુંજ સેણ. સાં
 છડીયાં કીં હાણે છેડા ઉની જો, મેરમ મહાસુખ મેણ. સાં
 ‘ઈશ્વર’ મુંજો જીવન જગ મેં, સંત ચરણ જી રેણ. સાં

બાવા રામસંગજી

સંસાર સપતું ફૂડી બાણ

(રાગ—આશા)

સંસાર સપતું ફૂડી બાણ, ધર ધિલ સાહેબ સેં ની ભંધા!
 જડેં અપાટો કાલ જ ડીંધેં, હલ્યો ની વેને રસ્તે સીધે,
 મન-મનસૂબા પૂરા ન ધીંધેં, સતગુરુ ચેં સે સમજ અધા! સં
 ધન મિંજ તું તાં ધ્યાન રખેંતો, અઠં પૌર તું ઇ ખોઈયેંતો;
 પ્રભુ પાંહીજો તાં બુઝી તું વિજેંતો, જમાર કરીએ ફૂડા ધંધા. સં
 હી તાં મનજો ફરી ન અચીંધેં, ઘણા ડીંચ તું મોહ-મદ પીધે,
 વિધયેનું તોંકે તૃપ્તિ ન થીધે, છડ હાણે ફૂડા કુટા-સંધા, સં
 મિંથ્યા કે તું હાણ મ તાણજ, નામ રૂપ સે ખોટા જાણજ;
 ‘રામસંગ’ ચેં નિજ મુખ માણજ, હરિ ગુરુ સંતની કરુણા કંધા. સં

વિસરો નતા રાત-ડીં

(રાગ—નહિ રે વિસારે હરિ)

વિસરો નતા રાત-ડીં, વલા અસાંકે વિસરો નતા રાત-ડીં,
ગોધુલનું આંધ મથુરાં વેંધા, ભાંયો નતે મું ધ. વલાં
પ્રીતું હાણે અધિયુ ન મટ્યું, ન રટે લોહ તા લી. વલાં
જાધગરી જેડી મોરલેં કે મીં છ, સારીઆં સજ્જુ કે તીં. વલાં
'રામસંગ' એં રમાપતિ આંજે, પગલેં અસાંજે નીંહ. વલાં

ભગવત પદ

સંતન જા. હિતકારી, ભગવત પદ પાર્મીધા,
ભગવત પાર્મીધા, આનંદ-મગન મેં રાંધા.
આરસ આંતિ છડે, નિત સતસંગ મેં ધધા,
હરિ શુરુ સતે કે નેણે સેં નિરખીધા;
ઉની જા વચન સુણી, હિરદે મિજ ધારીધા. સં
શુરુ જે પગલેં મેં, મસ્તક કે નાખીધા,
સુગરા સનેહ ધરે, ચરણામૃત કે પીધા;
મન જો ધરધ વડો, તેં કે ધુઈ ટારીધા. સં
મિથ્યા વિષય કે ત્યાજે, ઉલટી વૃત્તિ વારીધા,
પિંઠ સેં તરંધા, સે તાં જેં કે રહેજ તારીધા;
'રામસંગજી' ચવે, કારજ તિની જા સરંધા. સં

સેણ નેણ ડિઠા

જિની છ રિદે જાદગરી, સે મું સેણ નેણ ડિઠા,
સે મું સેણ નેણ ડિઠા, ઉનીજા વચન મન મિઠા

દર દેશ જા વાસી, તિની સેં મિલણુ છુ ખ્યાસી,
 હુઈ તાં અંદર મેં આસી, સે વટ અચીને વિઠા. જિનીં
 દાસ અસીં ઐયુ જેંજા, દરસન થેઆ અજ તોંજા;
 મોરલેં જિઝેં જનમેં જા, કપેઆં કોડ કરમ ચિઠા. જિનીં
 પ્રગલ્યા પુન્ય લાગ વડા, મા કે પિરીં સજણુ ગડ્યા;
 'રામસંગ' ચવે, રોંધા અવસ એકઠા. જિનીં

સાંવરે છુ સુરત

સુરત તોછ સાંવરા, મનડે મુંજે વસી.
 આનંદ મુંજે આતમા કે, દરશન તોજા ડિસી;
 પલ ન વિસારીં પ્રાણુ મુંજા, વાલમ રયો વિલસી. સુરતં
 નરવર આયા નેહ ડિસીને, જલ છુ મીન તસી;
 સમરે તેંકે સડ જે ડીંધલ, હેતેં આયો હસી. સુરતં
 નાલે ની તોજે ન્યાલ આઈયા, પ્રીત પ્રીયન છુ પસી;
 'મોરાર' ચે તો મેંદ્રં રખ જા, દરશન જિયાં ડિસી. સુરતં

ચકવી

ચકવી ! રેન પડે મત રોવે;
 અપને પીયા સું પ્રીત લગા કે, ચરન-કમલ ચિત્ત પ્રોવે.
 દો લખા જોજન અંદ રહે દરી, પોયણુ પ્રકુલિત હોવે;
 ચકોર ચાહત ચન્દ્ર-કિરણ કું, છવનને નહિ જોવે. ચં
 દ્રીટ સમુદ્ર રહત સ્વાતિ-જલ, મોર જપેયા મહોવે;
 લગન 'મોરાર' ઐસી જો લાયે, પ્રીતમ પ્રીત ન બહોયે. ચં

પીર ગોશ

મુખ તાં વતાઈધો વૅં

ગગ-કારાઈડા

મુખ તાં વતાઈધો વૅં,

વલા ! અસાં કે મુખ તાં વતાઈધો વૅં

નિમાણે નેણલે સેં મારે તૌ-વલાં

હથે પેરે આઈ ખ્યારા લગોતા, આંલ ગુલાળીડા નેં. વલાં
ઉરેઆ અયો આઈ પરેઆ મ વેલ, શ્રી નાથલ ન સેં. વલાં
ધિલ કે વારીઆ કોં ન વરેતો, ઇન કે લગી આંલ લેં. વલાં
'પીર ગોશ' જોલે પ્રીતમ મુંલ, મિઠડો લગે આલે મેં. વલાં

અંડણુ આયો થી

અંડણુ આયો થી,

વલા ! અસાંજે અંડણુ આયો થી;

ઝિઝો આકે સારે જિયડો હી. વલાં
વાર વિછાઈયાં, નેણ નિસારીઆં, પ્રીતમ મુંલ પિરીં. વલાં
પ્રેમ રસીલા પાસે મ થીઆં, હેડી હિયારી ડંધ. વલાં
ધિલ ધૂતારા ધુતે ગિડાં આંધ, મું સેં ફેડી કંધ. વલાં
જલ વૅંણી છ' મછલી તલજે, તલજે તનમન તીં. વલાં
'પીર ગોશ' જોલે ઘડી ન વિસરે, પ્રીતડી પિરીયન છ વલાં

મિયાં સાહેબ

મિયાં સાહેબ આરીખાણા સાંચર હતા. એમણે ઘણી

કાફીઓ રચેલી છે સ્વ. મ. શ્રી જેંગારજી બાવા એમની એક કાફી સાંભળીને ખુશ થઈ ગયા હતા, અને એમને ૬૦ કેરીનું માસિક પેન્શન બાધી આપ્યું હતું. એમની એ કાફી અને બીજી કાફીઓ અહીં આપવામાં આવે છે.

આંકે ખમાં રા જેંગાર, કે ઘણી ડાતાર. આંકે
હિસંધે મુંજ દોષ વેઆ, રા પ્રાગ જ પરિવાર. આંકે
ભુજ નગરી તાં ખૂલ લનઈ ને, લનઈ ભુજ ભાનર;
છેલ છતર તેં આપ ગિરાજે, ઘનન વજે ઘડિયાલ. આંકે

x

x

x

‘મિયાં સાલ’ ચેં મજા થઈ, મુંજ ધાં પોતી ધરખાર
મેં ડિંકો હિની મોજલેં જો, બેઠલો થઈ બ્યો પાર. આંકે

કાફી : રાગ-કોહેવારી

હાડે મૂં-સેં કા મ હલે, હાડો ડમ ડુંગર જો.
પાણી નાંચેં પંધ ઘણું, રાહ મેં ખયો ફેર રુલે. મિયાં હાડે
વાટન જી આંઉં વાકફ નાંયાં, લેણું ભરામણ છાલ મ ભુલે. મિયાં
ધુઆ ફરેઓ આંઈ જેડિયુ, માલો પુનલ તાં મિલે. મિયાં
‘મિયાં સાલ’ ચેં સસઈ જો, પંધ પોરણ તા પય સવલે. મિયાં

રાગ-વેગી

ધાંઉં કરેતી જતન લાય, અલા ! મિઠડી જાત જતનજી-
કીય મિલેધી આંઉં રે અલા ?

હેડે શેર લાંભોર મેં કો મ કરે કીં ઉની જી ગિલા. મિઠડી
પેર ખણ્ધિયસ પુનલ ડાં, ખોટી મ ડયો આઈ મુંકે સલા. મિઠડી
મુંકે લંગાય ‘મિયાં સાલ’ ચેં, પયરે વિઠિયસ આંઉં પલા. મિઠડી

મુર-મુંહણી

આંઈ ઉકેંઠઈ ઝોડિયું, મુંકે મ ચોળ નેડિયું. મુંકે
ગિડી વેયસ વેડ મેં, તાર બધી મું તોડિયું. મુંકે
ઈશક જિની કે અંધો કેઓ, બાંઈ હણી તે બોડિયું. મુંકે
મું નેડયું મું નેડિયું. લોરી લખે તેં લોડિયું. મુંકે
મુશ્તાફન 'મિયાંસાલ' ચેં કેડો ઉની કે ડો ડિયું. મુંકે

મુર-કારાઈડો

ડો તાં કે'કે ડિયાં ? કલમ લિખેઓ તે'કે લોડિયાં-અધાં
માડુઅન છ આંઈ મહોલત ન મેડીઆં,

જેસીં જુગ મેં જિયાં. અધાં
મનડો મુંજે અથ મસતાનું, તે'સેં ફી કરીઆં ? અધાં
ધુનિયાં વિચાડી મતલભ વારી, તે'કે ફી પલીઆં ? અધાં
'મિયાંસાલ' ચેં ઠડેં મિલાં, કલમેં સેં લડીઆં. અધાં

મુર-સોરઠ

ખીજલીયા તો-સેં બોલ, મુંજે ચારણીયા તો-સેં બોલ,
મથો ડીધાસ મંગણા-ખીજલીયાં

ચંગ વળએ ચાંવત-સાં, મુરકી વિઠેં અચી બોલ. ખીં
સોરઠ સમળય મંગણે, હીં રાણીયુ તું મ રોલ. ખીં
રાણીયુ રુવેં રંગબોલ મેં, હેડો ચારણ કેઓ હોલ. ખીં
મંગણેં કે 'મિયાંસાલ' ચેં, ડિમેં કિપાર ને કોલ. ખીં

ઉડ કાંગા

ઉડ કાંગા લગો મન બંધાણ,

સારે સનેડો ઉની વટે આણુ ઉડ કાંગા.

અચી પેઆ ઓચંધા, પિરિયન ના પરિયાણુ. ઉડ૦
હણી વેઆ તે હીંચડે, બારેઆણુ બાણુ. ઉડ૦
મુસલમાન મંઝી મોલા કે, હિંદુઅન ને નારાણુ. ઉડ૦
માન મિલાં 'મિયાંસાલ' ચે, મોલા ! સજણેં સાણુ. ઉડ૦

અજ કાસધ

અજ કાસધ અચી ડિનાં નિયાંપા,

ખુશીયું થઇયુ થેઆ રાણપા અજ કાસધ.

પતંગ ને રંગ પંજ ડી, રંગ ન ગલે રે પા. અજ૦
ધોસ્તી કરે થીંચ ખુસમન, ચાઇન તા ચોપા. અજ૦
સીર વિજીને સજણેં, ઘર મેં કયેં ઝાંપા. અજ૦
મૂર ન કજે 'મિયાંસાલ' ચે, ધોસ્તન સેં ધોળા. અજ૦

કાફી

ધોસ્તી કરે ધિલ ધુતે વેં અધા (૨)

જટી હણી જાન જણી વેં અધા. ધોસ્તી૦

સુરકી પીયારે સોખત છ, રૂઠી પોએ રમી વેં અધા૦
ડોરો છિજે છં ડઈ ને, છુગેરા તુ તીં છિજ વેં અધા૦
પેરીં અસાં સેં પ્રીતું કરે, પોય લોરા કીં બુઢી વેં અધા૦
મન મુંજે 'મિયાંસાલ' ચેં, બેલીડા તુ કીં બધી વેં અધા૦

રતનખાઈ

પેરીઆં ભગમાં લેખ !

(રાગ-નંદિ રે વિસાઈ હરિ)

પેરીઆં ભગમાં લેખ, આઈયલ મા ! આઈ પેરીઆં ભગમાં લેખ.
વળત્યે હલેઆ વાંસલી મા, લિખેઆ એડા લેખ. આઈં
ઝાલી બધાં આઈ જાન તે મા, ભગાંઈધિસ આલેક. આઈં
મેડીઆં માક મલીરજી મા, કરમ લિખઈ કા રેખ. આઈં
ખોલે 'રતનખાઈ' મુરશીદ મુંહીજ, મરજુ-નિયલુ જી મેખ. આઈં

કી

પખીએં જો મેડો

પખીએં જો મેડો રે, મૂંજી આઈયલ ! પખીએં જો મેડો.
બચલા પરતા રજલ કે મા, જોગીડે મેં લગો મેડો. આઈં
વરી વિમાંતી વતન તે મા, ધણી જો આયો તેડો. આઈં
જુંગલા પરતા પાડે કે ઉત, હલધો ન કે ભેરો. આઈં
ખોલે 'રતનખાઈ' વીનતી, થીધો જંગલ મેં ડેરો. આઈં

કી

વેલી કળ મુંજી વાર !

વેલી કળ મુંજી વાર, હાલે તાં ખોટી મ કળ તલભાર,
સચા સતગુરુ સાય થીઓ આઈ, વેલી કળ મુંજી વાર.
જગ્યાં રખાઈલા જંગલ મેં ઉતે, સાંઈ કળ મુંજી સાર. સચાં
તેડો હલાઈલા તંકડા હાલે, લિખ મ લગાઈલા વાર. સચાં
જગ અસાંદે એર લગે તો, સ્વાસ્થીઓ સંસાર. સચાં
ખોલે 'રતનખાઈ' મુરશીદ મુંજી, તારે કળ મુંકે પાર. સચાં

સામીડે ને ને

(રાગ—છજ)

સામીડે ને નેહ, લગો મૂકે જોગીડે ને નેહ.

મુખ ન ડિસાં ત તાં સુખ ન થિયે મા, તેંછ કંઠી-વલે ? લગો
 હુંગર ડોરીઆં હેકલડી મા, મૂકે કે મ જલે. લગો
 વરો વરો ! આંધ જોડીઉં રે, મું સાજુ કેા મ હલે. લગો
 જોલે 'રતનખાઈ' વીનતી, છાલ મુરશીદ મુકે મિલે. લગો

જોગીડે કે છ !

(રાગ છજ)

જોગીડે કે છ, અલા ! મૂંજે સામીડે કે છ !

કાગ હડાઈયાં, વાહું ન્યાસિયાં. અચો આંધ મૂંજ પિરી. અલો
 મોય પુગાણાં જોડીયું રે, સેજ વસાઈયાં મીં. અલો
 સા વિજેતો સિયરી મુંજ, કોલ પોરીયા કી. અલો
 હિતે છડે જા હેકલી આંઈ, હુખ જા મુજરીઆં ડી. અલો
 જોલે 'રતનખાઈ' વીનતી, મુંજ જનમ-સંગાથી ધી. અલો

મનડા ! વેને મરી !

મનડા ! વેને મરી, મુસાફર મનડા ! વેને મરી.

કીંય તાં અચીને ફરી, મુસાફર મનડા ! વેને મરી.

જેડી વારા નાખવા હું. કીંય તાં ઉકરને તરી ? મું

ધોલત ધુનિયા કમ ન ઇધે, કંઠી જધને ભરી ? મું

ખણી સગો સે ખણી આંધ, હિત ન અચીયા વરી. મું

જોલે 'રતનખાઈ' વીનતી, આંઈ દરશન ડીવ હરી. મું

કેં કે સુણાઈયાં થઈ ?

કેં કે સુણાઈયાં થઈ, આઈયલ મા ! હી પર મું સેં થઈ.
 જોગીડા બા નિકરી માડી, કુંડી કમાણી ઠઈ. આઈં
 ડુંગર ડિનાં મુંકે ડેજ મેં મા, સગર ડિનાં બ્યા સઈ. આઈં
 સૂર ડિનાં મુંકે સુખડી આઈયલ, ગાલિયું કરીઆં કિતે વઈ ? આઈં
 ધુઈયું ધુખાય બ્યા ધિલ તેં, મુંજ ઠધર ન કેં કે પઈ. આઈં
 બોલે 'સ્તનબાઈ' સુરશીઠ મુંહીબ, ઠારણ જોગણ થઈ. આઈં

મન મેં મથ તો બરે !

(રાગ—ધંજ)

મન મેં મથ તો બરે, સામીડા ! મુંજે મન મેં મથ તો બરે.
 જોલી-ખાની આઈયાં અવાંજ, લિખેઆ કીં ન ટરે. સાં
 હિન ધુનિયા બ ધોર ડિસીને, મનડો મુંહીજે ડરે. સાં
 ડાઢા ડુંગર ડોરીઆં આઈં, નેણે નીર ઝરે. સાં
 બોલે 'સ્તનબાઈ' સુરશીઠ મુંહીબ, ઉમેધુ પૂરીયું ઠરે. સાં

નેણેં સુખાતો નંગ

(રાગ—ધંજ)

નેણેં સુખાતો નંગ, આઈયલ મા ! નેણેં સુખાતો નંગ
 જોગીયડેં સેં સંગ, જીજલ મા ! નેણેં સુખાતો નંગ.
 કફની પેરીઆં આઈં ઉની-લા, બે કેં-સે નાંચ મુંજે જંગ. જી
 અખડયું ઉનીજ્યું કામણગારીઈ, ડાઢા હણેં ત્યું ડંગ. જી
 બોલે 'સ્તનબાઈ' સુરશીઠ મુંહીબ, લગડો અવાંજે રંગ. જી

જોગ વિધો

મું જોગ વિધો મુંજા જોગીડા ચાર !

તોજે ફિરાક મેં મું જોગ વિધો.

રાવલ મુહીંજા રંગ સેં રતા,

તો કે ડિસણુ-લા ડાઠા વાજ વિધો,

અંતર મેં ઓતારા કરેને વિધો,

મુંજા સેણુ સજણુ તોજી બાની અઈયાં. તોજેં

ભલેં ની આયા આઈ સાંઈ મુંહી જે ઘર,

હાણે માં-સે ઝિજા જાની માણુ મ કર,

કે ન મટીંધિયસ આંઉ તુંહી જે ઘર,

તોજે ઘરધન મેં આંઉ ધીવાની અઈયાં. તોજેં

અખડિયેં સામ્યું મિઠા અખડિયું અડાય,

ધિલડો ધુતે હાણેં માં મ લિકાય,

સિકંધલ ધિલ કે હાણે તું મ સિકાય,

તોકે ડિસણુ-લા ભંધાની અઈયાં. તોજેં

બાલે 'રતનબાઈ' પિરિયન મુંજા,

સેણુ સજણુ મું તેં મહેરું કળ,

મુંજ્યું સલ તકસીરું આંઈ માફ કળ,

આંજી મૂરત મથે મસ્તાની અઈયાં. તોજેં

મિલંધા કહેં ?

મુંજા મહેલ સજણુ મિલંધા કહેં ?

અંધર જ્યું ગાલીયું સુણાઈધા કહેં ? મુંજાં

આણું ની અર્ચીધા, ઓચંધા;
 આઈ પણ વેધીયસ ઉતે તાં લહે. મુંજા
 માગા, ની રખળ મલીર મેં આંધ,
 ભુંગા ની લનાઈળ ઉતે તાં અહે. મુંજા
 બોલે 'રતનબાઈ' મુરશીદ મુહી ન,
 ધિલ ન ધિલાસા ડ્યંને વેઆ કીં લહે? મુંજા

પ્રીત બધાણી

બોલી હુધ તાં બાબાણી,
 મુજ પંખીડે સેં પ્રીત બધાણી.
 અમર-ધલાહી આયો ઓચ ધો, રૂઅધે રાત વિહાણી. મુજા
 આઈ સુતી ને જિ તા હલેઆ, આણ હુધ તાં ડિયાણી મુંજા
 વેઆ ઉડામી વતન મધે, વાહું ન્યારીઆં નિમાણી મુંજા
 બોલે 'રતનબાઈ' વીનતી, પીર આંજે પગલેં ઓરબાણી. મુજા

૫૧

મન છ મારા

મન છ મારા મન મેં ફરે, ને તન મેં તું હીતું કરે,
 તન મેં તું હીતું કરે, માન લધે જો અરથ જ સરે. મન
 કાક જા પારા સુતર જા ડોરા, તેં મિજા કીં ન વરે;
 ઘટમેં ગંગા ઘટમેં જમના, પંધ કલા કેર કરે? મન
 ઘટમેં મહા ઘટમેં કાગી, કરવત કેર ગિને?
 બોલે 'રતનબાઈ' મુરશીદ મુન, લિખેઓ લિખ્ય ન દરે. મન

ઘડનારા ને !

મારી કાયાના ઘડનારા !

કાચી રે કેમ ઘડી મારી કાયા ?

કાયા માયાના બંદા ફૂડા ભરોસા,

ફૂડા ફૂડા ઘાટ રચાયા. કાચીં

ઘટડે મેં અંદા ને ઘટડે મેં સૂરજ,

ઘટડે મેં નવલખ તારા. કાચીં

ઘટડે મેં મેડીયું ને ઘટડે મેં બંગલા,

ઘટડે મેં બાગ બનાયા. કાચીં

ઘટડે મેં એરણુ ઘટડે મેં લુહાર,

ઘટડે મેં ઘાટ ઘડાયા. કાચીં

શુરુને પ્રતાપે બોલ્યા 'રતનબાઈ',

પતંગીયા રંગ લગાયા. કાચીં

સુર-કાપાતી

કરમ કમીણી કતણુ ન સિખધયેં, કુલાય કપા વિંગાયેંતી,
 સુમેં સવેરી તું ઉઘિયેં અવેરી, ઘર ઘર પેર ધુમાયેંતી.
 તો-મેં લેકર આય ન હિંકડો, હિંતે-હુતે અથડાયેંતી. કરમ
 હથ-પગ તોળા હલેં ન ચલેં, બોલી ખૂલ ભનાયેંતી,
 સગેં-કુટમેં સારી ન લગેં, વિઠડી વેડ લગાયેંતી. કરમ
 ઉભટ ઉટીંગણુ આટી ઉભરઈ, ધૂટી કો ન મિટાયેંતી;
 તો જેઠિયેં તાં જોડિયુ વણાયુ, તું ઈજ ખથી ધુમાયેંતી. કરમ
 મધ તાં તોજો અગિયા ઉતરધો, સારપ કે ન સિરાયેંતી;
 'હરદાસ' ચેતો કાટો ભજન જો, સચ ન ગાલ મુણાયેંતી. કરમ

ઠાકી

નાલે ધણી જે મુંજ મિઠા...હા રૂઠ વિઝ રાતડી.
 વલે' ના વિરહા પેચા, સૂર સઠે ડીંયડા ચેચા;
 મુંધ ના મીંયડા વઠા, વિડી ન્યાસિયાં વાટડી. નાલે૦
 કાલ સમંધર તો કુડે, છુડે કાં જેડી છુડે;
 મૂ ધુબે ધરિયા ધુબે, વસેતી વરસાતડી. નાલે૦
 'ઉમર' હોં અરજ્યુ ઠંધે, વઘ વિયામી રાતડી;
 નંગારો ડીં-લો વગો, પ્રો કુટી પરસાતડી. નાલે૦

ઠાકી

ઉમર ! નિત ડિયાણી ડે મથે, તોલ્યુ ચરધયુ કરીં મર ચાગ-
 ઝુંફ કુંફ વસંધા વાઠરા, ઝીણાં વસંધા મીં. ઉમર૦
 તરા તરાધયુ છિલી હલે', નધીએ વહંધા નીર. ઉમર૦
 અધિયુ 'શાળદ લતીફ' ચે', મિઠડા માન મિલે'. ઉમર૦

સ્વાગત

અચો મૂંજ સંત સગા, રળ તાં રંધાણી,
 રળ તાં રંધાણી ને તે' મે', પ્રેમ ને પાણી. અચો૦
 ગૂણી ને દુકર આય ન ધરમે', તે' મે' મુંજણી,
 વલે'-લા આંઈ પાટલો ઢાસિયાં, ભરે ડિયાં પાણી. અચો૦
 ડે' વિજ ને આંકે ડિયાં, ઠરેઓ સીરાણી,
 આંઈ તાં આંકે વાસરો ઠરિયાં, વિઝણિયુ આણી. અચો૦

આથાણે' જો તાં ઇ આય ઘરમે', ગરમર આય ઘણી,
 કોડે' આંકે કેરા ડિયાં, કુની ભરાણી. અચો ૦
 આંઉ તાં આંજી આંઈ મુંજ, વેદ જી વાણી,
 'રણુછોડ' કે તાં સંત મલ્યા, પ્રીત બંધાણી. અચો ૦

કુચ્છી ગઝલ (શાયર અહમદ)

સાલ થયા સિકંધે ઘણા, મોટી મિલણુ આયો ઐયાં,
 અજ અવાંજે ધર મથે, નાયુ નચણુ આયો ઐયાં.
 જાન તેં જામા ધરેને, લાય છડેઓ મું લિખાસ,
 અજ મિઠે મહબૂબ જે, શુલશન ધુમણુ આયો ઐયા.
 હથન મેં કિલતાર ને, પેરે' મથે છેડે બધી,
 અજ આવાંજે ધર મથે, નાયુ નચણુ આયો ઐયાં.
 શહર મુંડીંજો થયો પેરે, અઈયાં મુસાફર હેકલો,
 અજ અવાંજે શહર મેં, ઘટિયુ ધુમણુ આયો ઐયાં.
 ધિલ શુરે ધીધાર તોજો, ચલેતો 'આમદ' રસી,
 અજ મિઠા મહબૂબ તોજો, મોં પસણુ આયો ઐયાં.

કાફી

ઉમર ગાલિયુ સુણુ અધા, મારઈ જે મજદૂર નયું.
 લાંધ મુંહી જે ભાગ મેં, અંગ લિખેઓ ઇ અધા,
 જીઓ મુંજો જંજીરન મેં, ખાન જી હથડા બધા. ઉમર ૦
 વગર ખૂની લાંધ મેં, નાંધ કા રલ જી રલ,
 ઇન સરા તેં હલજ સૂમરા, બલક જો માલક ખુધા. ઉમર ૦

સરતિયુ મુંજ્યુ મલીર મેં, રમેંત્યુ પાંહીં છ રખા,
 ઉમર ડોહ નાંચેં અવાં ને, ક્રેધ મેં આંધિયસ કલ. ઉમર૦
 ઉમર માંધા અરજ ક્રેયડમ, શરમછ વિધેયમ સધા,
 ‘હુરલમ’ આરણુ ઈચે, આઈલંધ ખોટયો લાદયા. ઉમર૦

સુર લીલાં ને

લીલાં ચનેસર લા, ઉણી ત અરજું કરે કરે,
 ગતી ઐયાં હિન ગુના મેં, મુંજે ગુનો ત માફ કરે કરે.
 લીલા કોરૂ સે કોહ મેં, વઈ વેપાર કરે કરે,
 ધણી મટાચેં ધાસડે કે, મણિયુ ધિલ મેં ધરે ધરે
 અરટ લનાઈયાં ઇશક મિલનું, કોરૂ સાણુ કતે કતે,
 લાગ લનાઈયાં પરિયન લા, લિખેચો ‘તાં ઠીં ટરે ટરે.
 તાના-મીણા માડુઅન લ, સહા ત મું સર મથે મથે,
 ‘સાયલડિનું’ ચેં સરતિયન લા, લોરી માન લયે લયે.

મુંગી સેજ

(રાગ—ઉમર કો ન આયો)

મુંગી સેજ સરતિયું, આરી લા ઓતારા,
 ડિસાં કો ન ડે મેં, પરમલ પુનુહ ધારાં.
 રૂઆંતી વિઠી રોજ, રૂમાન મિજ રાહું,
 ડઇ વેચા હુણી કે, અધર મિજ આહું,
 દંધા કો કોહ્યારલ, લિધા માલ-મારા. મુંગી૦

પૂરા પાર થીંધા, મિરૂ મરૂ તેં ઈંધા,
 થીંધા ઢોંગ કાંધી, હડા મુંજ હલંધા,
 ખેંધા માચ મુઠીચ ને, કુતા કેચ વારા. સુંગીં
 ‘અલાદનું શાહ? એ’, હીં કો ન જાતમ,
 ખોડે નેજે નીંહ ને, કળ મું તેં માતમ,
 આસારીજા આંધ, કરે વેસ કારા. સુંગીં

વેંધા કાલ વરી

(રાગ—કારઘડા)

વેરાગી ! વેંધા કાલ વરી,
 હરિ કે વિસાદેઓ મ પલ જી ઘડી. વેરાગીં
 દયા ધરમ આંધ મૂર ન જાણો,
 કીંચ તાં ઉકરંધા તરી. વેરાગીં
 ડિસી ડિસી આંધ ડગલા ડીજ,
 હલજા ડિયાણી ડરી. વેરાગીં
 દાસ ‘રામૈયો’ વિનતી કરેતો,
 હેતેં જીપીજા હરિ. વેરાગીં

ચાચ (એમ. એમ. દેવીઆ)

સુલક મેં ચાચ તાં વધી વધ;
 ખાધે કનાં તાં ખુવાર કેં ને, ચિતેઆ ઘટી વધ-ટેક
 મુંજઈ મિંજથી ઉપડઈ સે તાં, મડઈ જી સિડ મેં વધ;
 હંતી વિદાસી હોટલ મેં, પોચ લીંગલે જી ડીજ જઈ. સુલક મેં

મઝાં મિલથી ઉપડઈ સે તાં, કાસુલ કુડ મેં પઈ;
હલો હીરાસા ચાય પીઓ, ને ઠમું કિડાં બ્યો લઈ? મુલક મેં
અછા કપડા સાલુની ને, ખીસે મેં નાંચ પઈ;
હોટલ મેં તાં હલી વેઆ, ને ગાલ જ વિસરી વઈ. મુલક મેં
ગંજે ગંજે તાં થાણાં થપાણાં, ઘર ઘર ઉકરે પઈ;
માહુડેં જો મેડાવે મેં, હિર'ધી ફિર'ધી થઈ. મુલક મેં
ખરેં ખેતરેં સીમાડેં મેં, જિત તિત પિટજે પઈ;
ખરચા ખોરા વધી વેઆ, પછુ નવી છડાજે લઈ. મુલક મેં
કચ્છ મુલક મેં 'ડેલીઓ' ચે તો, પગ પગ પધરી થઈ;
કોસી કોસી તાં ચાય પીધી સે, થપ ખારીધી વઈ. મુલક મેં

હોડી કે હંકાર

નંગર ખણીને નાખુઆ, હોડી કે હંકાર;
હોડી કે હંકાર, અસાંકે પુજણું પરલે પાર-ટેક
લગ મેં આછાડા લગા, નેણ ખણીને ન્યાર;
સણ તાં સૂંસાટા કરી, સેણ જરા સંભાર. નંગર
સાથ છડે ને સાથીડા, ઉપડયા વિજોં અપાર;
ભગા વિજોં તાં ભાવરા, ભરે વિઠા કે ભાર. નંગર
'કારણી' ચે આં કુરો? વીર મ કર તું વાર;
મિઠડા મુખ માલગી, પિરિયન પગો ઉપાડ. નંગર

અફીણ (નેપી ગોવાલજી)

અફીણ નતો છડે ચારો,

અસીં ભુલી ની વ્યારીં ચારો. અફીણ

ગરાસીએ ને ગઢપતીએ કે, ડિસી કેઓ મું ચારે;
 હાકમ જે તાં હકને પણ, અય ગરીબ ને મારે. અફીણ
 ઘરણ વખરી ખાઈ વ્યાસી, આયો કરસિયે ને વારે;
 ઇં તાં હિકડો ટક હલંધો, જે ટક ને નાંચ આરે. અફીણ
 ખાસો લલો તાં હૂંગો ખપે, ઇં અફીણ ને ધારે;
 ટંગા ને નાડીઉં જુરણ લગે, ખ્યો મિજ લગે ઉખારે. અફીણ
 હુકો ભરેને વિઠા તડે, ઝોલો અચેતો સારે;
 હુકોની છણી ખ્યો પટ તેં, ય્યો ધડકીને ઉખારે. અફીણ
 હૂંગે પાણીને ઠાઠ થેઓ તડે, કંધ ચડી વિઠા ઠારે;
 'જેથી ગોવાલણ' ચેં લાવર મુંજ, ખાન મ આંઈ ખારે. અફીણ

પનાંપન મેં

પનાંપન મેં પસેતો તું, વસેતો તું જ વન વન મેં.
 તું પાણું મેં પહાડે મેં, જલલ જંગલ મેં ઝાડે મેં;
 નધયે-નારે કિનારે મેં, સુરે તો તું જ સન સન મેં. પનાં
 સિતારે મેં ખિલેતો તું, સમંધર મેં છિલેતો તું;
 મનોમન મેં મિલેતો તું, ટિલેતો તું જ તન તન મેં. પનાં
 ઝીંચે હાજર અમીરી મેં, ફિરેતો તું ફકીરી મેં;
 વિઠે વૈભવ વઝીરી મેં, જીવન જોખન મેં જન જન મેં. પનાં
 પુજે પાતાર પાણી મેં, વિઠે વિચાર વાણી મેં;
 કહેતો તું 'કારાણી' મેં, કનોસારે મેં કન કન મેં. પનાં

કચ્છી કાફી (મથુરાંદાસ)

બાબાણન ના બકર આંઉં, વિઝી ઉતે ચારીંધિયસ.

હિતે હિન માડિયન મેં, હિતે હિન કોટન મેં;

ઘડી એ ન આંઉં ગારીંધિયસ.

બાબાણન૦

ઉમર અસાને તું નામું ઝડીને,

મન માડુઅન સાણુ તું કીં ન પડીને,

પ્રીતુ ની તેં સેં આંઉ પારીંધિયસ;

સાહેલીયુ સારીંધિયસ

બાબાણન૦

લોધયન મેં આંઉં લખન છ આંધયાં,

ખૂબાખૂબ પટોરા ન પાંધયાં;

વેમ ન જી વિસારીંધિયસ;

ડુંબ ના ડીંચડા શુભરીંધિયસ.

બાબાણન૦

‘મથુરાં’ એં જડેં પિરિયન કે મિલંધિયસ,

હેત પ્રીત જથુ ગાલીયુ અવંધિયસ,

હી હિયડો તડેં કારીંધિયસ;

સાજન મિઠડા સારીંધિયસ.

બાબાણન૦

મંગણુહાર

આંઉં મંગણુહાર કણુ કણુ ને;

ડાતાર તું અબાર બરણુ ને. આંઉં૦

તું ડાતાર વડેરો, ડીંધલ કામધેન ને ધણુ ને,

મનડો મુંજે મોહ રખેતો, છોતા છાય અખણુ ને અ ઉં૦

સત સાંયર ના નીર નચેં જિત, પાર ન પરમ રતન ને;

મન મુંજે કે લગે લોલ તિત, કોડા સંખ ખણુ ને. આંઉં૦

કણ કીડી કે મણ કુંજર કે, ડીંધલ ધણી ધરણ બે;
 'કારાણી' ચે' મનવા મુંબ, સોસ મ કર તું કણ બે. આંઉં

કવિ કરીમખાન ઉર્દૂ લુજવાળા—મિઠોલા

નય લઇ નાચુ ! થઇ વેર નયણુ છ,
 તો કે વરી ન ઇધે હેડી વાર.
 કે'કે' વેર વળે'તા વાળ, કુંજિયુ મિજ કિલતાર;
 થનનન ! ભેર વળેતી ભેરી, તે'છ તંધ તવાર. નયં
 હાર સિંગાર કરે ગિન લ'ધા, તુરત થીજ તૈયાર;
 સુરમાં સિલ્લમાં પાય ગિનજ ને, રખજ અધલ ધીધાર. નયં
 વાધા પેરીજ વેસ પિરી જા, ગાડા ગલ સિંગાર;
 ફેરી હિકડી ડીજ ફિકર છ, ચિત્ત ધરે ચોધાર. નયં
 નય નય નાચુ ! નાલે ખુધા બે, વાહધ કે મ વિસાર;
 'કરીમખાન' ચે' નયણુ અબાયળ, પિરિયન ધાર પચાર. નયં

કાફી

જુકો ધર સે' કી ન શુભરીન્ધુ,
 ચૈયારી મીણાં મારીન્ધુ.
 મુંડાળી ડાલી સેલ જ કેયડી, તાંગન બેડા તારીન્ધુ જુકો
 લયલાં ડાઢા લાડ જ કેયડા, મજને' બેડા વર વારીન્ધુ. જુકો
 ચસઇ કે ડાઢા મૂજ જ પયડા હુગર મે' હુખડા ગારીન્ધુ. જુકો
 'પરેઓશા' ચે'મું કી ન કમાયો, સચ થીરલ-ધા પારીન્ધુ. જુકો

સાંવરો

સેણ અસાંને સાંવરો, વાંસલડી વારો;
 વાંસલડી વારો, અસાંને અખિયે ને તારો. ટેક૦
 ધિલડો મુંજો વ્યો ધુતો, ધંતર ધૂતારો;
 ચિત્ત મેં ચુલુકે રાત-ડીં, કાન કુંવર કારો. સેણ૦
 લાલ અસાંને લાડકો, લાલન લટકારો;
 છેલ છખીલો છેલડો, નટવર નખરાળો. સેણ૦
 મહિ-મખણ ને ચોરટો, લટિયર લૂંટારો;
 કાળ બયંકર કંસ ને, મામે ને મારો. સેણ૦
 'કારાણી' ચેં કાનુડો, ગ્રાણ કનાં ખ્યારો;
 ફેં ફેં અંદર રયો રમી, મોહન મતવારો. સેણ૦

ૐ

આંભ વેણ

(રાગ-પેરીઆં ભગર્મા ભેખ.)

વિસરેં ન આંભ વેણ અસાં કે,
 વિસરેં ન આંભ વેણ. ટેક.
 ચિત્ત મેં ચુલુકેં મિઠિયું રેઆણું,
 નિત તા તિરમેં નેણ. અસાં કે૦
 ઝેર લગે તો જિયણ જગત ને,
 ખારા લગેંતા ખેણ. અસાં કે૦
 કેા ભણાં કીં કઠણ લની વ્યા,
 મનડા આંભ મેણ ? અસાં કે૦
 'કારાણી' ચેં કામલ મુંહીં ભ,
 સામલ રોળ સેણ. અસાં કે૦

તન જો તંબૂર

તન જો તંબૂર તું હી તું જોલે, મંજિર જોલેં મન જા;
 મંજિર જોલેં મન, જા તેમેં, તાપ ધુઆજો તન જા. ટેકો
 ઘટમેં પાણી ઘટમેં પ્રથમી, ઘટમેં ધુમણ પવન જા;
 ઘટમેં તેજ તપેં ત્રિભુવન જા, ઘટમેં રંગ ગગન જા. તન
 ઘટમેં મિઠડા વસેં મેવલા, ઘટમેં નાદ ગજણ જા;
 ઘટમેં લેર લગે સાંચરજી, ઘટમેં શુભાર રણ જા. તન
 ઘટમેં ખાગ ખગીયા, ફુલડા ફેરે નંદનવન જા;
 ઘટમેં મોંઘા માલ ખજાના, ઘટમેં ઢગલા ધન જા. તન
 ઘટમેં નવલા ઘાટ ઘડાજેં, ઘટમેં ઘા ઘણ જા;
 'કારાણી' ચેં ઘટમેં મિલંધા, મોલી મેરામણ જા. તન

ખલક જા ખેલ

(રાગ—કર મન લજનનો વેપારજી.)

મન! તું ડિસ ખલક જા ખેલ જી,
 ડિસ ખલક જા ખેલ, ચોપટ ચેં ડિસેં ચિતરેલ,
 મન! તું ડિસ ખલક જા ખેલ જી.

ખુશી આપ કિતાબ કુદરત, પનાં ખ્યાં પથરેલ જી;
 અખર લિખલ અગમ-નિગમ જા, અખ વટે ઉઘડેલ. મન
 કેં ભયાં કોઠાર કણ મેં, કસોઠસ કાંસેલ જી?
 લિકા લિખ બિજ મેં વિકા કિત, વડા વિરખ વધેલ? મન
 ખિલ-ખુશી જા કિત ખજાના, રંગ ભર રસરેલ જી;
 અખડિયેં રતડા રતા કિત, છિલેં રેલમહેલ. મન

કલા રિસ કિસ્તાર હ હિત, પગોપગ પખડેલ હ;
'કારાણી' કઠણાઈ સે, ન અખ્યુ રખે ઉપડેલ. મન

૫

દીવડો

હુનિયાના વિવિધ દશ્યોને જોનાર એક દીવડો પોતાના
અનુભવોને વ્યક્ત કરતાં કહે છે—

હિકડે હીં જોત મુજ ભગંધી હુધ, સહ રાતડી,
હાં રે ડિઠા કિતરા, ખલક ન ખેલ;
ઘટમેં ધૂટેલ, સહ રાતડી.

હિકડે હીં જોત મુજ ભગંધી હુધ, સહ રાતડી,
હાં રે ડિઠા પોલ્યો, છેં વાસેં જો ખાલ
ખાટલી મથેજ, સહ રાતડી.

ઉતરધ અરસેં મિન, માતાજી ઓચંધી વિધાતરી,
હાં રે ડિઠી લિખંધી, છડી ન લેખ;
ખાલ જે નિલાડ, સહ રાતડી.

હિકડે હીં જોત મુજ ભગંધી હુધ, સહ રાતડી,
હાં રે ડિઠા નવલેં નેજેં ન મિલાપ;
ડિઠા મિઠા મન સહ રાતડી.

અંતર ન આગરિયા ઉઘડ્યા અફાટ, સહ રાતડી,
હાં રે ડિઠા ખુલંધા, ધિલડેં ન ધુઆર;
જુગ ન જામેલ, સહ રાતડી.

હિકડે હીં જોત મુજ ભગંધી હુધ, સહ રાતડી,
હાં રે ડિઠા ચિતરીંધા ચોપડા ખ-ચાર;
વાણીડો વિઠો, સહ રાતડી.

ઘોરેં મથે કારા ને કારા ઘોરા સજી રાતડી,
 હાં રે ફૂડા ફૂડા કેં લેખા ને લેખ;
 ફૂડે કેં ફૂડ, સજી રાતડી.
 હિકડે ડીં જોત મુંજી જાગંધી હુધ, સજી રાતડી,
 હાં રે ડિકા ત્રિમંધા, નિમાણા નેણ;
 ખટ મેં ખોડેલ, સજી રાતડી.
 ફૂંજલડી જીંધ કરે કારો કકરાટ, સજી રાતડી,
 હાં રે સોઆ ઝોડા, અંતર જા વિલાપ;
 સોઆ ઠીં ન વેઆ, સજી રાતડી.
 મન જા મહેરાણુ કિતક છિલ્યા છિલાછલ, સજી રાતડી,
 હાં રે કિતક ઉતયો, જિનાં ને અયાગ;
 વીર સંધા નીર, સજી રાતડી.
 સુખ-દુખ જા સામસામા વાયરા, ડિકા સજી રાતડી,
 હાં રે મુંજી વિચમેં તાં જખકેતી જોત;
 ટમટમ! ટમકેલ, સજી રાતડી.

મોર જો મલાર

મિકડા મોર ! મ કર મલાર,
 મોર મ કર મલાર, કારજ મિજ મ હણુ કટાર. મિકડાં
 ગગન મેં ઘનઘોર થયો, વડરડા વિષુ પાર,
 જિધામા પણુ ઈજ ઉધક્યા, અંધર જે અંધાર. મિકડાં
 ગજજુજી ઘેરા કડાકા, ગજેં અપરંપાર,
 વિજ વરાકેં સે વિજેતી, તન મથેજ તરાર. મિકડાં

વસે ઝરમર મેહુલો, સરેઓ થીએ સંસાર,
અખડિયે' મેં અજ અખંડ, વિનેગણ જલધાર. મિઠડાં
'કારાણી' ચેં મ કર કારાયલ મિઠા કુણકાર,
જીને' જખમે' ન જગાય મ, મુતા સૂર સરાસ. મિઠડાં

અજ છ રાત

(રાગ-મુળ નાય મેકલ)

મુળ રતનાકરે ન રમંધલ રાણા, અજ છ રાત રાત,
અજ છ રાત રાત, અસાળે તનમેં આંછ તાત ટેકં
વાણ મ ચડળ વાણવટી, અજ ધરિયા હણે ધપાટ,
ધીંગો અજ ધધકાર કરેતો, ઓખી આછ વાટ.
વિજ ચમકે ને વિજે વરાકા, ગજણ કરે ધૂધાટ,
વાચડીએ ન વડા ઝપાટા, હંકલ કરી હૂંકાટ.
ફરફર મુંછ અખ તા ફરકે, અતર મેં ડોચાટ,
'કારાણી' ચેં કામલ મુળ, સેણ મ છડળ સાધ.
મુળ ખારે ન ખેડીધલ રાણા, અજ છ રાત રાત.

કામલ મિલંધા કિતે ?

(રાગ-એજ)

મુળ નેણ નિમાણાં નિત તા ન્યારો, કામલ મિલંધા કિતે ?
કામલ મિલંધા કિતે, ખળના ધિલ ન ખુલંધા કિતે ?
જુગજુગ ન જંજર જડેલા, તડ તડ તુટંધા તિતે,
હિયડો મુળે રથ ન હચકો, મિઠડાં ! હાણે કિતે.

મનસૂખા મેડાવેં જા મુ, ચિતમેં ચિતયાં ચિતે,
અંધારે અંતર મેં જોતું, જલમલ જાગેં જિતે.
'કારાણી' હિત હલે કરંગલ, આતમ મુંજો ઉતે,
હલ હાણેં તાં તું પણ હયાનુ, હિતે ન મરધો સુતે.

લગની

તો-સેં લગન લગાઈ, ઉમર ભર નિંધર ન આઈ.
પલ-પલ પ્રાણ પુકારે તોકે, રોમ રોમ લલકારે તોકે,
તનમન નિત તવારે તોકે, જોતમેં જોત મિલાઈ. ઉમર૦
સાસ-ઉસાસે જી અય માલા, ધરતી થઈ મૂંજી મૃગછાલા,
સૂરજ અંધર દીપ ઉજાલા, જીવનજોત જલાઈ. ઉમર૦
હઈ જો ઉવર ડુરી ડુલીઓ, દીવડલે જો તેલ જલી ઓ,
જોખન જો સિજ ઇજ ઉલીઓ, રાત અંધારી છાઈ. ઉમર૦
અખિયુ નિત ન્યારીંત્યુ તોકે, ગાલડિયુ મારીંત્યુ મૂકે,
'કારાણી' ચેં ચોણું ફેકે, પ્રેમ-અગન પ્રગટાઈ. ઉમર૦

માર હલેસા માર !

માર હલેસા માર, હથેં ફે હણુ તું હેકલ તાર,
મસ્ત લલેં મહેરાણુ નચેતો, સુખાણુ કે સંભાર. માર૦
કારા લમ્મર નીર નચેંતા, ઉછરેં અપરંપાર,
ધરીયા થયો ધીવાનું તેંજી, લહેરેં જી લલકાર. માર૦
ગજણુ કરેતી ઘોર કડાકા, અંબર ગજે અપાર,
વિજેં વરાકા વિજ-સડાકા, ચમકેંતા ચોધાર. માર૦

ચોવાઈયો તાં ચકર ફિરે ને હકલ કરે હૂંકાર,
'કારાણી' એ કામલ મુંજા, આય તોળે ઇતબાર. માર૦

મીં

(રાગ-સારંગ)

ઝરમર ઝીણા ઝીણા મીં,

મેહુલો આયો ને મુંજે વાલમ નાયો કીં ?

ઝરમર ઝરમર વસે મેવલા, તાડા કરીં તવાર,
વિને વરાકા વિજ ઇસાની, બોલેં મોર મલાર. ઝરમર૦
ઘોડી આયો ધરણીધર, તું ધરણી કર સણુગાર,
કચન વરણું સજ કંચુઓ, નીલો નવલખ હાર. ઝરમર૦
ઘેરી ઘેરી ઘોર ગગન મેં ગળે ઘટા ધનઘોર,
'કારાણી' કારાયલ મુંજે, મનમેં બોલેં મોર. ઝરમર૦

વસ વસ !

(રાગ-હિમર નિત ડિયાણી કે મયે)

વસ વસ ! મોતીડા તું મેવલા,

મોરલા મર કરીં મલાર.

કોયલડી ટીકા કરે, તાડા કરીં તવાર વસવસ૦
ગુંડ કુંડ ઝીણા મેવલા, ગુંડિયેંજી ઝમકાર. વસવસ૦
ગજલ ગળે ઘોડું કરે, ચમકેં મર ચમકાર. વસવસ૦
નેસેં નીર નચેં ભલે, ધરણી તેં પણ ધાર. વસવસ૦
'કારાણી' એ કોડ સેં, જગમેં કર જયકાર. વસવસ૦

રામ ન વિસરે રતી

રાગ-મન મૂરખડે કે—

૩ રૂં રણુકે રાત-ડીં, રામ ન વિસરે રતી,
 રામ ન વિસરે રતી, શામ કે સમરે સીતા સતી. ટેક.
 રમે નિરંતર રામ-ધણીજી, મનડે મેં મૂરતી,
 અંતરપટમેં અખંડ જેજી, ઉતરેતી આરતી. રૂં રૂં
 જનકપુરી કિત જનકસુતા, કિત લંકા લખમણુ જતી,
 ભવ-સાગરમેં ભુલા ભલેરા, માંધાતા મહીપતી. રૂં રૂં
 મહા મનોહર કંચન-મૃગજે, મોહ મુંઝાઈ મતી,
 પંચવટી મેં કપટ-કલા કેં, લંપટ લંકા પતી. રૂં રૂં
 ‘કારણી’ ચેં કામ-અગનજી, તનમેં લકૂં તત્તી,
 ઈન લકૂંજી આગમેં પોય, લંકપતી બો પતી. રૂં રૂં

તોજી તવાર

રામ—દેવળ જીનુ તો થયુ

મુંજે મનડો, મનમોહન ! તોકે તવારે વિઠો,
 તવારે વિઠો, પલપલ પુકારે વિઠો.
 હિંચડો હંજડા તો હારે, વિઠડો વાટડિયુ ન્યારે,
 ખારે સમધરજી જર તાં, જીહારે વિઠો. મુંજે
 આંસુડેં ધાર હલેતી, જીવન જી જોત અલેતી,
 અંતર આરતિયુ તોજ્યું, ઉતારે વિઠો. મુંજે

વનમે વડવાનલ જેઠો, તનડે વિછોડો તેડો,
 ખ્યાસે ઢે ખ્યાસ તોણ, પિયારે વિઠો. મુજે
 ‘કારાણી’ ઠીં ન વિસારે, સજલે જા સોણા સારે,
 સાસે-જિસાસે મે તા, સભારે વિઠો મુજે

અજણ રોજા રાત

(રાગ—મુજા નાય મેઠલ)

મુજે મનજા મોહન મિઠડા માડું, અજણ રોજા રાત,
 અજણ રોજા રાત, અસાજે તન મે આજ તાત મુજે
 વિલેગજ્યુ વહિયુ રાતહિયુ, વડા વિલેત્યુ વાત (૨) મુજે
 અખિયે આસુધાર અસાજે અતર મે ઉતપાત (૨) મુજે
 ‘કારાણી’ જે કડે ન છડિયા, સાજન ! આજે સાથ (૨) મુજે

કેકે પંધ પુછા ?

(રાગ—એજ)

મુજા વાલમ તોણ વાટલડી જા, કેકે પંધ પુછા ?
 કેકે પંધ પુછા, ન તો કે ડિસધલ કોય ડિસા
 મનમોહન ! તોણ મૂરત-લા લાલન આઈ લુછા (૨) મુજા
 અતરજ્યુ જિન્યું ગાલડિયું, કિતે ન આઈ કુછા (૨) મુજા
 પ્રીતમ મુજા પલપલ તોજે, સેસે મિંજ તા મુસા (૨) મુજા
 ‘કારાણી’ જે કામલ તોજે, ચરણે મ્યા ઠીં મુસા (૨) મુજા

પડખો

(રાગ—સામીયડો નો સંગ હો ને.)

નીલૂડો નંદનવન જેડો, પિરિયન તોળે પડખો,
 પિરિયન તોળે પડખો, ઇ તાં અમરત સાગર સરખો.
 ધોમ ધુખે ને ધરા તપે, પણ તો વટ અચે ન તડકો,
 ધીંગા ધક્ક ધુનિયાં જા તેંજે, ધિલ મેં લગે ન ધડકો. નીલૂડો
 પ્રીતમ ! તોળે પડખો ખ્યારો, લગે ન લિખ પણ થડકો,
 'કારાણી' જિત કડેં ન ફરકે, ફોડાવે જો ફડકો. નીલૂડો

ફકીર

જગ મેં જેંજો નાં ફકીર છ,
 જેંજો નાં ફકીર, તેંજો અસલ રંગ અમીર. જગમેં
 ગામ સેવાધામ સમજેં, જંગલ મેં જાગીર છ,
 મસ્ત ઉનછ મહોખત મેં, સંભારીં ન સરીર. જગમેં
 મરણ મેં પણ મોજ મંજિયેં, જિયણ તાં જંજીર છ,
 મ્હાત ન કવે મોત, તેંજા પૂજિયેં પગ પીર. જગમેં
 મોહ-માયા-મમત તેંજી, અસર મેં ન અસીર છ,
 ઠામના જા કોયલા પણ, વામે છડિયેં વીર. જગમેં
 ભુખ્ય કે તાં ભાંઈ ભોજન, નીર ભાંઈ ખીર છ,
 ધન કે તાં ધૂડ ભાંઈ, સાધ ઇજ સુધીર. જગમેં
 માઠજો તાં ઠાઠ જેંજો, સભર જેંજો સીલ છ,
 અમી જેડી અમર વાણી, ધીર ને ગંજીર. જગમેં

લાલ લાલનજી લગન ના, લગા તન મેં તીર જી,
'કારાણી' એં કોક એડા, ડિંકા વિરલા વીર. જગમેં

❀

ચકવી

રાગ-માઠ

રુએંતી ચકવી કીં ચોધાર, રાતડી રાંધી કિતરી વાર ?
ભાવ ભુલીને ભોરી તું તાં, ભુલી વધ્યેં જરથાર;
હાણેં હેડા રત્ત રુએંતી, પલપલ ઈજ પુકાર. રાતડીં
કારી રાત અંધારી ન્યારે, હિંચડા વિડી મ હાર;
ચકવો ચોડે રખજ ચિત્ત મેં, બોલી મ કલ્જ બાર. રાતડીં
'કારાણી' એં કુલા ખણેંતી ચિરિયન ના તું પાર;
સિજ ઉગધો સુખને ને ધીંધા, પિલસર ના ધીધાર. રાતડીં

❀

સાંવરો

નિત નિત ચિણકે મુંજે ચિત રે લેણું,
સાંવરો ઘડી નતો વિસરે મોહન ઘટ;
અસીં તાં મહિયારીઈ, રાના ની કંસ જીયુ;
મહીડેં સંધા જીં મયે મટ રે લેણું ! સાંવરો
આંઈ ની ભાયો કાન, હોકલડો રે;
ગોપીએ સંધા જીં વટે મટ રે લેણું ! સાંવરો
લાલ હીડારે તા, કાન કે લોડીઆં;
હીર જી ડોરી તા કરે હથ રે લેણું ! સાંવરો

રા'ની લાખે જીયું, વિનતીયું રે;
ખાવે તાં ડિની આય એડી મત રે લેણું ! સાંવરેા

લાખો લડેઓ વિંગો

લાખો લડેઓ વિંગો, કાછો છડેઓ વિંગો રે !
ડિયડા ગુજ્યાં વિંગો.

સમજ મૂંળ સેણ, મલક મૂંળ સેણ;
રેંધા બલે' ન વેણ રે, ઉંમર આછી થિયે. લાખો
કાયા ને માયા વાલા, કમ ન અર્ચીધી વાલા;
મથે જમ તા દિરે. (૩) સમજ

ઉચ્ચિયુંની મેડિયું આંજીયું, ઉજરિયું;
ગોખે' ડિયા તા બરે. (૩) સમજ

સેજ પલંગ ને ઢોલિયા રે વાલા;
પટ તે' રેઆ તા ફેડે. (૩) સમજ

હાથી ને ઘોડા વાલા, માલ ખનના;
તે' ને દેર ધણી ? (૩) સમજ

રા ની લાખેજીયું વીનતિયું વાલા;
પાંતે પૂંજ ધણી. (૩) સમજ

લાલ લાલનજી લગન જા, લગા તન મેં તીર જી,
'કારાણી' એં કોક એકા, ડિંકા વિરલા વીર. જગમેં

કી

ચકવી

રાગ-માલ

રુએંતી ચકવી ઠીં ચાધાર, રાતડી રાંધી કિતરી વાર ?
ભાવ ભુલીને ભોરી તું તાં, ભુલી વણ્યેં ભરથાર;
હાણેં હેકા રત્ત રુએંતી, પલપલ ઈજ પુકાર. રાતડી
કારી રાત અધારી ન્યારે, હિંચકા વિડી મ હાર;
ચકવો ચાઠે રખજ ચિત્ત મે, જોલી મ કલ્લ ખાર. રાતડી
'કારાણી' એં કુલા ખણેંતી પિરિયન જા તું પાર;
સિજ ઉગધો મુખજો ને થીંધા, પિલભર જા થીંધાર. રાતડી

કી

સાંવરો

નિત નિત ચિણુકે મુજે ચિત રે લોણું,
સાંવરો ઘડી નતો વિસરે મોહન ઘટ,
અસીં તાં મહિયારીઉં, રાજા ની કંસ જીયુ;
મહીડેં સંધા એં મથે મટ રે લોણું ! સાંવરો
આઉં ની ભાંયો કાન, હેકલડો રે;
ગોપીએ સંધા એં વટે પ્રટ રે લોણું ! સાંવરો
લાલ હીંડારે તા, કાન કે લોડીઆ;
હીર જી ઠોરી તા કદે હથ રે લોણું ! સાંવરો

કુચ્છી બાલ વાર્તા

પોપટ અને કાગડો

અથવા

વાણી ને વંગ

પોપટ પિંક છ મા કે એ-“મા ! મા ! રજા હિયેં ત કમાય અચાં.”

મા એ-“ભલેં ખચ્યા, વિજા ! પણ પાછો વેલો વરજા ! સરીર છ સુરત રખજા !”

મા છ રજા ગિની, પોપટ પણ કુચ્છાયને ઉડણ લગો. પણ વાટ મેં હિકડો લગો વા, ને જોઓ વઠો મીં. પોપટ ન પણ તાં સાવ ભિછ પેઆ. પોપટ વિચાડો હિકડી આમેં છ ઠાર મથે વધ રેઓ. અને મિઠા સકર જેડા આમાં જોણ લગો.

ઇતરે મેં હિકડો જોઇયેં વારે. ગુઆર વટાણું પોપટ તેં કે થેતો—

ભા ! જોઇયેં વારા ગુઆર,
ભા ! જોઇયેં વારા ગુઆર,
મુંછ મા કે ચોજ,
મુંજે પે કે ચોજ;
પોપટ ઉમેઓ નાંય,
પોપટ ભુખેઓ નાંય,
પોપટ આમેં છ ઠાર તેં,
સરીવર છ પાર તેં ‘મ્યુ મ્યુ’ તો કરે !

તડે ગોધયે ને ગુઆર ચોપટ કે ચંતો—

આંઈ તો જી મા કે ન મુઝણાં,
તો ને પે કે ન મુઝણાં,
પણ હિકડી ગોં ખપે ત દિયાં.

ગોધયે વારો ગુઆર ચોપટ કે હિકડી ગો ડાળે હલ ધો થેઓ.

ચોય વટાણુ મંધયે વારો ગુઆર ચોપટ તેકે પણ
ચોણુ લગો—

ભા ! મંધયે વારો ગુઆર,
ભા ! મંધયે વારો ગુઆર,
મુજી મા કે ચોળ,
મુંજે પે કે ચોળ;
ચોપટ ઉઝેઓ નાંવ,
ચોપટ લુઝેઓ નાય,
ચોપટ આમે જી ડાર તેં,
સરોવર જી પાર તેં 'ચુ ચુ' તો કરે !

તડે મંધયે વારો ગુઆર ચં તો—

આંઈ તો જી મા કે ન મુઝણાં,
તો ને પે કે ન મુઝણાં,
પણ હિકડી મે ખપે ત દિયાં.

અને ચોપટ કે હિકડી મે ડાળે મંધયે વારો ગુઆર
પણ હલ ધો થેઓ.

ચોય વટાણુ ચોઠ વારો વણુઆરો. ચોપટ તેકે પણ
ચોણુ લગો—

ભા વણઝારા, ભા વણઝારા,
 મુજ મા કે ચાજ,
 મુંજે પે કે ચાજ,
 પોપટ ઉમેઓ નાંય,
 પોપટ ભુજેઓ નાંય,
 પોપટ આમે' છ ડાર તેં,
 સરોવર છ પાર તેં 'મ્યુ મ્યુ' તો કરે !

વણઝારો ચેતો—

આહિં તોજ મા કે ન સુમણાં,
 તો જે પે કે ન સુમણાં,
 પણ ગોં-મે પિકણું ત નાણાં ડિયાં.

વણઝારે પોપટ છ ગોં ને મે રળી ગિડે ને ઘણું નાણું ડિનેં.

પોપટ તાં નાણું કે પજેં મેં ભરેને ઉડણુ લગો. ઘરેં
 અચીને પોપટ મા કે ચેતો—

મા ! રે મા ! તું કમાડ ઉઘાડ !
 સાંગામ'છ ઢાર ! પોપટ ખટી આયો !

પોપટ છ મા પોપટ કે કમાડ ઉઘાડેં ને સાંગામ'છ
 ઢારે ડિનેં. સાંગામ'છ મધે વધને પોપટ પિંઢત પખ છ'ઢણુ
 લગો. પજેં મિલનું નાણું ના ઢગલા છણી પેઆ. પોપટ છ
 મા પોપટ છ કમાણી ડિસીને રાજ રાજ થઈ વઈ.

જંગલ ના પંખીડા પોપટ ના વખાણુ કેણુ લગા. પોપટ
 ના વખાણુ સુણીને કાગડે કે પણ ધન ના ઢગલા ખણી અચેને

મન થેઓ. કાગડો પણ પિંઠા મા કે ચેતો—“મા, મુંઢે પણ રજા ડે, આં ઉં પણ કમાય અચાં.”

કાગડી મા ચે. “તોણ ગાલ સચી આય. જીવાન પુતર કોં ઘર મેં વિઠા ન વે. તું પણ લલેં કમાય અચ! સરીર સંભારી જ!”

અને કાગડો પણ ઉડધો ઉડધો આમેં છ ઠાર મથે અચીને વિઠો.

ગોંધયેં—મધયેં ના ધણ વટાણાં. ગુઆર વટાણાં. કાગડો તાં વડે સડ “કા! કા! કા! કા!” કેલુ લગો. પણ કાગડો કે તાં ચોફેરનુ પાણેં છ માર પોણુ લગી.

પાણેં છ પિટ સેં મુન રંગાયને કાગડો તાં પાછો પોતો પિંઠ છ મા વટે. ચેતો—“મા! મા! મુંઢે તાં મોડુ મારીતા!”

મા ચેતી—“પુતર! માડુજોં ને વંજ નાંચ તોણ યોલી ને વંજ આય.”